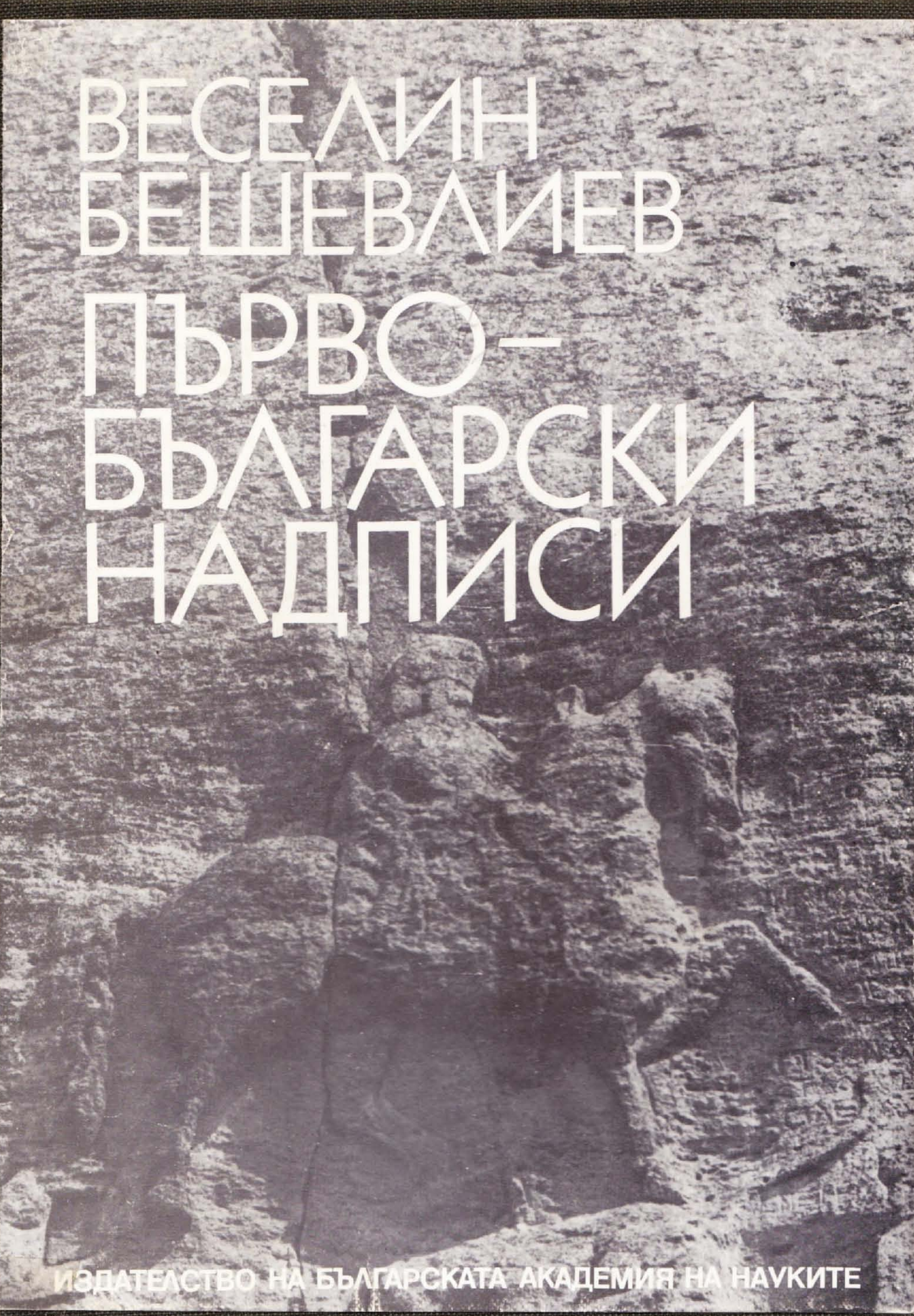

ВЕСЕЛИН
БЕШЕВЛИЕВ

ПЪРВО-
БЪЛГАРСКИ
НАДПИСИ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ВЕСЕЛИН БЕШЕВЛИЕВ · ПЪРВОБЪЛГАРСКИ НАДПИСИ

798*
2 3сл

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ

ВЕСЕЛИН БЕШЕВЛИЕВ

ПЕРВОБОЛГАРСКИЕ НАДПИСИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО БОЛГАРСКОЙ АКАДЕМИИ НАУК
СОФИЯ, 1992

ВЕСЕЛИН БЕШЕВЛИЕВ

ПЪРВОБЪЛГАРСКИ НАДПИСИ

(ВТОРО ПРЕРАБОТЕНО
И ДОПЪЛНЕНО ИЗДАНИЕ)

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА
АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
СОФИЯ · 1992

ISBN 954-430-151-8

© Проф. Веселин Бешевлиев, 1992
c/o Jusautor, Sofia

93/99

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР КЪМ ПЪРВО ИЗДАНИЕ 7

ПРЕДГОВОР КЪМ ВТОРО ИЗДАНИЕ 10

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА 11

УВОД 20

Поглед върху историята на намирането и издаването на надписите 21
Къде са намерени първобългарски надписи 32
Видове надписи 32
Res gestae 33
Триумфални колони 33
Мирни договори 36
Военни надписи 37
Строителни надписи 38
Възпоменателни надписи 38
Материал и изработка на надписите 39
Форми и стил на буквите 40
Буквите в летописните надписи 40
Буквите в триумфалните надписи 41
Буквите на мирните договори 42
Буквите в инвентарните надписи 42
Буквите в строителните надписи 43
Буквите във възпоменателните надписи 43
Буквите в останалите надписи 44
Характерни букви и знаци 44
Знаци за съкращение, лигатури и др. 45
Таблица на различните буквени форми 46
Списък на лигатурите 47
Гръцкият език на надписите 47
Ортография 49
Вокализъм 50
Консонантизъм 51
Морфология 52
Синтаксис 54
Членуване 54
Падежи 55
Глагол 55
Предлози и частици 56
Словоред 57
Стил 58
Речник 59
Предаване на първобългарските думи и имена 59
Фонетични особености на първобългарските езикови остатъци 60
Славянско влияние 63
Гръцки падежни окончания на първобългарски думи 64
Славянски местни названия 66
Класите в първобългарската държава 66
Багаини 66
Боили 67
'Ο βοιλα ϰαυχανος 67
Ητζιργου βοιλας 69
'Ο βοιλα ϰολοβρος 71
Κανα συβιγι 72
Таркан 75
Други титли 75
Θρεπτὸς ἄνθρωπος 75
'Ο ἐϰ θεοῦ ἄρχων 77
Прибавката τῶν Βουλγάρων 80
Титлата βασιλεύς 81
Византийски акламации 82
Invocatio symbolica и monogrammatica и индиктион у първобългарите 83

Датиране в надписите 84
Християнският бог 85
Българи и славяни 86
Канска канцелария 87
Оригиналност и културно-историческо значение на първобългарските надписи 88
Първобългарските надписи като исторически извор 93

Първоначалното местонахождение на първобългарските надписи 94
По-късната съдба на надписите и тяхното днешно местонахождение . . 95

НАДПИСИ И КОМЕНТАР

I. Res gestae 97
II. Триумфални надписи 153
III. Мирни договори 164
IV. Военни надписи 186
  а) Заповеди 186
  б) Списъци на ризници и шлемове 193
V. Строителни надписи 206
VI. Възпоменателни надписи 227
VII. Неопределени откъслеци 243
VIII. Надписи върху предмети 245
  а) Легенди на оловни печати . . .245
  б) Златен медальон 249
  в) Сребърна чаша 250
  г) Златен пръстен 252
  д) Надписи на графити 252
IX. Неясни надписи 254
Сравнителен показалец на изданията . 258

ПОКАЗАЛЦИ

1. Лични имена 259
  а) Първобългарски 259
  б) Други 260
2. Родови и народностни имена . . . 260
  а) Първобългарски 260
  б) Други 260
3. Географски имена 261
4. Първобългарски титли и думи . . . 261
5. Гръцки и старобългарски думи . . 263
  а) Гръцки 263
  б) Старобългарски 269

ПРИЛОЖЕНИЯ . . . .

ПРЕДГОВОР КЪМ ПЪРВО ИЗДАНИЕ

Моят първи научен труд беше „Гръцкият език в прабългарските надписи“ в Годишника на Народния музей за 1922—1925, 381—429 с приложение на малка сбирка на по-важните надписи, предтеча на бъдещите корпуси на същите надписи. Оттогава в продължение на 50 години с малки или големи прекъсвания първобългарските надписи са стояли винаги в центъра на научните ми интереси. В 1934 обнародвах за пръв път пълен корпус на всички известни дотогава надписи в Годишника на Софийския университет (ИФ), т. 31 с добавки и оправки в т. 32 в същия годишник за 1936. Този корпус намери много добър прием в международните научни среди (вж. Byzantion IX, 1934, 745), като се изказа съжаление, че е съставен на български език, поради което остава недостъпен за повечето чужденци. Затова бележитият белгийски византолог А. Грегоар започна да го издава във френски превод в сп. Byzantion (т. 25—30, 1955—1960). Това начинание обаче не бе завършено. Междувременно известният унгарски турколог Ю. Немет ме подкани най-настоятелно да приготвя ново издание на корпуса на чужд език. Благодарение на отзивчивостта и готовността на Й. Ирмшер от Берлинската академия на науките новото издание можа да се осъществи и то излезе на немски език под наслов „Die protobulgarischen Inschriften“ в 1963 като № 23 на поредицата Berliner byzantinistische Arbeiten на Берлинската академия на науките.

След 12 години във връзка с 1300-годишнината от основаването на българската държава авторът реши да приготви ново, трето издание на корпуса вече на български език. Новото издание се налагаше по ред причини. На първо място стои желанието да се направят тези забележителни надписи като най-важен и основен извор за първобългарския период на българското минало достъпни на по-широк кръг български читатели. Към това се прибавя и намирането на нови първобългарски надписи и откъслеци. На трето място идва и новата литература върху въпросите на епохата, от която произхождат надписите. Но от особено важно значение е появата на нови възможности за тяхното по-правилно допълване и тълкуване.

Настоящото издание на корпуса не представя просто превод на немското, а негова основна преработка. От увода са изоставени някои глави като ненужни и се прибавиха нови, а старите се подредиха по друг начин за по-голяма прегледност и целесъобразност. От текстовете е изоставен Именникът на българските князе, който не е бил никога надпис, както вече се посочи на друго място (ИАИ 24, 1961, 1—8). Неговото включване в немското издание се дължеше на желанието да бъдат събрани на едно място всички най-важни писмени паметници, отнасящи се до първобългарския период на българската история. Именникът изисква особено проучване преди всичко на старобългарския текст, издаване и коментиране, задачи, които излизат извън рамките на настоящия корпус. В замяна на това са прибавени откъслек от нов инвентарен надпис, новооткрит възпоменателен надпис и един надпис, гравиран върху външното дъно на сребърна чаша от Преслав. Всичко това наложи малки промени в номерацията на надписите.

Включените надписи в корпуса започват с най-стария надпис на Мадарския конник и завършват във времето на цар Симеон, понеже първобългарският период фактически не прекъсва нито с приемането на християнството, нито със създаването на старобългарските азбуки. Тъй като и след тези дати продължават все още старите български институции, титли, вярвания, обичаи и дори употребата на първобългарския език, ако и да отмират постепенно. Затова тук са поместени не само надписи върху камък, но също така и друг материал и вид като легенди на печати и др., ако и да спадат, строго взето, към сфрагистиката, понеже те продължават традиционната употреба на гръцкия език, на първобългарски титли и лични имена. Ето защо неправилно би било да се постави рязка граница между единия и другия вид надписи само поради различния материал и отчасти предназначение. Включени са най-сетне и войнишки надписи, надраскани по каменни блокове, за илюстрация на епохата.

Някои несигурни допълвания в надписите бяха изоставени като ненужни и се предложиха нови като по-вероятни. Като цяло обаче текстът на надписите остана същият, както в немското издание. Бяха премахнати под текста на повечето надписи погрешните четения като напълно излишни при наличието на оригиналите, а се запазиха само възприетите чужди допълвания.

Известни промени се наложиха и в коментара. Дългите обяснения към различните първобългарски титли се прехвърлиха за по-целесъобразно в увода. Същото стана и с езиковите бележки, доколкото бе възможно. Освен това съкратиха се значително гръцките цитати към някои езикови явления.

Всички посочвания от текстовете на византийските хронисти, които подпомагат историческото разбиране на надписите и които досега бяха привеждани в оригинал, се замениха с български превод според Изворите за българска история, като на места неточният превод беше поправен. С изключение на надпис № 57 тълкуванията не претърпяха съществени промени. На много места е приведена нова литература.

Както във всички досегашни издания на настоящия корпус, така и в това е отделено особено голямо внимание на чисто езиковите въпроси и тълкувания. Първобългарските надписи представят не само първостепенен исторически извор за българската история, но и важен паметник на гръцкия говорим език в IX в. Правилното интерпретиране и използуване на надписите като исторически извор може да стане само след тяхното правилно езиково разбиране и тълкуване. Затова се явява необходимо да се посочат особености и да се изтъкне, че първобългарските надписи са съставени на съвършено правилен гръцки език, характерен за времето, когато са издълбани. Старото непочиващо на никакви доказателства схващане, че гръцкият език на надписите е неправилен, беше отворило в миналото широко вратата за погрешни допълвания и тълкувания. Следователно всяко допълване и тълкуване, които стоят в разрез с духа на тогавашния говорим гръцки език, са поначало погрешни.

Настоящият корпус на първобългарските надписи има за цел още да улесни в бъдеще издаването на новооткрити надписи и да насочи към правилно тълкуване.

С издаването на първобългарските надписи авторът смята, че изпълнява едно научно задължение към родината си.

Накрая авторът благодари най-сърдечно на всички онези, които съдействуваха и улесниха издаването на корпуса.

От автора

ПРЕДГОВОР КЪМ ВТОРО ИЗДАНИЕ

Едно ново, допълнено издание на „Първобългарски надписи“ се наложи не само поради изчерпването на първото, но и поради станалите напоследък известни на автора първобългарски надписи от Василика, Солунско, и употребата на някогашния първобългарски знак [V] в Средните Родопи, които спомогнаха значително да се изясни надпис № 14. Към това се прибави и необходимостта от отделна глава на фонетичните белези на остатъците от първобългарския език в надписите, както и от посочването на още литература за надписите. Включването на този нов материал допълва сборника с всички известни досега първобългарски надписи.

От автора

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

а) Кирилица

Аврамов. Плиска	*В. Аврамов*. Юбилеен сборник *Плиска – Преслав*, София I, 1926; II, 1929, III, 1929
Айдаров	*Г. Айдаров*. Язык Орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века, Алма-Ата 1971
Архив Иречек	Из архива на Константин Иречек, подбрал и приготвил за печат П. Миятев, София I, 1953; II, 1959
Баласчев	*Г. Баласчев*. Старобългарски каменни надписи от времето на великия кан Омъртаг, сп. Минало I, 1909, 3, 219–238; 4, 327–345
БЕР	Български етимологичен речник, Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев, София 1962 и сл.
Бешевлиев. Бит	*В. Бешевлиев*. Първобългарите – Бит и култура, София 1981
Бешевлиев ГНМ	*В. Бешевлиев*. Гръцкият език в прабългарските надписи. Годишник на Народния музей за 1922–1925, София 1926, 381–429
Бешевлиев. История	*В. Бешевлиев*. Първобългари – История, София 1984
Бешевлиев. Паметници	*В. Бешевлиев*. Прабългарски епиграфски паметници, София 1981
Бешевлиев. ПН I	*В. Бешевлиев*. Първобългарски надписи, София 1934, ГСУ ИФ XXXI, 1934
Бешевлиев. ПН II	*В. Бешевлиев*. Първобългарски надписи. Добавки и оправки, София 1936, ГСУ XXXII, 1936
Бешевлиев. Славянизми	*В. Бешевлиев*. Славянизми в първобългарските надписи, Сборник в чест на академик А. Теодоров-Балан, София 1955, 99–103
Бешевлиев. Триумф	*В. Бешевлиев*. Византийски триумфални обичаи, акламации и титли у българите в IX в., Известия на Етнографския институт с музей, 1958, 3–38
БИБ	Българска историческа библиотека, София 1–5, 1928–1932/1933
Ваклинов	*Ст. Ваклинов*. Формиране на старобългарската култура (VI-XI), София 1977
Васильев. Корпус	*Д. Д. Васильев*. Корпус тюркских рунических памятников (VII–IX) вв.), Ленинград 1983
Въжарова. Руските учени	*Ж. Въжарова*. Руските учени и българските старини, София 1960
ГСУ ИФ	Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет
ГСУ ЮФ	Годишник на Софийския университет, Юридически факултет
Делирадев. Принос	*П. Делирадев*. Принос към историческата география на Тракия, София, I, 1953; II, 1953
Дуйчев. Проучвания	*Ив. Дуйчев*. Проучвания върху българското средновековие, Сборник на Българската академия на науките 41, 1945, 1–17

Дуйчев. Стб. кн.	*Ив. Дуйчев*. Из старата българска книжнина I, София 1943; II, 1944
Зимин. Памятники	*А. А. Зимин*. Памятники права Киевского государства X–XII вв. Москва 1952
Златарски (История)	*В. Н. Златарски*. История на българската държава през средните векове I 1, София 1918; I 2, София 1927
ИАД	Известия на (българското) археологическо дружество, София 1–5 (1910–1920)
ИАИ	Известия на (българския) археологически институт, София 1921 и сл.
Иванов. Български старини	*Йор. Иванов*. Български старини из Македония, 2 изд., София 1931
Извори	Извори за българската история, София 1954 и сл.
ИИБИ	Известия на Института за българска история, София 1951 и сл.
ИИД	Известия на Историческото дружество в София, София 1–24. 1921–1948
ИНМ Варна	Известия на Народния музей във Варна
ИРАИ	Известия Русского археологического института в Константинополе, София 4–16 (1899–1912)
Иречек. Дневник	*К. Иречек*. Български дневник I (1879–1884), София 1930
Иречек. Пътувания	*К. Иречек*. Пътувания по България, преведе от чешки Ст. Аргиров, Пловдив 1899
Кляшторный	*С. Г. Кляшторный*. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. Москва 1964
Кононов	*А. Н. Кононов*. Грамматика языка Тюркских рунических памятников (VII–IX вв.), Ленинград 1980
Куник. Известия	*А. Куник* и *В. Розен*. Известия Ал Бекри и других авторов о Руси и славянах, Записки Императорской академии наук 32, 1878. Приложение 2
Латышев	*В. В. Латышев*. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России, Петербург 1896
Лопарев	*Х. М. Лопарев*. Две заметки по древней болгарской истории, Записки импер. русск. археол. общества 3(1888), 341–362
Малов	*С. Е. Малов*. Енисейская письменность тюрков. Тексты и переводы, Москва 1952
Малов. Памятники	*С. Е. Малов*. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования, Москва 1951
Менгес. Элементы	*К. Г. Менгес*. Восточные элементы в „Слове о полку Игореве“, Ленинград 1979
Минало	Минало. Българо-македонско научно списание, София 1–10 (1909–1920)
МСб	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, издава Министерството на народното просвещение, София 1–43 (1889–1942)
Острогорски. Автократор	*Г. Острогорски*. Автократор и Самодржац, Глас Српске Кральевске Академије 164, други разред 84, Београд 1935, 97–187
Пер. сп.	Периодическо списание на Българското книжовно дружество, София 1–71 (1882–1910)
Повесть	Повесть временных лет. Подготовка текста Д. С. Лихачева, перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова, под редакцией П. П. Адриановой-Перетц, Москва 1950
Рашев	*Р. Рашев*, Старобългарски укрепления на Долни Дунав (VII–XI в.), Варна 1982
Сборник Ваклинов	Сборник в памет на проф. Станко Ваклинов, София 1984
Сборник Златарски	Сборник в чест на В. Н. Златарски по случай на 30-годишната му научна и професорска дейност, София 1925

Трифонов. Болярство	*Ю. Трифонов*. Към въпроса за старобългарското болярство, Списание на БАН 26, 1923, 1–70
Успенский. ИРАИ	*Ф. Успенский*. Надписи старобългарскія, ИРАИ X, 1905, 173–249
Фасмер. ЭСРЯ	*М. Фасмер*. Этимологический словарь русского языка. Перевод с немецкого и дополнения О. Н. Трубачева, Москва I–IV, 1964–1973
Шкорпил. Бележки	*В.* и *К. Шкорпил*. Някои бележки върху археологическите и историческите изследования в Тракия, Пловдив 1885
Шкорпил. Надписи	*К. Шкорпил*. Надписи от първото българско царство в Черноморската област, Byzantinoslavica 2, 1930, 189-195
Шкорпил. Отчет	*К.* и *Х. Шкорпил*. Първата българска столица до Абоба, Годишен отчет на Варненската държавна мъжка гимназия за 1900–1901, Варна 1901, 3–18
Шкорпил. Паметници	*Х.* и *К. Шкорпил*. Паметници из българско, София 1888
Щербак. Письменности	*А. М. Щербак*. О рунической письменности в Юго-Восточной Европе. Советская тюркология № 4, Июль-август, Баку 1971, 76–82

b) Латиница

AEM	Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Wien 1–20 (1877–1902)
Alföldi. Ausgestaltung	*A. Alföldi*. Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniells am römischen Kaiserhofe, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung 49, 1934, 1–118
Alföldi. Insignien	*A. Alföldi*. Insignien und Tracht der römischen Kaiser, Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung 50, 1935, 1–171
Andriotis. Lexikon	*N. Andriotis*. Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten, Wien 1974
Altheim	*F. Altheim*. Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum, 1–2, Halle 1948–1950
Bauer	*W. Bauer*. Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der urchristlichen Literatur, Giessen 1928
Bazin	*L. Bazin*. Les calendriers Turcs anciens et mediévaux. Université de Lille, 1974
BCH	Bulletin de correspondance hellénique, Paris, 1877 и сл.
Beševliev. Bleisiegel	*V. Beševliev*. Sprachliches aus byzantinischen Bleisiegeln, Jahrbuch der Österreichschen Byzantinistik 30, 1981, 63–74
Beševliev. Heerstrasse	*V. Beševliev*. Die byzantinische Heerstraße Adrianopel-Verigava, Actes du XIe Congrès international des Sciences Onomastiques I, Sofia 1974, 125–129
Beševliev. Slavistik	*V. Beševliev*. Die protobulgarischen Inschriften und die Slavistik, Zeitschrift für Slawistik I, 1958, 1–7
Beševliev. Spätln.	*V. Beševliev*. Spätgriechische und spätlateteinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin 1964
Blass – Debrunner	*F. Blass*. Grammatik des neutestamentlichen Griechisch, bearb. von A. Debrunner, 12. Aufl. mit einem Ergänzungsheft von D. Tabachowitz. Göttingen 1965
Böhlig. Untersuchungen	*G. Böhlig*. Untersuchungen zum rhetorischen Sprachgebrauch der Byzantiner mit besonderer Berücksichtigung der Schriften des Michael Psellos, Berlin 1956
Bréhier	*L. Bréhier*. Les institutions de l'Empire byzantin, Paris 1949
Browning. Byzantium	*R. Browning*. Byzantium and Bulgaria, London 1975
Browning. Greek	*R. Browning*. Medieval and Modern Greek, London 1983

Brugmann – Thumb	*K. Brugmann.* Griechische Grammatik. 4. Aufl. bearb. von A. Thumb, München 1913
Bury	*J. B. Bury.* A history of the Eastern Roman Empire from the fall of Irene to the accession of Basil I., London 1912
Byzantina	Byzantina. Annual review of the Center for Byzantine studies of the School of Philosophy, University of Thessaloniki, 1969 и сл.
Byzantinoslavica	Byzantinoslavica. Revue internationale des études byzantines, Prague 1929 и сл.
Byzantion	Byzantion. Revue internationale des études byzantines, Brussel 1924 и сл.
BZ	Byzantinische Zeitschrift (Leipzig –) München 1892 и сл.
Chavannes	*E. Chavannes.* Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux, Paris 1903
CIG	Corpus inscriptionum Graecarum ed. A. Boeckhius, Berlin 1829–1877
Const. Porph. de adm.	Constantine Porhyrogenitus. De administrando imperio. Greek text edited by Gy. Moravcsik. English translation by R. J. H. Jenkins. New, revised Edition, New York 1967
Const. Porph. de cer.	Constantinus Porphyrogenitus. De cerimoniis aulae byzantinae a recensione I. I. Reiskii, I–II, Bonnae 1829–1830
Const. Porph. de them.	Constantino Porfirogenito, De thematibus. Introduzione, testo critico, commento a cura di A. Pertusi, Città del Vaticano 1952
Crönert	*W. Crönert.* Memoria Graeca Herculanensis, Leipzig 1903
DACL	Dictionnaire d'archéologie chrétienne et liturgie, publié par F. Cabrol et H. Leclercq, Paris 1907
Debrunner. Wortbildungslehre	*A. Debrunner.* Griechische Wortbildungslehre, Heidelberg 1917
Deny (Gramm.)	*J. Deny.* Grammaire de la langue turque, Paris 1921
Dessau	*H. Dessau.* Inscriptions latinae selectae I, Berlin 1902
Detschew. Charakteristik	*D. Dečev.* Charakteristik der thrakischen Sprache, Linguistique Balkanique II, Sophia 1960, 147–213
Detschew. Sprachreste	*D. Detschew.* Die thrakischen Sprachreste, Wien 1956
Dieterich	*K. Dieterich.* Untersuchungen zur Geschichte der griechischen Sprache von der hellenistischen Zeit bis zum 10. Jahrhundert n. Chr., Leipzig 1898
Dieterich. Sporaden	*K. Dieterich.* Sprache und Volksüberlieferungen der südlichen Sporaden, Wien 1908
Dittenberger. IOG	*G. Dittenberger.* Orientis Graeci inscriptions selectae. I–II, Leipzig 1903–1905
Dittenberger. Syloge	*G. Dittenberger.* Sylloge inscriptionum Graecarum 3. Aufl., I–IV, Leipzig 1915–1921
Dölger. Diplomatik	*F. Dölger.* Byzantinische Diplomatik, Ettal 1956
Dölger. Kaiserurkunde	*F. Dölger.* Die Kaiserurkunde der Byzantiner als Ausdruck ihrer politischen Anschauungen, Historische Zeitschrift 159, 1939, 229–250
Dölger. Kultur	*F. Dölger.* Die mittelalterliche Kultur auf dem Balkan, Revue internationale des études balkaniques, I, 2, 1935, 108–124
Dölger – Karayannopulos	*F. Dölger – J. Karayannopulos.* Byzantinische Urkundenlehre, München 1968
Du Cange	*Ch. Du Fresne Du Cange.* Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis, Paris 1943
Dujčev. Medioevo	*I. Dujčev.* Medioevo bizantino-slavo, I–II, Roma 1965–1968
Dunlop	*D. M. Dunlop.* The History of the Jewish Khazars, New York 1967
Ensslin. The Emperor	*W. Ensslin.* The Emperor and the imperial administration, Byzantium. An introduction to East Roman civilization, edited by N. H. Baynes and H. St. L. B. Moss. Oxford 1948, 268-307
Fehér. Les monuments	*G. Fehér.* Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises, Budapest 1931 (Archaeologia Hungarica VII)

Gabain	*A. von Gabain.* Alttürkische Grammatik, 2. Aufl., Leipzig 1950
Gardthausen	*V. Garthausen.* Griechische Palaeographie II, Leipzig 1913
Giry	*A. Giry.* Manuel de diplomatique, Paris 1894
Grabar. L'empereur	*A. Grabar.* L'empereur dans l'art byzantin, Paris 1936
Grégoire	*H. Grégoire.* Recueil des inscriptions grecques chrétiennes d'Asie Mineure I, Paris 1922
Groenbech	*K. Groenbech.* Der türkische Sprachbau I, Kopenhagen 1936
Grönbech. Wörterbuch	*K. Grönbech.* Komanisches Wörterbuch (Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus), Kopenhagen 1942
Grosse	*R. Grosse.* Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung, Berlin 1920
Grousset	*R. Grousset.* L'empire des steppes, Paris 1939
Grumel. Chronologie	*V. Grumel.* La chronologie, Paris 1958
Hatzidakis	*G. N. Hatzidakis.* Einleitung in die neugriechische Grammatik, Leipzig 1892
Χατζιδάκις ΓΕ	Γ. Ν. Χατζιδάκις. Γλωσσολογικαὶ ʼΈρευναι I, Атина 1934
Χατζιδάκις MNE	Γ. Ν. Χατζιδάκις. Μεσαιωνικὰ καὶ νέα Ἑλληνικά, I–II, Атина 1906–1907
Head. Justinian	*C. Head.* Justinian II of Byzantium, Madison, Milwaukee 1972
Heuss. Abschluss	*A. Heuss.* Abschluss und Beurkundung des griechischen und römischen Staatsvertrages. Klio 27, 1934, 14–53 u 218–257
Hunger (Prooimion)	*H. Hunger.* Prooimion. Element der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden, Wien 1964
Jannaris	*A. N. Jannaris.* An historical Greek grammar, London 1897
Jireček. Archiv	*K. Jireček.* Archiv für slavische Philologie 21, 1899, 610–613
Jireček. Heerstrasse	*C. Jireček.* Die Heerstraße von Belgrad nach Konstantinopel, Prag 1877
Jireček. Serben	*C. Jireček.* Geschichte der Serben, I, Gotha 1911 (Amsterdam 1967)
Kalinka	*E. Kalinka.* Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien 1906
Kanitz	*F. Kanitz.* Donau-Bulgarien. 1. Aufl. I–III, Leipzig 1879
Kantorowicz	*E. H. Kantorowicz.* Laudes regiae. A study in liturgical acclamations and mediaeval ruler worship, Berkley u Los Angeles 1946
Kaufmann	*C. M. Kaufmann.* Handbuch der altchristlichen Epigraphik, Freiburg/Br. 1917
Krüger	*K. W. Krüger.* Griechische Sprachlehre für Schulen I 2, 6. Aufl. besorgt von W. Pökel, Leipzig u Würzburg 1891
Kühner – Gerth	*R. Kühner.* Ausführliche Grammatik der griechischen Sprache II: Satzlehre. 3. Aufl. I–II, besorgt von B. Gerth, Hannover u Leipzig 1893–1904.
KZ	Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen, begründet von A. Kuhn, Berlin, 1852 и сл.
Larfeld	*W. Larfeld.* Griechische Epigraphik, 3. Aufl., München 1914
Larfeld. Handbuch	*W. Larfeld.* Handbuch der griechischen Epigraphik, Leipzig I, 1907; II 1–2, 1898, 1902
Laurent. Histoire	*V. Laurent.* Βασιλεὺς Ῥωμαίων. L'histoire d'un titre et le témoignage de la numismatique Cronica numismatică şi arheologica 15, 1940, 198–217
Laurent. Notes	*V. Laurent.* Notes de titulature byzantine I Βασιλεὺς .Ῥωμαίων, Échos d'Orient 38, 1939, 355–362
Lemerle. Philippes	*P. Lemerle.* Philippes et la Macédoine orientale l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945
Lemerie. Recueils	*P. Lemerle.* Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius I et II, Paris 1979–1981
Leskien. Grammatik	*A. Leskien.* Grammatik der altbulgarischen Sprache, 2. u 3. Aufl., Heidelberg 1919

Liao	*K. A. Wittfogel* and *Fêng Chia-Shêng*. History of Chinese Society, Liao (907–1125), New York 1944
Liddell – Scott	A Greek-English lexikon, compiled by H. G. Liddell and R. Scott. A new edition revised and augmented throughout by H. S. Jones with assistance of R. McKenzie, I–II Oxford 1925–1940
Liu Mau	*Liu Mau-Tsai*. Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe), I–II, Wiesbaden 1958 (Göttinger Asiatische Forschungen, Bd. 10)
Ljungvik	*H. Ljungvik*. Beiträge zur Syntax der spätgriechischen Volkssprache, Uppsala 1932
Marquart. Ausdrücke	*J. Marquart*. Die altbulgarischen Ausdrücke in der Inschrift von Catalar und der bulgarischen Fürstenliste, ИРАИ 15, 1911, 1–30
Marquart. Chronologie	*J. Marquart*. Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, Leipzig 1893
Marquart. Eranšahr	*J. Marquart*. Eranšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i. Abh. d. Ges. der Wiss. zu Göttingen N. F. 3, 1901, Nr. 2
Marquart. Glossen	*J. Marquart*. Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 12, 1898, 157–200
Marquart. Komanen	*J. Marquart*. Über das Volkstum der Komanen, Abh. des Ges. der Wiss. zu Göttingen N. F. 13, 1914, 25–238
Marquart. Streifzüge	*J. Marquart*. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig 1903
Mauricii Strategicon	Mauricii Strategicon edidit H. Mihăescu, Bucureşti 1970
Mayser	*E. Mayser*. Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit, I Laut- und Wortlehre, II Satzlehre. Analytischer Teil, Berlin 1923–1934
Meillet	*A. Meillet*. Aperçu d'une histoire de la langue grecque, 3 éd. Paris 1930
Meisterhans	*K. Meisterhans*. Grammatik der attischen Inschriften, 3. Aufl. besorgt von E. Schwyzer, Berlin 1900
Mélanges Grégoire	Mélanges H. Grégoire, I–IV, Brüssel 1949–1953
Menander	Excerpta de legationibus ed. C. de Boor, Berlin 1903, 170–221 u 442–477
Menges (Elements)	*K. H. Menges*. Altaic Elements in the Proto-Bulgarian inscriptions, Byzantion 21, 1951, 85–118
Menges Igor	*K. H. Menges*. The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Russian Epos, the Igor' Tale, Supplement to Word, Monograph No. 1, New York, 1951
Menges. Introduction	*K. H. Menges*. The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies, Wiesbaden 1968
Merz	*L. Merz*. Zur Flexion des Verbums bei Malalas, Programm Pirmasens 1911
Meyer	*G. Meyer*. Griechische Grammatik, 3. Aufl. Leipzig 1896
Meyer. Studien	*G. Meyer*. Neugriechische Studien I–II, Sitzungsber. d. Wiener Akad. d. Wiss. 130, 1894, Abh. IV–V
Mihailov. IGBulg.	Inscriptions Graecae in Bulgaria repertae edidit G. Mihailov, Serdicae, I–IV, 1956 (=1970)–1966
Moravcsik. Byz.	*Gy Moravcsik*. Byzantinoturcica, I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, 2. durchgearb. Aufl. Berlin 1958
Moravcsik. Studia	*Gy. Moravcsik*. Studia Byzantina, Budapest 1967
Moulton	*J. M. Moulton*. Einleitung in die Sprache des Neuen Testaments. Auf Grund der vom Verfasser neu bearbeiteten 3. engl. Aufl. übersetzte deutsche Ausgabe, Heidelberg 1911

Nachmanson	*E. Nachmanson.* Laute und Formen der magnetischen Inschriften, Uppsala 1904
Németh. Die Inschriften	*J. Németh.* Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós, Budapest 1932
Németh. Inscriptions	*J. Németh.* The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe, Acta linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae, 21, 1971, 1–2, 1–52
Niceph. Patr.	Nicephorus Archiepiscopus Constantinopolitanus, Opuscula historica ed. C. de Boor, Leipzig, 1880
Νικόλαος. 'Οδησσός	'Ι. Νικόλαος. 'Η 'Οδησσός, Варна 1894
Ohnsorge. Abendland	*W. Ohnsorge.* Abendland und Byzanz. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte der byzantinisch-abendländischen Beziehungen und des Kaisertums, Weimar 1958
Ostrogorsky	*G. Ostrogorsky.* Geschichte des byzantinischen Staates, 3. Aufl. München 1963
Ostrogorsky. Staatenhierar-	*G. Ostrogorsky.* Die byzantinische Staatenhierarchie, Seminarium Kondakovianum 8, 1936, 41–61
Parker	*E. H. Parker.* A thousand years of the Tatars, 2. ed. New Work 1926
Pernot	*H. Pernot.* Lexique grec moderne français, Paris 1933
Pleinjowa. Chasaren	*S. A. Pletnjowa.* Die Chasaren, Wien 1979
Preisigke	*F. Presigke.* Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden mit Einschluß der griechischen Inschriften, Aufschriften, Ostraka usw., bearbeitet und herausgegeben von E. Kiessling, I–III, Heidelberg 1925–1931
Priscus	Excerpta de legationibus ed. C. de Boor, Berlin 1903, 121–255 и 575–591
Pritsak	*O. Pritsak.* Die bulgarische Fürstenliste und Sprache der Protobulgaren, Wiesbaden 1955
Pritsak. Inscriptions	*O. Pritsak.* The Proto-Bulgarian Military Inventory Inscriptions, Studia Turco-Hungarica V Turkic-Bulgarian Hungarian Relations, Budapest 1981, 38–51.
Πρωῖα	Λεξικὸν τῆς 'Ελληνικῆς γλώσσης, συνταχθὲν ὑπὸ ἐπιτροπῆς φιλολόγων καὶ ἐπιστημόνων ἐπιμέλειᾳ Γ. Ζευγωλῆ. Ἔκδοσις Πρωῖας, Атина 1933
Psaltes	*St. B. Psaltes.* Grammatik der bvzantinischen Chroniken, Göttingen 1913
Philitsou	*M. Moser – Philitsou.* Lehrbuch der Neugriechischen Volkssprache, München 1958
Radermacher	*L. Radermacher.* Neutestamentliche Grammatik. Das Griechisch des Neuen Testaments im Zusammenhang mit der Volkssprache, 2. Aufl., Tübingen 1925
Ramsay – Bell	*W. M. Ramsay* and *G. L. Bell.* The thousand and one churches, London 1909
RE	Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung, Stuttgart и сл.
Reinhold	*H. Reinhold.* De graecitate Patrum apostolicorum librorumque apocryphorum Novi Testamenti questiones grammaticae, Halle 1898
Res Gestae divi Saporis	*A. Maricq.* Classica et orientalia. 5. Res Gestae divi Saporis, Syria, revue d'art oriental et d'archéologie, XXXV, Paris 1958
RESEE	Revue des Etudes Sud-est Européennes 1962 и сл.
Roussel	*L. Roussel.* Grammaire descriptive du roméique littéraire, Paris 1922
Roux. Tängri	*J.-P. Roux.* Tängri. Essai sur le ciel-dieu des peuples altaîques, Revue de l'histoire des religions, Paris, 149 (1956), 49–82; 197–230; 150(1956), 26–54; 173–212; 32–66
Santifaller	*L. Santifaller.* Die älteste Originalurkunde des Oesterreichischen Staatsarchivs, Wien 1951

Schmid. Atticismus	*W. Schmid*. Der Atticismus in seinen Hauptvertretern von Dionysios von Halikarnass bis auf den zweiten Philostratus, I–IV, Stuttgart 1887–1897
Schubart	*W. Schubart*. Griechische Paläographie, München 1925
Schweizer	*E. Schweizer*. Grammatik der pergamentischen Inschriften, Berlin 1898
Schwyzer	*E. Schwyzer*. Griechische Grammatik, I–III, München 1934–1953
Scriptor incertus	Leonis Grammatici chronographia etc. ex rec. I. Bekkeri, Bonn. 1842, 335–362
SEG	Supplementum epigraphicum Graecum redigendum curavit J. J. E. Hondius, I–VI, Leiden 1923–1932
Sophocles	*E. A. Sophocles*. Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods, New York 1890
Stürenburg	*H. Stürenburg*. Relative Ortsbezeichnung, Leipzig 1932
Synaxarium	Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae ed. H. Delehaye, Brüssel 1902
Tabachovitz	*D. Tabachovitz*. Sprachliche und textkritische Studien zur Chronik des Theophanis Confessor, Diss. Uppsala 1926
Tegin	*Talat Tegin*. Tuna Bulgarlari ve dileri, Ankara 1987
Theoph.	Theophanis Chronographia, rec. C. de Boor, I–II, Leipzig 1883–1885
Theoph. Cont.	Theophanis Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus ex recognitione I. Bekkeri, Bonn 1838
Thomsen. Mongolei	*V. Thomsen*. Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft 78 N. F. 3, 1924, 121–175
Thomsen. Orkhon	*V. Thomsen*. Inscriptions de l'Orkhon, Helsinki 1896
Thumb	*A. Thumb*. Handbuch der neugriechischen Volkssprache, 2. Aufl., Strassburg 1910
Thumb. Hellenismus	*A. Thumb*. Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus, Strassburg 1901
Togan. IF	*A. Zaki Validi Togan*. Ibn Fadlan's Reisebericht, Leipzig 1939 (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXIV, 3)
Tomaschek. Zur Kunde	*W. Tomaschek*. Zur Kunde der Hämus-Halbinsel II. Die Handelswege im 12. Jahrhundert nach den Erkundigungen des Arabers Idriši; Sitz Ber. der phil. hist. Klasse der Ksl. Akademie der Wissenschaften zu Wien 113, 1886, 285–373.
Treitinger	*O. Treitinger*. Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, 2. unveränd. Aufl., Darmstadt 1956
Treitinger. Staatsgedanke	*O. Treitinger*. Vom oströmischen Staats- und Reichsgedanken, Leipziger Vierteljahresschrift für Südosteuropa 4, 1940, 1–20
Tryjarski. Tamgas	*Edw. Tryjarski*. The Tamgas of the Turkic Tribes from Bulgaria. Ural-Altaische Jahrbücher, Bd. 47, Wiesbaden 1975
Τζάρτζανος	'Α. Τζάρτζανος. Νεοελληνικὴ σύνταξις τῆς κοινῆς δημοτικῆς, δευτέρη ἔκδοσις, I–II, Атина 1946–1953
UA	Ungarische Jahrbücher, I–XXIII
UAJ	Ural-Altaische Jahrbücher, XXIV (1952) и сл.
Vaillant. Manuel	*A. Vaillant*. Manuel du vieux slave, I. Grammaire, Paris 1948
Vambery. Ursprung	*H. Vambery*. Der Ursprung der Magyaren, Leipzig 1882
Vasmer. Die Slaven	*M. Vasmer*. Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941
Werner	*A. Werner*. Die Syntax des einfachen Satzes bei Genesius, BZ 31, 1931, 258–322.
Witkowski. Bericht	*St. Witkowski*. Bericht über die Literatur zur Koine aus den Jahren 1903–1906, Bursians Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft 159, 1912, III, 1–279
Wolf	*K. Wolf*. Studien zur Sprache des Malalas II. Syntax, Diss. München 1912

Wroth	*W. Wroth.* Catalogue of the Imperial Byzantine coins in the British Museum, I–II, London 1908
Zacos – Veglery	Byzantine Lead Seals by G. Zacos and A. Veglery. Vol. I, Parts 1–3, Basel 1972; Volume one Plats, Basel 1972
Zilliacus	*H. Zilliacus.* Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich, Helsinki 1935
Идриси	*Б. Недков.* България и съседните ѝ земи през XII век според Идриси, София 1960
Миятев. Архитектура	*Кр. Миятев.* Архитектурата в Средновековна България, София 1965

УВОД

Тюркското българско племе оногундури*, което напуснало селищата си около Меотидското езеро (дн. Азовско море) и реката Куфис (дн. Кубан) и дошло на Балканския полуостров, основало в 681 г. нова своя държава в днешна Североизточна България и Добруджа. Съставът на населението ѝ е бил различен: тюркоезични българи, многобройни славянски племена и заварено разнородно местно население, говорещо предимно гръцки. Основателите оногундури, които за разлика от сегашните славяни българи се означават като първобългари, прабългари или тюрко-българи, играели ръководна роля в държавата до около XI в. По различни поводи те поставяли между VII и XI в. множество надписи на местния говорим гръцки език, от които до нас са достигнали цели или в откъслеци около стотина. Два от тях са на изчезналия днес тюркски български език и един е на старобългарски славянски.

Тези надписи, наречени първобългарски или прабългарски**, стоят на първо място измежду писмените извори за историята на българската държава през първия период от нейното съществуване. Те съдържат ценни и автентични сведения за държавното и военното устройство у първобългарите, за техните строежи, за политическия им мироглед и за отношенията им с византийската държава, разкриват неизвестни страници от българската история и представляват същевременно главният извор за езика на първобългарите.

Измежду писмените извори за историята на българския народ на първо място стоят т. нар. първобългарски или прабългарски надписи.[1] С това название се означават тук тези домашни писмени паметници, съставени на гръцки, първобългарски или старобългарски език, които произхождат от първобългарския период на Първата българска държава и са дело на онова неславянско племе, което е основало тази държава.

---

* Константин Багренородни (Извори IX 193): „А преминаването на варварите (т. е. българите — б. а.) през река Искър стана в края на царуването на Константин Погонат, когато и тяхното име стана ясно, понеже по-рано ги наричаха оногундури." Теофан (Извори VI 261): „...българите уногундури..." и патриарх Никифор (п. т. 294): „По същото време въстанал Кубрат, господарят на уногундурите."

** Вж. бел. 3.

[1] Освен тези две наименования в литературата се срещат още: „Chano-bulgarische Inschrift" (W. Tomaschek. AEM XVII, 1894, 200), „Altbulgarische Inschriften" (H. u. K. Škorpil. AEM XIX, 1896, 237), „Griechische Inschriften der heidnischen Bulgaren" (K. Jireček. Arch. 610), „Les inscriptions gréco-bulgares" (F. Dvornik. BCH LII, 1928, 125), „Надписи старобългарскія" (Ф. Успенский. ИРАИ X, 1905, 173). „Старобългарски надписи" (Г. Баласчев. Минало 1909, 219), „Български надписи от IX в." (В. Н. Златарски. МСб. XV, 1898, 131).

Първобългарските надписи съдържат ценни и автентични сведения за държавното и военното устройство у първобългарите, за техните строежи, за политическия им мироглед и за отношенията им с византийската държава. Те разкриват неизвестни страници от историята на първия период на българската държава и представляват същевременно главният извор на езика на първобългарите.

1. ПОГЛЕД ВЪРХУ ИСТОРИЯТА НА НАМИРАНЕТО И ИЗДАВАНЕТО НА НАДПИСИТЕ

Първобългарските надписи са намерени в различни времена и при различни обстоятелства. За пръв път в 1707 французинът отец Braconier от ордена на езуитите преписал един първобългарски надпис (№ 14 а) в развалините на голямата базилика във Филипи (между Драма и Кавала в Гърция).[2] Преписът, който се пази в Bibliothèque Nationale в Париж, попаднал в ръцете на известния класически филолог J. B. d'Ansse de Villoison и е бил издаван много пъти[3]. С течение на времето надписът бил засипан с пръст и се смятал за загубен. Той беше наново открит в 1923, когато френската археологическа школа в Атина предприе разкопки в развалините на Филипи. Една година по-късно на същото място беше намерен краят на надписа (№ 14е), а през 1932 и 1933 — четири нови откъслека от същия надпис.[4]

Около 125 години след намирането на първия надпис, а именно през 1831 някой си Blankenburg[5] снел препис от първобългарски надпис върху мраморна колона (№ 58) в Шумен и го изпратил на August Boeckh, който приготовлявал корпус на всички дотогава известни гръцки надписи.[6] Преписът бил издаден с доста подробен коментар от A. Kirchhoff, наследника на Boeckh[7], в 4-и том на CIG под № 8691 b. Този е вторият първобългарски надпис, станал известен на науката. За съжаление надписът днес е загубен. Докато горните два надписа останали навремето незабелязани от българската историография, ако и да са били издадени доста рано, то третият поред открит надпис възбудил още с появата си в литературата голям интерес у лицата, които се занимавали по това време с българска история. Това е прочутата колона с надпис от времето на кан Омуртаг (№ 56) в търновската църква „Св. 40 мъченици“. Надписът е бил преписан от д-р Хр. С. Даскалов (1820—1861) от Трявна[8] в турско време при доста романтични обстоятелства и издаден за пръв път от същия в едно писмо до О. М. Бодянский, напечатано в „Чтенія въ Императорском обществе исторіи и древностей Российских при Московском университете“, кн. 30 (1859), под заглавие „Открытия в древней столице болгарской Тырнове“. През същата година надписът е бил обнародван и от П. Р. Славейков в „Български книжици“, 1859, 410—411, вероятно пак според препис на Даскалов, без всякакви обяснения. И двата преписа са неточни и съдържат много грешки, които навремето са попречили, за да бъде надписът правилно разчетен и разтълкуван. Наскоро след неговото издание А. Гилфердинг[9] и К. Иречек[10] в съчиненията си по българска история се опитали да изправят на няколко места както текста, така и превода на Даскалов, но без особен успех. Дали поради негодния препис или поради невероятната на пръв поглед възможност да съществуват надписи от Първата българска държава, В. Макушев в „Журнал Министерства Народнаго Просвещения“, 1878, ч. CXCVI 278, се усъмнил в истинността на надписа и писал: „это не более, не менее, как pia fraus болгарских патриотов“. Едва след освобождението на България може да се установи, че съобщението на Хр. Даскалов е вярно.

---

[2] H. Omont. Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles I, Paris 1902, 274—278; P. Collart. Philippes. Paris 1937, 11 и заб. 4; P. Lemerle. Philippes 134 и заб. 4.

[3] Вж. при № 14.

[4] П. т.

[5] CIG IV N 8691 b: „Alterum (B) a. 1831 Boeckhio misit Blankenburgius in columna marmorea legi testatus, quae in oppido Schumla reperta esse dicatur." K. Jireček. Arch. 610, пише: „Über Bl(ankenburg) selbst ist mir nichts bekannt; war es einer der preussischen Offiziere in der Türkei zu Moltke's Zeit?" Това предположение е неприемливо, понеже Молтке е бил в Шумен през май 1837; F. Kanitz. Donau-Bulgarien III (2. Aufl.) 64. По-вероятно е да се приеме, че Бланкенбург е бил руски офицер и е бил в България по време на руско-турската война в 1829 (срв. B. Latischew. Ath. Mitteilungen IX, 1884, 210 и сл.). Въпросът за личността на Бланкенбург остава неизяснен. Сведения за него ще се намерят може би в архива на CIG.

[6] C. Klaffenbach. Griechische Epigraphik, Göttingen 1957, 15.

[7] Вж. за него п. т.

В 1872 унгарският пътешественик F. Kanitz (1829—1904) видял по време на пътуванията си из България в Провадия два първобългарски възпоменателни надписа от времето на кан Омуртаг (№ 59 и 60), които той прерисувал и издал в 3-и том на съчинението си Donau-Bulgarien und der Balkan, Leipzig 1. Aufl. (1879) 354—355. По същото време Каниц посетил скалите при с. Мадара и открил пръв за науката Мадарския релеф и неговите надписи (№ 1), които обаче той погрешно обявил за латински.[11] В развалините на Плиска той видял колоните с триумфалните надписи № 16 и 20.[12] Същите колони Х. М. Лопарев[13] видял през 1879 в Шумен.

След освобождението на България в новата държава бил повикан на служба чехът-историк К. Иречек, който предприел редица пътувания из страната, за да я опознае. През есента на 1880 Иречек на път за

---

[8] Т. Н. Шишков. Д-р Христо Даскалов, МСб. VIII, 1892, 368 и сл.

[9] Собраніе сочиненія I. Петроград 1868, 41, заб. 2.

[10] Исторія Болгаръ. Одесса 1878, 181 и сл. = История на българите, София 1929, 101 и 103.

[11] Kanitz III 112.

[12] П. т. 356.

[13] Двѣ замѣтки древней болгарской исторіи, отпечатък от „Записки имп. рус. археол. общества“ III, 1888, 21, заб. 2. Навярно за същите колони става дума в Дневника на К. Иречек II, 269, че били пренесени по време на руската окупация от Плиска на станцията Shumla Road (=Каспичан), гдето ги бил видял княз Дондуков. Според една бележка в Дневника на Ф. Успенский (=Ж. Въжарова. Руските учени 208, № 122) колоните били пренесени в Русия. Тук се касае за някакво недоразумение или това са били други колони.

Западна Европа минал през Търново, гдето останал два дни.[14] Тук първото му желание било, както сам пише,[15] да посети (eilte ich sofort) църквата „Св. 40 мъченици“, за да провери доколко е вярно съобщението на Даскалов за Омуртаговия надпис. Иречек останал много изненадан, когато видял с очите си надписа, за съществуването на който у него се било появило вече известно съмнение.[16] В същата църква той видял и една колона с триумфален надпис (№ 22). През лятото на 1884 Иречек предприел дълго пътуване из България.[17] В Провадия той потърсил двата първобългарски надписа, които Каниц беше прерисувал в 1872, и ги копирал наново.[18] В двора на окръжното управление на Шумен той видял друг триумфален надпис (№ 20), а в зида на една турска къща — пак колона с триумфален надпис (№ 23).[19] Все по същото време Иречек посетил и Мадарските скали.[20] Тук той разгледал Мадарския конник и неговите надписи отдалеч с бинокъл и успял да прочете само отделни букви от надписите. Той установил, че надписите са гръцки, а не латински, както е мислел Каниц. На път за София Иречек се отбил в Търново и снел точен препис от Омуртаговия надпис в църквата „Св. 40 мъченици“.[21] Копирането на надписа било доста трудно поради липса на стълба, та станало нужда някои места да бъдат прегледани по-късно допълнително от гимназиалния учител Трайчо Китанчев и други лица. Иречек имал намерение, както сам съобщава на няколко места,[22] да издаде всички известни дотогава първобългарски надписи в една малка сбирка. За съжаление той не изпълнил това си намерение, понеже други научни изследвания намалили значително научния му интерес към България.[23]

И така издирванията и проучванията на първобългарските надписи от Иречек не добили естествен завършек. Затова много по-големи и поважни се явяват заслугите на Иречековите роднини и сътечественици Карел и Хермин (Херменегилд) Шкорпил. Тези двама братя са събирали и издавали с особена ревност археологически материали от новоосвободената българска земя. Покрай многобройните гръцки и латински надписи от по-старата епоха те са имали щастието да намерят и доста голям брой първобългарски. Новооткритите заедно с някои вече известни от по-рано надписи, но наново преписани от братя Шкорпил, били издадени от същите от 1891 до 1895 във виенското археологическо списание Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn (томове XV 98, № 26; XVII 188, № 44; 192, № 53; 199 и сл., № 71—73; 208, № 98 и

---

[14] Дневник, 255.

[15] Arch. 611.

[16] Monatsberichte der kgl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Sitzung vom 12. Mai 1881, 461.

[17] Дневник II, 521 и сл.

[18] AEM X (1886) 193 и Пътувания 859.

[19] AEM X 194 и Пътувания 871.

[20] AEM X 196 и сл. и Пътувания 869 и сл.

[21] Arch. 611, срв. Дневник II 522.

[22] AEM X 194, Пътувания 288, заб. 13, Arch. 611 и Архив Иречек I 280, № 173.

[23] Arch. 611. Срв. Архив Иречек I 290, № 183.

XIX 237–248) с доста точни факсимилета и с ценни бележки от W. Tomaschek[24] предимно за някои първобългарски титли и К. Иречек. Това издание още не е изгубило напълно значението си.[25] Във връзка със същото издание трябва да се спомене и заб. 1 на с. 40 на съчинението на *J. Marquart*. Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, Leipzig 1898, гдето са дадени ценни бележки за някои първобългарски титли в надписите.

Неизвестно кога, може би около същото време, когато братя Шкорпил са копирали и издавали надписите, някой си грък Х. Евстатиадис е преписал надпис № 60 в Провадия. Неговият препис се пазел във Варненската митрополия, гдето E. Kalinka го видял и си взел бележки.[26] Същият препис заедно с копия на други два надписа (№ 16 и 20), снети от някой си П. Караватакис, е издаден (с много печатни грешки) от 'I. Νιϰόλαος в 'Η 'Οδησσός, Варна 1894, 290–291.

Първият български учен, който е издавал първобългарски надписи и ги е използувал като извори за българската история, е В. Н. Златарски. В статията „Приемниците на Омуртаг“ (Пер. сп. LIV, 1896, 761–765) той е засегнал мимоходом някои първобългарски надписи. В МСб XV (1898, 134–144) същият е посветил цяла статия на два надписа под наслов „Два известни български надписа от IX век“. Тук за пръв път се установява съдържанието на Омуртаговия надпис в църквата „Св. 40 мъченици“ в Търново (№ 56) въз основа на абклач и се изправя текстът на загубения Маламиров надпис от Шумен (№ 58). Вече преди Златарски с Търновския надпис се е занимавал и Х. М. Лопарев.[27] Обаче той не е могъл да достигне до някакви особени резултати, ако и да е направил доста уместни езикови бележки, понеже за основа на работата си е взел погрешния препис на Даскалов.[28] Статията на Златарски е разгледана доста подробно и вещо от К. Иречек в Archiv für slav. Philologie (21, 1899, 610–613). Тази рецензия, колкото и да е кратка, е една от най-добрите работи върху първобългарските надписи. Тук за пръв път се посочи, че гръцкият език на първобългарските надписи е съвършено правилен (ganz regelrecht) и че не е нищо друго освен тогавашният говорим гръцки език. Тази констатация на Иречек обаче не е била взета под внимание от повечето по-сетнешни издатели и тълкуватели на първобългарските надписи, поради което някои места в много надписи са останали тъмни или неправилно изтълкувани.

През 1898 в околността на Солун при с. Наръш (сега Неа Филаделфиа) е бил открит един граничен надпис от времето на цар Симеон (№ 46). Той е бил издаден още същата година от Ф. Успенский в ИРАИ 3 (1898), 184 и сл. Надписът е бил обнародван и от Г. Баласчев в сп. Български преглед, год. IV 12, 61—78, под наслов „Новонайденият надпис от времето на цар Симеон“.[29] В тази статия Баласчев е засегнал мимоходом и надписите, издадени в CIG IV (№ 14 и 50). В. Н. Златарски в критиката на Баласчевата статия (МСб XV, отдел критика, 20—40) разгледа също споменатите два надписа и отхвърли като неверни някои твърдения на Баласчев. Доста накратко, и то без гръцкия оригинал, Баласчев е разгледал няколко надписа и в „Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство“ (София 1902, 57—78). В статията „Един от Провадийските Омуртагови надписи“ (Пер. сп. 63, 1902, 94—107) Златарски преиздаде надпис № 59 с подробен коментар. Всички споменати проучвания допринесоха много за изясняването на някои въпроси из историята на България.

---

[24] Срв. също RE III 1044 и сл.

[25] Същото издание на български с незначителни промени в „Годишен отчет на Варненската държавна мъжка гимназия“ за 1900–1901, Варна 1901, 3–18. Отчет за 1897–1898, 11, срв. В. Н. Златарски в „Български преглед“ V, 1898, 3,121 и сл.

[26] Antike Denkmäler in Bulgarien, Wien 1906, Nr. 87.

[27] Две замѣтки по древней болгарской исторiи 341 и сл.

[28] Вж. по-горе.

През 1899 и 1900 Руският археологически институт в Цариград предприе под ръководството на директора на института Ф. Успенский и К. Шкорпил разкопки в развалините на Плиска и в тяхната близка околност, за да проучи старините по тези места, гдето в 681 е било поставено начало на българската държава. Тези разкопки,[30] както би трябвало да се очаква, извадиха на бял свят още няколко първобългарски надписа, от които един (№ 61) Успенский издаде в ИРАИ VI (1901, 216 и сл.). В следващия том на ИРАИ VII (1902, 1 и сл.) той издаде наново Търновския надпис (№ 56). През есента на 1905 Р. Попов изкопа огромна колона с извънредно важен строителен надпис от времето на Омуртаг близо до с. Чаталар (сега цар Крум).[31] Резултатите от разкопките заедно с всички известни дотогава (1905) надписи, но без № 56 бяха обнародвани в 10-и том на ИРАИ, известен под името „Абоба — Плиска“. Надписите са издадени от Ф. Успенский. Към този том е приложен и един албум с факсимилета от естампажите на надписите. Ценността на тази сбирка се състои главно във фотографиите и факсимилетата на надписите и в това, че тук са събрани за пръв път почти всички първобългарски надписи. Самите надписи са издадени незадоволително, а някои от тях са допълнени явно погрешно. Освен това издателят е предал за съжаление надписите не в техния оригинален правопис и език, а в правописа, важещ само за класическия гръцки език. По този начин той е направил изданието негодно за езикови изследвания. За съжаление някои по-сетнешни издатели са последвали в това отношение примера на Успенский.

Една година по-късно излезе епиграфската сбирка *E. Kalinka*. Antike Denkmäler in Bulgarien, Виена 1906; в която са издадени 10 първобългарски надписа. Това издание може да се смята за образцово във всяко отношение. Надписите са издадени не само с голяма точност, но също така са придружени с ценни езикови бележки, допълнени по-късно от *A. Walde*. Sprachliches aus antiken Denkmälern Bulgariens, Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 58 (1907), 309—402.

---

[29] Към това вж. Л(юбомир) М(илетич). Към текста на новооткрития Симеонов надпис при Солун, Български преглед V, 1898, 3, 142 и сл., и особено Ж. Въжарова. Руските учени, 191—194, № 106 (Писмо на К. Лишин, който е преписал надписа, до Ф. Успенский) и 194, № 107.

[30] ИРАИ VI, 1901, 437 и сл., VII, 1902, 232 и сл. и X, 1905, 1 и сл., срв. Ж. Въжарова. Руските учени, 209, № 123; 210, № 124; 227, № 138; 245, № 151; 263, № 154; 270, № 162 и 279, № 171; Д. Върблянска. Из преписката на К. Шкорпил с Иван Шишманов, в Изследвания в памет на К. Шкорпил, София 1961, 51 и 53—59 с факсимиле.

[31] ИРАИ X 544 и сл., срв. Архив Иречек 1 381 и сл., № 254 (писмо на Ив. Шишманов до К. Иречек) и заб. 2 на с. 382; II 320—326, № 229 и заб. 1.

В сп. Минало (1, 1909—1910; 3, 219—238 и 4, 327—345) Г. Баласчев преиздаде 10 надписа. Това издание обаче не показва някакъв особен напредък в допълването или тълкуването на надписите. То е направено предимно въз основа на изданието на Успенский, без да е използувано изданието на Калинка, което, както изглежда, е останало неизвестно на издателя. В „Български старини из Македония", София 1908, 1 и сл. (второ издание 1931), Йор. Иванов преиздаде надписа от Филипи (№ 14а) според преписа на Браконие със сполучливи предложения за допълване. В. Н. Златарски в студията „Известия за българите в хрониката на Симеон Метафраста и Логотета"[32] разгледа накратко и три първобългарски надписа (№ 13, 14 и 41) с предложения за четене и допълване на някои места. Английският историк J. B. Bury в A History of the Eastern Roman Empire from the fall of Irene to the accession Basil I (А. Д. 802—867), London 1912, 332—374 е засегнал и някои надписи и е изказал интересни мнения, а в Appendix X (481—484) се опитал да възстанови Маламировия надпис от Тумбул джамия (№ 13). Същият учен в статията The Bulgarian Treaty of A. D. 814 and the Great Fence of Thrace[33] е разгледал подробно с предложения за допълване надпис № 41, на който две години по-сетне Златарски посвети също една отделна студия „Сюлейманкьойският надпис".[34] В Geschichte der Serben I, Gotha 1911 (Amsterdam 1967), 74, заб. 1, и 189 и сл. К. Иречек е отделил няколко реда и за първобългарските надписи. През първата европейска война в Балши, Албания, е бил открит надпис от времето на княз Борис (№ 15), който е издаден от *C. Praschniker*. Zwei mittelalterliche Inschriften aus Albanien.[35] С излизането на голямото съчинение на В. Н. Златарски „История на първото българско царство" I 1, София 1918 (с. 300, 307, 316, 335, 443, 445 и 456), гдето са преиздадени наново някои надписи, се завърши един период от издирването и издаването на първобългарските надписи. Този период е забележителен по това, че през него бяха открити повечето надписи и се направиха първите опити за тяхното проучване, издаване и събиране.

След първата европейска война започна нов период, който се различава от предходния не по намирането на нови надписи, а по оживеното и задълбочено проучване на надписите. Първата публикация през този период е работата на унгарския учен Г. Фехер „Паметниците на българската култура",[36] гдето на с. 60—87 са преиздадени 11 надписа с подробни бележки и обяснения. Същата работа, малко разширена, излезе на френски език под наслов Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises, Budapest 1931, 138 и сл. С тези работи Г. Фехер възбуди особен интерес към проучването на първобългарските надписи. Той насочи вниманието най-вече към Мадарския скален релеф и неговите надписи (№ 1), от които К. Шкорпил още през 1866 беше обнародвал препис, но стояха пренебрегнати от науката. През 1925 Фехер направи едно предварително съобщение за проучването на тези надписи в „Мадарският конник“, София 1925, 15—26. Малко преди това, в 1923 и 1924, при разкопки на развалините на Филипи бяха открити № 14 а и е (вж. по-горе), които бяха издадени от F. Dvornik.[37] По-късно към това издание направиха допълнителни бележки P. Lemerle и Г. Фехер,[38] а също и В. Бешевлиев.[39] Същите надписи бяха преиздадени от Б. Филов[40] и Йор. Иванов.[41] В студията „Кавхан Исбул“[42] П. Ников преиздаде надписите № 14 а и 58. Гръцкият език на надписите беше основно проучен от В. Бешевлиев.[43] В Appendix I към същото изследване бяха преиздадени от автора почти всички известни дотогава надписи въз основа на нови четения на оригиналите.[44] Същият автор даде нови четения и допълвания към надписите № 57 и 69 в статията „Към прабългарските надписи“.[45]

---

[32] МСб. XXIV, 1908, 49, 51 и 67 със заб. 2.

[33] The English Historical Review, April 1910, 276—287.

[34] ИАД III, 1912—1913, 132—179.

[35] Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Akademie der Wissenschaften in Wien, Nr. XIII. 1919, 3—7

[36] ИАИ III, 1925, 1—90.

Разкопките при Мадара в 1926 откриха нов първобългарски надпис (№ 7), който Фехер издаде в споменатата по-горе работа Les monuments 143, а Бешевлиев — в ИИД XI—XII 356 и сл. Г. Фехер даде за пръв път един подробен и сравнително точен препис на надписите около Мадарския конник и направи първия сериозен опит да ги допълни и изтълкува в „Надписите на Мадарския конник“, София 1928.[46] Надписите са били копирани от специално скеле. Въпреки положения труд и постигнатия значителен успех в разчитането на надписите работата на Фехер се оказа в много отношения незадоволителна и беше подробно разкритикувана от В. Бешевлиев.[47] Той посочи, че докато преписът на Фехер е с малки изключения добър и заслужава внимание, то допълванията са често произволни и стоят в разрез с гръцкия език, а тълкуванията, изхождащи от недоказаната предпоставка, че се касае за надгробен надпис на Крум, невероятни.[48] Г. Фехер в статията „Надписът на Мадарския конник“[49] и Г. Кацаров и Д. Дечев в „Ревизия на надписа на Мадарския конник“[50] се опитаха да отхвърлят критиката на Бешевлиев. Последният защити становището си в „Към въпроса за тълкуването на надписите около Мадарския конник“.[51] К. Шкорпил преиздаде отново известните вече колони с имена на крепости и сражения (от № 16 до № 41) в „Надписи от първото българско царство в Черноморската област на Балканския полуостров“[52], а в „Мадаро-Могилското плато“[53] обнародва нов препис на надписите около Мадарския конник, който той направил през 1934 и който на някои места е по-добър от този на Фехер. Това позволи да се прецени по-добре преписът на последния.

---

[37] Deux inscriptions gréco-bulgares de Philippes, BCH LII, 1928, 125—147.

[38] A propos des inscriptions protobulgares de la basilique de Philippes, BCH LIX, 1935, 165 и сл.

[39] ИИД XI–XII, 1931–1932, 360, 371, вж. също Ἑλληνικά III, 1930, 232–234, и BZ XXXII, 1932, 13.

[40] ИАИ V, 1929, 365.

[41] Български старини из Македония, второ издание, София 1931, 1—12.

[42] Сборник В. Н. Златарски, София 1925, 195—228.

[43] Гръцкият език в прабългарските надписи, ГНМ 1922/1925, 381—429.

[44] Срв. Glotta XVII, 1929, 66–71, и Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης, Ἐπιστημονικὴ ἐπετηρὶς τῆς φιλοσοφικῆς σχολῆς Α (1927) 10–17-Γλ. Ερ. I 67–72.

[45] ГСУ ИФ XXIII 7, София 1927.

[46] Die Inschrift des Reiterreliefs von Madara.

[47] Zu der Inschrift des Reiterreliefs von Madara, Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher IX, 1932, 1—35.

Английският историк St. Runciman разгледа титлите в надписите и надпис № 13 в труда си A History of the first Bulgarian Empire, London 1930, 284 и сл. и 292 и сл. Славистът B. V. Arnim обнародва откъслек от нов възпоменателен надпис (№ 67) във Vorbericht über eine Studienreise durch Bulgarien.[54] Откъслекът преиздаде В. Бешевлиев с някои поправки в ИАИ в VII (1933) 399 – 400. Същият автор обнародва една малка популярна статия за първобългарските надписи в сп. Българска мисъл (II, 1927, 401 – 408). П. Ников разгледа и даде превод на 18 надписа в популярната си статия „Хан Омуртаг и кавхан Исбул“ (БИБ IV, 1931, 1 – 55), а в „Два старобългарски надписа за византийско-български отношения“[55] обнародва двата първобългарски надписа (№ 2 и 47) върху една антична ара от Хамбарлий (сега Маламирово), които, ако и да бяха известни още от 1884,[56] бяха останали непроучени и неиздадени. За съжаление четенето и допълването, както и тълкуването на тези важни надписи бяха крайно незадоволителни и затова В. Бешевлиев[57] ги преиздаде с ново четене на оригиналите. Същият даде нови четения и допълвания към девет надписа.[58] В 1931 N. Jorga[59] обнародва съвършено повърхностно надпис с името на Крум, намерен в Силистра (№ 3 в). Г. Фехер преиздаде надписите № 5 и 67.[60] В статията „Първобългарски надписи“ (БИБ

---

[48] P. Mutafčiev. BZ XXVIII, 1928, 229; F. Dvornik. Byzantinoslavica II, 1930, 132 и сл., Gy. Németh. Szâzadok a magyar történelmi társulat közlönye LXV, 1931, 68 и сл.; Gy. Moravcsik, п. т. LXVIII, 1934, 118; H. Grégoire, Byzantion IX, 1934, 745, заб. 2; К. М. Ἀποστολίδης. Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ Θησαυροῦ VI, 1939/ 1040 = и сл.

[49] Сборник Мадара I, София 1934, 262 – 359.

[50] П. т. 419 – 428.

[51] ГСУ ИФ XXX 10, 1934.

[52] Byzantinoslavica II/ 2, 1930, 189 – 195.

[53] П. т. IV, 1932, 124 – 128.

[54] Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Klasse, 1932, Nr. IX, 2 – 3.

[55] Byzantinoslavica III/ 2, 1931, 344 – 382.

[56] AEM XV, 1892, 98 – 99, № 26.

[57] Първобългарските надписи от с. Хамбарлий. ИИД XIII, 1933, 24 – 48.

[58] ИИД XI – XII, 1931 – 1932, 340 – 347.

[59] Deux inscriptions grecques inédites de Silistrie, Revue Historique du Sud-Est Européen VIII, 1931, 226.

[60] „Мадарската Омуртагова колона“, Сборник Мадара I, 380 – 387 и „Омуртагов надпис от Калугерица“, п. т. 308 – 392.

V, 1932–1933, кн. 2, 1–29), В. Бешевлиев разгледа в популярна форма първобългарските надписи. Gy. Moravcsik в труда си A Magyar történet byzánci farrásai, Budapest, 112–115, се спря накратко и върху първобългарските надписи. Някои византийски елементи в надписите[61] бяха посочени от В. Бешевлиев в един доклад, изнесен на IV византоложки конгрес в София 1934.

За да постави една здрава основа за по-нататъшни проучвания на първобългарските надписи, В. Бешевлиев издаде в един малък корпус в 1934 всички известни дотогава надписи с подробен увод, коментар и показалци.[62] Тази сбирка подтикна белгийския византолог H. Grégoire[63] да се занимае с надписите № 2, 13 и 47 и направи остроумни допълвания и тълкувания, които обаче не всички са приемливи. Същият учен в две други работи[64] се опита да свърже неубедително съдържанието на надпис № 46 с името на руския княз Олег. За този надпис, на който местонахождението беше неизвестно, Б. Филов[65] съобщи, че се намира в Цариградския археологически музей. В. Бешевлиев издаде три нови откъслека от № 14, намерени във Филипи,[66] и нов надпис с име на крепост (№ 25).[67] Ив. Дуйчев[68] се занима със значението на думата φαλακρός в надпис № 2, а в една сбирка от старобългарски писмени паметници[69] даде няколко надписа, придружени с бележки.

Най-сетне споменатият унгарски византолог Gy. Moravcsik в извънредно ценния труд Byzantinoturcica I, Budapest 1942, 165 и сл. (второ издание Berlin 1958, 303 и сл.) разглежда накратко и надписите с подробна библиография, а във втория том на същия труд (Будапеща 1943, Берлин 1958) привежда всички титли и имена от надписите по азбучен ред със съответната литература.

След втората европейска война най-важното събитие в първобългарската епиграфика беше откриването на първия надпис на първобългарски език (№ 53) в 1945 в околностите на Преслав. Този надпис издаде Ив. Венедиков на два пъти, на български[70] и на френски.[71] Същият надпис беше проучен и от френския турколог J. Deny,[72] който се съгласи на много места с разчитането на Венедиков и направи няколко интересни бележки. В 1946 стана известен и един откъслек от надпис пак на първобългарски език (№ 54), намерен в Чаталар (сега цар Крум), а в с. Мадара същата година при развалянето на турската джамия излезе на бял свят надпис на гръцки език (№ 50) с неизвестни първобългарски военни длъжности. И двата надписа със съответен коментар издаде пак Ив. Венедиков.[73]

---

[61] Die byzantinischen Bestandteile der protobulgarischen Inschriften, ИАИ IX, 1935, 269 и сл.

[62] Вж. рецензия: K. Svoboda. Listy filologicke LXII, 1935, 194–195; K H. Meyer. Indogermanische Forschungen LIII, 1935, 242–243, LIV, 1936, 310; G. Stadtmüler. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas I, 4, 1936, 598–599; G. de Jerphanion. Orientalia Christiana Periodica II 3–4, 1936, 457–459; P. M(utafčie)v. BZ XXXV, 1935, 257–258, XXXVI, 1936, 538; J. Bŏdev. Archivum Philologicum 62, 1938, 275–278; H. Grêqoire. Byzantion IX, 1934, 745; K. Ἄ(μαντος)Ἑλληνικά, 7, 1934, 330.

[63] „Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare", Byzantion IX, 1934, 745–786.

[64] „La légende d'Oleg et l'expédition d'Igor", Bulletin de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres, XXIII, 1937, 2–3, 80–94; „La légende d'Oleg", Byzantion XI, 1936, 601.

[65] ИАИ XI, 1937, 302–304.

[66] П. т. 301.

[67] Studia Serdicensia 2, 1939, 97–98.

[68] Годишник на Пловдивската библиотека и музей 1937–1939. София 1940, 195.

[69] Стара българска книжнина I. София, 2 изд. 1943, 3 и сл.

[70] „Новооткритият в Преслав първобългарски надпис". ИАИ XV, 1946, 146 и сл.

[71] „Trois inscriptions protobulgares", Разкопки и проучвания IV, 1950, 167–177.

По време на разкопки в Плиска в 1948 бе открит варовиков блок с надраскани фигури и първобългарски имена (№ 89), който Ст. Ваклинов (=Станчев)[74] издаде. На следващата година 1949 пак при разкопки в Плиска бе намерен откъслек от надпис с името Боян (№ 7), който издаде В. Бешевлиев[75] заедно с други откъслеци, намерени в разни времена.

Без да познава гръцки език, Д. Крънджалов се опита по един крайно дилетантски и злонамерен начин да отрече първобългарския произход на Мадарския конник и съществуването на надписи около него.[76] Несъстоятелността на този опит бе посочена много добре от Ст. Ваклинов (=Станчев).[77] Fr. Altheim[78] се спря на няколко надписа (№ 1, 3, 6, 10, 13, 14, 47, 53), без да даде нещо приемливо. Гръцкият учен M. Laskaris[79] разгледа подробно въпроса за автентичността на надпис № 46, която от някои се оспорваше и приведе доказателства за неговото съществуване. Туркологът K. H. Menges[80] разгледа подробно от турколожка страна титлите и личните имена в първобългарските надписи и се опита да даде съответни етимологически обяснения. През есента на 1952 в Преслав бе открит надгробният надпис на висшия първобългарски сановник чъргубиля Мостич, съставен на старобългарски език (№ 71). Този надпис, който е един от най-старите датирани на старобългарски език надписи, намерени в България, издаде Ст. Ваклинов (=Станчев) на два пъти.[81] Титлата ичиргю боила беше предмет на две статии, на Ив. Дуйчев[82] и на В. Бешевлиев.[83] Последният се занима с датата на горния надпис на Мадарския конник (№ 1 I c) и посочи, че той трябва да се датира между 705 и 711.[84] Туркологът Omeljan Pritsak в едно изследване върху езика на първобългарите[85] се спря и върху някои титли. В. Бешевлиев, взимайки повод от една бележка под линия на J. Markwart в Ungarische Jahrbücher IX (1929) 84, № 5, изтъкна, че някои фонетични особености в първобългарските имена и титли могат да се дължат на славянското влияние.[86] Върху същия въпрос той се спря по-подробно в Zeitschrift für Slawistik I (1958) 1, 1—7.[87]

---

[72] „Une inscription en langue protobulgare découverte à Preslav", Revue des études byzantines V, 1947, 235.

[73] Разкопки и проучвания IV, 1950, 177 и сл.

[74] ИАИ XX, 1955, 211 и сл.

[75] П. т. 281 и сл.

[76] „Les faux déchiffrements des inscriptions de Madara", Slavia antiqua II 2, 1949–1950, 197–219.

[77] „Отново за надписите върху Мадарския конник", Известия на Института за българска история при БАН I–II, 1951, 329 и сл.

[78] Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum I. II, Halle 1948–1950.

[79] „Les sources épigraphiques de la légende d'Oleg", Mélanges H. Grégoire III, 1951, 213–221 = Deux notes sur le règne de Syméon de Bulgarie, Wetteren, 1952, 5–13.

[80] „Altaic Elements in the protobulgarian Inscriptions", Byzantion XXI, 1951, 85–118.

[81] „Надгробният надпис на един преславски болярин от X в.", Исторически преглед, XI, 1955, 4, 61 и сл. и „Надписът на чъргубиля Мостич", София 1955, 3–42 с подробни езикови бележки от В. Иванова, 43–144.

[82] „Les boljars dits intérieurs et extérieurs de la Bulgarie médiévale", Acta Orientalia Hungarica III 2, 1953, 167–178, срв. Byzantinoslavica XVI 1, 1955, 169.

[83] „What was the title ητζιργου βοιλας in the Protobulgarian inscriptions?", Byzantinoslavica XVI 1, 1955, 120–124, срв. Ural-Altaische Jahrbücher XXVII 3–4, 1955, 267.

През лятото на 1954 Археологическият институт при БАН построи скеле пред Мадарския конник, за да се проучат отново както релефът, така и надписите около него от специална комисия, съставена от археолози и епиграфи. Резултатите от проучванията бяха обнародвани в сб. Мадарският конник (София 1956). Тук В. Бешевлиев разглежда надписите на с. 51—113,[88] Г. Михайлов дава на с. 37—49 преписи от надписите, а В. Велков на с. 5—36 — пълна библиография на изследванията върху Мадарските надписи.

В 1956 бе намерен отново надпис № 5, който се смяташе за загубен, а през 1959 в местността Селище при Преслав бе открит нов инвентарен надпис (№ 49), който В. Бешевлиев издаде.[89] Последният се опита да установи значението на сложните първобългарски титли,[90] а в статията „Византийски триумфални обичаи, акламации и титли“[91] даде подробен коментар на триумфалното газене или стъпване на шията на пленения неприятел, споменато в надпис № 57.

През 1963 същият издаде в Берлин като издание на тамошната академия на науките пълен корпус на всички известни дотогава надписи заедно с най-малките откъслеци и други сродни паметници, придружени с обширен коментар и увод.[92] С това се завърши един период от издирването, изучаването и тълкуването на първобългарските надписи.

В 1964 при полска работа близо до с. Длъжко, Варненско, е бил намерен откъслек от инвентарен надпис (№ 52), който издаде най-напред В. Антонова,[93] а по-късно преиздаде В. Бешевлиев[94]. През лятото на 1970 при разкопки източно от южната апсида на голямата базилика до Плиска бе открит гроб със саркофаг, покрит с плоча, на която е издълбан първобългарски възпоменателен надпис (№ 66), издаден най-напред от Ст. Михайлов[95] и после преиздаден от В. Бешевлиев[96]. Най-сетне при сондажи в Плиска в различни времена бяха намерени четири откъслека с по една или две букви или части от букви, подобни на буквите на надписите с мирни договори.

---

[84] „Zur Deutung und Datierung der protobulgarischen Inschrift vor dem Reiterrelief von Madara“, BZ 47, 1954, 117—122.

[85] Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren, Wiesbaden 1955.

[86] „Славянизми в първобългарските надписи“. Сборник в чест на А. Балан, София 1955, 99—103.

[87] „Die protobulgarischen Inschriften und die Slavistik“.

[88] „Les inscriptions du relief de Madara“, Byzantinoslavica XVI 2, 1955, 212—254.

[89] „Eine neue protobulgarische Inschrift“, UAJ 32, 1960, 121.

[90] „Die zusammengesetzten Titel in den protobulgarischen Inschriften“, UAJ XXX, 1958, 98—103, критика от K. H. Menges. A Note on the Compound Titels in the Proto-Bulgarian Inscriptions, Byzantion XXVIII, 1958, 441—453, отговор V. Beševliev. Zur Frage der zusammengesetzten protobulgarischen Titel, Балканско езикознание VIII, 1964, 47—52.

[91] Известия на Етнографския институт с музей III, 1958, 3—38.

[92] Die protobulgarischen Inschriften, Berlin 1963.

[93] „Новооткрит раннобългарски надпис от с. Длъжко“, Известия на Народния музей — Шумен, III, 1965, 25—29.

[94] „Protobulgarica“, Tohonour R. Jakobson. The Hague 1967, 222—224.

По време на Първата световна война френският археолог Шарл Авезу видял и направил некачествен отпечатък от един първобългарски надпис на колана във Василика, Халкидика, около 18 км югоизточно от Солун (D. Feissel et M. Sève, La Chalcidique vue par Charles Avezou. Notes de voyage et inscriptions BCH 103, 1967, 287—288, № 8). Въз основа на съобщението в BCH надписът е издаден с коментар от В. Бешевлиев, Zur Deutung der protobulgarischen Inschrift von Vassilika. Chalkidike (Jahrbuch der Österreichischen Byzantiniatik, 35, 1985, 143—148). Тук № 14 bis. При разкопки във външния град на Плиска е намерена плоча с посочване на дата (№ 90).

2. КЪДЕ СА НАМЕРЕНИ ПЪРВОБЪЛГАРСКИТЕ НАДПИСИ?

Първобългарските надписи с изключение на намерените в Южна България № 2 и 47, на открития в развалините на град Филипи при Кавала № 14 и на намерените в околностите на Солун № 14 А и № 46 и произхождат от Североизточна България, т. е. от гнездото на някогашната първобългарска държава, и то предимно от столицата ѝ Плиска и нейната близка и далечна околност. Два надписа (№ 56 и 22) стоят като подпорни колони в църквата „Св. 40 мъченици“ в Търново, но навярно и те произхождат от околността на Плиска или от самия град, откъдето те са били домъкнати при строежа на църквата, за да символизират може би връзката между първата и втората българска държава.

Повечето надписи са намерени случайно върху повърхността на земята. Само една малка част е открита при разкопки.

3. ВИДОВЕ НАДПИСИ

Откъм съдържание първобългарските надписи могат да се разделят на следните седем групи: 1. Res gestae или надписи с летописно съдържание. 2. Триумфални надписи. 3. Мирни договори и гранични надписи. 4. Военни надписи: а) заповеди и б) инвентарни или списъци на въоръжения. 5. Строителни надписи. 6. Възпоменателни или надгробни надписи и 7. Varia. Това са надписи от същото време върху различни предмети като чаша или легенди на печати, които съдържат първобългарски имена или титли, поради което те са свързани със същинските надписи. Към тези седем групи се прибавя и една осма, на която принадлежността не може да се установи със сигурност.

---

[95] Археология, XII, 1970, кн. 4, 1—8 и Une nouvelle inscription protobulgare dans l'ancienne capitale Pliska, Byzantion XI, 1970, 421—433.

[96] Eine neue protobulgarische Gedenkinschrift, BZ 65, 1972, 394—399.

4. RES GESTAE

Първата група се състои от 16 надписа. От тях само пет са достигнали до нас в по-цялостен вид, а всички останали представят по-малки или по-големи откъслеци. Поради това не може да се установи дали са били съставени по някаква схема и евентуално каква е била тя. Все пак може да се приеме, че те са започнали с името на владетеля, който е взел пряко или косвено участие в разказаните събития (№ 14). След това е следвал самият разказ. Обикновено надписите са завършени без всякаква заключителна формула или дата (срв. № 1 Ic, № 5 и 13). Надпис № 14 съдържа в края една подходяща за случая сентенция, а № 15 — дата. В една част от достигналите до нас надписи се разказва за отделно събитие или военен поход (срв. № 1 Ic, № 14, 14 bis и 15), а в други се споменават повече събития или са разказани подвизите на определен владетел (срв. № 1 II, № 2, 3 и 13). Последните надписи представят всъщност Res gestae. Особено забележителни в това отношение са надписите № 2 и откъслеците, дадени под № 3. И двата надписа са разказвали за победите на Крум, и то първият по-сбито, а вторият с големи подробности. Успехите на Крум, особено поражението на императора Никифор на 26 юли 811, които са намерили голям отзвук във Византия, не са могли да останат естествено неотбелязани в самата България. Надпис № 2 е намерен далеч на юг от центъра на българската държава, почти на самата българо-византийска граница. Той представя не само кратка хроника, но и победен знак и пропагандно средство. Неговото находище обяснява и сумарното излагане на събитията. Пропагандното предназначение на този надпис може да се сравни с това на надпис № 14, който също така е бил поставен далеч от Плиска в голямата базилика на Филипи за назидание на тамошните граждани. По-друг характер имат трите фрагмента под № 3 и № 14 bis. Единият от тях е намерен някъде по пътя от Силистра за Русе, но както показват другите два откъслека, той трябва да произхожда от Силистра. Другите два фрагмента са намерени в Силистра. Те представят откъслеци от един или два големи надписа, в които са били разказани с големи подробности подвизите на Крум. Двата надписа № 2 и 3 показват, че са съществували за военните подходи на този владетел няколко надписа, към които принадлежат може би и откъслеците № 4 и 5.

5. ТРИУМФАЛНИ КОЛОНИ

В тясна връзка с първата група надписи стоят колоните с имена на сражения и крепости. Колони с имена на сражения са намерени досега четири (№ 16—19), от които само № 16 е цял. Този надпис, както вече посочи В. Н. Златарски[97], се отнася до военните действия на Крум в 808 по долното течение на Струма, гдето са загинали много византийски стратези и войници. Вторият надпис (№ 17), ако е правилно допълнен, стои във връзка с прочутото сражение на 29 юли 811, в което е загинал византийският император Никифор, и е станало до някаква голяма река. Третият надпис (№ 18), ако се касае пак за сражение и е правилно допълнен, трябва да се свърже с прочутото сражение при Версиникия на 22 юли 813, в което българите разгромили византийската войска. Следователно за колоните с имена на сражения може да се твърди с положителност, че са от времето на Крум.

Колони с имена на крепости са намерени досега 21 (№ 20—40), от които само 12 са с изцяло запазени или със сигурно допълнени имена. За тези колони К. Иречек изказа най-напред[98] мнение, че те са били донесени като трофеи по време на походите на цар Симеон от градовете, на които имената стоят върху колоните. По-късно[99] той прие, че това са навярно победни знакове от завоевателните походи на Крум (около 813) и че са стояли „в някоя стълпова алея пред двореца на българския княз, която със своите надписи известявала имената на придобитите градове“[100]. Според Ф. Успенский[101] тези колони са от времето на цар Симеон между 923 и 924, както беше приел първоначално К. Иречек, и са били приготвени едновременно с постройката на голямата базилка в Плиска, в която са стояли като подпорни стълбове. В. Н. Златарски[102] отхвърли мнението на Успенский и възприе това на Иречек, което подкрепи с нови съображения. Към същото мнение се присъедини К. Шкорпил[103]. П. Ников[104] видоизмени мнението на Иречек в смисъл, „че тия колони са били издигнати не от самия Крум, а от неговия син и наследник (Омуртаг)..., за да спомнят за блестящите победи и завоевания на Крум във Византия“. Освен тези две мнения изказано е и трето от E. Kalinka[105], че много градове в Тракия се съюзили в ранното Средновековие за отбрана на един общ враг българите (Г) и ще да са издигнали отделни крепости на застрашителната граница. Това мнение е очевидно погрешно.

Правотата на Иречековото мнение проличава ясно от следното обстоятелство. В колоните се споменават следните крепости: Месемврия, Созопол, Бурдизон, Букел, Скутари, Аркадиопол, Виза, Димотика, Теодорупол, Теодосиупол, Родосто и Гариала. Градът Месемврия е бил завладян от Крум, както е известно, в 812. По същото време ще да е била превзета и крепостта Созопол. Крепостта Бурдизон, която е била преименувана на Булгарогифон (т. е. Бягство на българите) още преди Крум[106], е спомената със старото си име на колоната, за да не засегне чувствата на българите. А това показва, че тази крепост ще е била превзета от българите пак във времето на Крум. Почти всички споменати крепости се намират в сегашна турска Тракия или в близката околност на Цариград, т. е. в някогашната византийска територия. В 813 след коварното покушение на Крум византийският летописец Scriptor incertus[107] съобщава: „Тогава Крум, разгневен от станалото, на другия ден заповядал да опожарят и опустошат цялата околност. И като почнали да палят, те изгорили всички големи църкви в отвъдната част на града, които подновили Ирина, Никифор и Михаил, също и манастирите, дворците, къщите и предградията. И като стигнали до Св. Мамант, изгорили тамошните дворци и двете императорски спални, потрошили колоните, задигнали направеното от олово и изображенията на животните на Хиподрома, изклали всички пленници, а също и добитъка. Като преминали по цялото крайбрежие на Теснините и по-нагоре, опожарили всички търговски сгради и като взели много плячка, си отишли. Като завзели дясната част на града към изток, изгорили всичко извън Златната врата чак до Регион. А като дошли при Атира, сринали тамошната крепост и моста, който бил чуден и много укрепен. Като дошли при Силиврия, разрушили до основи тамошната крепост и изгорили църквите и къщите, а след това сринали крепостта Даонион. Те дошли и при града Хераклия, но като не могли да влязат в него, опожарили всички постройки на пристанището и около самия град. После дошли при Родосто и съборили и тази крепост, като изгорили всички постройки и църкви в града и избили там много народ. (Дошли и при крепостта Панион, но намерили, че тя е здраво защитена, понеже имала много войска)[108] и като не могли нищо да ѝ направят, опожарили и съборили всичко извън крепостта. Те дошли при Апри и това е крепост. И като срутили и опожарили и тази крепост, а също и извънредно много други крепости, отправили се оттам надолу в продължение на десет дни и навлезли в планините на Ганос. Там намерили много скрит народ и почти всичкия добитък на Тракия. Те избили хората, а многобройния добитък пленили и изпратили заедно с много жени и деца в България. После отишли при Ексамили и слезли до Абидос, и завикали към Хебр и нагоре, и разрушили всички крепости от малки до големи чак до Адрианопол.“

---

[97] История I, 1, 431 и сл.

[98] Monatsber. Akad. Berlin 1881, 460 и сл. = Пер. сп. II, 882, 58—59.

[99] АЕМ X 194.

[100] Пътувания 238.

[101] ИРАИ X 182—189.

[102] История I, 1, 430.

[103] Byzantinoslavica II 2, 1930, 194—195.

[104] БИБ IV 1, 33.

[105] Antike Denkmäler in Bulgarien 116, Nr. 122.

Запазените надписи допълват горното описание и стоят явно във връзка с него. Те чертаят досега ясно пътя на Крумовия подход, който в началото е следвал пътя Via Egnatia. Колоните са служили да прославят подвизите на Крум. Трудно е обаче да се отговори на въпроса, где са били поставени тези колони. Те са образували може би някаква триумфална алея, както е мислил Иречек, или са стояли на видни места в града.

---

[106] K. Jireček, Heerstrasse 100; Moravcsik, Byz. II 106; V. Beševliev, Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V. gegen die Bulgaren, Etudes balkaniques, VII, 1971, 3, 6—7.

[107] Ex rec. J. Bekkeri 344, 4—346, 1 = Извори VIII 21—22, срв. Златарски, История I 1, 272 и сл.; Bury 354 и сл.; Runciman 64 и сл.; Ostrogorsky 168.

[108] Заграденото в скоби е допълнено според текста на Symeon Magister — 615, rec. J. Bekker = Извори IX, 171.

6. МИРНИ ДОГОВОРИ

Надписи, които съдържат мирни договори, са на брой пет (№ 41—45). Нито един от тях обаче не е достигнал до нас цял. Те нямат изцяло запазена уводна част, нито заключение. Само в № 41 са запазени два реда от увода, а в № 43 — част от заключението. Останалите надписи съдържат само отделни глави от изложението на условията. Трябва да се приеме все пак, че тези надписи са имали следните съставни части: 1) увод, 2) излагане на мирните условия и 3) заключение с полагане на клетва и дата. Византийската империя е избягвала да сключва, както е известно,[109] мирни договори, и то особено дълготрайни. Тя предпочита краткотрайните примирия от 2—3 години.[110] В редки случаи се съгласявала на мирни договори за повече от 30 години. Благодарение на едно доста подробно описание на преговорите за сключването на 50-годишен договор между Византия и Персия в 628, което дава византийският историк Менандър,[111] и въз основа на съдържанието на руско-византийските мирни договори, приведени в „Повесть временных лет“, може да се състави доста ясна представа за начина и процедурата, по които са били сключвани мирните договори между Византийската империя и другите страни.[112]

Преговорите се водили от пратеници, снабдени с трайни пълномощия за максимум и минимум отстъпки, нейде близо до границата или в столицата на една от договарящите страни, и то винаги на тази, на която се прави предложение за мир.[113] След дълги преговори и пазарлъци всяка една от двете преговарящи страни съставяла по един проектодоговор. Този проектодоговор съдържал само задължения, които поемала страната, предлагаща проекта. Проектодоговорите се превеждали на езика на съответната договаряща страна, напр. византийският проектодоговор на персийски, а персийският на гръцки. След това пратениците сверявали двата проектодоговора и съгласували съществуващите различия. Ако двете страни намирали проектодоговорите за приемливи, съставяли две грамоти: едната на гръцки, а другата на езика на насрещната договаряща страна, при което всяка страна употребявала своите канцеларски и дипломатически форми. Най-сетне двете страни разменяли договорите: византийците получавали екземпляра на противната страна, а насрещната страна византийския. Освен това византийците получавали гръцкия превод на екземпляра на насрещната договаряща страна, а последната превода на византийския екземпляр на своя език. Преводите на оригиналите не носели печатите на пратениците, понеже те служели само като помощно средство за четене и разбиране на самите оригинали. Следователно всяка страна получавала два екземпляра от договора: единия на езика на страната, с която бил сключван договорът, а другия превод на същия на своя език.[114] Условията на договорите били потвърждавани с взаимни клетви, положени според религията на съответната страна.[115] Накрая договорът бил одобряван от владетеля на всяка страна, след което влизал в сила. Всяка една от договарящите страни притежавала условията и задълженията, които поемала противната страна. Това обстоятелство е особено важно за правилното разбиране на достигналите до нас, макар и в откъслечно състояние, мирни договори, сключени между България и Византия. Всички тези договори независимо от това, дали са предадени от византийските хронисти, или са дошли до нас на камък като надписи, съдържат само задълженията, поети от византийците спрямо българите. Поради това задълженията на българите спрямо византийците остават неизвестни.

---

[109] Bréhier, 318.

[110] Menandr. 199, 8—11.

[111] П. т. 171, 15—183, 15.

[112] А. Димитріу. Къ вопросу о договорахъ русскихъ съ греками, Византийски Временникъ II, 1895, 531—550; C. Neumann. Über die urkundlichen Quellen zur Geschichte der byzantinisch-venetianischen Beziehungen vornehmlich im Zeitalter der Komnenen, BZ I, 1898, 366—378; Fr. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches I, München 1924, VII и Diplomatik 236—244 и 276—279; Bréhier, 321 и сл.

[113] Мирните предложения на Телерюг (Theoph. 447, 3) и на Крум (Theoph. 497, 22). И в двата случая българите изпратили пратеници в Цариград.

Като се изключи предаденият от Менандър[116] текст на мирния договор, сключен между Византия и Персия в 628, и руско-византийските в „Повесть временных лет", единствените достигнали до нас оригинални международни документи от този вид са откъслеците от първобългарските надписи с българо-византийски мирни договори. Погледнато строго формално, като че ли тези надписи трябва да се изключат от първобългарските. Обаче, ако се вземе предвид, че те съдържат условията и задълженията, поети от Византия, т. е. тези, които са били изработени, обсъдени и наложени от българските държавници и дипломати, то достигналите до нас мирни договори дават ясна представа за основните линии на тогавашната българска държавна политика и за международните интереси на България и затова представят важен извор за българската история. Гръцкият език на надписите с мирни договори е по-изискан, отколкото на останалите надписи, и се приближава почти до тогавашния литературен гръцки. Византийците носят официалното име „ромеи", а не „християни" или „гърци", както в същинските първобългарски надписи. И името „ромеи" предхожда винаги това на българите. Всичко това показва, че текстът на мирните договори е бил съставен в Цариград.

7. ВОЕННИ НАДПИСИ

Означената като военни надписи група (№ 47—54) се състои от два вида надписи: а) военни заповеди и б) инвентари или списъци на въоръжение. Военна заповед представя само № 47, на който началото е изтрито. Останалите шест надписа съдържат списъци на въоръжения. Четири от тях са съставени на гръцки език, а два на първобългарски. Те имат следната схема: военна служебна титла — брой на поверените ризници и шлемове. В № 51 е дадено, както изглежда, най-напред личното въръжение на военачалника, а след това на войниците. Военните титли са без член, понеже не се касае за точно определени лица. Този вид надписи са служили очевидно да улесняват проверката на въоръжението, поверено на даден военачалник, и стоят в тясна връзка с 40-ия отговор на папа Николай I до запитванията на княз Борис. Този отговор гласи: „Вие заявявате, че имате обичай в отечеството ви да се изпраща от вашия господар, преди да пристъпите към сражение, един съвършено верен и съвършено разумен мъж, който да прегледа всички оръжия, коне и вещи, необходими за сражение; и онзи, у когото се окажат немарливо приготвени, се наказва със смърт.“[117]

---

[114] Димитріу, пр. съч. 535—536.

[115] При сключване на 30-годишния мирен договор византийският император Лъв V се заклел според българския обичай, а Омуртаг според византийския. Златарски. История I 1, 303—304.

[116] Menandr. 180, 5—182, 29.

8. СТРОИТЕЛНИ НАДПИСИ

Досега са открити четири надписа (№ 55 – 58), които съобщават за строежи. Като се изключи надпис № 55, всички останали са почти изцяло запазени. Първите два са съставени по следната схема: титла и име на кана – местопребиваване на същия – какво е построено и къде – цел на надписа (само в № 56) – пожелание за дълголетие – дата. В № 56 и 57 действуващото лице, или строителят, т. е. този, който е заповядал строежа, е самият кан. В надпис № 58 действуващото лице не е вече канът. При все това неговото име е поставено на първо място, гдето то играе ролята на дата.

9. ВЪЗПОМЕНАТЕЛНИ НАДПИСИ

Възпоменателните надписи, наричани още надгробни, са най-многобройни (№ 59 – 71). Те са съставени с изключение на № 71, който произхожда от християнската епоха, по точно определена схема: титлата и името на кана – името на покойника – неговата титла или служба – θρεπτὸς ἄνθρωπός μου – къде или от какво е умрял – към кой род принадлежи (невинаги). Надписите под № 59, 60 и 61 започват с кръст, а № 69 завършва с посочване, защо е поставен надписът. След името на кана се подразбира глаголът „съобщава“ или „казва“. Следователно този вид надписи представляват съобщение или по-точно едикт на кана и приличат на съвременните некролози. Кръстът в началото на надписа има значението на invocatio.[118] Всичко това рязко отделя първобългарските надгробни надписи от съответните византийски и християнски латински, поради което не може да се каже с положителност, дали те са били надгробни паметници, или са служили само за възпоменание.

---

[117] Извори VII 91, GL. 40.

[118] Giry 531.

10. МАТЕРИАЛ И ИЗРАБОТКА НА НАДПИСИТЕ

Първобългарските надписи са издълбани върху камък от най-различен вид, като мрамор, варовик, гранит и сиенит. Забележително е, че този каменен материал не е бил приготвен специално за надписите, а е бил взет наготово от разрушени по-стари постройки от римско или ранновизантийско време. Обикновено надписите са издълбани върху колони с най-различни размери, които произхождат може би от развалините на античния град Динея до с. Войвода (на около 10 км от Плиска) или от тези на Марцианопол, или от стари кариери. Няколко надписа, навярно най-старите, са издълбани върху плочи. На долния край на колоната с надпис № 60 на противната страна на надписа е издълбан сега полузаличен тракийски конник.[119] На една от плочите, на които е издълбан № 14, има явни белези, че някога е служил за друга цел. Следи от по-раншна употреба има и колоната с № 56. Надписите № 2 и 47 са издълбани върху двете страни на една антична арка, на която на лицевата страна още личат следите на някогашната гръцка надгробна епиграма.[120]

Обикновено каменоделецът не е изграждал предварително повърхността на камъка, върху която е трябвало да се издълбае надписът. Той е оставял всички пукнатини, вдлъбнатини и грапавини неогладени, поради което четенето на някои надписи, напр. № 2, 13, 14 bis, 47 и др., е съвършено трудно и дори на места несигурно. Само няколко откъслека, като напр. № 3а, б и в, и особено договорните надписи (№ 41, 42 и 43) са изработени много грижливо. Навярно тяхното предназначение като официални международни документи е налагало по-грижлива изработка. Грижливо са издълбани и надписите около Мадарския конник, особено горните (№ 1 I). Надписите от времето на Омуртаг са сравнително по-добре изработени от тези на Маламир. Известна роля е играело вероятно и мястото, гдето е ставало това, т. е. дали са били работени в столицата или провинцията (срв. № 2, 47 и 48 с № 59, 60 и др.).

Буквите на отделните надписи не са издълбани еднакво грижливо. В едни те са с хубави жлебове (№ 3, 41, 43, 51, 58 и др.), а в други — надписите на Мадарския конник и № 44, са замазани с особено червеникаво вещество. При други надписи буквите представят небрежно врязани или надраскани линии (№ 2, 5, 13, 14 bis и 47). Често буквите не са издълбани на една и съща линия, напр. № 14 bis, 47 и 69. Тяхната височина не е винаги еднаква. Тя варира от буква до буква с по няколко милиметра.

Хаплографии и дитографии се срещат рядко. В някои надписи (№ 2 и 13) има неразбираеми съчетания от букви, които се дължат на неразчетен добре от каменоделеца оригинал или на нечетлив оригинал.

---

[119] ИАИ XIV, 1940—1942, 265 и сл.

[120] АЕМ XV, 1892, 99; Byzantinoslavica III 2, 1931, 340; G. Mihailov. IGB III 2, № 1799.

11. ФОРМИ И СТИЛ НА БУКВИТЕ

Формите на буквите са предимно унциални, но не са еднакви във всички надписи, ако и да се касае в повечето случаи за надписи от една и съща епоха. Често една и съща буква, особено А, се явява в различни начертания дори в един и същ надпис. По отношение на стила обаче те показват известно единство. Стилът на буквите в най-старите надписи (№ 1 I и II и № 2) се различава от този в надписите от времето на Омуртаг. Също така по-различен е стилът във възпоменателния надпис от времето на Маламир (№ 69), в надписа от времето на Борис (№ 15) и в граничния надпис от времето на Симеон (№ 46). Последните два надписа стоят в стилно отношение и по форми на буквите близо до старобългарския надпис на Мостич (№ 71). Едно по-особено положение заема надписът на Персиан (№ 14). По стил и форми на буквите той се доближава до най-старите първобългарски надписи. Той има допирни точки с византийския строителен надпис на императора Никифор Фока (963—969) от същото място.[121] Това говори за епиграфски стил, различен от плисковския. Разлика в стила на буквите се забелязва и в отделните групи надписи. Буквите в най-старите летописни надписи (№ 1 I и II, № 2 и 14) имат монументален характер. Те напомнят отчасти буквите и стила на някои византийски строителни надписи, напр. от Силиврия.[122]

12. БУКВИТЕ В ЛЕТОПИСНИТЕ НАДПИСИ

В най-стария надпис от този вид (№ 1 I) буквите имат следните форми. Буквата А е с ъгълче в средата. На буквата В горният полукръг е по-малък от долния, както в младия унциал.[123] Буквите Е и Σ са правоъгълни, а Θ, О и Υ ромбични.[124] Буквата Υ е чашковидна или прилича на латинското V. Подобни са буквите на № 1 II, в който се среща А с хоризонтално средна хаста и кръгло О, на № 2 и на № 14, в които обаче В е с черта отдолу, буквата О е кръгла или ромбична, а Θ само ромбична. Буквите в № 3 са дребни, но стилно издържани. Буквата А е унциална.[125] Тя има формата обикновено на полегнал островърх триъгълник с удължена дясна хаста, която излиза от двете страни на триъгълника. Покрай тази форма се среща рядко и обикновено А с ъгълче в средата. Буквата Δ е също унциална и прилича на кирилско Д.[126] Буквите Е и Σ са полукръгли, а буквите О, Θ и ϒ кръгли и унциални.[127] Буквата I има винаги две точки над горния край, както в унциала,[128] Буквата ϒ е чашковидна. Близки по стил до буквите на № 3 са тези на № 4 и № 7. В последния надпис буквата I има също две точки, буквата А е с ъгълче, което има висулка, а буквата В е с малко горно кръгче и лежи върху линия с извити нагоре краища. В № 4 буквата ϒ прилича на латинското V.

---

[121] BCH 61, 1937, 103 и сл., табл. XIV.

[122] BCH 36, 1912, 564, обр. 12, и 567, обр. 13.

[123] Gardthausen Taf. 3.

[124] Ромбичното О се среща в латински старохристиянски надписи, V. Beševliev. Spätin., Nr. 44, 96, 184, 204, 231, и R. Cagnat. Cours d'épigraphie latine, 4 изд. Paris, 1914, 19.

[125] Gardthausen Taf. 2—3; V. Beševliev. Spätin. 243, 249, 259.

[126] Gardthausen Taf. 2—3; V. Beševliev. Spätin. 102.

В откъслек № 10 буквата А е с хоризонтална средна хаста. Особено забележителна е тук формата на буквата В, на която двата полукръга са значително отделени един от друг, както в младия унциал.[129] Този вид буква се среща доста рано по надписи,[130] а също и върху монети в VI и VII в.[131] Не по-малко са забележителни буквите на откъслек № 12. Буквата А е с хоризонтална средна хаста, горният ъгъл с удължение, също и буквата Λ. Буквата Δ е унциална и прилича на кирилското Д. Буквата К е с особено дълги и с разделени едно от друго рамена. Буквата Е е правоъгълна, а в ромбична. Но най-забележително е тук зигзаговидното О, съответно Е. Между летописните надписи заема особено положение № 13 от времето на Маламир. Буквите имат курсивен характер и има много съкращения. И тук се среща зигзаговидно О, съответно Е.

13. БУКВИТЕ В ТРИУМФАЛНИТЕ НАДПИСИ

Особено характерни са буквите в колоните с имена на крепости и сражения (№ 16—40). В стилно отношение те са най-издържани. Буквите са обикновено с големи размери (0,08—0,10), издължени и имат унциален характер. Буквата А е винаги с ъгълче, което понякога завършва с висулка, а горният край има леко удължение. Така завършва и буквата Λ. Горният полукръг на буквата В е по-малък от долния.[132] Буквата Δ прилича на кирилското Д. Буквите Е, О и Σ са кръгли, но удължени както в младия унциал,[133] а в някои надписи значително по-дребни от другите. Кръгчето на буквата в е малко, както в младия унциал.[134] Ъгълът, образуван от двете рамена на буквата К, често не се допира до отвесната хаста.[135] Средната хаста на буквата N е сравнително малка и не достига краищата на двете отвесни хасти. Особено типична за тази група надписи е буквата Р. В повечето надписи тя има малко полукръгче, от което се подава една опашчица, която прави буквата да прилича на латинското R. Този вид Р се среща в един старохристиянски надпис от Варна.[136] Буквата Υ прилича на латинското V или има удължена дясна хаста, както в унциала.[137] В № 28 буквата Ω е ромбична покрай продълговато кръгло О.

---

[127] Gardthausen. Taf. 2–3.

[128] П. т.; V. Beševliev. Spätin. 109.

[129] Gardthausen Taf. 3.

[130] Bees. Inschriften, Nr. 20 и 31; Beševliev. Spätin. 154, 224, 231. Същият вид В се среща на Запад от V до VI в., Cagnat 13.

[131] Wroth I. Introduction CVII.

[132] Beševliev. Spätin. 110.

[133] Gardthausen Taf. 3.

[134] П. т.

[135] Това К се среща и в латински надписи, вж. Cagnat 17.

14. БУКВИТЕ НА МИРНИТЕ ДОГОВОРИ

Стилът на буквите в надписите с мирни договори се отличава ясно от тези на другите. Буквата А има или слабо наведена наляво средна хаста, или представя полегнал триъгълник с удължена дясна хаста, както в унциала. Горното кръгче на буквата В е малко и леко отделено от долното, както в младия унциал. Буквите Е, О, Θ и ȣ са кръгли, т. е. унциални. Средната хаста на N често достига двата края. Средният ъгъл на М стига до основата на буквата, както в стария унциал.[138] Хоризонталната хаста на буквата Т свива под прав ъгъл леко надолу, както в младия унциал.[139] Буквата Υ се явява ту като латинското V, ту чашковидна, ту с удължена дясна хаста, както в унциала.

15. БУКВИТЕ В ИНВЕНТАРНИТЕ НАДПИСИ

Буквите в № 47 (военната заповед) се приближават до тези на № 2. Обаче буквите Е, О и Σ са кръгли и унциални.

Стилът на буквите в инвентарните надписи, както и отделните букви са много различни. Буквата А в № 48, 51 и 54 е с хоризонтална средна хаста (покрай ъгълче в № 51), а в № 53 с тъпо ъгълче. В № 50 същата буква, както и Λ завършват с леко удължение в горния край. Буквата В е почти еднаква в № 48 и 51. В № 53 тя стои върху хоризонтална линия, както в № 7 и 14.[140] В № 48 буквите Е и Σ са правоъгълни, а О кръгла и буквата Υ прилича на латинското V. В № 50 буквата О е предадена със зигзаговидна отвесна линия, а буквата ȣ е ромбична. В № 51 буквите Е и Σ са правоъгълни, както в № 48, а О и ȣ почти ромбични. В същия надпис Υ е с малка разлата чашка и дълга опашка, а К с къси рамена покрай нормални. В № 52 буквите Е, Σ и Ω са унциални и кръгли, Υ чашковидна. Буквата Х прилича тук на полегнал кръст, както в най-стария унциал.[141] Същата форма има тази буква и в № 54. В този надпис буквите Б и Σ са правоъгълни, а О и ȣ кръгли. В надписите № 50—53, но без № 52 хастите на буквите завършват с разширения като точки, които са особено ясно изразени в № 53 и 54.

---

[136] Beševliev. Spätin. 110, 193; S. Reinach. Traité d'épigraphie grecque, Paris 1885, 209, 210; Cagnat 21.

[137] Gardthausen. Taf. 2–3.

[138] П. т. Taf. 2.

[139] П. т. Taf. 3.

[140] Beševliev. Spätin. 157.

[141] Gardthausen. Taf. 2.

16. БУКВИТЕ В СТРОИТЕЛНИТЕ НАДПИСИ

Буквите в строителните надписи (№ 55—58) са също така различни по стил и форма. В №55 буквата А е с хоризонтална средна хаста. Буквите Е и Σ са правоъгълни, а О — пълен кръг. Буквата Ω е заоблена, със стърчаща леко навън средна хаста, както в най-стария унциал,[142] което е характерно и за гръцките надписи от по-старата епоха (VI в.). Буквата Υ е като латинското V. Буквите на № 59 се доближават по форма и стил до тези на №3 и на повечето надписи от времето на Омуртаг. Буквата А се среща ту с ъгълче в средата, ту като заоблен остър триъгълник с удължена дясна хаста. Буквите В и Δ се явяват също в два вида: обикновено В и Δ или с хоризонтална линия отдолу, както в №7, 14 и 53. Буквите Е, О, Θ, Σ и ȣ са кръгли и унциални. Буквата Υ е чашковидна, а на места прилича на латинското V или има лява или дясна хаста удължена, както в унциала. Буквата I е винаги с две точки отгоре, както в №3. Най-сетне буквата Ω е заоблена, с ниска средна хаста, както в по-късния унциал.[143] Буквите в № 57 се различават значително от тези в № 55. Те приличат по-скоро на тези във възпоменателния надпис № 61 и от-части на № 64. Буквата А е винаги триъгълник с удължена дясна хаста. Буквата В се явява в два вида, както в № 56. Буквата Δ прилича на кирилското Д. Буквите Е, О, Θ, Σ и ȣ са кръгли и унциални, но по-различни от тези в № 56. Буквата К се среща с къси и нормални рамена. Υ е чашковидна, с удължена дясна хаста.

17. БУКВИТЕ ВЪВ ВЪЗПОМЕНАТЕЛНИТЕ НАДПИСИ

Стилът на буквите във възпоменателните надписи от времето на Омуртаг е по-единен в №60, 62, 63, 65, 66, 67 и 68. Близо до тях стои №59. Надписите №61 и 64, а също 65 и 66 имат сравнително еднакви букви. Във всички възпоменателни надписи буквите Е, О, Σ, ȣ и Ω са кръгли, както в унциала, а в № 64 напречната хаста на буквата Θ излиза извън кръга, както в младия унциал.[144] В №60—65 буквите В и Δ имат отдолу хоризонтална черта, както в №7, 14, 53, 56 и 57. Буквата Υ в № 59, 60 и 66 прилича на латинското V, а в останалите надписи е унциална и има удължена дясна или лява хаста. В №59—62 буквата А е със слабо наведена наляво средна хаста, а в другите надписи тя е унциална и има формата на триъгълник.

Формите на буквите в единствения надгробен надпис от времето на Маламир (№69) имат следните особености. Буквата А представя полегнал триъгълник с удължена дясна хаста, както в младия унциал.[145] Буквата В е с хоризонтална черта отдолу, както в № 7, 14, 53, 56 и др. Буквите

---

[142] П. т.

[143] П. т. Taf. 2—3.

[144] П. т.

[145] П. т. Taf. 3.

О и Θ са кръгли, унциални. Средната напречна хаста на последната буква излиза извън кръга както в № 64. Буквата Е е правоъгълна, а Σ отчасти правоъгълна, отчасти кръгла. Дясната хаста на ϒ е удължена.

18. БУКВИТЕ В ОСТАНАЛИТЕ НАДПИСИ

Буквите на старобългарския надпис № 70 приличат на тези на № 25 и 27.

Най-сетне буквите на № 87 и 89 си приличат много. Техният стил е прост. Буквата А е със средна хоризонтална хаста. Буквите Е, О и Σ са кръгли, а ϒ е като латинското V.

Почти всички споменати по-горе форми на букви с малки отклонения се срещат и в старохристиянските гръцки надписи от VI в. от Варна.[146] Само В с хоризонтална черта отдолу няма в тези надписи. Както и обратното, буквата П с дълга горна хаста, излизаща от двете отвесни хасти като стряха, не се среща в първобългарските надписи.

19. ХАРАКТЕРНИ БУКВИ И ЗНАЦИ

Характерни за първобългарските надписи са следните букви и знаци: 1. Буквата В с хоризонтална черта отдолу. Тя се среща върху монетите на византийския император Василий I (867–886)[147] и в един надпис навярно от времето на същия император.[148] 2. Зигзаговидният знак ᘔ в № 12, 13 и 50 (може би и № 11), който означава буквата Е[149] и О. В последното си значение може би да е зает от старотюркска азбука, гдето той означава звука ŏ и ŭ.[150] 3. Буквата Р с опашчица под полукръгчето, подобна на латинската *R*. 4. Буквата А като ↑ в № 91, ако се касае за първобългарски надпис. 5. Съюзът καί и сричката κε се предават с особен знак в различните надписи. Той има формите[151] K^{e}_{1} в № 1 I и II, № 14 (покрай K^{e}_{2}) и № 53, K^{e}_{3} в № 40 и 56, K^{e}_{4} в № 3 и 56 и *S* в № 4, 12, 13, 41, 42 и 50. Знакът K^{e}_{3} се среща в старохристиянски гръцки надписи от Варна[152] и Коринт[153] и в един надпис от Созопол,[154] а *S* в старохристиянски надпис от Aquae Calidae[155] и в монетите на византийските императори Константин V (741–775), Лъв V (813–829), Теофил (829–842) и др.[156] В надпис № 13 знакът *S* е смесен с *Z* от каменоделеца. В същия надпис знакът *S* служи да изрази и други звукове, а също и сричките -εν и -ον(-).

---

[146] Beševliev. Spätin. Nr. 87–144, 249–251.

[147] Wroth 442, 443.

[148] Beševliev. Spätin. 157.

[149] Срв. Gardthausen II 327 и 335.

[150] Gabain 12; Айдаров 39, 40; J. Nĕmeth. Die Inschriften, приложение VI, и Inscriptions 21, 1971, 38.

[151] Вж. приложената таблица.

[152] Beševliev. Spätin. 94.

[153] Bees. Inschriften, Nr. 31 и 32; Gardthausen II 327.

[154] Beševliev. Spätin. 181a.

[155] П. т. 171, 225.

20. ЗНАЦИ ЗА СЪКРАЩЕНИЕ, ЛИГАТУРИ И ДРУГИ

Като знак за съкращение се употребява обикновено надредна чертица (срв. № 3, 14, 15, 43, 46, 56).[157] В № 3 а, р. 10 завършекът -ιν на името 'Αδριανούπολιν и в № 7 завършекът -η или -ων на думата ἔτη или ἐτῶν са означени с полегата чертица, наведена надясно и скачена за последната буква λ и τ.[158] В № 13, р. 1 думата ἄρχον е издълбано АР с Христовия монограм вм. χ над реда. Думата θεός се среща често съкратена.

Цифрената стойност на буквите е означена в № 1 Ic с две чертици в горния край на буквата Е, в № 53 с по две точки една под друга от двете страни на съответната буква, в № 51, 52, 54 и 56 с по три точки от двете страни на съответната буква, в № 50 с по една отвесна линия от двете страни на буквата, в № 41 и 42 с две точки над съответната буква, в № 15, 46 и 57 с черта над буквата, а в № 43 с полегата чертица като остро ударение над буквата. В № 51 е забележителен численият знак като бастунче за цифрата 6.

Ударения и придихания в първобългарските надписи не са отбелязани с изключение на три случая в № 41, гдето ударението е отбелязано със знак, подобен на апостроф, поставен в горния десен край на последната буква на сричката под ударение.

В надписите № 3, 41 и 43 една или повече думи са отделени една от друга с по една, две или три точки, наредени една под друга или в триъгълник (№ 41).[159] Поради обстоятелството, че тези надписи са в същност откъслеци от надписи, не може да се каже с положителност, дали точките отделят изречения (напр. № 3а), или изтъкват някои думи. В № 42 и 43 с по една точка са заградени отделни букви, в № 3 в съчетанието AΥ над Υ има две точки, както в ръкописите,[160] а в № 59 над някои букви хоризонтално черти. Значението на тези черти и точки е неясно.

Сравнително рядко се срещат лигатури. Един особен вид лигатура представят прикачванията на букви над или под други букви. Тези случаи са следните: № 2, р. 13 Λ под Е, р. 21 Σ под Е, № 14, р. 1 А под Г, р. 9 Δ под Σ, а в № 2, р. 29 Θ над Р и в № 44 N над А. Възможно е в някои случаи да се касае за допълнително издълбани букви.

---

[156] Wroth I. Introduction CVIII и II 379, 391, 397, 414, 421.

[157] За този вид съкращение Gardthausen II 327.

[158] П. т.

[159] П. т. 400–405.

[160] П. т. Табл. 2 и 3.

21. ТАБЛИЦА НА РАЗЛИЧНИТЕ БУКВЕНИ ФОРМИ

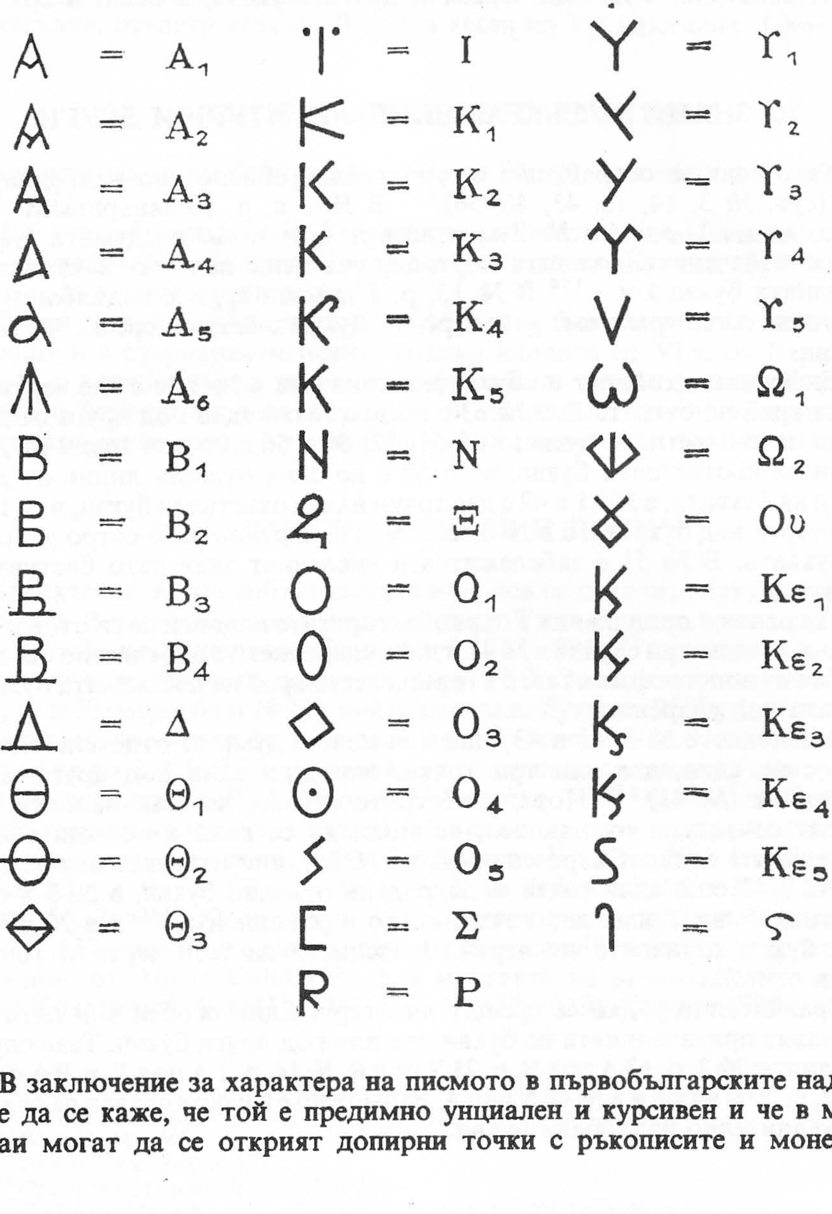
= A_1
= A_2
= A_3
= A_4
= A_5
= A_6
= B_1
= B_2
= B_3
= B_4
= Δ
= $Θ_1$
= $Θ_2$
= $Θ_3$
= I
= K_1
= K_2
= K_3
= K_4
= K_5
= N
= Ξ
= O_1
= O_2
= O_3
= O_4
= O_5
= Σ
= P
= $Υ_1$
= $Υ_2$
= $Υ_3$
= $Υ_4$
= $Υ_5$
= $Ω_1$
= $Ω_2$
= Oυ
= $Kε_1$
= $Kε_2$
= $Kε_3$
= $Kε_4$
= $Kε_5$
= ϛ

В заключение за характера на писмото в първобългарските надписи може да се каже, че той е предимно унциален и курсивен и че в много случаи могат да се открият допирни точки с ръкописите и монетите.

22. СПИСЪК НА ЛИГАТУРИТЕ

Лигатури	Надпис №
ΑΥ	3, 56
ΓΗ	68
ΗΒ	50
ΗΓ	59
ΗΚ	50
ΗΝ	3, 50, 56, 59
ΗΡ	11, 13, 50
Η⊏	51
ΝΗ	3, 47, 59, 62, 63
ΝΚ	14, 54, 63
ΝΛ	14
ΝΜ	13, 56
ΝΠ	14, 56, 59, 60, 62
ΠΕ	54
ΗΝΚ	56
ΜΗΓ	14
ΝΗΓ	59
ΝΗΓΗ	60
ΝΗΝΛ	13
ΤΗ	1 II, 14

23. ГРЪЦКИЯТ ЕЗИК НА НАДПИСИТЕ

Вече първият издател на първобългарски надпис (№ 57) A. Kirchhoff е обърнал внимание на две езикови особености в коментара към надписа, без да определя обаче точно характера на гръцкия език.[161] Освен това той е бил на мнение, че надписът е съставен от българин, който е знаел гръцки език.[162] По-късно Х. М. Лопарев е застъпил същото мнение и е обявил езика за лош гръцки.[163] Това мнение беше възприето от В. Н. Златарски[164] и Г. Баласчев.[165] Подобно е и мнението на J. Bury[166], което се споделя от St. Runciman.[167] Немного по-различно е и мнението на Г. Н. Хаджидакис.[168]

---

[161] CIG IV, № 8691, p. 520. Vs. 18: notandum barbaro huius seculi more constructum verbum διδόναι cum accusativo. Idem et infra habes vs. 20 – 21, 22 – 23, et supra observatum est vs. 5. Vs. 21: mira sane et insolita nominis forma Βουλγάρης quae Graecis recentioribus est Βουλγάρους.

[162] Iam quum titulum nostrum scriptum esse appareat Bulgaro Graece docto, non Graeco homine, fieri vix potuit, ut is minoris dignitatis honore ornaret gentis principem, postquam celsioris illius longe et exoptatioris nomen et ius invitis Graeculis est exortum.

[163] С. 20: „Онъ не был византійцемъ и эта догадка можетъ быть основана на смѣшеніи ο и ω... но онъ (грекъ) рѣдко бы ошибся во звукахъ ο и ω; эта подтверждаетъ и форма πάνφυμος, написанная совершенно не по византійскому выговору... Если это правдоподобно, то можно бы думать, что авторъ надписи былъ болгаринъ, хотя и знавшій греческій языкъ, но языкъ не литературный и притомъ плохо на немъ выражавшійся."

[164] Пер. сп. 54, 1896, 763.

[165] Минало I, 1909 – 1910, 314, 220 и 228.

[166] 335: „They are composed in colloquial and halting Greek, not in the diplomatic styles of the chancery of Byzantium, and we may guess that they were written by Bulgarians or Slavs who had acquired a smattering of the Greek tongue." Срв. E. Darkó, BZ 32, 1932, 366.

Против тези мнения се обяви решително К. Иречек. Той заяви: „Гръцкият език на тези колони е, разбира се, във фонетика и морфология съвършено правилен.“[169] И като обясни правилно някои особени езикови форми, той продължи: „Затова и възприетото от Златарски мнение на Лопарев, че тези надписи са били съставени от българи..., трябва да се означи като погрешно. Съставителите на надписите... са били гръцки християни или военнопленници, или дезертьори, каквито наистина във времето на Крум се споменават изрично.“[170] С няколко добре подбрани примера той посочи, че отклоненията от класическия гръцки език се дължат на историческия развой на този език и че някои от тях се срещат вече в античните надписи, а други в египетските папируси, византийските надписи и ръкописи. По-късно някои езикови особености бяха обяснени от Е. Калинка, А. Валде[171] и Г. Фехер.[172]

Че мнението на К. Иречек е съвършено правилно, може да се види и от следните езикови факти. Съставителите на надписите не употребяват никъде погрешно буквата υ, която по онова време е имала звуковата стойност ü или iü.[173] В египетските папируси, писани от чужденци на гръцки език, звукът ü е бил смесван с ι, ου или ο, също и в късните малоазийски гръцки надписи.[174] От още по-голямо значение е обстоятелството, че характерният за гръцки език звук θ не е написан никъде погрешно, докато в египетските папируси и малоазийските гръцки надписи той е смесен често със звука τ, напр.: βοήτι = βοήθι, τυγάτηρ = θυγάτηρ и др .[175] Също така липсва смесване на звуковете χ и κ, което се среща в малоазийските гръцки надписи, напр. κάριν вм. χάριν.[176] Добър пример в това отношение представя известният гръцки надпис от Сирмиум от края на VI в.:[177] Χρ(ιστὲ) κ(ύρι)ε, Βοήτι τῆς πόλεος κ'ἔρυξον τὸν Ἄβαριν κὲ πύλαξον τὴν 'Ρωμανίαν κὲ τὸν γράψαντα. 'Αμήν. По всяка вероятност този надпис не е писан от грък.[178]

---

[167] 272: „I also include in these sources the inscriptions written in crude Greek by which the ninth-century Khans recorded on columns or stones various events of importance.“

[168] Γλ. Ερ. I 67 и сл.: Ὁ γράψας ἤ οἱ γράψαντες αὐτὰς δὲν ἦσαν λόγιοι, διὸ καὶ περιπίπτουν εἰς μυρίας ἀνορθογραφίας οὐδὲ Ἕλληνες... Γράμματα ἄρα πολλὰ δὲν ἤξευρον, ἀλλὰ ζήσαντες ἐπί τινα χρόνον ἐν μέσῳ Ἑλλήνων ἴσως μάλιστα μορφωμένων Ἑλλήνων, ἔμαθον νὰ μεταχειρίζωνται γραπτῶς καὶ προφορικῶς ἀρκούντως καλῶς τὴν τότε ὑπὸ τῶν ἐγγραμμάτων Ἑλλήνων, λαλουμένην γλῶσσαν.

[169] Arch. 611. Към това K. Krumbacher. BZ 9, 1900, 568.

[170] Пътувания 859 и Serben 189: „Griechen, Reste alter Einwohner, Überläufer oder Gefangene meisselten die merkwürdigen, in unseren Tagen gesammelten griechischen Inschriften der heidnischen Bulgaren.“

[171] Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien 58, 1907, 309–402.

[172] ИАИ III, 1925, 65 и сл.

[173] A. Thumb. Die griechische Sprache im Zeitalter des Hellenismus, Strassburg 1901, 193 и сл.

[174] Meyser I 85; Radermacher 41; Sehweizer 76.

[175] Meyser I 177; Schweizer 114 Anm. 2; Radermacher 46.

[176] Mayser 115 и Griechische Grammatik I 123 и сл. Срв. S. G. Kapsomenos. Das Griechische in Ägypten, Museum Helveticum 10, 1953, 248–263.

[177] Jos. Brunšmid. Eine griechische Ziegelinschrift aus Sirmium, Eranos Vindabonensis, Wien 1893, 331–333.

В гръцкия език на надписите не се забелязват никакви неправилности и в синтаксата. Така напр. употребата на члена и глаголните видове, които издават обикновено чужденеца, е безупречна. Изобщо в цялата граматика на първобългарските гръцки надписи не се забелязват явления, чужди на гръцкия език.

Едно задълбочено и подробно изследване на гръцкия език на надписите показва, че той представя съвременната на тях жива говорима народна реч и последната стъпка на старото койне към новогръцки. В него не могат да се открият следи нито от преводен, нито от варваризиран гръцки език.[179]

Гръцкият език на първобългарските надписи има следните по-важни особености, дължащи се на историческия развой на този език.

24. ОРТОГРАФИЯ

Старогръцките дифтонги αι, ει и οι се превърнали в VII – IX в., както е известно,[180] вече в прости гласни: *е, i, ü*, старото дълго *е* = η е гласяло *i*, а дългото *о* = ω се изравнило с краткото *о* = ο. Тези фонетични промени образуват основата, върху която е построен правописът на надписите. Затова той се явява в известен смисъл напълно модерен: за всеки звук и знак. Съставителите на надписите са изоставили с малки изключения историческия правопис и си служат само с фонетичен. Така буквата *Е* означава не само първоначалния звук *е*, но и някогашния дифтонг αι = *е*. Буквата Υ отбелязва редовно както старото υ, така и дифтонга οι = *ü*, но никога *i*. Буквата О служи да означи както *о*, така и ω. Буквата Ω се явява спорадично в 14 надписа (№ 3 б, 4, 9, 12, 14, 15, 28, 44, 46, 55, 56, 59, 60, 68), а редовно в № 53 вм. буквата О. В надписите № 56, 59, 60 и 68 буквата Ω е употребена като главна буква при името Омуртаг и при члена пред личните имена, за да ги отдели от останалите думи, напр.: Ωμουρταγ (№ 59, 1), ώ (= ὁ) Κορσης (№ 59, 2), ώ (= ὁ) Νεγαβον... (№ 60, 2), обаче ὁ Τουρδατζις (№ 66). В № 59 същата буква стои и в края на думите ἐγένετω и ἦτω, за да означи може би края на думата. Ако четенето καυχανων в № 58 е вярно, то тук Ω е написано под влияние на генитивното окончание -ων, също и в λαών № 55. Само в думите φοσάτων № 3б, 2, Λέων № 4, 1, πολῶν № 14, 1, Σωζοπό[λεως] № 28, Βουλγάρων № 44 и в текста на надписите № 15 и № 46 буквата Ω стои съгласно историческия правопис.

---

[178] C. Jireček. Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters (Denkschriften der Wien. Akademie, 48, 1902) 36, заб. I, надписът е писан от грък. Същото мнение поддържа и W. Ensslin. BZ 39, 1939, 207 срещу G. I. Bratianu (Privilèges et Franchises Municipales dans l'Empire Byzantion, Paris 1936, 63). Последният прие, че авторът на надписа е бил войник или занаятчия, който не е знаел добре гръцки. Поради заместването на tenues aspiratae с tenues последното мнение е по-вероятно. H. Grégoire. Byzantion 12, 1937, 688, който предлага да се чете κὲ ρύξον (ρίξον) вм. κ'ἔρυξον.

[179] В. Бешевлиев. Гръцкият език в първобългарските надписи, ГНМ 1922 – 1925 София 1926, 381 – 429 и Glotta XVII, 1929, 66 – 71.

[180] Schwyzer I 193 – 196; 233.

Забележително е означаването на звук *i*. За изразяването на този звук в първобългарските надписи се употребяват две букви: I и H. Според тяхната употреба надписите се разделят на три групи: I група, в която звукът i се означава само с I (№ 1, 3б, 7, 9, 10, 18, 20, 21, 25, 26, 37, 42, 43, 54, 57, 64, 65, 67), II група, в която той се изразява само с H (№ 2, 6, 47, 50, 53, 55, 59, 62, 68, 69), и III група, в която се употребяват и двете букви (№ 1 II и III, 3а, 11, 12, 13, 14, 27, 41, 48, 51, 56, 58, 60, 61). Буквата H стои съгласно историческия правопис в думите: ἡ № 1 II 14 и 57, 19, τῆς № 56, 17, τήν № 56, 16 и № 14, 37, Βιζύης № 27, ἐβοήθισες № 1 II 8 и ἐλησμόνησαν № 14, 42. Буквата H е издълбана в няколко случая погрешно под влияние на т. нар. фалшива аналогия, особено при окончанието -in, което е било отъждествено погрешно с акузативното окончание -ην при *a*-основи, напр.: Δανούβην № 56, 10, ἰσήν № 56, 20, ἐστήν № 56, 29, φαγῆν № 58, 19. Родовото име Κυριγηρ № 61, 6 и личното име Μαλαμηρ № 58, 2 имат η според πατήρ, наречието πολάκης № 58, 11 според генитивното окончание -ης, титлата συβιγη № 56, 2 и 30 и № 58, 1 според думата γῆ, а ἦτον № 60, 6 и № 61, 5 според ἦν.

Звуковете *б* и *в* се предават с буквата *B*, поради което точното произношение на първобългарските думи, писани с *B*, не може да се установи въз основа само на първобългарските надписи. Звукът *в* никога не се изразява с *v*. Буквата Γ в името Βογιαν. . . № 7 означава т. нар. ирационален спирант.

Надписите не познават геминати с изключение на ἀλλά № 14, 7. Двойното σ в κάσστρα № 2, 10 и ἐσστήν № 47, 14 показва, че сричковата граница е минавала през този звук.[181] За същото се касае може би и при καννα № 56, 30, ако не е дитография. Думата ὀπίσσω № 5, 3 не съдържа истинска гемината.[182]

25. ВОКАЛИЗЪМ

В първобългарските надписи се срещат два пъти прилагателните ὑπέρφυμος (№ 13, 10 и № 56, 8) и πάνφυμος (№ 56, 12 и 22) и веднъж съществителното φύμη (№ 13, 8) с *ü* (=υ) вм. i (=η или ι). В случая се касае за неотбелязан преход на i в iü > ü в съседство на φ и μ. По-късно това ü (=υ) е минало в *u*, както показват средногръцкото τὸ φοῦμος и новогр. φουμίζω.[183]

Във формата ἐπίστεσαν (№ 1 Ic 10) вм. ἐπίστευσαν, ако не е каменоделска грешка, се касае за преход на -ευ- в -ε-.[184]

Преходът на οι в ü (=υ), който е настъпил вече в 2в,[185] е отбелязан с много примери: ὑ θῖυ = οἱ θεῖοι № 1 Ic, 10, ὑ Γρικύ № 13, 4, ὑ αδελφύ

---

[181] П. т. 238.
[182] Grönert 93, 2; Mayser I 219.
[183] Glotta XVII, 1929, 67–68; Andriotis. Lexikon 580, 6311.
[184] Schwyzer I 198.
[185] П. т. 194; Hatzidakis 28.

№ 4 bis, ὗκον № 56, 5, ἐπύησεν № 56, 7, στρατηγύ № 47, 30 и др. Единственото изключение е ἡ и ἱ=οἱ в № 3а, 5 и 8, гдето се явява вече новогръцкото произношение на и υ като i.

Един пример за регресивна асимилация представя думата ὀργηέ<ὀργυιαί (№ 56, 18) и ὀργιές<ὀργυιές (№ 56, 20), в която неудареното υ се уподобило най-напред на следващото ι,[186] а после двете *i* са били слети в едно, срв. πῖν от πιεῖν в № 58, 13.[187] Подобен е случаят ἱπίντισαν вм. ὑπίντισαν в № 3а, 8. Удареното υ обаче се запазва, напр. ἐπύησεν в № 56, 7. Във формите πυίσας (№ 13,3) и πυίσαντα (№ 56, 28) υ се е запазило по аналогия. Едно по-старо положение представя формата ποίσας, ако така трябва да се чете в № 1 Iб 12, в която двете i се слели в едно (вж. по-горе).

За изчезването на ο в окончанието -ιος и -ιον[188] надписите дават следните примери: Κρουμεσις (№ 1 II, 12), τουβίν (№ 56, 21) и Δανούβιν (№ 56, 10 и 20).

Името на гърците гласи навсякъде Γρικός с изключение на Γρεκούς в № 1 II, 7 и Γρεκύ в № 3, 5. Опити за обяснение на тази форма вж. в коментара към № 3.

Преход на ο в ου се явява в κάτου=κάτω (№ 2, 25) и φουσάτον (№ 59, 60, 62) и, обратно, τρομάρχον=τουρμάρχων (№ 41, 14).[189]

26. КОНСОНАНТИЗЪМ

Двойните съгласни, или т. нар. геминати, се явяват в първобългарските надписи опростени,[190] напр.: Θεσαλονίκιν=Θεσσαλονίκην (№ 1 I с, 11), τεσάρις=τεσσάρεις (№ 57, 14), ἄλος=ἄλλος (№ 56, 25), πολάκης=πολλάκις (№ 58, 10), γραματα=γράμματα (№ 56, 23), Σέρας gen. sing.=Σερραι (№ 16).

Съгласната μ в πάνφυμον (№ 56, 12 и 22) и в χάνπον (№ 57, 6) е предадена с ν, срв. старогр. ἀνφότερος, 'Ολυνπία.[191] В надписите се среща и един пример за изчезване на μ пред β: τουβίν=τουμβίον (№ 57, 21), в № 1 II, 6 се чете σρατηῶτες=στρατιῶτες, което обаче може да бъде и каменоделска грешка. Известният преход на λ в ρ в гръцки[192] се явява в Βουργάρων (№ 46б) и Βουργαρηαν (№ 86). Тук може да се приеме обаче и асимилация, което изглежда по-вероятно.

В № 41, 13 е забележителна форма ἐγμαλότον вм. ἐχμαλότον= αἰχμαλότων, която се среща днес в понтийския гръцки диалект.

---

[186] Schwyzer I 256; Mayser I 102; 151; Crönert 21 и сл.

[187] Dieterich 44; Blass-Debrunner 22, § 31; § 101; Radermacher 44; 104.

[188] Hatzidakis 314 и сл.; Jannaris 298 и сл.; Dieterich 63 и сл.; Psaltes 43 и сл.; 167; Schwyzer I 253.

[189] Hatzidakis 106 и сл.; Dieterich 15 и сл.; Schweizer 69; Nachmanson 24; Psaltes 38 и сл.; 50 и сл.

[190] Psaltes 125 и сл.

[191] Schwyzer I 213 и сл.

[192] Jannaris 184; Dieterich 107 и сл.; Psaltes 97.

В ὑπομνήσκετε (№ 56, 27) = ὑπομιμνήσκεται е изчезнала една сричка по дисимилационен път.[193] В № 56, 6 се среща обикновената за койне форма γηνόμενος < γιγνόμενος. Метатезата при *r* се явява в думите τρομάρχον (№ 41, 14) от *τορμάρχον = τουρμάρχων, Κρουμεσις (№ 1 II, 12) от *Κουρμεσις = Κορμέσιος и τρακάνου (№ 46, 4) от ταρκάνου.[194]

В прилагателното φαρακλός (№ 2, 30) двете liquidae са разменили местата си.

27. МОРФОЛОГИЯ

В склонението на съществителните се срещат следните метапластични форми: 1) σρατῆοτες = στρατιῶτας (№ 1 II, 6) и ὀργιές (№ 56, 20) покрай ὀργηέ (п. т. 18)[195]; 2) формите τὸν ἄρχονταν (№ 57, 17 и № 58, 9 и 19) и τὸν βασιλέαν (№ 1 I, 9 и № 42, 8).[196] Забележително е прилагателното χρυσός вм. χρυσοῦς (№ 1 II).

От наречията, образувани от прилагателни, само τεχνέος = τεχναίως (№ 57, 11) е със старинно окончание, докато всички останали имат новогръцки форми: καλά (№ 1 Ic, 18 и № 56[197], 25), ἔσχατον (№ 56, 26) и βουλγαριστί, γρικιστί (№ 57, 24–25). В първобългарските надписи се срещат още и наречията ἐκῖ (№ 41, 8), ἔσο (№ 65, 5 и № 66,[198] 7), ἔσοθεν (№ 41, 16)[199], κάτου (№ 2, 24), ὅπου (№ 57, 3), ὁμοῦ[200] (№ 48), πολάκης (№ 58, 10), τότε (№ 1 II, 16 и № 13, 9) и ὑποκάτο[201] (№ 47, 29). Формата на числото „четири" τέσαρις (№ 57, 14), която е образувана според τρεῖς, се среща у хрониста Теофан (335, 13 τεσσάρεις) и в новогръцки τέσσερις.[202]

При местоименията заслужава да се отбележат конюнктните форми του и τῶν в τὶν δύναμίν του (№ 57, 9), ὑποκάτο του (№ 47, 30) и λοράκηα τõν[203] (№ 51, 9), новогръцките форми τούτι = αὐτή[204] (№ 1 II, 14) и τοῦτα = ταῦτα (№ 2, 17 и № 13, 2), а също и относителното местоимение ἥ της (№ 14, 38) = ὅστις и ἥ τη (№ 1 II, 8) = ὅτι.[205]

---

[193] Jannaris 166; 996; Dieterich 125; Psaltes 106 и сл.; Schwyzer I 710, 1.

[194] Mayser I 189 и сл.; Dieterich 110 и сл.; 284 и сл.; MNE II 29; Psaltes 103 и сл.; Schwyzer I 267 и сл.

[195] Hatzidakis 140 и сл. и за -ες пак там 379; Dieterich 157.

[196] Hatzidakis 54 и сл.; 379; Jannaris 330; App. III 6; Dieterich 158 и сл.; Psaltes 150.

[197] Hatzidakis 307; Jannaris 518^{b}; 522; Dieterich 182.

[198] Mayser I 14; II 2, 528; Blass – Debrunner 21, § 30.

[199] Blass – Debrunner 69, § 104, 2; Preisgke s. v.; Πρωια s. v.

[200] Jannaris 608; 2011; Dieterich 200 и сл.; Wolf 5; Psaltes 197; Radermacher 75; Schwyzer II 645.

[201] Mayser II 2, 542; Blass – Debrunner 138, § 215, 2; 146, § 232, 1; Psaltes 333 и сл.

[202] Hatzidakis 149; Jannaris 637; Dieterich 186; Reinhold 51; 62; Psaltes 158.

[203] Jannaris 530; Dieterich 192; Psaltes 194; Thumb 80; 83 и сл.

[204] Philitsou 397, § 177.

[205] Ljungvik 9 и сл.; Tabachovitz 22 и сл., също De εἴ τις = ὅστις, Eranos 1932, 122 и сл.

Глаголното окончание за 3 лице ед. число на аориста гласи редовно -εν, напр.: ἀπῖλθεν (№ 3, 2), ἀπέθανεν (№ 61, 4), ἔδοκεν (№ 58, 8), ἐρήμοσεν (№ 2, 10), ἔλαβεν (№ 5, 5) и др. На -ν завършват формите за 3 лице ед. число на пасивния аорист: ἐτράφιν (№ 1 III, 4), ἐκτίστιν (№ 57, 24), ἐγενίθιν п. т. 3), ἐπνήγην (№ 59, 5) а също и други минали форми, като напр. γέγονεν (№ 41, 8), ἐγένετον (п. т. 10) и др. В последните два случая подвижното -ν[206] стои може би за да се избегне хиатът.

Аргументът липсва в следните глаголни форми: ἐπιχίρισεν (№ 1 Iв, 14), ἐρήμοσεν (№ 2, 10–11 и № 13, 4), ἀνυκοδόμησεν (№ 55, 2) и ληθάργησεν (№ 2, 24–25).[207]

Причастието ρινοκοπιμένος (№ 1 Ic, 8–9) е без редупликация.

Презентната форма διαμίνουσιν (№ 42, 7) е създадена по подобие на аористната διέμεινα.[208] Преход от глаголите на -μι в глаголи на -ω представят формите διδõ (№ 1 II, 8), διδοῦμεν (п. т. 9) и δόσας (№ 14, 5).[209] От глагола εἰμί покрай ἐστίν (№ 56, 22; 57, 4 и 41, 4) и ἰσίν (№ 51, 9 и 57, 2 и 20) се среща веднъж и новогръцката ἦν = εἰσί (№ 48, 2), срв. и конюнктивната форма ἦν = ᾖ в № 47, 11. В имперфект се явява за ед. число само формата ἦτο(ν), напр. № 56, 23, № 59, 7 и др.,[210] а за мн. число ἶσαν = ἦσαν № 87.

Имперфектните форми за първо лице ἔζουν = ἔζων (№ 13, 5) и ἐζοῦμεν = ἐζῶμεν (№ 4, 2) са образувани по подобие на глаголите на -εω.[211]

Следните аористни форми имат вече новогръцки вид: ἀπῖλθαν (№ 1 Ic, 12), ἔφυγαν (№ 2, 23), ἄφηκαν = ἄφεισαν (№ 2, 22–23),[212] ἔζισεν вм. ἔβιον (№ 13, 3) и активната форма ἐχάρισεν (№ 1 II, 12) вм. медиалната ἐχαρίσατο.[213]

Aoristus II passivi се среща сравнително често,[214] напр.: ἐτράφιν (№ 1 III, 4), ἐγενίθιν (№ 57, 3), ἐφθάστισαν (№ 41, 10) и др.

В късното койне, особено във византийския говорим гръцки език, акузативната форма на participium praesentis activi се вкаменява и започва да се употребява за всички родове и падежи.[215] Един пример за това е μένοντα в № 57, 7. Причастието γηνόμενος в № 56, 27 има перфектно значение.[216]

---

[206] За подвижното ν вж. Hatzidakis III и сл.; Jannaris 19; 546 и сл.; App. III 16 и сл.; Dieterich 249; Blass – Debrunner 16, § 20; Schwyzer I 405 и сл.

[207] Hatzidakis 63; Jannaris 750 b–c; Reinhold 64 и сл.; Dieterich 210 и сл.; Psaltes 201; Schwyzer I 652; Thumb, § 182.

[208] Hatzidakis 399 и сл.; Jannaris 779; Dieterich 244, Blass – Debrunner 49, § 73; Psaltes 244–245.

[209] Reinhold 93; Schwyzer I 687 и сл.

[210] Jannaris 720; 983; Dieterich 223 и сл.; Psaltes 240.

[211] Hatzidakis 128 и сл.; Jannaris 850b; Dieterich 228 и сл.; Reinhold 84 и сл.; Psaltes 233 и сл.; Blass – Debrunner 56–90.

[212] Hatzidakis 185; Jannaris 787, Reinhold 78; Psaltes 210; Blass – Debrunner 53 и сл., § 80–83.

[213] Hatzidakis 198; Jannaris 309; 996; 1000.

[214] Hatzidakis 193 = MNE I 439; Jannaris 296; 996; 1480; Dieterich 240; Psaltes 225; 228; Blass – Debrunner 51, § 76; Schwyzer I 764.

[215] Hatzidakis 153 и сл.; Jannaris 822; 823; 2146; Dieterich 208; Radermacher 82; 107; Schwyzer II 410.

[216] Jannaris 996, 37; Thumb, § 211.

Инфинитивната аористна форма ζίσιν (№ 57, 22 и № 58, 17) има окончанието за infinitivus praesentis[217], срв. ζίσε в № 56, 31. φαγῆν κὲ πῖν в № 58, 12 са субстантивирани инфинитивни форми, както в папирусите и Новия завет.[218]

СИНТАКСИС

28. ЧЛЕНУВАНЕ

Членът е употребен съвършено правилно. Апозицията има винаги член, напр.: ὁ Τερβελις ὁ ἄρχον (№ 1 Ic, 14), τὸν Κρουμ]εσιν τὸν ἄρχονταν (№ 1 II, 10), ὁ Τουρδατζις ὁ κανδίδατος (№ 66, 1 – 3) и др. Обаче Σηβην ζουπανος μέγας (№ 87). Тук се касае може би за изречение с изпуснат спомагателен глагол или за буквален превод от първобългарски, като името заедно с титлата е схванато като цяло, срв. κανα συβιγι Ομουρταγ. Титлата βασιλεύς се употребява с член, напр. τὸν βασιλέα (№ 57, 18). Названието θεός стои без член след предлози, както в Новия завет, напр. ὁ θεός (№ 2, 8 и 21, № 3a, 6 и 7), но ἐκ θεοῦ (№ 14, 2 и др.). Ако няколко съществителни са свързани със съюза καί, членът стои само при първото,[219] напр. τοὺς βοιλαδας κὲ βαγαινους (№ 58, 13). Личните имена имат винаги член, както в новогръцки,[220] напр. ὁ Τερβελις (№ 1 Ic, 14), τὸν Τερβελιν (№ 1 Ic, 7 – 8), ὁ Κρουμεσις (№ 1 II, 12), ὁ Κρουμος (№ 13, 1) ὡ(= ὁ) Κόρσης (№ 59, 2), ὡ Νεγαβον . . . ς (№ 60, 2), ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος (№ 58, 5), но само веднъж μετὰ τὸν καυχανον Ισβουλον (№ 13, 5). Имената на градовете имат член, когато не зависят от предлог, напр.: κάσστρα ἐρήμοσεν τάδε˙ τὴν Σερδικήν, τὴν Δεβελτόν, τὴν Κονσταντήαν (№ 2, 10 – 16), τοῦ Προβάτου τὸ κάστρον (№ 13, 9), τῖς Πλσκας τὸν κάνπον (№ 57, 5), τὴν Σαλον(ικ[ην] № 14 bis, но ἀπὸ Βερόην (№ 47, 13), ἰς 'Αδριανούπολιν (№ 3a, 1), ἰς Θεσαλονίκιν (№ 1c, 11), μέσον Βαλζήνας κὲ 'Αγαθονίκης (№ 41, 6) и др. Изключения представят може би ἰς τὰς Κισινας (№ 11c, 12) и 'Αδρηανούπολην (№ 2, 16 – 17). Имената на реките имат винаги член, напр. ἰς τὸν Δανούβην (№ 56, 9 – 10). Членът не стои при genitivus appositivus в надписите с имена на крепости, напр. κάστρον Βουρδίζου (№ 20), но πόλεμος τῆς Σέρας (№ 16).

На някои места местоимението αὐτός има показателно значение, както в новогръцки,[221] напр. τὸν πυίσαντα αὐτό (№ 56, 28).

---

[217] Hatzidakis 190 и сл.; Dieterich 245; Mayser I 384.

[218] Jannaris 2097; Blass – Debrunner 237, § 390, 2; Moulton 342, заб. 2; Ljungvik 4 и сл.

[219] Mayser II 2, 47 и сл.; Radermacher 115; Schwyzer II 24, Zusatz 3.

[220] Jannaris 1205; Wolf II 15; Mayser II 2, 6 и сл.; Blass – Debrunner 162 и сл., § 260; Schwyzer II 27; Thumb 38 и сл. 57; Philitsou 353, § 61.

[221] Hatzidakis 208; Psaltes 194 и сл.; Ljungvik 8 и сл.; Thumb, § 144.

29. ПАДЕЖИ

В употребата на падежите най-забележителното е заместването на дателния падеж с винителен. В днешния гръцки език това заменяне представя, както е известно, един от отличителните белези на северните новогръцки диалекти. Езикът на първобългарските надписи представя в това отношение предтеча на тази диалектна група. Винителен вм. дателен падеж се явява при глаголите βοηθῶ (№ 1 II, 8), δίδωμι (№ 2, 7–8, № 14, 5, № 58, 9, 11, 13), ποιῶ (№ 14, 39–41), πιστεύω (№ 1 Ic, 10), ὑπαντῶ (№ 3a, 8) и ὑπομιμνήσκω (№ 56, 28).[222] По изключение при глагола δίδωμι се среща веднъж генитивната форма σου вм. акузативната (№ 1 II, 8), за да се избегне двусмислицата.

Един пример за nominativus pendens представя ὁ κάτου τόπος в № 2, 24, което се подема по-нататък от τὸν τόπον τοῦτον.

В два случая се среща израз с предлога εἰς вм. genitivus possessivus: Ομουρταγ ἰς τὶν γῖν ... ἐκ θεοῦ ἄρχον ἐστίν (№ 57, 2–4) и Σηβην ζουπανος μέγας ἠς Βουργαρίαν (№ 87). Тук е надделяла представата за място над представата за посесивни отношения.

Употребата на останалите падежи, доколкото те се срещат, не показва отклонения от класическия гръцки език. Така genitivus possessivus при глагола εἶναι[223] е застъпен с примерите: βαγατουρ βαγαινου λοράκηα ἦν (№ 48), ητζηργου βαγαηνου (№ 50, 1–4), τὰ λορήκηα τῶν ἠσιν (№ 51, 10), ἦτο(ν) δὲ γενεᾶς (№ 59; 60 и др.), genitivus qualitatis ἰρίνην λʹ ἐτῶν (№ 13, 3); accusativus extensivus temporis ζίσιν ἔτι ἑκατόν (№ 56, 31; 57, 23 и 58, 18).

30. ГЛАГОЛ

Тънката, но съществена разлика между свършен и несвършен глаголен вид при употребата на миналите времена е спазена напълно, напр. (№ 13): (Ομουρταγ) καλὰ ἔζισεν (комплексивно) μετὰ τοὺς Γρικούς ... (Μαλαμιρ) τὸ ἀρχέον καλὰ ἔζουν (продължително действие при едно положение) κὲ ὑ Γρικὺ ἐρήμοσαν (установява се един факт). Подобна е разликата между еднократното ἔδοκεν и многократното ἐδίδουν в № 1 II.

При отделните глаголни форми трябва да се изтъкне: 1) употребата на формите за сегашно време със значение на бъдеще[224] διδῶ и διδοῦμεν в № 1 II 8–9; 2) praesens gnomicus в ὁ ἄνθροπος κὲ καλὰ ζῶν ἀποθνίσκι κὲ ἄλος γενᾶτε[225] (№ 56, 25–26) и в ἥ της τὴν ἀλήθηαν γυρεύη, ὁ θεὸς θεορῖ κὲ ἤ της ψεύδετε, ὁ θεὸς θεορῖ (№ 14, 37–39) и 3) употребата на перфектна форма вм. аористна[226] в ἕος ἐχῖ γέγονεν ἱ ὀροθεσία (№ 41, 8).

---

[222] Hatzidakis 220 и сл.; Jannaris 1348; Dieterich 149 и сл.; Wolf II 30 и сл.; Mayser 112, 261; Schwyzer II 170.

[223] Kühner – Gerth I 371 и сл.; Schwyzer II 123 и сл.; Mayser II 2, 188; Blass – Debrunner 106–107, § 162, 7; Radermacher 124; Thumb 31; Philitsou 350, § 50.

[224] Jannaris. App. IV 2; N. Bănescu. Die Entwicklung des griechischen Futurums, Bukarest 1915, 66 и сл.

[225] Wackernagel I 157; Schwyzer II 270 и сл.

Четири пъти се среща indicativus praesentis, свързан с ἵνα, с императивно значение „нека“, както в новогръцки[227]: ἥνα ἐστίν (№ 41, 4), ἵνα διαμίνουσιν (№ 42, 7), ἵνα ὑπομνήσκετε (№ 56, 26) и ἵνα ῆν (№ 47, 11). Това се дължи на обстоятелството, че в IX в., когато са издълбавани надписите, coniunctivus praesentis и indicativus praesentis са били съвпаднали по форма в народния език.[228]

Веднъж ὅταν е свързано с indicativus aoristi, както в новозаветния гръцки: ὁ κερός, ὅταν ἐκτίστιν (№ 57, 23), срв. обаче ὅτε ἐγενετο в № 41, 19.

Coniunctivus и infinitivus се срещат само в стереотипния израз ὁ θεὸς ἀξιόσι ... ζίσιν или ζίσε, който обаче не принадлежи към езика на първобългарските надписи, а представя византийска акламация (вж. коментара към № 57, 16 и сл.).[229]

31. ПРЕДЛОЗИ И ЧАСТИЦИ

Предлогът εἰς се употребява вм. ἐν, а μετά или μέ се свързва само с винителен падеж.[230] Освен тези предлози в надписите се срещат още ἀντί с gen., ἀπό с acc., ἐκ с gen., ἐπί с acc., περί с gen. и ὑπό с acc. и несъщинските ἀνάμεσα с gen.,[231] ἕος с acc., ἔσοθεν с gen., μέσον с gen. и ὑποκάτο с gen.

Частицата δέ се употребява без μέν.[232]

В надписите се срещат и двете отрицателни частици οὐ и μή: οὐκ ἐπίστεσαν (№ 1 Ic, 10), οὐκ ἐληθάργησεν (№ 2, 6) и μὶ ὑποκιμένον (№ 41, 11), μὶ σορευ- (№ 3a, 4) и μὶ Τ(?) (№ 42, 8). Тяхната употреба се съгласува, както изглежда, с правилото на Fr. Blass[233]: „οὐ отрича индикатива, μή останалите наклонения, включително инфинитива и причастието.“

---

[226] Hatzidakis 204 и сл.; Jannaris 1870–1872; Dieterich 235; Mayser II 1, 140; Blass – Debrunner 212, § 343; Psaltes 229 и сл.; Schwyzer II, 287 и сл.

[227] Blass – Debrunner 235–236, § 387; Radermacher 170; 194; Moulton 281 и сл., Thumb 120.

[228] Hatzidakis 216 и сл.; Jannaris 779; 1991; Dieterich 205 и сл.; Mayser I 325; Radermacher 101 и сл.; Thumb 110.

[229] Hatzidakis 210 и сл. = MNE I 454 и сл.; Jannaris 1548; Blass – Debrunner 132–133, § 205.

[230] Hatzidakis 224 и сл.; Jannaris 1607; Thumb, § 162; Philitsou 485, § 317; § 318.

[231] Jannaris 1498; Dieterich 184; Mayser II 2, 394; 403; Blass – Debrunner 133, § 204; Radermacher 138; Thumb, § 141.

[232] Blass – Debrunner 280, § 447.

[233] П. т. 266, § 426; 268, § 438. Също Jannaris 1816; Mayser II 2, Radermacher 211; Schwyzer II 594 и сл.

32. СЛОВОРЕД

В словореда се забелязват следните особености. Изразът τὸν ρινοκοπιμένον τὸν βασιλέαν (№ 1 Ic 8 – 9) има новогръцки словоред вж. коментара). При думата ποταμός се среща словоредът τὸν ποταμὸν τὸν Δανάπρην (№ 59, 5 – 6) покрай τὴν Τήσαν τὸν ποταμόν (№ 60, 6). Атрибутивният родителен падеж стои, когато е натъртен, пред съществителното, и то пред члена, обаче след предлога, ако има такъв,[234] напр.: ἰς τῖς Πλσκας τὸν κάνπον (№ 57, 5), τοῦ ἄρχοντος θρεπτὸς ἄνθροπος (69, 9), Τῦν πολῶν Βουλγάρον ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχον ὁ Περσιανος (№ 14, 1 – 3). За τὸ δὲ ὄνομα τοῦ ἄρχοντος (№ 56, 29) вж. коментара.

Глаголът стои в края на изречението, когато се състои само от субект и предикат, напр.: ὁ Τουρδατζις ὁ κανδίδατος θρεπτὸς ἄνθροπος μου ἶτον (№ 66), ὁ ἄνθροπος . . . ἀποθνίσκι (№ 56, 24) и др. Той се намира в средата на изреченията, които имат и обект, и обстоятелствен израз, напр. ἰς τῖς Πλσκας τὸν κάνπον μένοντα ἐπύισεν αὐλὶν ἰς τὶν Τουτζαν (№ 57, 5 и сл.). Глаголът εἶναι стои в началото на изречението, когато е натъртен, напр. ἦτο δὲ ὁ κερός (№ 57, 23), но τὸ δέ αὐτὸ τουβίν ἐστιν πάνφομον (№ 56, 21). Натъртеното наречие изтегля също така глагола[235] напред, напр. ἕος ἐκῖ γέγονεν ἱ ὁροθεσία (№ 41, 8).

Обикновеният словоред в изречението е: субект – предикат – обект – обстоятелствен израз, напр.: ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ οὐκ ἐληθάργησεν αὐτόν (№ 2, 5 – 6), κανα συβιγη Ωμουρταγ . . . ἐπύησεν ὑπέρφυμον ὗκον ἰς τὸν Δανούβην (№ 56, 1 – 9). Прекият обект стои пред непрекия, напр. ὁ ἄρχον πολάκης ἔδοκεν τοὺς Βουλγάρης φαγῆν κὲ πῖν (№ 58, 10 – 13). Обстоятелственият израз стои на първо място, ако се намира в тясна връзка с предходната мисъл, напр. στύλους τέσαρις κὲ ἐ[πάνο τῦν] στύλον ἔστισεν λέον[τας] δύο (№ 57, 14 – 15). Натъртената дума стои в началото на изречението, напр.: τὸν ρινοκοπιμένον τὸν βασιλέαν οὐκ ἐπιστεσαν ὑ θῖυ μου (№ 1c, 8 – 10), τοὺς Χριστιανοὺς οἡ Βούλγαρις πολὰ ἀγαθὰ ἐπύισαν (№ 14, 40 – 41), τοὺς βοιλαδας κὲ βαγαινους ἔδοκεν μεγάλα ξένηα (№ 58, 13 – 16), τὰ δε λυπὰ κάστρα ἔδοκεν ὁ θεὸς φόβον (№ 2, 20 – 21) и особено ὁ κάτου τόπος, (οὐκ) ληθάργησεν τὸν τόπον τοῦτον (п. т. 24 – 26).

Забележителен е словоредът ἰπίντισαν αὐτὸν ἱ Γρ[εκύ] (№ 3a, 8), който е характерен за глагола ὑπαντῶ и се среща у византийските писатели (вж. коментара).

Думите, които зависят от причастие, стоят обикновено пред него, напр.: ἰς τῖς Πλσκας τὸν κάνπον μένοντα (№ 57, 5 – 7), τοὺς ἐχθροὺς ὑποτάσοντα (п. т. 21), ἀνάμεσα τῦν δύο ὗκον τῦν πανφύμον καταμετρήσας (№ 56, 10 – 11), ἰρίνην λ'ἐτῦν πυίσας (№ 13, 3). Обаче при атрибутивното причастие допълнението следва, напр. τὸν πυίσαντα αὐτό (№ 56, 28).

Наречията стоят пред глагола, напр.: πολάκης ἔδοκεν (№ 58, 10), καλὰ ἔζισεν (№ 13, 3), също καλὰ ζῦν (№ 56, 24), ὁ ἔσχατον γηνόμενος (п. т. 26), но два пъти ἀπέθανεν ἔσο (№ 65, 5 и 66, 6 – 7).

---

[234] Kühner – Gerth I, 618; Schwyzer II 692 и сл.; Mayser II 2, 145; Thumb 195, § 294; Philitsou 519, § 363.

[235] Thumb 191, § 287.

В приставните изречения глаголът следва подир уводната частица,[236] напр.: ὅπου ἐγενίθιν (№ 57, 3), ὅταν ἐκτίστιν (п. т. 25), ὅτε ἐγένετο (№ 41, 10), ἐὰν ἀποφύγι στρατηγός (п. т. 17), ἥνα ἐστίν (п. т. 4), ἵνα διαμίνουσιν (№ 42, 7), ἥνα ἦν (№ 47, 11), но веднъж ἵνα ὁ ἔσχατον γηνόμενος ταῦτα θεορõν ὑπομνήσκετε τὸν πυίσαντα (№ 56, 26–28).

33. СТИЛ

Стилът на първобългарските надписи е съвършено прост, без всякаква украса, по възможност сбит и предметен. Той е стилът на обикновената гръцка реч през VIII–IX в., в която преобладава паратактичният начин на изразяване.[237] Всяка нова мисъл се свързва с предходната обикновено чрез съюза καί и се избягват дългите периоди с подчинени изречения. Този начин на изразяване личи най-добре в по-дългите надписи като № 2, № 56–58. В надпис № 2 се среща дори типичната новогръцка паратактична конструкция[238]: ἔδοκεν ... κὲ ... ἐρήμοσεν = ἔδωκεν ἐρημῶσαι. Покрай свързването на изречения със съюза καί се среща нареждане на изречения без съюзи, напр.: ... σου ἤ τη ἐδίδ[ουν κατ'ἔ]τος, διδõ˙ἐβοήθισες με (№ 1 II, 8). Тук ἐβοήθισες με е всъщност причинно изречение без уводен съюз.[239]

В няколко надписа се явява смяна на глаголните лица (№ 1 Ic, 4, 13, 47, 56, 58–66). Надписът е съставен в 3 лице, но на места стои глаголна форма в 1 лице или местоимението μου вм. αὐτοῦ. Това се дължи в едни случаи на писмовния стил в някои надписи, а в други случаи на желанието да се избегне двусмислието. Така напр. (ὁ βασιλεὺς) ἰς τὸν Τερβελιν ἀπῖλθεν. τὸν ρινοκοπιμένον τὸν βασιλέαν οὐκ ἐπίστεσαν ὑ θῖυ μου (не αὐτοῦ), т. е. чичовците на Тервел, а не на Юстиниан II (вж. коментара към № 1 с 7–11). Ако стоеше местоимението за 3 лице αὐτοῦ, не би било ясно за кои чичовци става дума. Или ὁ Κρουμος ὁ πάπος μου ... κὲ ὁ πατήρ μου ... καλὰ ἔζισεν ... καλὰ ἔζουν ... ὁ Μαλαμὶρ ... ἦλθεν (№ 13, 1–6), т. е. „моят баща, а не този на Крум ... живя добре ..., добре живеех аз, а не баща ми“, но вече „той (Маламир, авторът на надписа) дойде и т. н.“. Писмовен стил: Ωμορταγ ἰς τὸν παλέον ὗκον αὐτοῦ μένον ἐπύησεν ὑπέρφυμον ὗκον ... ἐπύισα τοῦμβαν ... τὴν αὐλίν **μου** ... μετρίσαντες τὶν γῖν **ἐπύισα** τὰ γράματα ταῦτα (№ 56) или κονα συβιγι Ομουρταγ. ὁ Τουρδατζις ὁ κανδίδατος θρεπτὸς ἄνθροπός μου ἶτον (№ 66).

В други надписи се среща т. нар. бревилоквенция. Така в инвентарния надпис № 49 и № 50 е изпуснат глаголът ἐστί, във възпоменателните надписи (№ 59–69) глаголна форма със значение „казва“, „съобщава“

---

[236] Brugmann – Thumb 663; Thumb 192, § 289.

[237] Jannaris 1711 и сл.; 2165; Blass – Debrunner 274, § 442; 300, § 471; Schwyzer II 634; Ljungvik 54 и сл.; Philitsou 522, § 370. Срв. A. Deissman. Licht vom Osten. Tübingen 1923, 105 и сл. и 109.

[238] Jannaris 1712; Wolf II 85 и сл.; Radermacher 222 и сл.; Schwyzer II 13; 634; особено Ljungvik 72 и сл.; Thumb 175; 261; Philitsou 522, § 370.

[239] Kühner – Gerth II 344; Krüger, § 59, 5; Ljungvik 87.

и т. п., а в граничния надпис № 46 редовно определителният член.[240]

Стилът и езикът на договорните надписи (№ 41—44) е по-различен от този на останалите надписи. Езикът е по-изискан и се приближава до литературния език на епохата. Причината за това е, че тези надписи са били съставени на официален гръцки език в Цариград.

Ако се подирят паралели за езика и стила на първобългарските надписи в съвременните писмени гръцки паметници, то те се намират преди всичко у византийските писатели Малала, Теофан и Константин Багренородни, чиито език и стил стоят най-близо до тогавашната народна гръцка реч и показват най-голямо отклонение от традиционния гръцки литературен език.

34. РЕЧНИК

В развоя на гръцкия език към новогръцки се забелязва още отрано склонност да се употребяват вместо първичните думи произведените от тях умалителни. Това предпочитание на умалителни думи, които обаче са загубили умалителното си значение, се среща и в първобългарските надписи, напр.: αὐλίον, βουπάλιον, γεφύριον, τουμβίον и др. Думата φοσάτον се употребява в значение на „войска“ (вж. коментара към № 14, 5). В договорните надписи византийците са наречени с официалното си име Ῥωμαῖοι (№ 42, 5 и № 46), а в останалите Χριστιανοί (вж. коментара към № 14, 40) или Γραικοί (вж. коментара към № 3, 2). Прилагателното χρυσός в ср. род мн. число χρυσά (т. е. νομίσματα) означава „златни пари“, „жълтици“ (вж. коментара към № 1 II, 4). Прилагателните πάνφυμος (№ 56, 11 и 22) и ὑπέρφυμος (№ 13, 11 и № 56, 17) имат елативно значение. За отбелязване е още употребата на рядката дума ἀνάβρυτον (№ 58, 7) и на глаголите ληθαργῶ покрай λησμονῶ в № 2 и на ἐπαίρω покрай λαμβάνω в същия надпис.

35. ПРЕДАВАНЕ НА ПЪРВОБЪЛГАРСКИТЕ ДУМИ И ИМЕНА

Първобългарските думи и имена са следните: *Лични имена*: Βαιανος, Βαρσα .. ?, Βογιαν ..., Βορης, Δριστρος, Ηρατασης, Ισβουλος, Κορσης, Κρουμεσις, Κρουμος, Μαλαμιρ, Νεγαβον .. ς, Νεγυν, Ομουρταγ, Περσιανος, Πουμιρ, Σλαβνας, Ταγγρα, Τελερυγ, Τερβελις, Τζεπα, Τζυκος, Τουκος, Τουρδατζις, Χουμηρ, Χσουνος, ... ΣΑΣ. *Родови имена*: Βούλγαρεις и Βούλγαροι, Ερμιαρης, Ηρτχιθυηνω, Κουβιαρις, Κυριγηρ, Τζακαραρης, ... δουαρης. *Думи и титли*: βαρσα ... ?, βαγαινος, βαγατουρ, βηρη, βοιλας, βρει ..., ελεμ, ζερα, ζητκομηρος, ζουπαν, ητζηργου, κανα, καυχανος, κολοβρος, κοπανος, ολγου, σαρακτον (или -ς), σετητ, σιγορ, συβιγι, ταρκανος, υκ. Някои от приведените имена и думи се явяват в различни фонетични форми. Личното име Омуртаг се среща под формата Ομουρταγ пет пъти, и то в различни надписи, три пъти под формата Ωμορταγ (№ 56, 2 и 29 и № 86) и веднъж Ομυρταγ (№ 61, 1). Последната форма би могла да се обясни на пръв поглед като грешка на каменоделеца, който е пропуснал да издълбае буквата О в съчетанието ΟΥ. Това обяснение обаче трябва да се отхвърли, понеже редуването на υ с ου в една и съща първобългарска дума се явява и в κυπε (№ 53) и εστρυγην (п. т.) срещу κουπε(σι) (№ 54, 4) и εστρωγην (№ 53). Следователно формата Ομυρταγ трябва да се приеме за фонетична или графична разновидност на Ομουρταγ и Ωμορταγ. Това дава от своя страна основание името Τζυκος в № 43, 6 не само да се свърже с Τζοκος в Menolog. Basilii imp. (PG 117,276 = Извори XI, 55), но и да се отъждестви с него. Редуването на ου с ο се среща освен в Ομουρταγ ~ Ωμορταγ още в Κρουμεσις срещу Κορμέσιος у Теофан (вж. коментара към № 1 II, 12) и κολοβρος (№ 14, 7, № 65, 2 и 3) срещу κουλουβρος (№ 69, 7). Едно сигурно тълкуване мъчно може да се даде. Тук би могло да се касае за известното колебание между ο и ου при предаване на чужди думи с *о* на гръцки, което е засвидетелствувано с два примера и в първобългарските надписи: φοσάτον (№ 3в, 1, № 14, 5 и № 61, 5) покрай φουσάτον (№ 59, 4, № 60, 5 и № 62, 5) и τρομάρχον (№ 41, 14) = τουρμάρχων. Обаче, ако се вземат предвид формите Ομυρταγ, κοπε и κουπε(σι), то по-вероятно е да се приеме, че се касае за различно предаване на гръцки на един първобългарски вокал, който е гласял между *о* и *ŭ*,[241] т. е. *ŏ*. Трябва да се отбележи, че в тюркската азбука един същ знак означава *о* и *u* и един и същ знак *ŏ* и *ŭ*.[242]

---

[240] Wolf II 14—16; Radermacher 113 и сл.; Mayser II 2, 8; Schwyzer 24 Zusatz 4; 702. Кононов 58 и 60 § 44. Д. Д. Василев, Корпус тюркских рунических памятников бассейна Енисея, Ленинград 1983, 7 (4 и 5).

35а. ФОНЕТИЧНИ ОСОБЕНОСТИ НА ПЪРВОБЪЛГАРСКИТЕ ЕЗИКОВИ ОСТАТЪЦИ

Първобългарските лични и родови имена, титли, съществителни и прилагателни в надписите са единствените истински сигурни и непосредствено предадени остатъци от езика на първобългарите. Те дават наистина непълна, но вярна представа за същността на този език. За вярно и непосредствено предадени първобългарски думи могат да се смятат и следните титли и имена: 1. Campsis (=sampsia), canna taban (=canna tarcan), vaga(r)tur, zerco boilas и личните имена Nesundicus и Prastitzisunas в списъка на българските пратеници, взели участие в VIII вселенски събор в 869–870 г. в Цариград (Moravcsik, Byz. II 355). Списъкът е, както е известно, препис и латински превод на гръцки оригинал, на което се дължат някои грешки в предаването на титлите. 2. Zergo bula и личното име Sondoke в приписката в ръкописа на евангелието от Cividale от IX в. (п. т. 356). 3. Cerbula (=cergo bula) и личното име Sundica в адреса на едно писмо на папа Йоан VIII от 879 г. (п. т. 357).

---

[241] K. Menges 96 приема също един междинен вокал о~u, вж. същия Igor 14.

[242] Thomsen. Orkhon 10–11 и 15; Gabain 12, § 8; Айдаров 39 и 40; J. Németh. Inscriptions 35 и 38.

Остатъците показват следните фонетични и други особености.

i~ä. В следните случаи стои i срещу ä в други тюркски езици (за това вж. Gabain 44 § 16; 49 § 20, Кононов 36 § 20; 66 § 57; 73 § 83): big~bäg в титулатурния израз κανα συβιγη, συβηγη) ičirgu~ičräki в титлата ιτζιργου βοιλας, но в други паметници zergo bula, zerco bula, cerbula. Sivin (Σηβην № 87)~sävin-, säbin- „радвам се". Несигурно is = äš, eš (Gabain 339 под iš) в личното име /σ – βουλος = Eš-bul „другар на боила(?)", образувано като ʼΕσκάμ (Moravcsik, Byz. II 141, 126). Тук принадлежат може би и славянобългарските форми в Именника на българските князе нрннкъ за Hernac, ʼΗρνάκ в други извори, синът на Атила, ако застъпва първоначално Irnäk, и σιγορ~шєгоръ пак там. Формата -büg- в συβυγα № 69 е може би асимилация.

o~u. Редуване o~u се явява в следните случаи (вж. Кононов 73 § 83):

Ζωπαν~Ζουπαν~

Κολοβρος~Κουλουβρος

Ωμορταγ~Ομουρταγ

Sondoke~Sundica~Ne-sundicus

Срв. у византийските писатели Теофан, патриарх Никифор и Константин Багренородни Κοβρᾶτος~Κουβράτος, ʼΟνογούνδουροι~Οὐνογούνδουροι (Moravcsik, Byz. II 218).

ü~o и *ü~u.* Редуването *ü*~u и *ü*~o са отбелязани по един път: κυπε~κουπε-σι, срв. кумански chuba (kübe) и чувашки kube.

εστρυγην~εστρωγην

Покрай Ωμορταγ~Ομουρταγ се среща и веднъж Ομυρταγ № 61 (каменоделска грешка ?). Тук принадлежи и редуването Τρόκος в един византийски извор (Извори XI 55), Τρυκος № 43 и може би Τοοκος = Τζουκος (?) № 47. В случая може да се касае и за несигурно предаване на първобългарски звук между ö~ü. В старотюркското рунно писмо един и същ знак означава o~u и един и същ знак ö~ü (вж. Кононов 58–60 § 44 и Васильев, Корпус 7 (4 и 5).

s-<j-. В надпис № 47 се среща първобългарската дума σαρακτον „въоръжена войска", „бойни сили". Тази дума К. Н. Menges свързва (Elements 117–118) с тюркското jaraq „въоръжение". Началният звук j- е станал на s- в първобългарски, както в чувашки (Menges, Introduction 97). Думата saraq е била грецизирана с окончанието -ton по подобие на φοσάτον с приблизително същото значение: σαρακ = τον~φοσά = τον. βοιλας. Тази съсловна титла се среща самостоятелно с гръцки падежни окончания βοηλας (nom.), βοιλαν (acc.), βοιλαδας (acc.) и без гръцко окончание в съчетанията βοηλα καυχανος и βοιλα κολοβρος. Първите форми са отбелязани и у византийския хронист Теофан (Marovcsik, Byz. II 93–94): βοϊλας (nom.), βοιλᾶν (acc.), βοιλάδας (acc. pl.), βοιλάδων (gen.) Срв. zergo boilas и византийското фамилно име βοίλας. В надписите се срещат единично още формите bulia в титлата ηζουργου βουληα № 47 и bula в ητζηργου βωυλε № 53. Формата bulia е предадена и от Константин Багренородни (Извори IX 222) в титлата на втория син на българския владетел βουλίας ταρκάνος. У същия автор се срещат още формите βολιάδες и βολιάδων (Извори IX 209, 222). Формата bolia покрай boila се дължи може би на метатеза -il-~-li-, а във формата bulia покрай bolia има вероятно редуването u~o. Не е

сигурно дали в личните имена Ισβουλος, Νέβοολος и Σουρσούβουλος (=itzirgu bulas?) се съдържа формата bula. Старобългарската форма бъıлѩ идва навярно от bulia, а формите болꙗрннъ и болꙗре от bolia.

κανα ~ κανε. Титлата на владетеля qan (Кононов 104 § 153) се среща само в съчетанията κανα συβιγι, κανα βοιλα κολοβρος, βαγατουρ κανα и canna taban (=tarcan). От гледище на гръцката граматика форма κανα συβιγι е именителен падеж, а βαγατουρ κανα № 85 дателен. Формите κανα вм. καν в приведените съчетания не могат да се тълкуват задоволително от гледище на тюркските езици. Даденото на с. 194 е погрешно. Затова трябва да се потърси обяснение в гръцки език. Гръцкото езиково чувство не е търпяло една форма καν, понеже тя не е могла да се сближи с никакъв тогавашен склонидбен образец. Обстоятелството, че владетелската титла qan е била употребявана често със съсловната титла boila, напр. κανα βοιλα κολοβρος № 14, е било от значение към първоначалното καν да се прикачи завършекът -α по подобие на βοιλα. Освен това трябва да се има предвид и това, което отбелязва St. Psaltes (164, срв. Mayser I 254; Blass — Debrunner 38 § 55, Jannaris 109 § 283 c): „. . . den zahlreichen Namen auf -ᾱς oder -ας, die aus den fremden Sprachen der benachbarten Völker stammen und dieser Suffix annahmen entweder weil der Vokal *a* im Auslaut dieser Wörter schon vorhanden war, oder weil man das Suffix -ας als passendste Endung zur Gräzisierung dieser Wörter ansah“ и посочи като примери ἀμηρᾶς от араб. emir и χαλιφᾶς от араб. chalif. Следователно κανα принадлежи към един неотбелязан гръцки именителен падеж *κανας. В съчетанията тази титла стои без -ς като casus indefinitus, както βοιλα.

Покрай κανα три пъти се среща формата κανε: cane sybηγη № 86, κανε συβυγι № 69 и само κανε № 54. Тук се касае може би за палатален или мек изговор на съгласната n в qan, което, изглежда, предават и случаите с двойно η: καννα συβηγη № 56 и canna taban (=tarcan), срв. у византийските писатели κάνις и χάνις за монголската владетелска титла qan (Moravcsik, Byz. II, 149). На същата причина се дължи може би и формата βωυλε № 53 покрай bula.

καυχανος ~ καπχανος. Патриарх Никифор съобщава, че по време на размирици у българите бил убит от прислужниците си и друг един техен главатар, когото те наричали καμπαγάνος (Извори VI 305). καμπαγανος kampaganos или kabaganos) не е име, както обикновено се приема, а е известната от старотюркските рунни надписи титла qaraγan или qarγan (Малов, памятники 64) (§ 51, 60, 61 и 411 под qaraγan) и у аварите capcanus (Einhardi Annal. a 805, Pertz, MG I 192: Capcanus, princips Hunnorum. . . nomine Theodoros). Bazin 196: „C’était oublier que Kapgan, derivé de kap — „saisir brusquement, ravir“ n’était pas seulement un nom de règne, mais aussi un adjectif lauolatif signifiant „le ravisseur, le conquérant“. Следователно тюркското *qaraγaη* е образувано от *qara* „хващам“ и означава „завоевател“ (Кляшторный 35 бел. 81; Кононов 91 § 112, 177 § 319 и там цит. лит.). В няколко византийски писмени извора (Moravcsik, Byz. II 156) титлата гласи: καπχάνης, καπχανος, и κοπχανος (с преход на *a* в *o* в старобългарски), а в надписите винаги καυχανος. Формата καυχανος или съдържа тюркското редуване -b- ~ -v- ~ -p-; ab ~ av sab ~ sav (Gabain 53 29, Кононов 74 § 84), или се дължи на гръцкото предаване на αβ чрез αυ (Psalte 124), напр.: κανδελαύρον ~ κανδελάβρον, Σκλαυινοι ~ Σκλαβηνοί, σταῦλος ~ στάβλος.

κολοβρος. Титлата, съответно службата κολοβρος, е била свързана още от W. Tomaschek (AEM 19, 1896, 240), сетне от J. Marquart (Chronologie 40, 3), K. H. Menges (Elements 90 и 96, Introduction 94), O. Pritsak (Fürstenliste 46) и др. с qolaghuz qolavuz. Звуковите съчетания gh и z са станали v и r, както в чувашки.

χωυμσχη. Думата χωυμσχη в съставения на първобългарски език надпис № 53 е атрибут на κυπε „ризница“. Ив. Венедиков (вж. тук, с. 187) свърза χωυμσχη с тюркската дума jumšaq „мек“. Тя би трябвало да гласи в първобългарски собствено *sumši (срв. jaraq ~ σαρακτον). При *sumši се касае вероятно за дисимилация *sumši > humši.

Първоначалната форма *sumši е произлязла от *sumšiq с изпадане на краесловното -q, съответно -g, както в чувашки (Menges, Introduction 85 – 86, Кононов 72 § 78, 106, § 155). За дублетната форма *jumšiq ~ jumšaq, срв. baïq ~ balaq (Gabain 49 § 20).

ιτζιργου. Прилагателното ιτζιργου (Gabain 64 § 74, Кононов 109 § 159, 3) в съчетанието ιτζιργου βοιλας, сравнено с тюркското ičrăki, показва не само смяната ä ~ i (вж. по-горе), но и следните особености: метатеза на -r- (Gabain 56 § 39) и суфикс -gu вм. -ki (Gabain 62 § 60, Кононов 108 § 159).

Покрай формата ιτζιργου се среща два пъти ιζουργου с асимилация на i в u (Кононов 73 § 83). В надпис № 71 думата ιτζιργου гласи чргоѵ с метатеза на -р- и изпадане на началното i, срв. матизмъ ἱματισμός гемон < ἡγεμών (Vaillant, Manuel 52).

κυπε и πιλε. Съгласната π вм. β навярно не е фонетично явление, а представя гръцко предаване на звука Б чрез П, срв. πέχ „бег“ у Константин Багренородни (Moravcsik, Byz. II 250).

Суфикси -AR и GIR. Родовите имена Ερμηαρης № 63, Κουβιαρης № 60 и Τζακαραρης № 59 са образувани със събирателния суфикс -A + R (Menges, Elements 102 – 103), а родовото име Κυριγηρ № 61 с -GI-R (Menges, Elements – 67, 192; Introduction 2, 112).

36. СЛАВЯНСКО ВЛИЯНИЕ

В следните случаи се явяват форми с *о* вм. *а*: βογοτορ (№ 69, 5) срещу обичайното βαγατουρ, Βογιαν... (№ 7) срещу Βαιανός в № 83 и у византийските писатели, богоін (№ 70) срещу редовното βαγαινος и κολοβρος срещу *qolavuz*, *qolaγuz*, Βοοκολαβρᾶς (Theoph. Sim. 53, 14). Първобългарската титла τζιγατος[243] гласи в старобългарски чиготь.[244] Във всички тези случаи се касае за славянски вокализъм, т. е. за предаване на неудареното или краткото *а* в заемки от други езици на славянски с *о*, напр: паганъ от paganus, Сотона от Σατανᾶς, Лазоръ от Λάζαρος.[245]

---

[243] Theoph. 447, 3.

[244] Fr. Miklosich. Lexicon Palaeoslovenico-graeco-latinum, Vindobonae 1862 – 1865, 1116 s. v. ЧИГОТЬ; Бешевлиев. Славянизми 101 и там приведената литература и Slavistik 4 и сл.

Влиянието на старобългарския език не се ограничава само в горните случаи. За славянски вокализъм се касае вероятно и при формите ηζουργου (№ 45, 16 и № 65, 2) срещу ητζιργου (№ 14, 6) и βουληα (№ 47, 16) срещу βοιλας. Гръцкият вокал ου в ηζουργου, ако не трябва да се приеме регресивна асимилация, предава старобългарския звук ь, който правилно застъпва тюркския звук *i* в старобългарската форма чрьгоу (№ 71) или сонантно r̥, срв. Βουρβά от vr̥ba[246] и пр.

Формата βουληα се среща само веднъж в съчетанието ηζουργου βουληα (№ 47, 16). Тази форма се явява в съчетанията на Константин Багренородни De cer. 681, 15: ὁ βουλίας ταρκάνος, 681, 18: βολιάδες, De adm. 32, 18: Ἠτζβόκλια, което Гильфердинг поправя на Ἠτζβούλια, и във Vita Mariae[247]: Βουλίας. Близо до тези форми стои βωυλε в съставения на първобългарски език надпис № 53, zergo bula в евангелието от Cividale[248] и Cerbula в адреса на писмото на папа Йоан VIII до княз Борис.[249] Формата βουληα представя гръцка транскрипция на старобългарската форма бꙑлꙗ с обичайното предаване на ꙑ с ου, срв. Τουτζα (№ 57, 19) = Тꙑча, μαγούλα = могꙑла в славянските местни названия в Гърция.[250] Следователно ηζουργου βουληα (№ 47, 16) е точна транскрипция на старобългарското чръгоу бꙑлꙗ (№ 71). Забележително е, че у Теофан[251] думата βοιλαζ е запазила първоначалната си форма, докато у по-късните писатели Константин Багренородни и автора на Vita Mariae тя се явява вече в славянизирана форма.

Метатезата на *ar* в *ra* в τραχανος (№ 46, 4) срещу ταρχανος в останалите надписи би могла да се дължи пак на славянско влияние.

И така първобългарските имена и думи в надписите нямат винаги първоначалната си фонетична форма. Някои от тях се явяват в славянизирани форми, което се дължи на постепенното налагане на славянския език като общоговорим в държавата на първобългарите.[252]

37. ГРЪЦКИ ПАДЕЖНИ ОКОНЧАНИЯ НА ПЪРВОБЪЛГАРСКИ ДУМИ

За да могат първобългарските имена и думи да се включат в гръцки синтактични отношения, те са били снабдени с гръцки окончания и следват съответно даден склонитбен тип, т. е. те са били един вид грецизирани по следния начин. Всички думи, които завършват на съгласни, са получили в именителен падеж окончанието -ος, напр.: Κρουμ-ος, Περσιαν-ος, Ησβουλ-ος, Τζυκ-ος или βαγαι-νος, καυχα-νος, κολοβρ-ος, ταρκαν-ος. Изключение от това правило правят само имената Ομουρταγ, Τελερυγ, Χουμηρ и Πουμιρ, които се срещат без гръцко окончание (срв. обаче у византийските писатели Ὀμβριτάγος и Μορτάγων).[253] На имената и титлите, които окончават на гласна, е било прикачено -ς в именителен падеж, напр.: Ηραταη-ς, Κορση-ς, Σλαβνα-ς, Τερβελι-ς, Τουρδατζι-ς или βοιλα-ς. Тук принадлежи може би и името Κρουμεσις, ако трябва да се раздели Κρουμεσι-ς. Но то може да бъде и изключение, ако формата произлиза от Κρουμεσι(ο)ς, срв. Κορμέσιος у Теофан.

---

[245] Vaillant 31. Вж. обаче Menges. Igor 14.

[246] Vasmer. Die Slaven 284, срв. и 282.

[247] Acta Sanctorum novembris, Bruxellis 1925, 701—702 B = Извори IX, 77—79.

[248] Moravcsik. Byz. II 356.

[249] П. т. 357 IV, 3.

[250] Vasmer. Die Slaven 276 и сл.; също Menges. Igor 23.

[251] Moravcsik, Byz. II 93 s. v.

[252] Бешевлиев. Славянизми 103 и Slavistik 4.

Родовите названия Ερμιαρης, Κουβιαρης и Τζακαραρις представят или родителен падеж ж. род от именителни падежи на -η, или номинативи м. род на -ης.

Личното име Μαλαμηρ и родовото название Κυριγηρ нямат особени гръцки окончания, понеже завършекът -ηρ е бил сближен с гръцките съществителни на -ηρ като πατήρ. Поради същата може би причина няма гръцко окончание и изразът συβιγη, който е напомнял гръцката дума γῆ. Тук е играло роля може би и обстоятелството, че този израз не представя обикновена дума, а съчетание от отделни думи.

При титлите, съставени от две или повече отделни части, като напр. βαγατουρ βαγαινος, ζουπαν ταρκανος или τὸν κανα βοιλα κολοβρον, βογοτορ βοηλα κουλουβρος, получава гръцко падежно окончание само последният член, понеже са били схващани като неразделно цяло. Тук е играла известна роля навярно и граматиката на тюркските езици, съгласно която окончание получава само последната дума на сложните изрази.[254]

Начинът, по който са „погърчени" имената и титлите в надписите, се съвпада отчасти с този у византийските писатели, напр. βοιλας у Теофан,[255] у които обаче поради неразбиране духа на тюркските езици при сложните тетли и двата члена получават гръцко окончание, напр. ὁ βουλίας ταρκάνος.[256]

Снабдените с гръцки окончания първобългарски и славянски думи са следвали съответните гръцки склонения, напр.: nom. sing. Τουτζα (№ 57, 9), gen. Πλσκας (№ 57, 5), acc. Τουτζαν (№ 57, 8 и 12); nom. sing. Τερβελις (№ 1 Ic, 14), Κρουμεσις (№ 1 II, 12), acc. Τερβελιν (№ 1 Ic, 7 – 8), Κρουμεσιν (1 II, 9 – 10); nom. sing. βοιλας (№ 58, 4 – 5), gen. βοηλα (№ 50, 1), acc. βοιλαν (№ 14, 6), acc. pl. βοιλαδας (№ 68, 13)[257] или nom. sing. βαγαινος (№ 64, 2 – 3), gen. βαγαινου (№ 48, 1 и 50, 2 – 4), acc. pl. βαγαινους (№ 64, 14). За формата Βούλγαρις = Βούλγαρεις (№ 14, 40 – 41) покрай Βούλγαροι (№ 1 Ic, 5) вж. коментара към съответните места.

---

[253] Moravcsik. Byz. II 218.

[254] Grönbech 91; 122 – 128; Gabain 86, § 177; 160, § 363.

[255] Moravcsik. Byz. II 93 и сл.

[256] Const. Porph. de cer. 681, 15.

[257] Psaltes 168; 280.

38. СЛАВЯНСКИ МЕСТНИ НАЗВАНИЯ

В първобългарските надписи се срещат и следните славянски местни имена: селищното име Πλσκα (№ 57), речното име Τουτζα (п. т.) и племенното име Σμολεανοι (№ 14). В Πλσκα = Плъска, ако не се касае за каменоделска грешка, съгласната λ има сонантно значение и изразява славянското -ль-. Славянският звук ꙑ в Τουτζα = тꙑча е предаден на гръцки с ου, както в βολημα и в славянските местни названия в Гърция.[258] В Σμολεανοι = смолѣни звукът -ѣ- е предаден с -εα-, както в някои по-старинни славянски местни имена в Гърция и в гръцки извори,[259] напр. Λεασκοβίτζα.

39. КЛАСИТЕ В ПЪРВОБЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

Според строителния надпис № 58 от времето на кан Маламир (831 – 836) в първобългарската държава е имало три класи: българи, т. е. обикновения народ, багаини и боили. Начело на държавата е стоял владетел, наречен кан, който е бил подпомаган от боил капхан. С изключение на този надпис никъде другаде не се споменава народът. Напротив, двете знатни класи багаини и боили, от които последните са били по-висши, се срещат често в надписите, понеже мнозина от тях са заемали някаква военна или административна служба в държавния апарат. В. Н. Златарски[260] отъждестви двете класи с primates maiores и mediocres seu minores в гл. 17 на Отговорите на папа Николай I (Извори VII, 81).

40. БАГАИНИ

Знатната титла или класовото обозначение „багаин“ (№ 48, 49, 50, 58, 64 и 70) се среща и у други тюркски народи под формата ḃaγa.[261] Титлата багаин е отбелязана досега в следните съчетания: βαγατουρ βαγαινος, βηρη βαγαινος, ητζηργου βαγαηνος, σετητ βαγαινος и υκ βαγαηνος. В тези съчетания титлата багаин стои винаги на последно място. Изхождайки от словореда в тюркските езици, в които думата, която играе ролята на прилагателно, се поставя на първо[262] място, и от случаите βαγατουρ βαγαινος и ητζηργου βαγαηνος, може да се приеме, че първата част означава ранга или вида на багаина.

---

[258] Vasmer. Die Slaven 276 и сл.

[259] Йор. Иванов. Епархиите в Охридската архиепископия през началото на XI век. СпБАН I, 1911, 97 и сл.

[260] История I 2, 50 и сл.

[261] Thomsen. Orkhon 131, 15; Mongolei 163, 6; G. Ramstedt. Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei, JSFOu 30, 1913, H. 3, 3 – 9; Малов. Памятники 61, 6; 65, 7; Айдаров 326, 6; 354, 3 и 356. W. Tomaschek (AEM 17, 1894, 208) изведе тази титла от корен *bagh*, осм.-турск. *beg* и го сравни по окончание с първобългарското лично име Μαρμαίν и родовото ОУГАИНЪ в Именника (срв. ИРАИ 10, 1905, 202). J. Marquart (Chronologie 40, заб. 1) посочи на тюрк. *baγa*. Menges (95) го свърза с монголската титла ḃajan, понеже прие погрешно, че βαγαινος трябва да се чете *bajānos*.

41. БОИЛИ

Съсловната титла „боил“ се среща и в Орхонските и други старотюркски надписи.[263] В надписите тя се явява във формите βοιλας, βουληας (= БЫЛѨ) и βωυλε и в следните съчетания: ὁ βοηλα καυχανος, ητζιργου βοιλας, τὸν κανα βοιλα κολοβρον и βογοτορ βοηλα κουλουβρος и υκ βοηλα. С изключение на ητζιργου βοιλας и υκ βοηλα титлата боил стои в противовес на багаин винаги на първо място.[264] Думата, която следва подир нея, означава службата, която боилът е заемал в държавния апарат, напр. ὁ βοηλα καυχανος значи боил, който изпълнява службата капхан. При този вид съчетания се касае за свързване на две съществителни без съюз в един и същ падеж, от което второто представя апозиция на първото и го определя по-точно,[265] срв. в индоевропейските езици,[266] напр. ἀνὴρ προφήτης, exercitus victor, femme auteur и др. Тези съчетания не представляват струпване на титли,[267] а обозначение на класовата принадлежност и на служебното положение.

При ητζιργου βοιλας и υκ βοηλας, които имат словореда на съчетанията с багаин, първата част не е служебно положение, а дума, която има значение на прилагателно, т. е. представя атрибут на втората част.

42. Ο ΒΟΙΛΑ ΚΑΥΧΑΝΟΣ

Според първобългарските надписи и други писмени извори главнокомандуващ или един от най-главните пълководци на българската войска през IX – XI в. е бил така нареченият боил капхан (καυχανος в надписите или καυκάνος в други извори). Длъжността „капхан“ се среща най-напред в надпис № 47 от времето на Крум. Той се наричал Иратаис и бил главнокомандуващ на лявото крило на българската войска, съсредоточена в дн. Южна България. Според друг надпис № 14 от времето на Персиан капханът Исбул е командувал цялата войска, която е била изпратена да действува в Егейската област. В 921 цар Симеон изпратил войска под командата на неназован по име капхан срещу Цариград.[268] През 1040 Петър Делян, синът на цар Гаврил-Радомир, изпратил своя капхан, чието име пак не е споменато, срещу Дирахион (=Дурацо).[269]

---

[262] Crŏnbech 24; Deny, § 1085, 1086; Айдаров 244; Кляшторний 31 бел. 68.

[263] Thomsen. Mongolei 136, 3; Малов. Памятники 85, № 47; Айдаров 315, 14; 325, 6; 344, 4. Според W. Tomaschek (AEM 19, 1896, 238 и RE 3, 1897, 1044) тя идва от тюрк. *bojlu* „висок“, *bolja-* „издигам се“. Marquart. Chronologie 40, заб. 1; Златарски. МСб. 15, 1898, 14; Успенский. ИРАИ 10, 1905, 202; Jireček. Arch. 610 и Serben 189; Ст. Младенов. Към етимологическото обяснение на думата болярин. Университетски сборник в чест на С. Бобчева, София 1921; В. Н. Златарски. Кои са били вътрешните и външните боляри, п. т. 45 – 57; Трифонов. Болярство; Runciman 284 и сл.; Menges 97 и сл.; Igor 18 – 20, Элементы 83 – 92; P. Pelliot. Oevres posthumes II: Notes sur l'histoire de la Horde d'or, Paris 1950, 186 и сл.; 239 Pritsak 18; 40 – 41; Moravcsik. Byz. II 93 – 94; М. Фасмер. ЭСРЯ I, 203 – 204.

[264] Theoph. 447, 3 βοῖλᾶν καὶ Τζιγάτον, Constan. Porph., de cer. 681, 15 ὁ βουλίας ταρχάνος.

[265] Grŏnbech 24 и сл.; Gabain 160, § 363; Айдаров 242 и сл.

[266] Schwyzer II 614; Blass – Debrunner 151, § 242.

[267] Menges 93; Accumulations of titles.

Обаче капханът, както се вижда от два надписа, не бил само пълководец, но понякога и съуправител. В № 13 се казва изрично, че капхан Исбул управлявал заедно с кан Маламир, а в пожеланието за дълголетие на кан Маламир е включен и капхан Исбул наред с владетеля (№ 58). Скилица[270] съобщава, че капхан Дометиан бил συμπάρεδρος, т. е. съдружник или съучастник (в управлението) на цар Гаврил-Радомир. След неговото пленяване станал капхан брат му Тодор.[271]

Покрай формите καυχάνος и καυκανος се явява и формата κοπχάνος или κοπχάνης в ръкописите на Скилица, в допълненията към хрониката на същия от деволския архиепископ Михаил и в два ръкописа на продължителя на Скилица.[272] Тези форми отговарят точно на аварската титла capcanus[273] с преход на неудареното *а* в *о* в старобългарски (вж. тук § 36). Този преход показва, че въпросната форма славянското население на България е заело доста рано от първобългарите. Както българското κοπχάνος, така и аварското capcanus застъпват едно първоначално старотюркско qapγan, което идва от една още по-стара форма qapaγan, която се среща в Орхонските надписи.[274] Според L. Bazin (196) qapγan значи „Завоювател“. C'était oublier que Kapgan, derivé de kap – „saisir brusquement, ravir“ n'était pas seulement un nom de règne, mais aussi un adjectif laudatif signifiant le ravisseur, le conquérant. С това се съгласява Кононов (176–177). Последната форма се явява като χαμ Παγανος у византийския хронист патриарх Никифор.[275] Според Теофан,[276] у когото той е наречен погрешно Παγάνος, е бил избран от българите за владетел и е представен като наследник на избягалия Сабин. Според Никифор обаче Сабин оставил за свой наследник Умар, който бил от същия род, както Сабин, и се споменава в Именника на българските князе под формата Умор. Двата различни начина, по които е определен владетелят, показват, че се касае и за два различни вида владетели. Единият е бил „изборен“ а другият „наследствен“. Двамата са управлявали според Теофан и Никифор от 763 до 766, т. е. те са били едновременно владетели. Срв. положението при Маламир. Следователно в по-старата епоха у българите е съществувала институцията на двойните владетели, както у хазарите и други тюркски народи.[277] „Наследственият“ владетел е бил държавният глава, а „изборният“ – негов съуправител и главнокомандуващ на войските. По-късно, може би във времето на Крум, капханът загубил първоначалното си значение и станал само висш пълководец, за да се избегне възможността от преврати и завладяване на върховната власт от него, както е станало навярно с Кормесий и с майордомите у франките.

---

[268] Georg. Monach. Cont. 893, 4–5=Извори XI, 145: „Симеон отново тръгнал на поход срещу ромеите и като изпратил българска войска заедно с капкан (καυκάνῳ) и миник и други...“

[269] Skylitz. 529, 19=Извори XI, 303: „като изпратил войска под началството на така наречения капкан (καυκάνον)...“.

[270] Skylitz. 462, 19=Извори XI 286: „И тъй заловени били капханът (καυκάνος) Дометиан, велможа и съдружник на Гаврил...“

[271] Извори XI 287, добавката: „Капханът Теодор, брат на Дометиан...“

[272] B. Prokič. Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes Codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV. Ein Beitrag zur Geschichte des sog. Westbulgarischen Reiches. Diss. München 1906, 32, Nr. 29; 44, Nr. 29.

[273] Einhard. Annal. a. 805, Pertz, MG I 192: Capcanus, princeps Hunnorum... erat enim Capcanus Christianus, nomine Theodorus...; Кляшторный 35 бел. 81.

[274] Thomsen. Mongolei 172; Айдаров 104 и 362.

[275] Niceph. 71, 4–5: ἄλλος δέ τις ἄρχων αὐτῶν, ὃν ὀνομάζουσι Καμπαγάνον...=Извори VI 305: „един друг техен вожд, когото те наричат кампаган“. Презентната форма ὀνομάζουσι означава, че така се нарича, а не че носи името, срв. 40, 24–25: τὸν τῶν Χαζάρων ἡγεμόνα (χαγάνους δὲ τούτους αὐτοὶ καλοῦσι), т. е. „вожда на хазарите (те ги наричат хагани)“, обаче 70, 20: υἱὸς τίκτεται τῷ βασιλεῖ, ὃν Νικήταν ὠνόμασεν, т. е. „на императора се ражда син, когото нарекоха Никита“.

[276] Theoph. 433, 22; 436, 9=Извори VI 271 и 272.

Καυχανος, κοπχάνος и καμπαγάνος са различни форми на една и съща дума, съотв. титла.[278] Първата форма не е особена дума, нито фонетична разновидност, а само гръцко графично предаване на съчетанието АП в първоначалното „капхан“ чрез αυ, както в κανδελαύρου вм. κανδελάβρου, σταῦλος от лат. stabulum и пр.[279] Следователно титлата е гласяла капхан, а не кавхан (вж. също Бешевлиев, Бит 45–50).

Пръв Кляшторный (31 бел. 68) допусна, че Qapagan, καυχανος и capcanus са едно и също. Той пише: „Имя (титул?) Qapagan зарегистрован византийскими источниками IX–XI вв. у булгар и авар -καυχανος, καπκανης capcanus. (Moravcsik, Byz. II 157).“

43. ΗΤΖΙΡΓΟΥ ΒΟΙΛΑΣ

Втори по значение боил е бил т. нар. ичиргу боил. Тази титла се среща в надписите под формите τὸν ητζιργου βοιλαν № 14, ὁ [ηζ]ουργου βουληα № 47, ητζηργωυ βωυλε № 53 и чрьгоү бъıлꙗ № 71. Тя се явява малко или много изопачена и в следните четири писмени извора: 1) в списъка на българските пратеници на VIII вселенски събор в Цариград в 869–

---

[277] A. Alföldi. Türklerde Çift Kralik, Ikinci Türk Tarihi Kongresi, Istanbul 20–25 Eylül 1937. Kongrenin calismalari, kongreye sunulan tebliğer, Istanbul 1943, 507–519; Togan IF 142; 263–264; 271–295; A. Kollautz. Die Awaren, Saeculum V, 1954, H. 2, 139; O. Pritsak. Oriens 3, Nr. 2, Leiden 212, заб. 10; Die bulgarische Fürstenliste, Wiesbaden 1955, 40; D. M. Dunlop. The History of the Jewish Khazars. New York 1967, 97; 104–105; 111; 159; 207–208; A. Krymškyj. Istorija chazariv, 2, 257–267; O. Pritsak. Yowár und Kawar, UAJ 25, 1953, 390–392; М. И. Артамонов. История Хазар, Ленинград 1962, 408–411.

[278] В. Н. Златарски. Два известни български надписа от IXв., МСб. 15, 1898, 140 и сл.; П. Ников. Кавхан Исбул, сб. Златарски 217 и сл.; В. Гюзелев. Функциите и ролята на кавхана и пр. ГСУ ФИФ IX, 3, 1966, 133–157; Beševliev. Καμπαγάνος=qap(a)γan, Acta Orient. Hung. 29, 1975, 1, 93–97. Moravcsik. Byz. II 157.

[279] Psaltes 124, § 232.

870[280]: Stasis zerco boilas; 2) в приписката на евангелието от Cividale[281]: Zergo bula St[as]is; 3) в адреса на едно писмо на папа Йоан VIII от 879: Petro Cerbulae[282] и 4) може би в името[283] на Γεώργιος ὁ Σουρσούβουλις = ὁ ιζουργου βουλιας? Първата част се явява и в съчетанията ητζηργου βαγαηνου № 50 и [ι]ζουργου κολοβρος № 65.

Засега титлата ичиргу боил не е отбелязана в старотюркските надписи. F. Dvornik[284] и Gy. Németh,[285] позовавайки се на въпроса у Константин Багренородни: „Как са и останалите вътрешни и външни боили?“[286], приеха, че с ичиргу боил се означават вътрешните боили. Тълкуването на ητζιργου βοιλας = ičirgü boila като „вътрешен боил“ е семантично безспорно вярно,[287] но не и по същина. Свързването на тази титла или по-скоро служба със споменатите у Константин Багренородни „вътрешни боили“ е явно погрешно. Определителният член пред ητζιργου βοιλας, който винаги придружава тази титла, както и приведените по-горе примери от други писмени извори, а особено изразите чрьгоѵ бъıлꙗ бъıвъıн прн сѵмеонѣ црн н прн петрѣ црн и оставнвъ чрьгоѵбъıльство в надгробния надпис на чрьгобиля Мостич (№ 71) показват ясно, че ичиргу боил е била една точно определена служба, която е изпълнявало определено лице, т. е. ичиргу боил е било длъжностно или служебно название, както капхан. Ичиргу боилът е бил intimus[288] на кана, т. е. най-близък съветник и доверено лице. Освен това според надпис № 47 във времето на Крум той е бил главнокомандуващ на дясното крило на съсредоточената в Южна България войска и е бил във военно отношение почти равностоен на капхана. По-късно обаче при Персиан, а навярно вече при Маламир той е бил подчинен на капхана, както показва надпис № 14. Във времето на Борис ичиргу боилът е оглавявал разни мисии[289] и е играел навярно ролята на министър на външните работи. Според Константин Багренородни[290] логотетът задавал най-напред въпроса: „Как са шестимата велики боили?“ Мъчно може да се приеме, че такъв висш сановник, какъвто безспорно е бил ичиргу боилът, не е бил между шестимата велики боили. Явно е, че с „вътрешни“ и „външни“ боили са били означени други лица, може би боилите, които са живеели в столицата (вътре) и които са били на служба извън нея (навън).[291]

---

[280] Moravcsik. Byz. II 298.

[281] П. т. 300.

[282] П. т. 301.

[283] П. т. 245.

[284] BCH LII, 135.

[285] Die Inschriften 13; I. Dujčev. Medioevo I 231–244.

[286] Const. Porph., de cer. 681, 18 = Извори IX 224.

[287] F. W. K. Müller. Zwei Pfahlinschriften aus den Turfanfunde, Berlin 1915 (Abhandl. d. Preuss. Akademie der Wissenschaften 1915, Phil.-hist. Klasse 3) 28; 24; 34; Thomsen. Mongolei 144; Gabain. Glossar 310; Menges 96; Малов 95 и Памятники 379; Айдаров 358.

[288] Theoph. Cont. 359, 15 и 385, 14 = Извори IX 123 и 126 съобщава, че Симеон изпратил висшия сановник (οἰκεῖος ὢν τῷ Συμεών) в Цариград в 895, за да откупи заробените от маджарите българи, а в 913, за да води мирни преговори с Византия (Θεόδωρον μάγιστρον). Дипломатическите мисии, с които е бил натоварен Теодор, показват, че той е бил навярно ичиргу боил и че с гръцките изрази се предава приблизително неговото служебно положение.

[289] Moravcsik. Byz. II 355.

[290] Вж. заб. 286.

Откога датира службата „ичиргу боил“, е трудно да се каже. Изглежда, че тя е била създадена в България може би във времето на Крум или малко по-рано, за да се ограничи властта на капхана (вж. също Бешевлиев, Бит 51–52).

44. Ο ΒΟΙΛΑ ΚΟΛΟΒΡΟΣ

Титлата или службата боил колобър се среща в съчетанията τὸν κανα βοιλα κολοβρον (№ 14) и βογοτορ βοηλα κουλουβρος (№ 69) и веднъж без боил ιζουργου κολοβρος (№ 65). Както членът, така и словоредът показват, че става дума за едно строго определено лице, което е принадлежало към класата на боилите, а по служебно положение е било колобър. Според B. von Arnim[292] тази дума е получила формата „кълубръ“ в старобългарски. W. Tomaschek[293] я сближи с осм.-турск. *qolaghuz* и севернотюркските диалектни форми *qolabur, qolobur* „пътеводител“, „водач“ с преход на *gh* в *b* и на *z* в *r*.[294] Сродно с колобър е аварското βοοκολαβρᾶς, което Теофилакт Симокат[295] обяснява с μάγος или ἱερεύς, т. е. жрец, а Фотий[296] нарича само Βουκολόβρα τοῦ μάγου. Г. Н. Потанин[297] съобщава, че думата колобър се срещала под формата „хулабыр“ и означавала лица, които живеели при храмове. Те се занимавали да поставят три облечени с връхна дреха стълбове за отблъсване на градушките.

В надпис № 14 титлата боил колобър се споменава заедно с ичиргу боил и войската, които били дадени на капхан Исбул, когото Персиан изпратил на поход в Беломорската област. Докато службите на капхана и ичиргу боила са известни и тяхното участие в похода е ясно, то това на боил колобъра остава неясно. От никой досега известен надпис не личи той да е бил военно лице. Обаче, ако се вземе предвид, че у аварите т. нар. бооколабър е бил маг или жрец, а у някои азиатски народи се е занимавал с магическа дейност, то участието на първобългарския колобър във военни походи трябва да се свърже със следния отговор на папа Николай I[298]: „Вие разправяте, че сте били свикнали, когато отивате в сражение, да съблюдавате дни и часове и да извършвате заклинания, игри, пеения и някакви гадания...“ Като допълнение към приведения отговор се явяват разказите на Теофан[299] и Scriptor incertus[300] за магическите деяния, извършени от Крум при обсадата на Цариград в 813, според които той принесъл в жертва много добитък и човеци според обичая и поискал да забие копието си в Златната врата. Според една маргинална бележка[301] българите принасяли човешки жертви, преди да влязат в сражение. Сложните магически обреди, от които е зависел изходът на сражението, са били извършвани от нарочно подготвени хора. Те са ръководели военните действия според поличбите и чрез магически деяния. Ето защо участието на колобрите във военните походи се явява като една необходимост. Съчетанието τὸν κανα βοιλα κολοβρον в № 14 означава навярно дворцовия или канския боил колобър (вж. също Бешевлиев, Бит 52).

---

[291] Трифонов. Болярство 54 и сл. и особено 60. Срв. V. Beševliev. What was the title ιτζιργου βοιλας in the Protobulgarian Inscriptions, Byzantinoslavica 16, 1955, 120 и сл.

[292] Urbulgarisch kъlubrъ ~ κουλουβρος, Festschrift Vasmer, Wiesbaden 1956, 45 и сл.

[293] AEM 19, 1896, 240.

[294] Срв. Marquart. Chronologie 40, заб. 3; ИА 9, 1929, 90 и сл. L. Rasonyi. A Βοοκολαβρᾶς névhez, Magyar nyelv 36, 1940, 291 и сл.; Menges 90 и 96; Moravcsik. Byz. II 95; 162.

[295] Theophyl. Sim. 53, 14–19.

[296] П. т. 4, 21.

[297] Путешествіе 1884–1886. Тангутско-тибетская окраина, Китая и центральная Монголія Импер. Русск. Геогр. об. I, Петербург 1893, 367–376.

45. ΚΑΝΑ ΣΥΒΙΓΙ

С буквения комплекс ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ (-ΒΙΓΗ, -ΒΗΓΗ, ΒΥΓΗ), след който идва името Омуртаг или Маламир, започват редица надписи (№ 56, 57, 58, 59, 60, 61, 64, 65, 66 и 69). Този буквен комплекс, в който се крие очевидно първобългарски израз, означаващ домашната титла на горните двама владетели, W. Tomachek[302] раздели на κανας υβιγι. При това разделяне първата част е обявена негласно за грецизирана форма със завършек -ας на добре известната тюркска владетелска титла qan. За втората част В. Томашек изказа предположението, че тя може би съответствува на кумано-тюркското (entspricht vielleicht dem kummanisch-türkischen) „ŏweghü, ŏwghü“ erhaben, gepriesen.[303] Според това деление целият израз се тълкува като „славният“ или „великият кан“.[304] Г. Фехер[305] прие дори, че ὁ ἄρχων ὁ ὑπέρφυμος (№ 13) представял точен превод на горния израз. A. Zajączkowski[306] предложи като една възможност υβιγι да се свърже с erü vig, което обаче той самият смята за невероятно.

Както разделянето на горния буквен комплекс, така и неговото тълкуване от В. Томашек беше възприето от всички издатели на първобългарските надписи. Това разделяне обаче трябва да се отхвърли преди всичко по формални причини. В никой от досега известните надписи първият член на сложните титли не се явява с гръцко номинативно окончание -ς, вж. § 37. Това важи и за титлата кан, срв. τὸν κανα βοιλα κολοβρον (№ 14, 7). Формата κανες в № 69 би могла още по-малко да се смята за грецизирана с окончанието -ς, понеже за това не би могъл да послужи никакъв гръцки образец от мъжки род със завършек -ες в именителен падеж. Следователно правилното разделяне на буквения комплекс ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ е ΚΑΝΑ и ΣΥΒΙΓΙ.

---

[298] Извори VII 89, гл. 35. Срв. V. Beševliev, Ein unbekannter Beleg für die Kriegsbräuche der Protobulgaren, Materialia Turcica Bd. 7–8 (1981–1982), 113–116; Незабелязано свидетелство за военните обичаи на първобългарите, ИНМ Варна 22 (37) 1986, 22–24.

[299] Theoph. 503, 9–14 = Извори VI 289.

[300] 342, 2–4 = Извори VIII 20.

[301] I. Dujčev. Medioevo I, 218–219; В. Бешевлиев. Вярата на първобългарите ГСУ ИФ XXXV, 1939, 43.

[302] AEM XVII, 1894, 200 и XIX, 1896, 238.

[303] AEM XIX, 1896, 238; Menges 91 и сл.

[304] Bury 334 „sublime Khan“.

[305] Recueil Uspenskij I, Paris 1930, 3; Pritsak 40, заб. 1; 75; 86.

[306] Związky językowe połowiecko-słowianskie, Prace Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego, Ser. A, № 34, 1949, 58–60.

Но тълкуването на Томашек на втората част като прилагателно е също погрешно. В тюркските езици, както е известно,[307] думата, която има значение на прилагателно, стои винаги пред съответната дума, която определя, напр.: едгю кан „благороден хан", боз ат „сив кон" в Орхонските надписи, кара дениз „Черно море" и др. в осм.-турски. От това правило не прави изключение и езикът на първобългарите, напр. ιτζιργου βοιλας „вътрешен боил". Следователно втората част на титлата не е прилагателно. Словоредът е същият, както при βοιλα καυχανος, което означава „боил, който е кавхан". Втората част е също така апозиция и затова титлата κανα συβιγι ще значи „кан, който е συβιγι".

Първата част κανα представя тюркската титла qan, както вече правилно посочи Томашек. Тя се явява в надписите и под формите κανε (№ 69) и καννα (№ 56, 30) и в съчетанията τὸν κανα βοιλα κολοβρον (№ 14, 7—8) и βαγατουρ κανα и cannataban=canna tarcan в списъка на българските пратеници на вселенския събор в 869—870 в Цариград.[308] Забележителни са първобългарските форми κανα, κανε със завършек *-а* и *-е* и καννα с двойно *-н* срещу qan.[309] Тук се касае може би за диалектни форми или за предаване на меко *-n*, както това би могло да се приеме за формите с двойно *-н*.

За втората част συβιγι K. H. Menges[310] и O. Pritsak[311] предложиха да се тълкува като *sü-beg-i*, т. е. „господар или началник на войската". Отделните части на този сложен израз са добре известни от други тюркски езици. Както *sü* „войска", така и *bäg* се срещат в Орхонските надписи.[312] Титлата *bäg* под формата πέχ е позната и на хазарите.[313] Смяната на *ä* (*e*) с *i* е добре засвидетелствувана в старотюркски.[314] Посесивното окончание *-i* за трето лице при думи, завършващи на съгласни, е редовно за тюркските езици.[315] Изразът συβιγι е образуван по същия начин, както почти равнозначещото *sübaši*, което се среща в Орхонските надписи.[316] Във връзка с титлата *sübaši* у огузите A. Zeki Validi Togan[317] пише: „Es war auch die Form *sübeki* im Gebrauch davon *sübek tekin*.“ Отсъствието на гръцко номинативно окончание -ς в горния израз се дължи може би на обстоятелството, че се касае за сложен израз, а не за отделна титла.

---

[307] Gabain 160, § 363; 180, § 398, § 399; Айдаров 117—121 и 244.

[308] Moravcsik. Byz. II 355.

[309] За титлата qan вж. Thomsek. Mongolei 129; същия, Turcica. Helsingfors 1916, 8; Gabain 309 и 324 s. v.; Menges 93, элементы 107—111, Igor 32—35, Introduction 168; Малов 88 и сл.; Айдаров 362.

[310] A Note on the Compound Titles in the Proto-Bulgarian Inscriptions, Byzantion XXVIII, 1958, 442: sū beg-i „lord of the army, commander (in chief)".

[311] В частно писмо от 16. I. 1958.

[312] Gabain 335 s. v.; 302 s. v.; Айдаров 91 и 363; 94 и 357.

[313] Const. Porph. de adm. 182, 27; Togan IF 256—258.

[314] Gabain 45, § 16; 49, § 20. За υ в βυγ вж. п. т. 49, § 21.

[315] П. т. 97, § 193; Menges. Introduction 158; Айдаров 271.

При горното най-правдоподобно тълкуване на συβιγι предложеното[318] по-рано свързване със старотюркската владетелска титла *jabγu*, която се явява в най-различни форми, трябва да се изостави. Правилният тюркски словоред при съчетанията на κανα συβιγι с личните имена Омуртаг и Маламир би трябвало да бъде Ωμορταγ καννα συβιγη, както е в № 56, 29–30. Поставянето на титлата пред личното име е под влияние на гръцката владетелска титла βασιλεύς и imperator, които стоят пред личните имена.

След Маламир титлата „кана сюбиги“ изчезва от първобългарските надписи. Тя не се среща нито в надписа на Персиан (№ 14), нито в граничния надпис на Симеон (№ 46). Навярно тя е била загубила своето значение. Тази титла обаче едва ли е била първоначалната на българския владетел. Нейната поява се дължи на неизвестни вътрешни причини, които са налагали българският владетел да се обяви за началник на цялата войска. По този начин е бил отстранен боилът капхан, който първоначално е имал цялата войска в ръцете си. Върховната власт е била споделяна между същинския владетел – кана, и боил капхана. Във времето на Крум войската е била разпределена между самия Крум като върховен началник на войската, неговия брат, боил капхана Иратаис и ичиргу боила Тук (вж. № 46). У много тюркски народи братята на владетеля участвуват също в управлението. У българите това е засвидетелствувано вече при Кубрат, чиито синове са управлявали известни части от държавата. При Маламир и Персиан българската държава се управлявала от тройката: кан, боил капхан и ичиргу боил.[319]

В един оловен печат (№ 85) се споменава ᾽Ιωάννη βαγατουρ κανα. Трудно е да се каже какво е представлявал този кан, дали той е бил някакъв местен владетел,[320] както би могло да се заключи от прилагателното Ηρτχιθυηνω, или това е било само една почетна титла. Изглежда, че титлата „кан“ са носили и други лица, както показва легендата на споменатия оловен печат и canna tarcan = canna taban, ако canna означава наистина кан.

---

[316] Айдаров 91 и 330, 31.

[317] Ibn Fadlan's Reisebericht 141.

[318] В. Бешевлиев. ПН II, с. 5 и PI 250–251; И. Дуйчев. Из старата българска книжнина, I, София 1943, 169.

[319] За видовете управление у тюрките вж. Togan IF 155–158 и особено 261–263.

[320] Срв. Thomsen. Mongolei 129: „... Oberhaupt mit dem Titel qagan, der also ungefähr dem Titel „Kaiser“ entspricht... Daneben kommt auch ein davon verschiedener Titel „Chan“ (qan) vor, der ... das Oberhaupt eines einzelnen Stammes oder eines einzelnen Volkes bezeichnet, das kein unabhängiges Reich bildet.“

46. ТАРКАН

В съчетанията ζερα ταρχανος (№ 60), ζουπαν ταρχανος (№ 61) и ολγου ταρχανος (№ 46) се явява старотурската титла tarqan. Освен в надписите тя се среща и в други писмени паметници, които се отнасят до българите: ὁ βουλίας ταρχάνος,[321] βοριτάχανος = βορι ταρχανος,[322] canna tarcan[323] и κουλουτερχάνος или καλουτερχάνος = κουλου[324] или καλου ταρχανος. В приведените случаи титлата таркан подобно на багаин е на второ място. Титлата таркан е означавала особено висок ранг благородник.[325] Нейните носители се ползували с много големи привилегии. От първобългарските надписи не се вижда дали таркани са принадлежали към една от двете известни класи боили и багаини, или са образували отделна съсловна група. Те са били, както изглежда, свързани с изпълнението на някаква служба, като напр. управление на области, срв. ἐπὶ Θεοδώρου ολγου τραχανου (№ 46), т. е. във времето, когато олгу таркан беше Теодор, също βορι ταρχανος. Първата част на сложните титли с таркан означава навярно различни видове или чинове таркани. Сложната титла ζουπαν ταρχανος означава може би таркан, който е бил жупан или началник на една жупа.

47. ДРУГИ ТИТЛИ

В първобългарските надписи се срещат освен сложните титли, образувани с боил, багаин и таркан, още простата титла χοπανος (№ 59) и сложната ζη[τκ]ομηρος (№ 50), на която първата част се явява и в ζητκω ητζηργω βωυλε (№ 53). Тяхното значение е неизвестно и техните носители не са принадлежали към никоя класа. За сложната титла зиткомир може да се каже само, че тя е означавала някакъв нисък военен чин.

48. ΘΡΕΠΤΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΣ

Във всички възпоменателни надписи се съобщава без изключение освен името, титлата и служебното положение на лицето, за което се отнася надписът, още, че бил θρεπτὸς ἄνθρωπος на кана. За значението на този израз са изказани различни мнения. Според В. Томашек[326] той значи Dienstmann или Gefolgsleute. По-подробно с израза се занима Ф. Успенский,[327] който прие, че οἱ θρεπτοὶ ἄνθρωποι не ще да са били по-различни от т. нар. οἰκεῖοι ἄνθρωποι у византийците и че са отговаряли на т. нар. bucellarii.[328] Мнението на Успенский възприеха J. B. Bury[329] и Ив. Дуйчев,[330] а също и Г. Баласчев[331] с уговорката, че в случая се касае за една напълно българска институция. H. Grégoire[332] отъждестви подобно на Успенский θρεπτὸς ἄνθρωπος с οἰκεῖος ἄνθρωπος. В. Н. Златарски[333] изтълкува въпросния израз като „предан човек“, „верен служител“. Г. Фехер[334] прие, че така са били означавани „придворници и прислужници“ и че канът действително ги е хранел лично. Най-сетне В. Бешевлиев[335] изказа мнение, че това са лица, отхранени в двореца на кана.

---

[321] Const. Porph. de cer. 681, 15.

[322] Moravcsik. Byz. II 97.

[323] П. т. 355.

[324] П. т. 166.

[325] W. Tomaschek. RE III 1044: „ein „Freiherr“ hieß ταρχάνος (türk. tarkhan)“; Gabain. Glossar: tarxan, tarqan (Pl. tarqat) hoher Adelsrang; Златарски. МСб. XV, 1898, Критика 32; Bury, 335, заб. 2; Runcimann 286; Grousset 282. Тази титла се среща и у други тюркски народи: Menander 195, 13 и сл. Einhardi vita Karoli magni, post G. H. Pertz rec. G. Waitz, Hannover 1880, Appendix (Carmen de Pippini regis victoria avarica A. 796) 55–59: Audiens Cacanus rex…Cum Tarcanis primatibus Regem venit adorare; Thomsen. Orkhon 131 II 14; Малов 85, № 47, 3; Айдаров 326, 6 и 330, 34; Moravcsik. Byz. II 299–300; Menges. Igor 54–57, элементы 150–156; Кляшторный 29 бел. 56 и 31, бел. 69.

Очевидно този израз е означавал някаква особена привилегия и чест, която е стояла във връзка с угощения и е трябвало да бъде упомената в надписа. Амиан Марцелин[336] разказва, че Антонин, който избягал при персийския цар Сапор, бил приет радушно от него и удостоен с тиара, чест, която давала право за участие на царската трапеза. Участието на царската трапеза било голяма чест и във византийския императорски двор. На тържествени угощения по случай определени празници били канени патриархът, висши сановници и т. нар. βασιλικοὶ ἄνθρωποι.[337] Константин Багренородни[338] разказва, че императорът Лъв I поканил на угощение в двореца по случай възкачването си на трона не само т. нар. препозити, патриции и други висши служебни чинове, но и някои войскови началници и войници. В текста е казано буквално, че той хранил — τρέφει. Към този глагол принадлежи изразът θρεπτός в надписите.[339]

Голямо значение са имали и у тюркските народи угощенията, които били свързани с особени церемонии и на които взимали участие много гости, наредени по ранг и значение от ляво и дясно на владетеля или домакина. За такива тържествени угощения у първобългарите съобщава надпис № 58, на които взели участие не само боилите и багаините, но и обикновеният народ. На двете класи били раздадени и големи подаръци. Дарове получавали и участниците на императорските угощения във Византия. Фактът, че угощението е отбелязано нарочно в първобългарския надпис, показва какво голямо значение са отдавали българите на тези угощения. За тържествени угощения с много гости у първобългарите съобщават още Теофан и Теофилакт Охридски. Тези угощения са имали, както изглежда, и магическо значение, както у първобитните племена. У тях всеки, комуто е било позволено да яде заедно с дадена група хора, се свързва със същите чрез свещен съюз; приемането в общи угощения значи и приемане в защитни и мирни отношения.[340] Тази магическа връзка у първобългарите проличава ясно в разказа на Теофан,[341] според който Крум карал славянските вождове да пият също от чашата, направена от черепа на Никифор, в която според вярването се криела свръхестествена сила. Още по-ясно личи мистичното в разказа на Теофилакт Охридски.[342] Поканата на Омуртаг, отправена към християнина Кинам да вземе участие в пищно угощение заедно с българи, била отхвърлена решително, понеже той не искал да има нищо общо с езичниците българи. Впрочем и досега поканата за участие на обед или вечеря не е загубила значението си като оказване на чест.

---

[326] AEM XVI, 1893, 200 и XIX, 1896, 238.

[327] ИРАИ 6, 1901, 217 и сл. и ИРАИ 10, 1905, 204 и сл.

[328] Приведените места в заб. 328.

[329] С. 338.

[330] Из старата българска книжнина I, 169 и сл.

[331] Минало I, 1909, 328 и сл.

[332] Recueil des inscriptions, 74, No 226 b.

[333] Пер. сп. 63, 1903, 96 и сл.

[334] Паметниците и пр. ИАИ 3, 1925, 81 и Надписът на Мадарския конник, София, 1928, 52 и сл.

[335] PI 283.

[336] Ammian. Marcell. 18, 5, 6.

[337] Bréhier 84; 136.

[338] Const. Porph. de cer. 416, 10—14.

[339] R. Bleichsteiner. Zeremonielle Trinksitten und Raumordnung bei den turkomongolischen Nomaden, Archiv für Völkerkunde, 5—6, Wien 1951—1952, 181—208.

Към споменатите по-горе βασιλικοὶ ἄνθρωποι във византийския императорски двор са принадлежали и т. нар. кандидати.[343] Според възпоменателния надпис № 66 за Турдачис този бил кандидат и θρεπτὸς ἄνθρωπος на кан Омуртаг. Възпоменателният надпис № 69 съобщава, че Чепа бил τοῦ ἄρχοντος θρεπτὸς ἄνθροπος, т. е. той е бил един вид βασιλικὸς ἄνθρωπος на кан Маламир. В една бележка към един гръцки ръкопис от 1071[344] стои, че Λέων бил κανδιδάτος καὶ οἰκεῖος ἄνθρωπος τοῦ κραταιοῦ βασιλέως ἡμῶν. За тази епоха βασιλικὸς ἄνπρωπος и οἰκετος ἄνθρωπος са били равнозначещи.

Високата чест да се взима участие в тържествените угощения на българския владетел не е могла да не бъде изрично спомената покрай титлите и служебното положение на съответното лице във възпоменателните надписи,поставени от името на самия кан.

49. Ο ΕΚ ΘΕΟΥ ΑΡΧΩΝ

В най-стария първобългарски надпис (№ 1 Ic и II) българският владетел е наречен на гръцки само ἄρχων. С тази титла византийската дворцова канцелария е титулувала всички чуждестранни владетели, на които домашни титли не са били възприети във Византия. Така напр. титлата ἄρχων носят държавните глави на Русия, на хърватите, на сърбите и др. Напротив, владетелят на Германия се нарича рекс, на Египет амир, на хазарите хаган, на Венеция дукс и т. н.[345] Следователно може да се приеме, че титлата ἄρχων е била официално призната на българските владетели от Византия и че тези последните си служили с нея в гръцки текстове. Същата титла употребяват и съвременните гръцки хронисти патриарх Никифор и Теофан за българския владетел покрай κύριος. Титлата κύριος, която отговаря на латинското dominus, е всъщност най-обикновената формула за учтиво обръщение към по-високопоставени лица. У споменатите двама хронисти тя се среща само в онези места в текста им, които са заети от един техен общ по-стар извор.[346]

---

[340] M. P. Nilson. Die Griechen, Chantepie de la Saussaye, Lehrbuch der Religionsgeschichte II, Tübingen 1925, 293—294.

[341] Theoph. 491, 17—22 = Извори VI 283.

[342] PG 126, col. 192 B—C.

[343] R. Guilland. Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin: Le titre de candidat. Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag, Heidelberg 1966, 210—225.

[344] R. Browning. Notes on the „Scriptor incertus" de Leone Armenio, Byzantion XXXV, 1965, 390.

Думата ἄρχων означава изобщо „държавен глава“ или „владетел“,[347] но има и значението „велможа“.[348] Това двояко значение на тази дума е било много удобно за означаване на чужди владетели, понеже чрез нея се изразявало същевременно и тяхното второстепенно положение по отношение на византийския император, спрямо когото те се явяват като обикновени вождове, велможи или първенци. Това положение отговаряло напълно на византийския политически мироглед,[349] според който на земята има само един истински всемирен владетел, избраник и представител на бога — византийския император. Всички останали владетели били смятани за негови подчинени или васали. Те били един вид императорски наместници във владените от тях страни, ако и да са били всъщност напълно самостоятелни и независими. Всяка промяна в това отношение е могла да става само със съгласието на византийския император, за да има международно значение.

След победата на Крум над императора Никифор на 26 юли 811 положението на България и нейния владетел коренно се изменило. Пред вратите на Цариград се възправила една мощна държава с претенции за равенство. Отношението на привидно васалство спрямо византийския император не е могло да се запази и занапред или да бъде търпяно от българския владетел. По някакъв начин неговата пълна независимост и равенство с византийския император е трябвало да се изрази. И наистина от Омуртаг нататък в строителните надписи се явява титлата ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων, поставена след първобългарската титла на кана. Тя се среща най- напред в надпис № 57 от 822 година. Напротив, в надпис № 56, за който може да се предполага, че е по-стар от първия, тя липсва. Тя не е издълбана и във всички възпоменателни надписи може би, понеже те са били, така да се каже, за домашна употреба. Титлата ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων е образувана по подобие на византийската императорска титла ὁ ἐκ θεοῦ βασιλεύς, която се среща върху монетите на императорите от Константин V до Василий I[350], т. е. във времето на Омуртаг и в акламациите τὸν ἐκ θεοῦ βασιλέα τῷ ἐξερκίτῳ и τὸν ἐκ θεοῦ βασιλέα τῇ οἰκουμένῃ у Константин Багренородни.[351] Императорската титла стои във връзка с представата, че императорите са поставени от бога, че те са богоизбрани, която представа води началото си още от предхристиянската епоха. След приемането на християнството римските, съответно византийските императори почнали да се смятат за богоизбрани и богоувенчани.[352]

---

[345] Const. Porph. de cer. 686, 4—692, 2.

[346] V. Beševliev. Κύριος Βουλγαρίας bei Theophanes, BZ 41, 1941, 289—298. За титлата κύριος L. Bréhier. L'origine des titres impériaux à Byzance, BZ 15, 1906, 163 и сл.; Dölger. Diplomatik 131.

[347] Const. Porph. de adm. 13, 90. M. Νυσταζοπούλου — Πελειαίδου, Ἡγεμονικὴ ἰδέα καὶ βυζαντινὲς στὴ Βουλγαρία, Δώρημα I. Καραγιαννόπουλο (-Βηζαντίνα 13_2 (1985) 1357—1370.

[348] Const. Porph. de adm. 13, 101.

[349] Ostrogorsky. Staatenhierarchie 41 и сл. и Автократор 97; Dölger. Kaiserurkunde 230 и сл. и Diplomatik 141 и сл.; K. Holtzmann. Der Weltherrschaftsgedanke des mittelalterlichen Kaisertums und die Souveränität der europäischen Staaten, Hist. Zeitschrift 159, 1939, 251—264; Treitinger. Staatsgedanke 13; 15 и сл.; Laurent. Histoire 199; 201; 213; A. Grabar. God and the „Family of Princes“ presided over by the Byzantine Emperor, Harvard Slavic studies 2, 1954, 117—123.

Преди години ориенталистът J. Marquart[353] изказа предложението, че титлата ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων е може би превод на старотурската титла tängridä bolmyš quan или на tängri jaratmyš quan,[354] т. е. „станал чрез небето кан“ и „поставеният от небето кан“. Това мнение трябва да се отхвърли не само по чисто външни причини, че гръцкият израз отговаря само по смисъл на тюркския, а не представя негов точен превод, но и поради обстоятелството, че изразът ἐκ θεοῦ представя старинна стереотипна формула, понеже предлогът ἐκ, с който е образувана, е бил престанал вече в койне да се употребява в говоримия език и е бил заменян с други предлози, най-често с ἀπό.[355] Следователно, ако приведеният по-горе тюркски израз беше преведен на говоримия гръцки език на IX в., то сигурно предлогът ἐκ не щеше да бъде употребен. Обаче от това още не следва, че представата за божествения произход на царската власт, която съществува у всички народи, включително и тюркските, не е съществувала у първобългарите. Тук става дума не за самата представа, а за нейното изразяване чрез заета от Византия формула от титулатурата на византийския император.

Обстоятелството, че титлата ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων носят не само Омуртаг, Маламир и Персиан, но и Симеон в надписите и че във времето на последния тя е била официално призната на българския владетел, както това се вижда от адреса на писмата, отправени до българския владетел от канцеларията на византийския император,[356] от задаваните от логотета въпроси на българските пратеници във византийския императорски двор,[357] в които той се титулува ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων, и особено ясно от кореспонденцията на патриарх Николай Мистик със Симеон, в която той редовно е назован със същата титла,[358] показва, че се касае за двустранно съглашение между България и Византия, което е било сключено може би още във времето на Омуртаг. В един житиен извор[359] Борис е наречен ὁ πρῶτος ἐκ θεοῦ ἄρχων. Това би могло да наведе на мисълта, че българският владетел е бил признат за „вожд от бога“ едва след приемането на християнството. В случая обаче се набляга само на факта, че Борис е бил първият християнски владетел на България. Забележително е, че изразът ἐκ θεοῦ в титулатурата на византийския император е заменен в IX в. с ἐν θεῷ може би поради възприемането му от българския владетел, за да се създаде все пак една разлика между двамата владетели.

---

[350] Wroth II 380–436; Zacos – Veglery, № 18, 19, 53, 54.

[351] Const. Porph. de cer. 427, 3 и сл.

[352] W. Ensslin. Das Gottesgnadentum des autokratischen Kaisertums der frühbyzantinischen Zeit, Studi biz. e neoell. 5, 1939, 154 и сл. и Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden, Sitzber. d. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 1943, H. 6; Alföldi. Ausgestaltung 30 и сл. и Insignien 55 и сл.; Treitinger 27; 32 и сл. и Staatsgedanke 2 и сл. Grabar. L'empereur 112 и сл. и 176 и сл.; Dölger. Kaiserurkunde; Bréhier 53 и сл.; Laurent. Histoire 204; 212; Hunger. Prooimion, 49–73.

[353] Chronologie 40, заб. 1.

[354] Айдаров 89; Roux. Tängri, 150, 1956, 27–32.

[355] Jannaris, 1488; 1506; 1507; Thumb 97, § 161, заб. 1.

[356] Const. Porph. de cer. 690, 11 = Извори IX 222.

[357] П. т. 681, 6 и 14–16.

[358] Migne PG 111, 40 и сл. = Извори VIII 186–297.

50. ПРИБАВКАТА ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ

Византийският император Михаил I (811—813) започнал пръв да се нарича редовно βασιλεὺς Ῥωμαίων.[360] Преди него определението Ῥωμαίων се среща рядко. E. Stein[361] изказа предложението, че това е станало поради провъзгласяването на Карл Велики за император, за да се разграничат двамата императори. Вече преди провъзгласяването си за император Карл Велики се наричал rex Francorum et Langobardorum. Изглежда, че и Омуртаг е искал да прибави или е прибавил към ἐκ θεοῦ ἄρχων още и τῶν Βουλγάρων. Така поне би могъл да се тълкува изразът τοὺς πολοὺς Βούλγαρις ἐπέχοντα в № 57, 20, който може да представя описателно ἄρχων τῶν πολλῶν Βουλγάρων. Ясно е изразено това обаче в надписа на Персиан от Филипи (№ 14): [Τõ]ν πολῶν Βου(λ)γάρο[ν ὁ] ἐκ θεοῦ ἄρχον ὁ Περσιανος. Същата титла, но без πολλῶν се среща и в граничния надпис (№ 46). Малко променена тя се явява и в адреса на официалните императорски писма до българския владетел след покръстването: πρὸς τὸν... ἐκ θεοῦ ἄρχοντα τοῦ χριστιανικωτάτου ἔθνους τῶν Βουλγάρων.[362] Прибавката τῶν Βουλγάρων в титулатурата на българския владетел не представя само сляпо подражание на византийската императорска титла, но има и политическо значение. Титлата ἄρχων Βουλγαρίας би означавала, че съответното лице е било само началник на областта България.[363]

Византийската държава с изключение на приведения по-горе адрес се е въздържала да признае официално определението τῶν Βουλγάρων в титлата на българския владетел. Във всички официални или полуофициални византийски документи той се титулува само ἄρχων Βουλγαρίας, напр. в адресите на отправените до него писма от императорската канцелария[364] εἰς τὸν ἐκ θεοῦ ἄρχοντα Βουλγαρίας, във въпросите на логотета към българските пратеници,[365] а също и в съчинението на Константин Багренородни De administrando imperio.[366]

---

[359] Acta Sanctorum Novembris IV, Appendix 665 и сл.

[360] Bréhier. BZ 15, 1906 170—176 и Institutions 51 и сл.; Treitigner 187 и сл.; 190 и сл.; Staatsgedanke 14; 19 и сл., особено Laurent. Notes 355—362 и Histoire 204 и сл.; 208.

[361] Forschungen und Fortschritte 6, 1930, 182. Към това Ostrogorsky 166, заб. 4 Dölger. Diplomatik 135, заб. 24; 148; H. Grégoire. Byzantion 10, 1935, 765 и сл.

[362] Const. Porph. de cer. 690, 14—16 = Извори IX 223.

[363] Против отъждествяването на споменатия в един оловен печат Михаил (Н. А. Мушмов. Монетите и печатите на българските царе, София 1924, 157; ИАИ V, 1928—1929, 225—230) с българския княз Борис са изказани сериозни доводи от V. Laurent. Bulletin de sigillographie byzantin, Byzantion 5, 1929, 600. Към тях може да се прибави и изразът ἄρχων Βουλγαρίας.

51. ТИТЛАТА ΒΑΣΙΛΕΥΣ

Победоносните войни, които Симеон водел срещу Византия, породили у този български владетел желание не само да се изравни напълно по титла с византийския император, но дори да заеме неговото място в Цариград.[367] Затова той поискал от Византия да му се признае титлата βασιλεύς. В 913 патриарх Николай коронясал, както изглежда, привидно Симеон за император.[368] Това дало право на Симеон да постави върху печата си титлата βασιλεύς. Обаче тази титла не задоволила напълно Симеон и той изявил претенции за титлата βασιλεὺς Ῥωμαίων.

Разбира се, неговото желание не било удовлетворено от Византия. Въпреки това Симеон си прикачил титлата Συμεὼν ἐν Χριστῷ βασιλεὺς Ῥωμαίων, както показва надписът на един негов оловен печат. Трябва да се отбележи, че както при титлата ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων, така и тук Симеон възприел без промяна текста на императорската титла, която се намира върху монетите на съвременните византийски императори.

Императорската титла, за признаването на която се борел Симеон, била най-сетне официално призната на неговия син Петър след венчаването му за внучката на византийския император Роман Лакапен, и то навярно без израза ἐν Χριστῷ или ἐν θεῷ, понеже в достигналите до нас печати тя гласи само Πέτρος βασιλεὺς Βουλγάρων. С изпускането на единия от двата израза се е подчертавало, че Петър не е бил по божие благоволение император, т. е. че той все пак не е бил равен по ранг на византийския.

По-късно, когато положението на българската държава станало особено критично, цар Петър е трябвало да се задоволи с още по незначителна титла Πέτρος βασιλεὺς εὐσεβής. Тази титла е била повече почетна, отколкото реална.

---

[364] Const. Porph. de cer. 690, 6 и сл. = Извори IX 222—223; Migne PG 111, 40 = Извори VIII 186; Ῥωμανοῦ βασιλέως τοῦ Λακαπηνοῦ ἐπιστολαὶ ὑπὸ Ἰ Σακκελίωνος, Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς Ἑταιρίας τῆς Ἑλλάδος 1, 1883, 664 = Извори VIII 305; 310; G. Kolias. Léon Choerosphaktès, Athène 1939, 77 и сл. = Извори VII 176—182.

[365] Const. Porph. de cer. 681, 14 = Извори IX, 222.

[366] Ed. Moravcsik 32, 39—40; 45; 80 = Извори IX, 207—210; 220.

[367] F. Dölger. Bulgarisches Cartum und byzantinisches Kaisertum, IAI XI, 1935, 57—58; Dölger. Kultur 112 и сл.; Ostrgorsky 217—218; Laurent. Notes 361, заб. 3 и Histoire 210 и сл.; 215; Treitinger. Staatsgedanke 20 и сл.

[368] Treitinger 31, заб. 98; Ostrogorsky. Автократор 122 и сл. и Die Krönung Symeon von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolaos Mystikos, IAI XI, 1935, 275—286; Ἀλκμήνης Σταυρίδου-Ζαφράκα. Ἡ συνάντηση Συμεὼν καὶ Νικολάου Μυστικοῦ (Αὔγουστος 913), Θεσσαλονίκη 1972.

52. ВИЗАНТИЙСКИ АКЛАМАЦИИ

Българският кан заел не само отделни изрази от титулатурата на византийския император и дори самата титла, но нагодил и своя дворцов церемониал и канцелария според този на византийския императорски двор и канцелария. Така той въвел императорската гвардейска служба кандидати (№ 66), кръстния знак за официалните документи (§ 53), индиктиона (п. т.), триумфалното газене на пленения неприятел, акламациите и др. От тези заемки от церемониала на византийския императорски двор на първо място стои акламацията за дълголетие или т. нар. πολυχρόνιον.[369] Пожеланието за дълголетие е една от най-старите акламации, запазена и досега. Тя се среща вече в персийския двор и в този на елинистическите владетели. В Рим през императорската епоха е една от обичайните акламации за императорите и е била произнасяна почти при всеки подходящ случай, но особено при коронации, триумфи и пр., напр. Invicte Imp. Antonine Pie Felix Aug. multis annis imperes;[370] Constant. Aug. vivat felix[371] и пр. Акламацията за дълголетие е била наследена от Рим във Византия и оттам е преминала и у франките във времето на Карл Велики, напр. Carolo excellentissimo et a Deo coronato, magno et pacifico regi Francorum et Langobardorum ac patricio Romanorum vita et victoria ... feliciter, feliciter, feliciter, tempora bona habeas. Multos annos.[372] В първобългарските надписи акламацията за дълголетие се среща в три строителни надписа. Тя гласи: ὁ θ(εὸ)ς ἀξηόση ζίσιν τὸν ἐκ θ(ε)οῦ ἄρχοντα ἔτι ἑκατόν (№ 58). Както уводната формула ὁ θεὸς ἀξιώσῃ, така и пожеланието ἔτη ἑκατόν се срещат дословно в следните две византийски акламации, които стоят най-близо до тази в надписите: σὲ ἡ θεότης ἐπὶ χρόνους ἑκατὸν ἀξιώσῃ τὴν ἑαυτου διέπειν πολιτείαν[373] и ὁ θεὸς ὁ δεσπόζων ἀοράτων καὶ ὁρωμένων ἀξιωσει ὑμᾶς, δεσπόται, ἑκατὸν ἐν εἰρήνῃ χρόνους βασιλεύειν Ῥωμαίων.[374] В строителния надпис № 57 акламацията е разширена, като в нея е включено още пожеланието българският кан да гази с крака си византийския император, а също други някои пожелания: ὁ θεὸς ἀξιόσι τὸν ἐκ θεοῦ ἄρχονταν μὲ τὸν πόδα αὐτοῦ τὸν βασιλέα καλο[πατοῦντα ἕος τρέ]χι ἡ Τοῦτζα κὲ ἕος ... τοὺς πολοὺς Βούλγαρις ἐπέχον[τα], τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ ὑποτάσοντα, χέροντα κὲ ἀγαλιόμενος ζίσιν ἔτι ἑκατόν. Първата част на тази акламация стои в тясна връзка с известния византийски триумфален обичай, наследен от римската епоха,[375] който обаче има източен произход,[376] да се гази или стъпва върху шията на пленен неприятелски вожд в знак на победа. Подробно описание на триумфално газене в Константиновия форум дава Константин Багренородни: „...логотетът заедно с доместика на схолите дига главата, т. е. първия емир, и го слага под краката на императора и той го гази по главата с десния крак. Протостраторът поставя императорското копие върху шията му, като императорът го държи с дясната ръка. Веднага всички пленници падат по лице на земята... После става великата ектения чак до думите: „да постави под краката им всеки враг и неприятел..." Пленниците и този, когото императорът гази, стават... и псалтовете... започват да славят така: „многоя лета на императорите", „на победителите императори многоя лета" ... „сине божи, намножи годините им" ... „да расне царството на ромеите", „да расне победата и щастието на ромеите" ... „нека бог направи многогодишно свещеното ви царуване на многоя лета"...[377]

---

[369] Treitinger 73 и сл.; 122 и сл.; 169 и сл.; Bréhier 55 и сл.; 76 и сл.; Alföldi, Ausgestaltung 79 и сл., особено 86 и сл. и Insignien 69 и сл.

[370] Dessau 5865a.

[371] Wroth I 106, № 11.

[372] Kantorowicz. Laudes 15 и сл.; 20 и сл.; 68 и сл.; 106 и сл.; P. E. Schramm. Die Anerkennung Karls des Grossen als Kaiser, Historische Zeitschrift 172, 1951, 464 и 487 и сл.

[373] Const. Porph. de cer. 49, 17 и сл.

[374] П. т. 280, 19 и сл.

[375] В. Бешевлиев. Триумф 8–15.

[376] П. т. 11.

Този символичен акт на триумф е намерил отражение в римските и византийските монети[378] от IV и V в., а също в пластичното и иконографското изкуство.[379] От Византия триумфалното газене преминало и у първобългарите. Така нареченият Цариградски синаксар съобщава,[380] че Крум, след като превзел Одрин, свалил на земята архиепископа на града и стъпил на врата му.

За акламации у българите съобщават и византийските хронисти. Така нареченият Scriptor incertus[381] разказва, че по време на обсадата на Цариград в 813 Крум е бил акламиран от войската. В 923 или 924 пред стените на Цариград Симеон бил също акламиран от войските си на гръцки език като император.[382] Забележително е, че акламацията за дълголетие е била възприета от нехристияните българи без промяна, ако и да се споменава в нея християнският бог, към когото се отправя молбата за дълголетие. За тях акламацията е била, както изглежда, една строго определена формула, от която не е трябвало нищо да се изпуска или променя както в магическите заклинания, за да може да окаже своето действие.

53. INVOCATIO SYMBOLICA И MONOGRAMMATICA И ИНДИКТИОН У ПЪРВОБЪЛГАРИТЕ

В тясна връзка с възприемането на византийската императорска титулатура стоят и хризмата, и кръстният знак, които се явяват в четири надписа. В № 59 и 60 е издълбан Христовият монограм, а в № 56 и 62 — кръст пред титлата на българския кан. Тези два християнски знака се смятаха обикновено като доказателство, че надписите са издълбани или съставени от гърци християни.[383] Обаче в случая се касае пак за подражание или възприемане на една практика на византийската императорска канцелария. Това са т. нар. invocatio symbolica и monogrammatica, които стоят обикновено пред императорската титла във византийските официални документи вм. invocatio verbalis,[384] а също във византийски строителни надписи. Те се срещат и в документите на кралете на франките под византийско влияние.[385]

---

[377] Const. Porph. de cer. 610, 15–612, 13; Триумф 12–14.

[378] Триумф 9 и сл.

[379] П. т. 10.

[380] Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae, ed. H. Delehaye, Bruxelles 1902, 415, 5–8 = Извори IX 288.

[381] 342, 6 и сл. = Извори VIII 20.

[382] Извори IX 133 и сл.; 165 и 180.

Че кръстният знак е стоял също в началото на писмата на българските християнски владетели, е засвидетелствувано изрично за цар Симеон. В едно писмо, отправено до него, Лъв Хиросфакт пише:[386] „Получих писмото ти, което нямаше в началото, както е обичаят, кръстния знак..., с неначертания в началото знак някак незабелязано даде да се подразбере неистинност... И така ние ще повярваме на онова, което е написано по-рано..., но и поради това, че в началото имаше кръстния знак..."

С кръст започват и девет от надписите с имена на сражения и крепости, а също и един надпис със списък на оръжие (№ 50). Тук този знак символизира навярно победата.[387]

Все във връзка с възприемането на практиката на византийската императорска канцелария[388] стои и употребата на индиктиона в № 57. Пак под византийско влияние неговата употреба се среща и на запад както в официалните документи на папата, така и в тези на германските, френските и дори на английските крале.[389]

54. ДАТИРАНЕ В НАДПИСИТЕ

Първобългарските надписи са датирани по следните пет начина. 1. Според 12-годишния животински цикъл у тюркските народи, в който всяка година носи името на определено животно, а месецът се означава с поредно числително.[390] Така е датиран строителният надпис № 57, където българската циклова година е приравнена със съответния византийски индиктион. 2. По името на управляващия кан с формулата τὸ ὄνομα τοῦ ἄρχοντός ἐστιν. Така е датиран надпис № 56 и навярно № 43. Този начин на датиране отговаря на гръцките изрази βασιλίας..., βασιλεύοντος... и ἐπὶ βασιλέως...[391] 3. С индиктион в надпис № 57. 4. По византийското летоброене от сътворението на света в пограничния надпис № 46 и в надпис № 15, които са издълбани след приемането на християнството от българите. 5. От пришедствието на Христа. Така е датиран откъслекът от края на мирен договор (№ 43), който произхожда отпреди приемането на християнството. Той е датиран по името на кана и от сътворението на света. Този надпис представя в същност византийски официален документ (вж. тук „Мирни договори").

---

[383] K. Jireček, Arch. 611.

[384] Dölger–Karayannopulos 110 и passim.

[385] P. Bonefant. L'influence byzantine sur les diplômes des Carolingiens, Mélanges H. Grégoire III, 1951, 68 и сл.; Giry 531–532; Santifaller 24.

[386] Извори VIII 182, № 14.

[387] Treitinger 180 и сл. и 183; A. Frolow. IC XC NIKA, Byzantinoslavica XVII, 1956, 98 и сл.; Santifaller 31 и 36.

[388] Grumel 192–203; Dölger–Karayannopulos 52; Bonefant пр. съч. 69 и сл. DACL VII, 1926, 535; Ohnsorge. Abendland 13 и сл.; 53 и сл.; 57; 62 и сл.; 15 и заб. 15.

[389] Grumel 203.

[390] I. I. Миккола. Тюрско-болгарское лѣточисленiе. Извѣстiя отделения русскаго языка и словесности Императорской Академiя наукъ 18, 1913, 1, 243–247 и Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren, Journal de la société Finno-ougrienne 30, No 33, 1915, 1–25; O. Pritsak. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren, Wiesbaden 1955; L. Bazin 651–710: Chapitre X, Vestiges chronologiques des Bulgares; общо A. v. Gabain. Alttürkische Datierungsformen, UAJ 28, 1955, 193 и сл.

55. ХРИСТИЯНСКИЯТ БОГ

Християнският бог се споменава освен в гръцката титла на българския владетел и в заетите от Византия акламации още в следните три надписа: № 2: ἔδοκεν αὐτὸν ὁ θεὸς κὲ τόπους κὲ κάσστρα ἐρήμοσεν τάδε... τὰ δὲ λυπὰ κ[άστ]ρα ἔδοκεν ὁ θεὸς φόβον; № 3: ὁ θ(εὸ)ς ἐπύισεν... ὁ θεὸς ἐπύισεν κὲ...; № 14: ἤ[τη]ς τὴν ἀλήθηαν γυρεύη ὁ θ(εὸ)ς θεορῖ κὲ ἤ της ψεύδετε ὁ θ(εὸ)ς θεορῖ. В първия надпис успехите на българския кан се отдават на бога, понеже според схващането на християните победата е дар божи.[392] Причината за споменаването на бога във втория случай е неизвестна поради фрагментарния характер на надписа. Обаче и тук се касае за християнския бог, който според вярата на християните всичко направлява и всичко зависи от него. И последният случай стои пак във връзка с християнското схващане, че бог всичко вижда и отдава всекиму заслуженото.

Споменаването на християнския бог в горните случаи е било напълно съзнателно и преднамерено. Първият надпис е бил поставен близо до византийската граница, и то в място, което до неотдавна е принадлежало на Византия и в което е имало християнско население. Третият надпис се е намирал в голямата християнска базилика на Филипи, и то във византийска територия, временно заета от българите. Вторият надпис е бил навярно изложен на видно място в Силистра, на който град голяма част от населението е било все още християнско, ако и да се е намирало на българска територия. Първобългарските надписи са имали в някои случаи чисто пропагандно значение. Чрез горните надписи е трябвало да се внуши както на намиращите се под българска власт християни или прибиваващи чужденци, а така също и на християните извън България – в третия надпис се споменават изрично християните като вероломни, – че християнският бог помага на българите и че деянията им са богоугодни и справедливи, а на християните-византийци насилнически и лъжовни.

---

[391] За византийските извори вж. Dölger. Diplomatik 102–129; Dölger–Karayannopulos 52.

[392] Grabar. L'empereur 32 и сл.; Bréhier 56 и сл.; Hunger 73.

В съзнанието на българите обаче, които са били в известен смисъл монотеисти, първобългарският висш бог Тангра е бил навярно отъждествяван с християнския. Разбира се, това не е било от голямо значение, когато се е касаело за постигане на важни политически цели.

56. БЪЛГАРИ И СЛАВЯНИ

Първобългарските надписи засягат съвършено откъслечно отношенията между българи и славяни. В надпис № 41, който съдържа само отчасти условията на 30-годишния мирен договор между България и Византия, има две глави, които се отнасят до славяните. В глава втора се казва, че славяните, които били подвластни на византийския император, трябва да останат така, както ги е заварила войната. В глава трета се определя онези славяни, които не са подвластни на императора и обитават крайморската област, да бъдат върнати в селищата им. Тези независими славяни са били навярно отвлечени или избягали на византийска територия. От текста не личи за коя крайморска област става дума. Обаче, ако се вземе предвид, че военните действия се развивали в югоизточната част на Балканския полуостров и че граничната линия се определя в надписа само за тази част, то може да се приеме с голяма вероятност, че се касае за Черноморието.[393] В строителния надпис № 57 се съобщава, че в построения военен стан на р. Тича Омуртаг преместил войската си срещу гърци и славяни. Постройката на стана е станала в 822. Според условията на 30-годишния мирен договор българо-византийската граница се е намирала далеч отвъд Стара планина и за това войската е била преместена в тази вътрешна крепост не за да пази границата, а за някаква друга цел. Около същото време, както е известно,[394] Омуртаг нахлул в Тракия, за да окаже помощ на византийския император Михаил II в борбата му срещу въстаналия Тома Славянина, и изиграл решителна роля за неговото побеждаване. Според посланието на споменатия император до императора Людвиг Благочестиви във войската на Тома имало бойци от областите Мизия, Европа, Тракия, Македония и Солунско и от околните Славинии (et circumiacentibus Sclaviniis).[395] Това дава основание да се приеме, че гърците и славяните в надписа са били привърженици на Тома. Българските войски, които са били изпратени срещу тях, са били съсредоточени навярно в новопостроения стан, който е служил за тяхна база.

Забележително е, че според надпис № 41 българо-византийската граница не е била определена в югозападна посока, т. е. тъкмо там, гдето е имало гъсто славянско население. Това се е дължало може би на българите, които са искали да имат в тази посока свободна ръка за действия, понеже само в това направление е могло да стане разширението на България чрез включване или привличане на живеещите там славяни в пределите на първобългарската държава, без да се засяга жизненият център на византийската държава — Цариград.

---

[393] Златарски I 1, 302.

[394] П. т. 308–311.

[395] Извори VII 26.

Първобългарските надписи не съобщават нищо за славяните, които се намирали в границите на България. Един възпоменателен надпис (№ 61) е бил поставен за спомен на жупан таркана Шун, който, както показват името и родът му, не е бил славянин. На дъното на една сребърна чаша е гравиран надпис (№ 86), в който се споменава Сивин, велик жупан на България. Името Сивин също не е славянско. Трудно е да се каже дали тези жупани са били началници на славянски жупи, или се касае за нещо друго. В първия случай би трябвало да се приеме за поставяне на славяни под българска власт и контрол.

57. КАНСКА КАНЦЕЛАРИЯ

За съставянето на надписите, за тяхното редактиране на гръцки език, за титулатурата на кана, за датирането и за акламациите в тях, както и за други неща, свързани с надписите, е била необходима особена служба. Тя е била дворцовата канцелария на кана, която е била уредена навярно по византийски образец. В тази канцелария е имало лица, вещи в гръцкия език и запознати с византийските дворцови обичаи и протокол. Употребата на някои християнски изрази като ἦς μνημόσυνον (№ 69) и χέροντα κὲ ἀγαλιόμενος (№ 59)[396] и доброто познаване на гръцкия език, ако и простонароден, показват, че тези лица са били гърци, и то навярно духовници, може би монаси[397] от още запазените византийски манастири в България. У кралете Каролинги в Германия персоналът на канцеларията са били от Пипин насам предимно духовници и са принадлежали навярно винаги към дворцовата църква, т. е. към дворцовите духовници. Във времето на Лудвиг Благочестиви начело на канцеларията са стояли почти само лица от благороден произход и с известно политическо значение.[398] Може би и у първобългарите е било същото.

Кой е съставял първоначалния текст на надписа, е мъчно да се каже. За възпоменателните и за инвентарните надписи може да се приеме, че те са били дело на самата канцелария, понеже са съставени по точно определена схема. Строителните надписи са били съставяни, а договорните, на които текстът е бил установяван в Цариград, проверявани навярно от някои висш сановник, като напр. ичиргу боила, който е отговарял, както изглежда, отчасти на византийския λογοθέτης τοῦ δρόμου, който е съставял подобни документи във Византия.[399] По-мъчно е да се изкаже някакво предположение за съставянето на летописните надписи. Първоначалният текст на тези надписи е бил съставян без съмнение от българин, а след това е бил превеждан и редактиран на гръцки от грък. Съставителят е бил лице с известни писателски качества, навярно дворцов летописец. Дали неговият първоначален текст е бил променян и доколко от редактора грък, е трудно да се установи. Във всеки случай началото на българската прозаична писменост представляват тези надписи.[400]

---

[396] TN Matth. 26, 13: ὃ ἐποίησεν αὕτη εἰς μνημόσυνον αὐτῆς и 5, 12: χαίρετε καὶ ἀγαλλιᾶσθε.

[397] K. Ἄμαντος (Ἑλληνικά 7, 1934, 336) прие за надписите под № 1, че са били съставени от монаси.

[398] Hans-Walter Kiewitz. Cancellaria. Ein Beitrag zur Geschichte des geistlichen Hofdienstes, Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters I, 1937, 44 и сл.; 50 и сл.; Santifaller 37.

Мъчно може да се определи и участието на българския владетел в съставянето на надписите. Дали той е давал само заповед за тяхното написване, или е взимал някакво по-дейно участие, е неизвестно. Летописните, строителните и възпоменателните са били поставяни от негово име и затова някои изцяло запазени надписи започват с негово име и invocatio symbolica.

Първоначалният текст е бил написван на някакъв вид хартия, от която каменоделец го е издълбавал на камък. В надпис № 43 се споменава изрично думата хартия. Очевидно този надпис представя препис на камък от тази хартия.[401]

58. ОРИГИНАЛНОСТ И КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКО ЗНАЧЕНИЕ НА ПЪРВОБЪЛГАРСКИТЕ НАДПИСИ

Първобългарските надписи представят една културна проява от първостепенно значение, която трябва да се прецени в нейната широта и дълбочина. Реалният факт, че първобългарите са оставили писмени паметници на камък, се пренебрегва често поради наличието на многобройните антични гръцки и латински надписи. Ако се постави обаче въпросът, кой е издълбавал надписи на Балканския полуостров преди първобългарите, ще се види, че само две високоразвити култури – старогръцката и римската, чиито писменост и писмовни традиции са съществували от хилядолетия, – са вършели това. По-късно чрез посредничеството на християнството обичаят да се издълбават надписи преминава и върху тези народи, които се явяват пряко или непряко техни наследници или живеят по същите места, където са се развивали горните култури. Напълно естествено е следователно в огромната Византийска империя да се намират гръцки надписи, ако и не в такова количество, в каквото би трябвало да се очаква, от епохата, когато съществува Първата българска държава. Надписи на латински език има и в онези средновековни западни държави, които са възникнали в пределите на някогашната Римска империя и в които по традиция латинският език е бил официален. Обаче трябва веднага да се отбележи, че тези надписи нито са така многобройни, нито така състредоточени било по време, било по място, нито така разнообразни, както първобългарските. Ако се отправи поглед и върху германските племена, ще се окаже, че с изключение на 7—8 кратки старинни надписа върху предмети у тях няма надписи от вида на първобългарските. А съвършено излишно би било да се търсят надписи от същата епоха в съседните на България страни, като Сърбия, Румъния, или за някои по-далечни, като Унгария, Полша и др., които по това време изобщо не са съществували или са в своето зачатие.

---

[399] Dölger. Diplomatik 61.

[400] Г. Фехер. ГНМ 1922–1925; П. Динеков. Литературна мисъл 3, 1959, 1, 40; V. Beševliev. Die Anfänge der bulgarischen Literatur, International revue of Slavic linguistic and poetics 4, 1961, 116 и сл. Към това вж. P. Dinekov. Über die Anfänge der bulgarischen Literatur, п. т. 3, 1960, 109 и сл.

[401] Giry 500; H. Bresslau. Handbuch der Urkundenlehre II, Berlin 1958, 479 и сл. и заб. 1.

Но докато надписите във Византия представят продължение на стара традиция, което важи и за някогашните провинции на Римската империя, като Галия, Испания и самата Италия, а също и за страните, в които християнството е било възприето, напр. германските народи, то появата и съществуването на първобългарските надписи не се дължи нито на традиция, нито на влияние на християнската църква. Тези надписи са едно съвършено самобитно явление, което стои уединено всред средновековната култура на съседни и по-далечни народи. Този факт не може нито да се отрече, нито да се омаловажи.

Обстоятелството, че първобългарските надписи са съставени на гръцки език, на пръв поглед като че ли намалява тяхното значение и ги свежда до една разновидност на многобройните гръцки антични надписи, намерени в България. Обаче това е само привидно така. Употребата на гръцкия народен говорим език и разните видове надписи, за които в гръцката епиграфика не могат да се намерят образци за подражание, показват, че тук не се касае нито за продължение на една практика, нито за традиция. Трябва да се изтъкне, че първите съчинения в проза на никой народ не са написани на неговия език, но на езика на друг, по-стар народ, който е притежавал от дълго време богата писменост и литературно обработен език. Това на пръв поглед чудновато явление се дължи преди всичко на обстоятелството, че културното развитие на народите не е ставало едновременно. Затова у даден народ, когато е станало нужда да се запишат някои неща, той е взимал наготово, така да се каже, назаем или под наем изразните средства, писмото и езика от по-напредналите в това отношение народи, докато родният език добие необходимите писмени качества. В Европа започват да пишат на родните езици едва в IX в. Изключение от това не правят и първобългарите. Между достигналите до нас първобългарски надписи има два, съставени на първобългарски език (№ 53 и 54), но написани с гръцки букви и произхождащи също от IX в. Обаче горното обстоятелство не е било единствената причина да бъдат съставени на гръцки език първобългарските надписи.[402] Тук е играла главна роля една друга причина.

---

[402] Според П. Ников (БИБ IV, 1931, 1, 30) първобългарите са възприели гръцкия език, понеже не са имали свое писмо.

Още в старата си родина при р. Кубан първобългарите познавали, както показват т. нар. първобългарски знаци, тюркското руническо писмо, на което са написани старотюркските рунически надписи, открити в долините на реките Орхон и Енисей в Монголия и произхождащи от началото на VIII в. Тази писменост е била позната в Дунавска България само на определен кръг хора. Отделни букви обаче били широко разпространени дори до късно като магически или за друга цел знаци, които днес се наричат първобългарски. Това писмо е служило навярно повече за религиозни цели и тайнопис, както може да се заключи от обстоятелството, че засега са намерени надписи с руническа азбука наред с кирилица само в скалните църкви в Муфатлар в румънска Добруджа[403] и може би при с. Крепча, Търговищко.[404] Новопокръстените първобългари са си служили все още с това писмо, преди да възприемат кирилицата.

Обикновено надписите се издълбават по две причини. Едни от тях имат чисто практическо предназначение, напр. да означат притежателя на даден предмет, да пояснят или съобщят някои неща и пр. Към тази първа група спадат първобългарските инвентарни и военни надписи. Други надписи обаче се поставят, за да запазят и предадат на идните поколения, съответно да прославят събития, делата или спомена за някои лица. Такива надписи са измежду първобългарските летописните, триумфалните, строителните и възпоменателните. Тези надписи не биха могли да постигнат горната цел, ако бяха написани със старотюркското руническо писмо или съставени на езика на първобългарите.

За обединение на разнородните етнически групи — староседелци, гърци и славяни, които първобългарите заварили при завладяването на Дунавска България, и за успешна политическа пропаганда всред тях и посетителите чужденци, на първо място византийци, е бил необходим език, който е бил разпространен и разбираем от мнозина. Най-естественото е било да се възприеме за издълбаването на първобългарските надписи гръцкият език, който до неотдавна в завладяната земя е бил официалният държавен език и на който се е сношавало разнородното етнически население. Подобен е случаят и с арабите, които в 640 – 646 г. окончателно завладяват Египет. Те продължили за известно време да употребяват гръцкия език като официален в тази неотдавна византийска провинция, както показват редица египетски папируси на арабските вече власти от това време. Нещо повече, първите арабски монети имат също надписи на гръцки. Но той е бил добре известен на първобългарите и в Кубанска България като международен. Още в старо време гръцкият език е бил говорен и писан в старите гръцки колонии по северния черноморски бряг и по-късно в тамошните византийски владения. В т. нар. Боспоранско царство при Азовско море, чиито жители били иранци, той е бил официалният език, на който са били издълбавани и надписите на боспоранските владетели. Забележително е, че големият надпис на персийския цар Сапор I, в който се разказват и прославят делата на този сасанидски владетел, е издълбан освен на официалния туземен език още и на гръцки, за да може да бъде четен и от чужденци и да стане достъпен на повече лица. Следователно употребата на гръцкия език в първобългарските надписи е съвършено естествена и затова не може да служи като омаловажаващ момент при преценката на първобългарските надписи.

---

[403] Ion Barnea — Ştefan Ştefanescu. Bizantini, Romani şi Bulgari la Dunarea de jos (Din istoria Dobrogei, III Bucureşti 1971), 180 – 233.

[404] Резултатите от изследването още не са обнародвани.

След възприемането на християнството и създаване писменост на славянски език гръцкият език е трябвало постепенно да отстъпи мястото си на първия. Все пак той е бил предпочитан за пропагандни и външнополитически цели, като напр. в погранични надписи, легенди на печати и други тям подобни.

Оригиналността на първобългарските надписи личи ясно в тяхното разнообразие. За някои видове или няма изобщо съответствия, или има само приблизителни в гръцката и латинската епиграфика, както е случаят с летописните надписи. За пръв път тези надписи се явяват във Вавилония и Асирия, откъдето те преминават у персите и в Египет. От тези страни те били възприети по-късно от владетелите на елинистическите държави, възникнали след разпадането на македонската държава на Александър Велики, в които гръцкият език е бил официален. Едва тогава се издълбават първите летописни надписи на гръцки език. По-сетне те били възприети и от римляните. Летописните надписи, както съответните първобългарски са имали за главна цел да прославят делата на владетелите. Затова те липсват в гръцките държавици-републики и през републиканската епоха в Рим. Гръцки летописни надписи са известни от Птолемей III (247–221),[405] Антиох I (324–261),[406] на нубийския владетел Силко[407] от по-късно време и др. Но най-забележителни са намереният на латински език в Анкара надпис на императора Август, наречен Monumentum Ancyranum,[408] от който се откриха откъслеци дубликати и в други малоазийски градове, и гръцката версия на големия летописен надпис на сасанидския владетел Сапор I (241–272).[409] Според един извор и западните тюрки имали обичай да издълбават летописни надписи, за да увековечат подвизите си.[410] Тюркски летописни надписи бяха открити в басейна на реките Селенга и нейния приток Орхон в Централна Азия, наречени Орхонски. Те разказват за делата на тюркските владетели от края на VII и началото на VIII в. Кюл-тегин, Билге-каган и др.[411] Забележително е, че поне засега не са известни летописни надписи от византийски императори. Този факт е особено важен, понеже той показва, че първобългарските летописни надписи не са възникнали под византийско влияние. Дали обаче те имат някаква връзка с по-старите надписи от този вид, като напр. този на Сапор I, с който имат известни допирни точки, е несигурно. Заслужава да се изтъкне, че от този сасанидски владетел са запазени скални релефи на конници, които напомнят по замисъл Мадарския конник.

---

[405] G. Dittenberger. Orientis Graeci inscriptiones selectae I, Leipzig, 1903, № 54.

[406] П. т., № 264.

[407] П. т., № 210.

[408] Th. Mommsen. Res Gestae divi Augusti, Berlin 1883.

[409] A. Maricq. Classica et orientalia, 5: Res Gestae divi Saporis, Syria XXXV, 1958, 294–360.

[410] E. Chavannes. Documents sur les Toukiue (Turcs) occidentaux, Paris, 1903, 117 и 177.

[411] Айдаров 16–33 и 277–354.

Обичаят да се издълбават летописни надписи у първобългарите е донесен по всяка вероятност от прародината им. В полза на това предположение говори съществуването на подобни надписи у тюрките, ако и те да се различават значително в подробности.

Триумфални надписи, които съдържат имена на сражения и крепости, не са известни нито от древността, нито от Византия, нито отдругаде някъде. Те са съвършено оригинално българско творение. Ако върху тях е стоял някакъв трофей, взет от завладените крепости, то те биха могли да се сравнят само по замисъл с триумфалните паметници в Рим от типа на Трояновата колона или на Адам Калеси в Добруджа.

Византийски надписи, които определят държавни граници, не са познати. До нас са достигнали само надписи, които се отнасят до граници на частни имоти или селски общини.[412]

Византийски мирни договори, които да са издълбани на камък, също няма. Това се дължи може би на обстоятелството, че мирните договори са били писани на хартия, както изрично се споменава. Оригиналното тук е само каменният препис, което е навярно първобългарски обичай.

Военните инвентарни надписи (№ 48 – 54) не само нямат никакви успоредици във византийската и латинската епиграфика, но са напълно самобитно българско явление. Същото важи и за военната заповед или разпоредба, издълбана на камък (№ 47).

Строителните първобългарски надписи могат да се сравнят до известна степен със съответните латински и византийски от по-старата епоха, напр.: + Imperator Tiberius Constantin(u)s Aug(ustus) | inter reliquas edes Serd(icae) civitatis | hunc aquiductum renovavit data pecunia | p(er) v(irum) magnif(icum) Iulianum candidatum, instantia | dom(ino) v(iro) beatiss(imo) Leontio archiepiscopo | m(enso) Iulio per (in)dict(ionem) XIV[413] или + Αὐτοκράτωρ Κἒσαρ Ζήνων εὐσε[β]ής, νιx[ητής], τροπεοῦχος, μέγιστος, ἀεισέβαστος· φιλοτιμησαμένη ἡ αὐτῶν εὐσέβια, ὡς ἐ[ν] πάσαις ταῖς πόλεσιν, xαὶ ἐν ταύτη τῆ αὐτοῦ πόλι, ἐδωρήσατο χρημάτων δόσιν, τὰ συναγόμενα ἐx τοῦ πραxτίου φημὶ τοῦ ἐνταῦθα βιxαράτου τῶν xαθοσιωμένων βαλλιστραρίων· δι’ ὧν ἀνενεοῦντε(ς) τὰ τίχη πρὸς σωτηρίαν τῆς αὐτῆς πόλεως xαὶ εὐχαριστοῦντες ἀνεθήxαμεν τόδε τὸ τίτλον εἰς μνημόσυνον ἀίδιον τῆς αὐτῶν + βασιλίας + . + ’Ανενεώθη δὲ ὁ πύργος οὗτος πράττοντος τοῦ μεγαλοπρ(επεστάτου) xόμ(ητος) + Διογένου, ἔτους φιβ, ἐν ἰνδ(ιxτιῶνι)[414] ια′ +. Последният надпис може да се сравни по отношение на целта на поставянето му с № 56. Пожеланието за дълголетие, което се среща в първобългарските строителни надписи (№ 56 – 58), не е чуждо и на византийските, напр.: + Πᾶς ὁ παριὼν xαὶ θεόμενος τάδε | xαὶ τὴν πρώτην μου γνωρίσας ἀδοξία(ν) | ἀξήως δοξάζ(εί) σε τὸν εὐεργέτην | καὶ ἀπαύστως [κραυ]γάζει˙ πολλὰ τὰ ἔτη | Θεοφίλου δεσπό[του] καὶ Θεοδώρα(ς). + ὦ αὐτω[κράτορ πάσης τῆ]ς οἰκουμέν[ης] | Θεόφιλε δέσποτα˙ [χ]α[ῖρε ʽΡ]ωμαίων. | ... ε δοξάσας τὸ σκίπτρον κ(αὶ) τὸ στέφο(ς) | [ἀ]ξίως λέγωμεν˙ πολλοί σ[ου] χρόνοι.[415] Обаче по отношение на други подробности и политическата пропагандна цел не могат да се приведат успоредици нито от византийската, нито от латинската епиграфика.

---

[412] Beševliev. Spätin., Nr. 39; 40; 203 и др.

[413] П. т., № 3, Dessau, Nr. 827.

[414] В. В. Латышевъ. Сборникъ греческихъ надписей христіянскихъ временъ изъ южной Россій. Петербургъ 1896, № 10. CIG IV, № 8636, 8665, 8672, 8679, 8680, 8686, 8687 и др.

Напълно оригинални са и възпоменателните или надгробните надписи. Те се различават съществено от съвременните им християнски. Само надгробният надпис на чръгобиля Мостич (№ 71), който е от християнската епоха и е бил поставен върху гроба на този висш сановник, започва с формула, еднаква с известната гръцка ἐνθάδε κεῖται.

И така първобългарските надписи със споменатите изключения са оригинално, самобитно явление в първобългарската култура, което не е възникнало под влияние или като подражание на византийски или други образци. То датира от много рано. Теофан съобщава,[416] че в 812 кан Крум предложил на византийския император Михаил I да сключат мир при същите условия, при които бил сключил Кормесий във времето на византийския император Теодосий III (715 – 717) и патриарх Герман (715 – 730). Условията на този мирен договор, сключен преди около сто години, Крум е могъл да знае само от някакъв писмен документ, намиращ се в България. Ако се вземе предвид, че за българите камъкът е играел ролята на писмен материал и важността на документа и че мирните договори от времето на Омуртаг са съхранени на камък, то трябва да се приеме, че този мирен договор е бил издълбан също на камък, а не написан на тленен материал като хартия, пергамент или дори папирус. Следователно обичаят да се записва, съответно издълбава на камък всичко по-важно, за да се запази за вечни времена, датира у първобългарите вече в 717. Но тази практика е била още по-стара, както се вижда от надписите около Мадарския конник (№ 1), от които най-старият е бил издълбан около 705 – 707. Всичко това дава право и основание да се приеме, че обичаят да се издълбават надписи първобългарите са донесли от родината си при Кубан. Следователно те са дошли на Балканския полуостров с известни писмени традиции. Трябва обаче да се отбележи, че нито хуни, нито авари са оставили надписи. В това отношение българите се явяват на по-високо културно стъпало от тях.

59. ПЪРВОБЪЛГАРСКИТЕ НАДПИСИ КАТО ИСТОРИЧЕСКИ ИЗВОР

Първобългарските надписи без оглед на техния характер ни запознават с редица неизвестни лица и факти от бита и културата на първобългарите, както и с някои техни институции, за които те представят единственият извор. Особено важни са летописните и договорните надписи. Някои събития, за които се разказва в първия вид надписи, не се споменават у византийските и други хронисти. Така напр. никой византийски извор не съобщава за поканата до солунските българи да участвуват във възстановяването на императора Юстиниан II (№ 1 Ic). Никъде не се говори за отношенията между българи и византийци във времето на кан Маламир (№ 13) или за похода на капхан Исбул в Беломорието във времето на кан Персиан (№ 14). Също така никой византийски извор не дава подробно условията на 30-годишния мирен договор (№ 41) и т. н. Явно е следователно, че в това отношение надписите представят първокласен извор и съобщават повече от византийските хронисти, които по една или друга причина са премълчали някои събития.[417]

---

[415] Athen. Mitt. 54, 1929, 139.

[416] Theoph. 775, 8 – 14. = Извори VI 285.

Надписите представят не само българското историческо предание, но те съобщават и българското становище по някои събития и служат за политическа пропаганда. Омуртаг подобно на съвременните общественици е използувал строежа на стана на р. Тича (№ 57), за да съобщи на по-широк кръг лица българското становище по въпроса за суверенитета на българския държавен глава и оттам на българската държава.[418] Надписът от обикновено съобщение за постройки се превърнал в политически манифест. Но не само този надпис е използуван за политическа пропаганда. В летописния надпис върху античната ара от Хамбарлий (№ 2) се казва между другото: „сам старият плешив император (=Никифор) излезе с цялата си войска, опожари земите ни и забрави клетвите (т. е. в мирния договор)“. След това обвинение срещу византийския император в нарушение на мирния договор и агресия надписът продължава: „но бог даде (на Крум) да опустоши следните крепости…“ С други думи, походът на Крум не само е оправдан, но дори той се явява като божие наказание. В летописния надпис от Филипи (№ 14) християните, т. е. византийците, се обвиняват направо в лъжа и неблагодарност: „И ако някой дири истината, бог вижда и ако някой лъже, бог вижда. Българите сториха много добрини на християните, но християните ги забравиха. Но бог вижда.“ Този пропаганден характер на първобългарските надписи показва още веднъж, че те не са възникнали под чуждо, например византийско влияние.

60. ПЪРВОНАЧАЛНОТО МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ НА ПЪРВОБЪЛГАРСКИТЕ НАДПИСИ

Ф. И. Успенский[419] пише за първоначалното местонахождение на първобългарските надписи следното: „Въ большинствѣ – это надписи въ честь государственныхъ дѣятелей и героевъ, первоначально находившіяся на мѣстѣ расположенія древняго становища или аули, а потомъ перенесенныя на другія мѣста.“ Подобно мнение изказа и П. Ников.[420] Според него те „са били издигнати и стояли на разни обществени места в Плиска, несъмнено във вътрешния град“. Тези мнения могат да важат само за някои видове надписи. Защото малко е вероятно всички надписи без разлика на тяхното съдържание да са стояли на едно и също място. За договорните надписи може да се приеме с голяма вероятност, че те са стояли в Плиска, навярно на видно място, и са образували един вид публична държавна архива на камък. Надписите с летописно съдържание са били изложени вероятно пак в столицата или в друг град като Силистра, и то може би в двореца на кана. Онези надписи обаче, които са имали пропагандно значение, са стояли на важни в обществено и военно отношение места. Така надписът на Персиан (№ 14) се е намирал в голямата базилика на Филипи, за да бъде четен от всички християни. Античната ара, на която е бил издълбан единият от Хамбарлийските надписи (№ 2), се намирала на една надгробна могила близо до важния военен път от крепостта Проват за Стара планина, гдето е била навярно Версиникия. Строителните надписи (№ 56 – 58) са стояли при постройките, за които става дума в надписите. Инвентарните военни надписи са били изложени вероятно в съответни военни пунктове или крепости. Най-сетне възпоменателните надписи са стояли може би на видни места във или около Плиска, но едва ли върху гробове. За вероятното място на триумфалните колони с имена на сражения и крепости вж. по-горе § 5.

---

[417] За премълчаване на събития във византийските извори G. Ostrogorsky. L'expédition du prince Oleg contre Constantinople en 907, Annales de l'Institut Kondakov XI, 1939, 51 и сл.

[418] V. Beševliev. Souveränitätsansprüche eines bulgarischen Herrschers im 9. Jahrhundert, BZ. 55, 1962, 11–20.

[419] История византийской империи II 1, Ленинград 1927, 266.

61. ПО-КЪСНАТА СЪДБА НА НАДПИСИТЕ И ТЯХНОТО ДНЕШНО МЕСТОНАХОЖДЕНИЕ

Съдбата на първобългарските надписи от деня на тяхното издигане до днес е била в повечето случаи много печална. Голяма част от тях е била използувана още в старо време за постройки или за други цели и по този начин или спасени от загиване, или тъкмо поради това унищожени. Почти всички триумфални колони имат голям релефен кръст, който, както се вижда от № 33, е издълбан след надписа в по-късно време. Вероятно някога, когато е била строена голямата базилика в Плиска, тези колони са били употребени вторично като подпорни стълбове и са били един вид християнизирани с издълбаване на кръст върху тях.

В 1230, когато е била съграждана църквата „Св. 40 мъченици“ в Търново по случай победата на Иван Асен II над гърците при Клокотница, е била домъкната отнякъде, може би Плиска[421] или по-вероятно Силистра, една колона с най-дългия изцяло запазен първобългарски надпис (№ 56) и поставена там като подпорен стълб. Строителят на църквата цар Иван Асен II е искал може би по този начин да изтъкне връзката между Първото и Второто българско царство. В разкопките през 1926 при с. Мадара близо до под релефа на Мадарския конник беше открит откъслек от колона с много повреден надпис (№ 6). Тази колона е служила за подпрестолен камък на една разрушена църквица. В разкопките през 1945 в околностите на Преслав в Аврадак, в местността Бял бряг, е била открита гранитна колона с първия надпис на първобългарски език (№ 53) в олтара на една църква, гдето е служила за поставка на олтарната трапеза.[422] В развалините на църква от IX–X в. до с. Чаталар (Цар Крум) е бил открит откъслек от колона с втория надпис на първобългарски език (№ 54).[423] При събарянето на джамията в Мадара през 1946 е бил намерен зазидан в стените надпис (№ 50).[424] Много колони с надписи са били използувани за турски надгробни камъни. Колоните с надписи № 5 и № 65 са били издълбани за улеи на чешми. Античната ара с двата надписа от Хамбарлий (Маламирово) № 2 и № 47 е била поставена до една чешма, за да се изтупва на нея прането, поради което надписът от античната епоха, който се намира на лицевата страна, е почти напълно заличен, а първобългарските значително повредени. Неизвестно кога и от кого е бил правен опит да се пресече на две колоната със строителния надпис № 57, поради което той е отчасти повреден. Надписът, който е описвал делата на кан Крум, (№ 3) от Силистра е бил начупен на малки части, удобни за строеж, от които до днес са достигнали само три. Голям брой от малките фрагменти са били употребени като строителен материал в по-късните градежи в Плиска. На подобни причини се дължи изчезването на мраморната колона с надписа от времето на кан Маламир (№ 58), която Бланкенбург видял в Шумен през 1831. Така са изчезнали много надписи, унищожавани от невежество.

---

[420] БИБ IV, 1931, 1, 30 и 32.

[421] Златарски I 1, 362.

Днес по-голямата част от запазените надписи се намира в Археологическия музей в София, а само по няколко надписа, и то главно фрагменти, в Плиска, Преслав, Мадара, Варна и Шумен. Пограничният надпис от времето на Симеон (№ 46) се пази в Археологическия музей в Цариград, надписът от Филипи (№ 14) се намира навярно на мястото на разкопките, надпис № 3в — в склада на музея в Кюстенджа, Румъния, а надпис № 15 — може би във Виена.

---

[422] Ив. Венедиков. Новооткритият в Преслав първобългарски надпис, ИАИ, XV, 1946, 146.

[423] Iv. Venedikov. Trois inscriptions protobulgares. Разкопки и проучвания IV, 1950, 167.

[424] П. т.

НАДПИСИ И КОМЕНТАР

I. RES GESTAE

При с. Мадара (Шуменско) на около 23 м от основата на отвесна скална стена от пясъчник е изсечен огромен релеф (вис. 2,60, шир. 3,10 м), представящ конник, обърнат надясно, следван от куче. Под предните крака на коня се намира приклекнал лъв, прободен с копие. От двете страни на релефа, а също и под него се намират седем остатъка от надписи, обозначени тук за по-голяма прегледност с Ia, b, c, d; IIa, b; III.

Остатък Ia, вис. 0,60, шир. 0,90, се намира зад ездача непосредствено над гърба на коня, остатък Ib, вис. 1,50, шир. 0,50 – 0,75, наляво от релефа до опашката на коня и над кучето. Тези два остатъка са поместени в почти триъгълни грубо изгладени плоскости и представят очевидно части от един и същ надпис. Остатък Ic се намира пред релефа и отчасти между двата предни крака на коня и вдигнатата нагоре опашка на лъва. Той започва почти от лявото ухо на коня и завършва под опашката на лъва. Височината му е около 2,54 м, а широчината 1,50 до 2 м. Остатък Id се състои от два реда и се намира под десния заден крак на коня. Образи 1 – 22.

Остатък IIa, вис. 2 м, шир. 2,78, се намира под релефа в лявата половина на надписното поле, а остатък IIb, вис. 1,05, шир. 1,80 — в дясната половина. Двата остатъка са отделени един от друг от една силно ерозирана пукнатина на скалата. Образи 23 – 36.

Остатък III, вис. 1,22, шир 1,30, е разположен надясно от остатък II. Образи 37 – 40.

Надписите заедно с релефа са заемали първоначално една плоскост от около 40 кв. м. Обаче ветровете, стичащата се отгоре вода от топящи се снегове и буйни дъждове, а също и множеството лишеи са нанесли големи повреди на първоначално цялостните надписи. Те са заличили не само отделни букви, думи и редове, но са унищожили напълно по-голямата част от надписите. Поради ерозията буквите се явяват днес в следното състояние: 1. Букви с добре запазен първоначален вид, с ясно оформени жлебове, замазани с червеникаво вещество. 2. Букви с отчасти запазен жлеб и мазилка. 3. Букви с неправилни и неясни очертания поради силно ерозиран жлеб и с изпаднала мазилка. 4. Букви с изчезнал жлеб, но със запазена изцяло или само отчасти мазилка. 5. Букви, запълнени с лишеи и поради това сливащи се почти със самата скална плоскост.

При сегашното състояние на надписите началото и краят на редовете не могат да се установят навсякъде със сигурност. Началото на редовете в Ia и b се намира навярно там, гдето започват сега сравнително добре изгладените триъгълни плоскости зад ездача и коня. Краят на редовете съвпада с очертанията на релефа. Началото на горните редове на остатък Ic съвпада с очертанията на коня, а на долните редове на същия остатък — с очертанията на десния преден крак на коня. Редовете завършват ясно при отвесната права линия надясно от релефа, която на това място образува един вид рамка на релефа. Началото на редовете на остатък IIa личи също ясно. И тук, доколкото е запазено тяхното начало, те образуват права линия. Обаче краят на редовете в остатък IIa и тяхното начало във IIb не може да се установи с положителност. Редовете на остатък IIa биха могли да завършват евентуално при голямата пукнатина, която преминава през средата на релефа. Там биха могли да започват евентуално и редовете на остатък IIb. Краят на редовете на същия остатък IIb съвпада по всяка вероятност с пукнатината, която минава надясно от релефа и продължава под същия. От това място са започвали и редовете на остатък III, на който краят ясно личи вдясно, гдето последните букви на редовете, доколкото са запазени, образуват права линия.

Под остатък IIb е издълбан кръст, на който рамената завършват с отвесни и водоравни линии, а горният край с малко ъгълче. Този кръст, който представя може би съчетание от първобългарски знакове, означава навярно края на надписите IIa и b. Образи 1—40.

Издания: *Kanitz* III 112 и сл. (CIL III, № 7468); *K. Jireček.* AEM 10 (1886), 196 и Пътувания 869 и с *K. Škorpil.* AEM 19 (1896) 247 и сл. = Отчет 11 и сл. (срв. В. Н. Златарски. Български преглед 5 (1898) 3, 126—128); *К. Шкорпил.* ИРАИ X (1905) 400—402 с табл. 83 и 84; *Г. Фехер.* Мадарският конник, София 1925 и Надписът на Мадарския конник, София 1928 (за критиките вж. приведената по-нататък статия на В. Велков); *V. Beševliev.* Zu den Inschriften des Reiterreliefs von Madara, Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher IX, 1934, 1—35. Надписите около Мадарския конник, ИИД XI—XII, 1931—1932, 1—32; *К. Шкорпил.* Мадаро-Могилско плато, Byzantinoslavica 4, 1932, 124—128 и обр. 44_1, 44_2, 44_3; *Бешевлиев.* ПН II, 6—26; *V. Beševliev.* Zur Deutung und Datierung der protobulgarischen Inschrift vor dem Reiterrelief von Madara, Bulgarien, BZ XLVII, 1954, 117—122; Les inscriptions du relief de Madara (Nouvelle lecture, compléments et interprétation), Byzantinoslavica XVI, 1955, 212—254 и Надписите около Мадарския конник, в сб. Мадарският конник, София 1956, 51—113; *Г. Михайлов.* Препис на надписите около Мадарския конник, п. т. 37—49 и табл. VI; *В. Велков.* История на изучванията на Мадарските надписи, п. т. 5—36; *V. Beševliev.* Inschriften 95—124.

Ia и b

a – – – – –ΙΑ⊏ . . .
– – – – –ΙΝ ἔχιν (?)
– – – – – – – – – –
Χ . . . . Ε⊏
5 – – – – – – – –
– – – – – – – –
– – – – – – – –
– – – – – – – –

b . . ὁ Ἰουσ-
10 [τινια]νὸ-
ς ὁ βασιλ-
[ε]ὺς Γ′ Ι Γ◊
⊏ πάκτ-
[α] ἐπιχίρισεν

12 Γ **или** ⊏, **или** Ρ; Ο **или** Α
10–11 Фех(ер) [Νιχηφόρο]ς ὁ βασιλ- **12** Фех. [εὺς]...Νιχιφὸρο

Ic

. Ι ⊏ ΙΝΙΡΝȣΙ . . . .
. . . .
ȣΝ . . . .
◊ . . . .
5 Ν ἰς τοὺς Βουλγάρους ◊̣Γ̣
. . . . Ι̣ ◊̣ΙΓΙ̣ΕΙΙΒΑ̣ . . Ρ̇ΙΑΝ . .
ΛΕ̣Ρ̣ΙΝ κὲ ἰς τὸν Τερβελ-
ιν ἀπῖλθε[ν]. τὸν ῥινοκο-
πιμένον τὸν [β]ασιλέαν
10 οὐκ ἐπίστεσ̣α̣ν̣ ὑ θῖυ μ-
ου ἰς Θεσα[λο]νίκιν κ̣ὲ̣ ἰ[ς
τ]ὰ[ς] Κισινας [ἀπῖ λ]θαν. ὁ Λ̣
. . . [α]ὐτοῦ ἕνα Λ . . . .
δ[ιὰ πά]κτα ὁ Τερβελις ὁ ἄρχο[ν]
15 τ[ὸν β]α̣σιλέαν̣ ἔδ[οκεν] . . . .
. . . . . Τ◊ ε′ χιλιά[δας] . . . .
. . . . [ὁ βασιλεὺ-]
ς μετ᾽ ἐμ[ὲ κ]αλὰ [ἐν]ῄκισ[ε]ν.

5 Фех. βασιλεὺ]ς ὁ Λέω[ν 11 Фех. ἐκ θ(ε)οῦ ἰσθεσαμέ[ν]ου Κισ[ίνα] 12 Фех. [τότε] Κισινας ὁ [καυχ]άνος 13 Фех. [ὁ ἀδελφὸς α]ὐτοῦ ἐν 'Αδρ[ιανούπολει διε-] 14 Фех. [μινεν, τὴν κατέ]κτα ὁ τεράσ[τιος] 15 Фех. само [β]ασιλέα 16 Фех. αἴ θέ 17 Фех. ὁ Κισ[ίνας] 18 Фех. ἐσμετεμὲ [κ]αλὰ[ς ἔδω]κ(εν) [ὁ] Κισ[ίνας]

Id

ΛΑṆ
— — ̣— —
Α — — —

III

— — — — — — — — —Λ̣— — — —
— — — — — — —8Τ . . . Ε
— — — — — — —Ο— — — —
. . . . . [ἐ]τράφιν .
5 . . . ΑϹΛΕ . ΕΤΕΛ
. . . . . 8ΒΙΝΙ . ΟϹ . Λ
. . . ἔλυ[σ]αν κὲ ἐκ θ(ε)οῦ
ὁ Ομ[ου]ρταγ ἄρχον
ἀπέσ[τ]ηλε̣ν τὸν
10 ◊Η̣ΛΓΧ◊ . βοή(θη)σο[ν] μέ
— —V— — — — — — — — — — —

10 Λ или N

5 Фех. Μελεμ[ί]ρ 6 Фех. Σβινίκας [τ]ὸ 7 Фех. [ζῆν κατ]έλυσεν κ(αὶ) ἐκ Θ(ε)οῦ
9 Фех. [καλ]ὰ ἔπ[ε]νθέν τον 10 Фех. ἐκ Θ(ε)οῦ ἄρχων Θ(ε)όισο[ς Μελεμίρ]

Ф. Каниц (1872) вярвал, че е прочел с бинокъл пред конника буквите SEVER и IIS, а зад него IXII, и затова обявил надписа за латински. К. Иречек прочел няколко години по-късно (1884) пак с бинокъл зад конника ΧΑΙΡΕ, а пред него Τ8ΕΝΑΜ, ΕΙΛΕ и ΕΜΕΤΕ и установил, че надписът е гръцки. К. Шкорпил (1896) прочел вече от скеле: „горе ляво Z. 4 (= 14) ἐνε]χίρισεν, горе дясно Z. 3 (= 8) ἀπῖλθεν, Z. 5 (= 10). . . ου(κέ)πιστε . . ., Z. 8 (= 13) ἀ]ὐτοῦ ἐν αλ . . . . . ., Z. 10 (= 15) βα]σιλεύς;“ в долния надпис: „Z. 3 (= 4) ἐδόκισα, Z. 5 (= 6) σ[τ]ρατιότες, Z. 6 (= 7) ἄρχον[τα?, Z. 9 (= 10) τὸν ἄρχοντα, Z. 10 (= 11) τὰ χρυσᾶ, Z. 11 (= 12) κ(ὲ) ἐκ τοῦ; в средата ὁ Κρουμ, Z. 13 (= 14) ἐπύισε (= ἐποίησε), Z. 16 (= 17), ляво πολε[μ. . . “

II

a b

. . . . Ϲ – – – – – – – – – – –
. . . . ϹΑΤ◇ – – – – – – – – –
. . . . ΧΗΡΙϹΕΝ– – – – – –
. . . . χρυσ[ὰ] . ΙΗ ἔδοκ(εν) ΙϹΑ– –
. . . . χ]ρυσ[ὰ] ὁ ἄρχ[ον] Ε– – – – – – –
. . . . ϹΑΤΕΧ . . Ν σρατηὄτε[ς]– – – –
. . [ε]νος ἄρχον ΗΓ . . [τοὺς] Γρεκοὺς ΕΚΙ– – – – – – – –
. . . ΡΑ σου ἤ τη ἐδίδ[ουν κατ' ἔ]τος διδὂ· ἐβο̣ή̣θισες μ[έ]– – – – – – – – – – – – – – – – – – – κατ'
ἔτος διδοῦμεν κὲ [ἴς τὸν ἄ]ρχοντ[αν ὁ βα]σιλεὺ[ς ἀπέστιλεν (?) . . . . κὲ τὸν Κρουμ-
εσιν τὸν ἄρχοντα[ν παρ]εκάλεσε[ν] . . ◇ΙϹ◇ ΝΜΕ . . . . ὁ ἄρχον ϹΛ . . . . . . [διανέ-]
μον τὰ χρυσὰ . . . . ΙΑ . . ΡΑ . . . . . ϹΤΟΜΕ . . . . ἤρχισαν ◇ . . . .
ΡΙΑ ἔδοκ(εν) ἐκ τοῦ . . . . ϹΜ . . . . [ἐ]χάρισεν ὁ Κρουμεσις [ὁ] ἄ[ρ]χ[ον] Α . .
. . ◇ . . . . ΠΛΙ . . . . . ΕΛΙ̣ΜΕΝ . . . . . .
τούτι ἡ λίμνι ΟΤ . . . . ΚΡ . . . . ΑΡΑ . . ἐπύισες◇ . . . . Ι◇Β . [ἄ-]
ρχον . . . . Ι8 . . . . Ρ . . . . [τὰς συνθή-]
κας ἔλυσαν Λ . . . . ΠΟΛΕ . . . . ΡΕ̣ΝΗ τότε ϹΓ̣ . . . .
Ε̣Ο . . . . [ὄ]νομα . . . .
Λ8Ι . . ◇ . ΝΙ . . . . ΚΡ . . . .
+

Дясната част на надписа Фехер сметна за отделен надпис. Тук и двете половини са дадени заедно и са приведени само допълванията и четенията на Фехер.

1 ἄρ[χ]ων 2 [χρυ]σὰ τ' 4 χρυσὰ [,α'] ϶' (ἀν)έδωκ(εν)· Καυ[χάνον τὸν Κ- 5 [ισίναν] χρυσ[ὰ] 6 χρυ]σὰ τ' ἔ[δωκ]εν ἐρατὸς ἐκ [Θεοῦ εἰσθε-] 7 σάμ]ενος ἄρχων Κρ[ουμὲς] τεχοῦ σεκ[τέμ 8 ΡΑΣΥΗΤΗ ἐδίδου[ν καὶ ἐφέ]τος διδῶ εὐθοίνεις ἐσμ[ετεμ] 9 [ἐ|, τοὺς διδοῦμεν Κρ[ουμέσιν] ἄρχοντ[αν. Ὁ βα]σιλεὺ[ς Κρού- 10 μεσιν τὸν ἄρχοντα]ν] προσ[εκάλεσε[ν εἰς τ]ὸ ἴσον μ[ετα/[τ]οῦ ἄρχον[τ]ος 11 σχὼν τὰ χρυσὰ.. ἔ[δωκεν ὁ πατ[ή]ρ μ[ου ἐσμ]ετ[ε]μὲ [καὶ φρ- 12 ου]ρία ἔδωκεν ἐκ τοῦ ὅ[ρου /[ἐ]χάρισεν ὁ Κρουμὲς ἄρ[χων] χ[ρυσά 14 τουτῆ(ν) Ναιμάνο[ν ἔδοκεν] χρυσὰ/[κα]νάραν [εἰ]σεποίσε ἐμὲ 'Ο[μ]ου[ρτὰ]γ ὁ βιό- 15 ἄρχων [Κρου]μὲς [ὁ πατήρ] μου [συνθ-]/[δωρός μου 16 [ή]κας ἔλυσαν...πολε.../ρέν(αν) τότε ἐσμε[τεμὲ[17 [ἄρχ]ων 'Ομ[ουρτάγ] 18 Κρ[ουμές].

Превод

I c

(5)...на българите...и дошел при Тервел. На носоотрязания император не повярваха моите чичовци в Солун(ско) и си отидоха в Кисинските (селища).....негов един...чрез договор вождът Тервел даде на императора...5 хиляди....императорът заедно с мене победи добре.

II a и b

(4) ...жълтици... той даде... жълтици вождът... войници...вождът...гърците...каквото ти давах всяка година, ще ти давам, понеже ми помогна...всяка година ще ти даваме и при вожда императорът изпрати(?)...и помоли вожда Крумесис...вождът...като разпределяше жълтиците...започнаха...даде от...вождът Крумесис подари... това езеро...ти направи...вождът...развалиха договорите...война... тогава...име...

III

(4)...беше отхранен...развалиха и от бога Омуртаг вождът... изпрати...помогни ми...

Букви

Буквите в остатъците I a и b са високи 0,08–0,09, а в остатък I c – 0,07–0,13 и широки 0,05–0,10. Разстоянието между буквите е 0,01–0,03. В останалите остатъци височината на буквите се движи между 0,06 и 0,10. Първоначално буквите са били замазани с червеникаво, а на места виолетово вещество, навярно за да изпъкнат по-добре и да се запазят от разрушение. В I a и c те са грижливо издълбани, стилно поиздържани и имат почти квадратна форма. В остатъците II a и b те са по-издължени и не са така грижливо издълбани. В остатък III те са изработени небрежно и с различни големини. За различни форми на буквите вж. Увод, § 12.

Особени знаци

С изключение на три несигурни места лигатури не се срещат. Забележителна е сиглата k=κε в I c, II a и III. В остатък III, р. 7 думата θεοῦ е предадена съкратено $\underset{\vee}{\triangle}\underset{\vee}{\times}$. В остатък I c в р. 16 след буквата E се намират две водоравни чертици една под друга, за да означат цифрената стойност на буквата.

Ортография

В остатъците I a, b и c звукът *i* се предава винаги с ι, а в остатъците II a, b и III чрез ι и η. Във всички остатъци звукът *й* се изразява с υ, а ω с ο и αι с ε.

Ia

2. ἔχιν = ἔχειν представя навярно 3 л. ед. число сегашно време с краесловно -ν от глагола ἔχω.

I

9 – 12. Допълнението Ἰουστινια]νὸς ὁ βασιλ[ε]ύς може да се смята за сигурно, ако се вземе предвид р. 8 – 9 на Ic.

12. Четенето на този ред след -ευς е несигурно. Изхождайки от буквата Σ в началото на р. 13, която е очевидно завършекът на дума в именителен падеж, принадлежаща към ὁ Ἰουστινιανὸς ὁ βασιλεύς и думата πάκτα в същия ред, може да се приеме, че в р. 12 е стояло аористно причастие със значение „направи“, „сключи“, „развали“ или „даде“, „плати“, „увеличи“ и т. п. според това, какво значение е имала тази дума, дали „договор“ или „данък“ (вж. *J. Duičev*. Medioevo I 70 – 73; 546 – 547; V. *Beševliev*. Polychordia II 56 – 57).

14. Аористната форма ἐπιχίρισεν = ἐπεχείρησεν принадлежи навярно към глагола ἐπιχειρῶ „предприемам“, „опитвам се“ (*Preisigke* I s. v.; Πρωία s. v.), а не към ἐπιχειρίζω „връчвам“, „предавам“ (*Preisigke* I 587). За липсата на аугмента в тази форма вж. Увод, § 27.

При днешното състояние на надписите не може да се каже къде е продължавал остатък b, дали зад конника над гърба на коня, т. е. остатък a е бил продължение на b, или пред конника, т. е. остатък c е бил продължение на b.

Ic

1 – 4. От първия ред са запазени около девет букви, които не могат да се прочетат с абсолютна сигурност. В следващите 3 реда се забелязват при изкуствено осветление леглата на много силно ерозирани букви, на които четенето не може да се установи.

5. Буквите в началото и края на реда не могат да се прочетат със сигурност. Предлогът ἰς = εἰς има значение „при“, „до“, а не „срещу“, понеже в следващите редове се говори за мирни отношения. Акузативната форма τοὺς Βουλγάρους, която е най-ранното епиграфско споменаване на народностното име „българи“, е образувана по II склонение, както във византийските хроники, срв. обаче № 14, 40, № 57, 20 и № 58, 12. За различните форми на името „българи“ вж. *Moravcsik*. Byz. II 100 – 106.

6. Полузапазените букви в този ред не се поддават на сигурно четене.

7–8. Четенето на първите пет букви в началото на р. 7 не е сигурно. – κὲ ἰς τὸν Τερβελιν ἀπῖλθεν = καὶ εἰς τὸν Τερβελιν ἀπῆλθεν. За формата τὸν Τερβελιν срв. Theoph. 374, 29: τῷ Τέρβελι; Suidas 459, 21: ὁ Τερβελις. За Тервел вж. *Златарски* I, 1, 162–192; *Г. Баласчев*. Българският господар Тервел, Пер. сп. 57, 1898, 49–61. За етимологията на името Тервел вж. *Moravcsik*, Byz. II 306; V*ambery*. Ursprung 67. Подлогът на ἀπῖλθεν е, както се вижда от следните редове, византийският император Юстиниан II Ринотмет. За него вж. *Constance Head*. Justinian II of Byzantium, Madison 1972; *Ostrogorsky* 108–122.

8–9. С τὸν ρινοκοπιμένον τὸν βασιλέαν = τὸν ῥινοκοπημένον τὸν βασιλέα се означава императорът Юстиниан II. Прякорът ῥινοκοπημένος, вм. ῥινότμητος принадлежи на народния език и се среща у византийските писатели, напр. Theoph. 361, 29–30; 341, 26; 369, 25; 371, 7 и др. Niceph. Patr. 119, 8; *Tougard* 22 VI 8. За липсата на редупликация в това причастие вж. *Psaltes* 206 и там посочената литература. Словоредът τὸν ρινοκοπιμένον τὸν βασιλέαν е новогръцки, срв. ὁ καημένος ὁ βασιλίας (вж. *Thumb*, § 57; *Ljungvik* 1 и сл.; *Schwyzer* II 27 k; *Philitsou* 66).

10. Остатъците от букви след οὐκ ἐπιστε могат да се допълнят само като ⊏AN. Следователно глаголната форма е гласяла ἐπίστεσαν = ἐπίστευσαν. Тази форма може да се обясни по два начина. Тук се касае или за обикновена каменоделска грешка, т. е. за изпускане на буквата Υ при издълбаването на надписа, което е най-вероятно, или за известния фонетичен преход на ευ в ε, напр. χέσομαι = χεύσομαι, ἐλεθερίαν = ἐλευθερίαν и др., вж. *Dieterich* 79 и сл.; *Mayser* I 114; *Schwyzer* I 198. Една форма ἐπίστεβον = ἐπίστευον не е вероятна, понеже нито в този, нито в останалите първобългарски надписи се срещат думи с εβ вм. ευ. Глаголът πιστεύω е свързан с винителен вм. дателен падеж поради изчезването на последния в късногръцки, срв. напр. Theoph. 209, 3: ... πῶς νῦν ὑμῶν πιστεύσομεν τοὺς ὅρκους, срв. също надпис № 14, 5, вж. Увод, § 29. – За οι > υ в ὑ θῖυ μου = οἱ θεῖοι μου вж. Увод, § 25. Употребата на първото лице μου вм. очакваното трето αὐτοῦ, ако и целият надпис да е съставен в трето лице, се среща и в други първобългарски надписи, напр.: 13, 2 и 3; № 47, 22; № 56, 18; 59, 3 и др. То се дължи на желанието да се избегне двусмислицата, понеже при третото лице не би било ясно за чии чичовци става дума, дали за тези на Тервел, или на византийския император, срв. Увод, § 33. Следователно с израза „моите чичовци“ се означават чичовците на автора на надписа Тервел, т. е. Кубер, брата на Аспарух, вж. за това по-долу. Множественото число „моите чичовци“ включва в себе си не само чичото, но и цялата фамилия заедно с роднините на жената, вж. *Schwyzer* II 45, заб. 1.

11. С ἰς Θεσαλονίκιν = εἰς Θεσσαλονίκην се означава цялата област на Солун, т. е. Солунско, а не самият град, срв. Kedren. 2, 29, 1; τὴν ἐν Θεσσαλονίκῃ Βέρροιαν, вж. K. Ἄμαντος, Ἐπετηρὶς ἑταιρείας Βυζαντινῶν σπουδῶν I 46 и сл., гдето са приведени и други примери от по-старо време за тази употреба на градското име Солун. Целият израз „моите чичовци в Солун(ско)“ значи живеещите в Солунско чичовци или солунските чичовци, а не че те се намирали по онова време в Солун и че там се водели преговори между тях и Юстиниан II, както погрешно мисли *P. Charanis.* Kouver, the Chronology of his Activities и пр., Balkan Studies 11, 1970, 2, 241 – 242. За опростяване на двойната съгласна в името на Солун и за липсата на член пред градските имена вж. Увод, § 26 и § 28. За εἰς вм. ἐν вж. при № 56, 3 – 4.

12. Κισινας е винителен падеж от Κισιναι, при което се подразбира κῶμαι „селища“. Това местно название е образувано от прилагателното κίσσινος, η, ον, което принадлежи по всяка вероятност към Κισσός, античното име на планината Хортач, 14 км източно от Солун, вж. *Oberhummer.* RE XI 522. За опростяването на двойната съгласна в Κισινας вж. по-горе. В Кисинските села или селища са били заселени навярно част или всички българи на Кубер, вж. за това по-нататък. За съществуването на български селища в Халкидика вж. *Йор. Иванов.* Български старини 21; *Дуйчев.* Проучвания 21 и сл.; *Fr. Dölger.* Eine slavische Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert, Sitzungsber. d. Bayer. Akad. d. Wiss., phil.-hist. Klasse 1952; *Georg C. Soulis.* On the Slavic settlement in Hierissos in the tenth century, Byzantion XXIII, 1953, 67 – 72; *V. Beševliev.* Zur Frage der slavischen Einsiedlungen im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert, Serta slavica in memoriam Aloisii Schmaus – Gedenkschrift für Alois Schmaus, München 1971, 37 – 41. – За аористната форма ἀπῖλ]θαν = ἀπῆλθον със завършек -αν вм. -ον вж. Увод, § 27. – Буквата λ в края на реда би могла да се допълни като λ[αός.

13 Местоимението αὐτοῦ се отнася вероятно за Юстиниан II.

14. Допълването δ[ιὰ πά]κτα може да се смята за напълно сигурно. Не е ясно обаче дали този израз принадлежи към предходното или следващото изречение. – Словоредът ὁ Τερβελις ὁ ἄρχον (= ἄρχων) отговаря точно на ὁ Ἰουστινιανὸς ὁ βασιλεύς в I 9 – 10, срв. Const. Porph. De adm. 51, 112: ὁ Συμεὼν ὁ ἄρχων. В първобългарските надписи гръцката титла на българския владетел гласи ἄρχον, както в официалните византийски документи, вж. Увод, § 49. Нашият случай е най-старият епиграфски пример за това.

15. Винителният падеж τὸν βασιλέαν застъпва по всяка вероятност тук класическия дателен падеж (вж. Увод, § 29), понеже той едва ли представя пряко допълнение на предходен глагол. След тази дума има следи от буква, до която ясно личи долният ляв ъгъл на буквата Δ. Затова тук може да се допълни с голяма вероятност глаголната форма ἔδ[οκεν].

16. Запазените букви ТО представят навярно края на медиална глаголна форма за минало време. След буквата Е има две водоравни чертици почти на една височина с горния край на буквата, за да означат цифрената стойност на буквата. Тук става навярно дума за помощта, която Тервел е дал на Юстиниан.

17. Този ред с изключение на несигурни очертания на три букви е напълно заличен.

18. Вм. μετ'ἐμ[έ би могло да се допусне и класическото μετ'ἐμ[οῦ. За елизията в говоримия гръцки език вж. *Blass — Debrunner* 15, § 17. За винителния падеж при горния предлог вж. Увод, § 31. — Наречието καλά, което се среща и в други надписи, напр. № 56, 24 – 25 и др., стои правилно пред глагола, вж. Увод, § 32. — В този ред, който представя навярно краят на надписа, буквата *A* има водоравна напречна хаста вм. ъгълче, а звукът *i* е предаден с η вм. ι. Може би той е издълбан допълнително.

*

Запазените откъслечни думи в Ib не дават възможност за сигурно тълкуване. От тях може само да се долови, че тази част от надписа е разказвала за отношения, навярно мирни, между България и Византия преди 705, в които императорът е играл някаква роля.

Сигурно може да се тълкува само остатък Ic, който е навярно продължение на остатъците a и b. От изречението „при Тервел дойде" и от израза „носоотрязания император" в р. 7 – 9 се вижда ясно, че в остатък *c* се е разказвало за идването на византийския император Юстиниан II Ринотмет при българския владетел Тервел и за помощта, която последният оказал на първия през 705, за да завземе отново бащиния си престол. Ето какво съобщават за това двамата византийски хронисти Теофан и Никифор патриарх. Theoph. 374, 1 – 8 = Извори VI 266 – 267: „Юстиниан... влязъл в река Дунав. След като изпратил Стефан при Тервел, господаря на България (с молба), да му даде помощ, за да завладее царството на прадедите си, обещал да му даде премного дарове и собствената си дъщеря за жена. А този обещал с клетва да му се подчинява във всичко и да му помага, приел го с големи почести и вдигнал цялата нему подчинена войска от българи и славяни. И през следващата година, като се въоръжили, дошли при столицата." Niceph. 41, 24 – 42, 5 = Извори VI 298: „Юстиниан... пристигнал при река Истър. Оттук изпратил един от спътниците си, на име Стефан, при Тервел, който бил тогава господар на тамошните българи, с молба да му помогне да си възвърне императорския престол. Той му обещавал много други дарове и му съобщавал, че ще му даде собствената си дъщеря за жена. Тервел се съгласил на всичко с готовност и приел с големи почести Юстиниан. Сетне въоръжил цялата си войска и се отправил заедно с него срещу Константинопол." Срв. също Извори IX 294. За това вж. *Ю. Кулаковский.* История Византии III, Киев 1915, 285 и сл.; *Златарски* I 1, 164 и сл.; *Дуйчев.* Проучвания 5 и сл.; *J. Bury.* A. History of the later Roman Empire II, London 1889, 358 и сл.; *Runciman* 30 и сл.; *Ostrogorsky* 129; *C. Head.* Justinian II 108 – 111; *M. Canard.* Les aventures d'un prisonnier arabe, Dumbarton Oaks Papers 9/10, 1956, 65, заб. 20; *Бешевлиев.* Първобългари 71 – 76.

Според надпис Ic императорът Юстиниан предложил и на чичовците на Тервел да вземат участие в похода за възвръщането на престола. От споменаването на Солунската област се вижда, че тези чичовци са живеели заедно с хората си в тази област. В т. нар. Чудеса на св. Димитър

Солунски (*Lemerle*, Recueils I 227—234, §283—306 = Извори VI 158—166) се разказва, че българите Кубер и Мавр се опитали с хитрост да превземат град Солун. В началото на разказа се съобщава, че Кубер бил избягал с народа си от Панония, гдето той бил подвластен на аварския хаган, преминал Дунава и се установил в Керамисийското поле близо до Битоля. Според патриарх Никифор и Теофан четвъртият син на Кубрат, братът на Аспарух, чието име не е съобщено в Изворите, се заселил в Панония и се подчинил на аварския хаган (Теофан 357, 24 = Извори VI262: „Четвъртият... останал там в аварска Панония, подвластен на хагана на аварите, заедно с войската си." Никифор 34,1 = Извори VI 295: „Четвъртият преминал реката Истър и се настанил в Панония, която се намира сега под аварите, като се подчинил с договор на тамошния народ."). За Кубер вж. *Н. Милев*. Кубрат от историята и Кубер в „Чудесата на св. Димитрия Солунски", Пер. сп. 71, 1910, 7—8, 557—586; *Фр. Баришић*. Чуда Димитрија Солунског као историски извори, Београд 1953, Српска акад. наука, кн. 219, Виз. инст. 2, 126—136; *P. Charanis*. Kouver, the Chronology of his Activities and their Ethnic Effects on the Regions around Thessalonica, Balkan Studies 11, 1970, 2, 229—248; *V. Beševliev*. Randbemerkungen über die „Miracula Sancti Demetrii", Byzantina, 2, 1970, 287—300 и особено P. *Lemerle*, Les plus anciens recueils des Miracles de Saint Démétrius. I—II Paris, 1979, 1981, *Бешевлиев*. Първобългари 47—54. Пръв Сречкович (Исторја српскога народа I, Београд 1884, 311; *Lemerle*, Recueils II, 143—150. вж. *Йор. Иванов*. ИАД I, 1910, 237), а след него Н. Милев (пр. съч.) и Златарски (История I 1, 121 и сл.) изказаха предположението, че Кубер от „Чудесата на св. Димитър Солунски" и заселилият се в Панония четвърти син на Кубрат са едно и също лице. Това отъждествяване се потвърждава сега от израза „чичовците ми в Солунско" в горния десен надпис на Мадарския конник. Изглежда, че българите на Кубер се заселили по-късно в околностите на Солун. Към това заключение водят и достигналите до нас сведения за съществуването на българи в Солунската област в края на VII и началото на VIII в., на които пръв В. Н. Златарски обърна внимание. Византийските хронисти Теофан и Никифор съобщават, че Юстиниан II развалил наскоро след възкачването си на престола сключения от баща му Константин IV мир с българите и струпал войски в Тракия, за да пороби българи и славяни (Теофан 364, 5—9 = Извори VI 265: „Юстиниан нарушил сключения с българите мир... и заповядал конните отряди да преминат в Тракия, понеже искал да пороби българите и Славините"). През 688 той потеглил на поход срещу тях. Походът бил насочен към Солун. Византийският император отблъснал по пътя си най-напред българите и достигнал до Солунската област, гдето покорил славянските племена отчасти с война, отчасти с доброволно предаване. Голям брой от тези славяни той преселил в Мала Азия в областта Опсикион (вж. Теофан 364, 11—16 = Извори VI 265 и Никифор 36, 16—22 = п. т. 296—297). На връщане от похода Юстиниан бил причакан в теснините на някакъв проход по стария път Виа Егнация от българите, които подложили на страшна сеч византийската войска. Сам императорът едва се спасил (Теофан 364, 16—18 = Извори VI 265). Докато по отношение на славянските племена, споменати у Теофан и Никифор, всички изследвачи са единни, че това са славяните около Солун, то по отношение на българите, споменати в посочените места, има разногласие. С изключение на В. Н. Златарски всички изследвачи приемаха, че става дума за българите в Мизия. Златарски обаче посочи обстоятелството, че военните „действия са ставали недалеч от Солун“, поради което „не може да се допусне, че Испериховите българи са достигнали по това време вече тъй надалеч на югозапад“, и заключи съвършено правилно, че въпросните българи са „македонските българи на Кубер“ от „Чудесата на св. Димитър Солунски“. За този поход на Юстиниан II вж. *Г. Баласчев*. Пер. сп. 57, 1898, 51–52; *Б. А. Панченко*. Памятникъ славянъ въ Виθиніи VII вѣка, ИРАИ VIII, 1902, 16 и сл. (=*Zacos– Veglery*, № 186, към това BZ 12, 1903, 277); *Златарски* I 1, 159–160; *Ив. Дуйчев*. ИИБИ 1–2, 1951, 197; *A. Vasiliev*. An Edict of the Emperor Justinian II, September 688, Speculum XVIII, 1, 1943, 1 и сл.; *H. Grégoire*. Un édit de l'Empereur Justinien II, daté de septembre 688, Byzantion XVII, 1945, 119 и сл. (към това BZ XLIII, 1950, 76); *A. Vasiliev*. L'entrée triomphale de l'empereur Justinian II à Thessalonique en 688, Orientalia Christiana XIII, 1947, 1–2, 355 и сл.; *Head*. Justinian II 36–44.

Обстоятелството, че в преговорите, водени между Юстиниан II и Тервел, са взели участие и солунските българи, показва достатъчно ясно, че между дунавските и солунските българи са съществували тесни връзки. Тези връзки проличават и в един друг случай. Хронистът Никифор съобщава, че в 718 по време на похода за връщането на престола на сваления император Анастасий II или Артемий българите водели със себе си от Солун и ладии, които те наричали еднодръвки (Никифор 56, 12–15=Извори VI 301). И тук се касае по всяка вероятност пак за солунските българи, които този път се съгласили да вземат участие в похода заедно с дунавските българи.

Мъчно е да се отговори на въпроса, защо солунските българи се показали недоверчиви към Юстиниан II и какво той им е предлагал за тяхното участие. По подобие на случая с Артемий би могло да се приеме, че той е искал от тях да му доставят кораби, понеже без флота превземането на Цариград би било немислимо, или да нападнат Солун, за да отвлекат част от византийската войска. Българите са отказали да съдействуват на Юстиниан, понеже не ще да са вярвали, че той ще изпълни обещанията си поради похода му в 688 срещу тях, когато нарушил мирните отношения с тях, или е подлъгал с лъжливи обещания част от славяните, за да му се подчинят, а след това ги е изселил в Мала Азия.

Забележителен е начинът, по който се излагат събитията в надписа. Той само ги припомня, без да дава каквито и да е подробности, дори и най-необходимите. Така в надписа не се съобщава нищо за предложенията на Юстиниан, направени на Тервел, за да предприеме поход, за които доста подробно говорят хронистите Никифор и Теофан. Пропуснати са и предложенията, направени на солунските българи. Нищо не се казва и за наградата след успешното завършване на похода. Обаче въпреки това надписът представя ценно допълнение към византийските извори, които от своя страна не съобщават нищо за предложението за участие, отправено към солунските българи.

Въз основа на редове 7 – 11 надписът може да се датира между 705 и 707, *V. Beševliev.* Zur Datierung und Deutung der protobulgarischen Inschrift vor dem Reiterrelief von Madara, Bulgarien, BZ 47, 1954, 117 – 122, срв. *Samuel Szádeczky-Kardoss.* Zum historischen Hintergrund der ersten Inschrift des Reiterreliefs von Madara, Acta of the Fifth Epigraphic Congress 1967, 473 – 477; *C. Head.* Justinian II, 108 – 111; *R. Browning.* Byzantium and Bulgaria, London 1975, 46 и 128. Следователно горният десен Мадарски надпис е най-старият български епиграфски паметник и същевременно и най-старият домашен извор за историята на първите 25 години от основаването на българската държава.

Id

По местонахождение към горните надписи спадат и четирите запазени букви под десния заден крак на коня. При сегашното състояние на надписите не може да се каже с положителност, дали тези букви са остатък от някакъв самостоятелен надпис или принадлежат към остатъците *a* и *b* или към *c*. Като най-вероятно изглежда буквите да са остатък от един отделен малък надпис, състоящ се от едно или две лични имена, напр. Δαν[ιήλ] или Δαμ[ιανός] или -ασος. В такъв случай би могло да се допусне, че тук е било издълбано името на художника, който е изработил релефа.

IIa и b

При сегашното състояние на долните надписи остатъците *a* и *b* представят като че ли две отделни колони на един и същ надпис. Обаче, ако се вземе предвид съдържанието на редове 9 – 10, трябва да се приеме, че остатък *a* е продължавал отвъд пукнатината под конника, разядена и разширена твърде много днес, и че двата откъслека са образували някога един голям непрекъснат цялостен надпис, разделен сега на две нееднакви половини от ерозията. При това трябва да се отбележи, че горната част на дясната половина е напълно покрита от лишеи.

1. Началото не може да се установи с положителност. То отговаря може би на днешния първи ред, от който личат само несигурни следи, които изглеждат като ὁ ἄρχον, ако не се касае за оптическа измама.

2. В този ред се четат само буквите ⊏ΑΤΟ, които допускат различни допълвания.

3. Четенето ΧΗΡΙ⊏ΕΝ или ΧΗΡΑ⊏ΕΝ не е напълно сигурно. Тук може би се крие глаголната форма ἐ]χάρισεν (срв. p. 12) или ἐνε]χήρισεν = ἐνεχείρισεν, а също и ἐκι]χήρισεν.

4. По-голямата част от реда е заличена. След χρυσᾶ тряба да се допълни навярно някаква буква с цифрена стойност, означаваща стотици, напр. Τ. При χρυσά се подразбира думата νομίσματα, срв. Grégoire, № 322, 47: χρυσᾶ νομίσματα ὀκτώ; Theoph. 361, 11 – 12: αὐτὰς τξε΄ χιλιάδας τοῦ χρυσοῦ νομισμάτων συνθέμενος τελεῖν. За употребата на χρυσά самостоятелно срв. Grégoire, № 227: + Χρυσῶν χιλιάδας τρῖς ὤπασε τῶιδε λοετρῶι Ἑρμίας, Theoph.

262, 17–18; ὡς καὶ φόρους μ' χιλιάδας χρυσοῦ παρὰ τῶν Τούρκων λαβεῖν. За формата χρυσός вж. *Jannaris* 321; *Dieterich* 180; *Psaltes* 187 и сл. Една златна „номисма“ е била равна на 4,48 грама злато, вж. *Ostrogorsky* 35 и 158, заб. 3, срв. *Fr. v. Schrötter*. Wörterbuch der Münzkunde, Berlin 1930, 461 s. v. При сегашното състояние на надписа не може да се установи подлогът на глаголната форма. – Последните три букви не се поддават на едно сигурно допълване.

5. Началото на реда е напълно заличено. След ἄρχον трябва да се допълни навярно глаголна форма в минало време, от която се е запазил само аугментът. Името на архонта не е споменато, понеже това е било направено вече по-горе. Навярно той е същият, чието име се чете отчасти в р. 10.

6. Голяма част от началото на реда е загубена. Първите запазени букви не могат да се допълнят със сигурност. – Формата σρατηο͂τες = στρατιῶτες или στρατιῶτας, която е дадена вече в AEM XIX 248, може да се обясни двояко. Тук се касае или за обикновена каменоделска грешка, или за изпускане на звука τ в съчетание στρ, срв. Grégoire, № 344: εἰσρατειώτου. За това фонетично явление вж. *Nachmanson* 15; *Schwyzer* I 209 и 260. За акузативното окончание -ες вм. -ας вж. *Dieterich* 157.

7. В началото на реда са заличени около три букви. Първите три четливи букви -νος представят очевидно краят на пасивно или медиално причастие, което принадлежи към ἄρχον.

8. Първите запазени букви в началото на ред PA са навярно краят на един израз като ἕος τὰ σήμερα, вж. *Mayser* II 2, 523; *Thumb* 101 166. Генитивната форма σου застъпва тук някогашния дателен падеж, срв. Theoph. 478, 23 и сл.: καὶ πληρῶ σου τὴν αἴτησιν καὶ πᾶσάν σου θερπείαν καὶ ἀνάπαυσιν ποιῶ. Const. Porph. De cer. 377, 15–17: Κύριε, χαῖρε, καλή σου ἡμέρα· ὅλη ἡμέρα καλή σου ἡμέρα γίνεται· ὁ δεῖνα πρωτοσπαθάριε καὶ δήμαρχε, πολλοί σου χρόνοι. За употребата на формата за родителен падеж вм. дателен вж. *Dieterich* 151; *Psaltes*, § 226, заб. 2 и с. 194, заб. 2. – ἥ τι = εἴ τι = клас. ὅτι, срв. Theoph. 227, 9: καὶ εἰς ἐργαστήρια εἰσῆλθον καὶ ἥρπαζον, εἴ τι εὕρισκον. 394, 28–29: ἐξῆλθον αἱ φαμιλίαι ἁρπάζουσαι εἴ τι ἠδύναντο βαστάσαι ἐκ τῶν ὑπαρχόντων αὐτῶν. 470, 15 = Извори VI 277: καὶ ἔξελθε, καὶ εἴ τι κρίνει ὁ θεός „излез и ти, и каквото бог отсъди“. За това относително местоимение, което се среща и в № 14, 37 и 38, вж. Увод, § 27. – ἐδίδ[ουν е 1 лице ед. число. – За допълването κατ' ἔ]τος срв. Const. Porph. De adm. 27, 12: καὶ ἐτέλουν κατ'ἔτος τῷ βασιλεῖ τὰ νενομισμένα τῷ δημοσίῳ; Theoph. 482, 13–15; καὶ πολλὰ διαλεχθέντων αὐτῶν ἐστοίχησαν τὴν εἰρήνην, ἵνα τὸ κατ' ἔτος τελῆται αὐτοῖς ἀνὰ λ'χιλιάδων νομίσματα (вж. *Mayser* II 2, 44 и 347). – Презентната форма διδο͂ = διδῶ (вж. Увод, § 27) има тук значение на бъдеще време „ще продължавам да давам“ (вж. Увод, § 30). Подлогът на ἐδίδουν и διδο͂ е по всяка вероятност византийският император, понеже е малко вероятно българският владетел да е увековечил с надпис задълженията си към гърците, а подлогът на ἐβοήθισες – българският владетел. За винителния падеж при βοηθέω вж. Увод, § 29. ἐβοήθισες μέ представя причинно изречение без уводен съюз и служи да посочи причината за предходното изречение.

В случая се касае за т. нар. безсъюзно свързване на изречения, което е характерно за говоримия гръцки език, срв. Pap. Oxyr. XIV 1679, 15 и сл.: ὥστε, κυρία, μὴ μετεωρίζου· καλῶς διάγομεν. Също в класическия гръцки език, напр. Thukyd. 7, 77, 1: Ἐλπίδα χρὴ ἔχειν· ἤδη τινὲς καὶ ἐκ δεινοτέρων ἢ τοιῶνδε ἐσώθησαν, вж. Увод, § 33.

9. Формата διδοῦμεν принадлежи към презентната форма διδῶ и има също значение на бъдеще време. И тук подлогът ще да е пак византийският император, който говори в pluralis societatis или в pluralis maiestatis (*Mayser* II, 1, 41: *Schwyzer* II 243). Първо и второ лице в 8-и и 9-и ред показва, че се касае за цитат.

10. За словореда τὸν Κρουμ]εσιν τὸν ἄρχονταν срв. Ic 14 и Увод, § 28. – Запазените букви не са достатъчни за едно сигурно допълване. – Подлогът на ἤρχισαν или ἄριχσαν не може да се установи.

12. Допълването на запазените букви не е сигурно. – За активната форма ἐχάρισεν вм. ἐχαρίσατο вж. Увод, § 27. – Името Κρουμεσις може не само да се сближи, но и напълно да се отъждестви с известния от други извори български владетел Κορμέσιος (Theoph. 433, 6, и 497, 19–20 = Извори VI 271 и 285), Cormesius (Sigebertus. MHG VIII 330 = Извори XII; Albericus. MHG XXIII 708) и КОРМИСОШЬ (Именник). Завършекът -ις вм. -ιος е обикновено явление в късния гръцки език, вж. Увод, § 25. Метатезата при звука *r* в чужди думи се среща често в гръцки, напр.: Σατρονῖλος < Σατορνῖλος (*Dieterich* 110), πρετακτάτωρ < pertractor (*W. Ensslin*. Phil. Woch. 62, 1942, 96) в първобългарските надписи, № 41, 14 τρομάρχον < τουρμάρχων, № 46, 4 τρακανου < ταρκανου, Const. Porph. De cer. 671, 21 κρικέλλους < circelli, новогр. σκορπίζω > σκροπίζω, κουρσέω > κρουσέω (*Thumb* 20, § 31, 1), κρόταφος = κόρταφος (*Mayser* I 189). Примери за това фонетично явление се срещат и у византийските хронисти, и то тъкмо при първобългарските имена, напр. Κοβρᾶτος (Niceph. 33, 18) покрай gen. Κροβάτου (Theoph. 357, 12), Crobatus (Anastasius Bibl. 225, 30). Дори самото име Кормесий се предава по отношение на ликвидата различно, така у Анастасий Библиотекар стои Cormesius (335, 14 = Извори VII 259) и Comersius (255, 6 = Извори VII 272), както в някои ръкописи на Теофан (вж. 497, 19). Тук може да се касае и за славянска форма на името Кормесий, понеже преходът на *or* в *ro* е обикновено явление в старобългарски, вж. *Leskien*. Grammatik 60–62; *Vasmer*. Die Slaven 287–289.

В чуждите имена и особено тези от тюркски произход, които имат в основата си звуковете *o* и *u*, се явяват често колебания при предаването им у византийските писатели, напр.: Κούβρατος (Niceph. 24) покрай Κοβρᾶτος (п. т. 38, 18), Οὐνουγοῦροι (Theophyl. Sim.) покрай Ὀνόγουροι (Priscus и Agathias) или Ομουρταγ в № 59 и др. покрай Ωμορταγ в № 56, 29–30, κουλουβρος в № 69, 7 покрай κολοβρος в № 14, 7–8 в първобългарските надписи. Това се дължи навярно на обстоятелството, че тюркският звук *o* е гласял между *o* и *u*, вж. Увод, § 35. За етимологията на името вж. *Moravcsik*. Byz. II 164. В края на реда се забелязват несигурни остатъци от букви.

13. Запазените букви са недостатъчни за сигурно допълване. Вместо ΕΔΙΜΕΝ може би трябва да се чете ΕΛΙΠΕΝ=ἔλιπεν.

14. За новогръцката форма на показателното местоимение τουτι=τούτη=αὐτή вж. *Dieterich* 197; *Jannaris* 566; 567; *Thumb*, § 145 и заб. 2 към § 146 и Увод, § 27.—λίμνι=λίμνη.—Глаголната форма ἐπύισες не може да се тълкува сигурно.—Последните запазени букви на реда не се поддават на допълване.

16. Изречението τὰς συνθή]κας ἔλυσαν показва, че мирните отношения между българи и византийци са били развалени и че последните четливи букви в откъслека ΠΟΛΕ са част от израз, съобщаващ за военни действия между двете страни.

17. Думата ὄ]νομα, която единствено се чете в остатък *b*, представя може би част от израз, подобен на заключителната формула в надпис № 56, 28–31, вж. Увод, § 54.

18. Запазените букви в този ред не могат да се допълнят със сигурност. Под този ред има кръстовиден знак, в жлебовете на който има следи от същата червеникава мазилка, с която са покрити буквите. Следователно той е едновременен с тях и означава навярно края на надписа.

*

Днешното фрагментирано състояние на долния надпис и откъслечните сведения за историята на българската държава през първата половина на VIII в. у византийските хронисти затрудняват извънредно много правилното тълкуване на надписа. Поради това могат да се правят само предположения с различна степен на вероятност.

В р. 9–10 и 12 се споменава името на архон Крумесис, който е идентичен с Кормесий от други извори, както се посочи вече по-горе. Следователно трябва да се подирят събития, станали през управлението на този владетел, които могат да се свържат с голяма вероятност с онези места от надписа, където четенията и допълванията са сигурни. Налага се най-напред обаче да се установи кога е управлявал Кормесий.

Теофан съобщава във връзка с мирните предложения на Крум от 812, че във времето на византийския император Теодосий (края на 715 до 25 март 717) и патриарх Герман (11 август 715 до 17 януарий 730) бил сключен мирен договор между Кормесий и Византия с големи териториални отстъпки на българите (497, 18–22=Извори VI 285). Г. Баласчев (Пер. сп. 57, 58) и В. Н. Златарски (История I 1, 177–178, 196 и 262 приемат, че Теофан е поставил погрешно Кормесий вм. Тервел, понеже този хронист споменава името на Тервел във връзка с бунта на Артемий през 718–719, а освен това според Именника на българските князе Кормисош, т. е. Кормесий, станал български владетел много по-късно от 716, когато е бил сключен споменатият мирен договор. Златарски, като се опира на Теофановия разказ за бунта на Артемий и на данните на Именника, обяснява горната грешка двояко: „или хронистът не бил добре запознат с реда на българските господари. . ., или пък при покачването на Кормисоша. . . договорът от 716 год. е бил възобновен и отново потвърден както от Лъв III Исавра, тъй и от Константин Копронима“. По-нататъ (с. 196 и 262) той приема втората възможност. Бъри (338, заб. 5) е на мнение, че договорът е бил сключен между Кормесий и Константин V, но че в текста на договора е бил посочен един по-стар договор, сключен между Теодосий и Тервел.

Византийските хронисти Теофан и Никифор, чиито съчинения са главните извори за началния период на българската държава, са почерпили по-голямата част от сведенията за българите, както е известно, от един общ непознат извор, в който българският владетел се нарича редовно κύριος (вж. Увод, §49). В Теофановия текст за мирните предложения на Крум от 812 Кормесий е наречен κύριος, а Крум на същото място ἀρχηγός. Различните титли и особено титлата на Кормесий показват съвършено ясно, че Теофан е заел сведението за мирния договор от същия стар извор, от който е почерпил сведенията за по-старата история на българите. Следователно вече в този стар извор Кормесий е бил даден заедно с императора Теодосий и патриарх Герман и затова не може да се говори за грешка на Теофан. Обстоятелството, че неизвестният автор на въпросното съобщение определя с най-голяма точност чрез имената на византийския император и патриарх времето, когато е бил сключен договорът, изключва възможността за грешка при споменаването на българския владетел, чието име играе също така ролята на датиращ елемент (*H. Fichtenau.* Die Datierung nach dem Herrscher in der Zeit der Völkerwanderung, Studi storici in onore di Gabriele Pere, Bari 1970, 127 – 148). Ето защо трябва да се приеме най-малко, че Кормесий е играл дейна роля при сключването на мирния договор от 716.

Според данните на Именника на българските князе преките наследници на Тервел са били двама или трима, от които само името на последния е известно. Той се е наричал Севар. След него идва Кормисош, за който се отбелязва, че бил сменил или променил стария управляващ род Дуло. Същото събитие споменават и хронистите Теофан и Никифор (Извори VI 270 и 303). Според тях българите били въстанали и избили господарите си, които произлизали от владетелския род. Причината за това въстание е било очевидно някакво нещастие, за виновници на което те смятали членовете на царския род. Кормесий ще е станал кан след това събитие. Според Теофан и Никифор Сабин наследникът на Кормесий е бил избран за владетел през 763, което се съвпада отчасти с данните на Именника, според които той е станал княз в годината шегор алем, т. е. 762. Пак според Именника Кормисош станал владетел също в година шегор. Съгласно дванадесетгодишния животински цикъл на българското летоброене тази година може да бъде приблизително 750, 738, 726 или 714, понеже в № 57 годината „шегор елем" отговаря на индиктион 15 или на 822 г. Следователно Кормесий е станал владетел в една от горните години. От сигурното сведение за мирния договор от 716 се вижда, че той е бил по това време вече владетел. Следователно той ще да е заел властта в 714. Това противоречие в данните за управлението на Кормесий може да се премахне само ако се приеме, че той е заемал високо служебно положение при Тервел, поради което византийските хронисти са го смятали за владетел. А това е могло да бъде само положението на съвладетел или капхан (вж. Увод, § 42), което той е запазил и при наследниците на Тервел. Като капхан Кормесий е разполагал с цялата войска, което обстоятелство му е позволило да премахне стария кански род и да обяви себе си за владетел. И така трябва да се приеме, че от 714 до 762 той е стоял начело на българската държава първоначално само като съвладетел, а по-късно като пръв владетел. Според това долният Мадарски надпис ще да е разказвал за събития, станали между 716 и 762.

В началните редове на остатъка се срещат на няколко пъти думите „даде“ и „злато“ или „жълтици“. Тези думи означават може би многократните данъчни вноски, уговорени в мирния договор в 716. В р. 8 византийският император съобщава, че той ще продължи да плаща данък, понеже Кормесий му бил помогнал. Тук става дума не за помощта, която Тервел оказал на Юстиниан II, а за помощта, която българите дали на византийския император Лъв III (717–741) през 718 по време на арабската обсада на столицата Цариград. Патриарх Никифор съобщава, че патрицият Сисиний Рендакий бил изпратен от императора Лъв III в България, за да иска помощ срещу арабите, които обсадили византийската столица (Никифор 55, 21–24 = Извори VI 300). Исканата помощ била действително дадена и, както пише Теофан, българите били избили 22 хиляди араби (Извори VI 269, също IX 293–294). За арабската обсада вж. *Г. Баласчев.* Пер. сп. 57 (1898), 59 и сл.; *Златарски* I, 1,184 и сл.; *Ostrogorsky* 130–131; особено *M. Canard.* Les expéditions des Arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende, Journal Asiatique 208, 1926 (janvier — mars), 80–91; *R. Guilland.* L'expédition de Maslama contre Constantinople (717–718), Etudes Byzantines, Paris 1959, 109–133, *V. Gjuzelev,* La participation des Bulgares à l'échec du siège arabe de Constantinople en 717–718, Etudes historiques X, 91–113, *Бешевлиев,* Първобългари 77–78, редове 6 и 7, в които се четат думите „войници“ и „гърци“, са разказвали може би за българската помощ срещу арабите. От хрониката на патриарх Никифор се вижда, че императорът е водел преговори с българите за оказване на помощ с нарочен пратеник. Естествено е да се приеме, че българите са оказали помощ при известни условия, между които е било навярно и условието да се продължи плащането на дотогавашния ежегоден данък.

В р. 9 до 12 би могло да се приеме, че се е разказвало за опита на сваления византийски император Анастасий II (713–715) = Артемий да си възвърне престола с българска помощ, поради което императорът Лъв подканил българите да спазват мирните условия. Те предали възбунтувалия се Артемий на императора Лъв и този се отнесъл приятелски с тях (вж. Извори VI 269 и 300–301). Тогава или по-сетне Кормесий раздал пари и подаръци.

Редовете 14 до 16, в които се споменава някакво езеро и се съобщава за разваляне на договори и евентуално за военни действия, трябва да се свържат може би с известията на Теофан и Никифор за строежа на крепости в Тракия и заселване на сирийци и арменци от Константин V, за което българите поискали да им се плати данък и когато това им било отказано, те започнали военни действия срещу Византия (Извори VI 269–270 и 301–302). Споменатото в р. 14 езеро е навярно Ваякьойското или Мандренското при Бургас, съотв. Дебелт, откъдето започва известният крайграничен окоп Еркесия (вж. за него *Д. Овчаров*. Наблюдения и археологически разкопки на пограничния вал „Еркесия" в Южна България, ГСУ ФИ 63, 1970, 445–462 с подробна библиография) и което се е намирало следователно близо до тогавашната граница на България с Византия или по-точно до византийската област Тракия.

За последните два реда на надписа, от които почти нищо не е запазено, не могат да се направят никакви предположения освен това, че те наистина представят краят на долния надпис.

Ако дадените тълкувания са верни, то долният надпис ще да е бил издълбан, след като Кормесий е заел трона, т. е. след 750, към което сочи и обстоятелството, че той е наречен архонт, т. е. владетел, в надписа. Ето защо може да се приеме, че надписът е бил издълбан не само за да увековечи делата на Кормесий, но по-скоро чрез тях съответно да подчертае големите си успехи, като сключването на изгоден мирен договор, получаването на данъци, победата над арабите и пр., да изтъкне себе си като най-достоен за държавен глава и да оправдае узурпацията на трона.

III

Този остатък представлява самостоятелен надпис. В първите три реда, от които първият е бил може би началото на надписа, се забелязват несигурни легла на букви и части от букви. Само във втория ред се четат със сигурност буквите ȣ и Т.

4. Поради липса на околен запазен текст не може да се даде тълкуване на глаголната форма ἐτράφιν=ἐτράφην, която е навярно 3 лице ед. число с подвижно -ν, вж. Увод, § 27.

5. Допълването на запазените букви не е сигурно. Тук може би трябва да се чете и допълни: ὁ β]ασ(ι)λε(ὺ)ς ἐτελ[εύτησεν.

6. Едно сигурно допълване и тълкуване на запазените букви не може да се даде.

7. Поради липса на запазен околен текст едно задоволително тълкуване на глаголната форма ἔλυσαν не може да се предложи. Може би става дума за разваляне на някакви договори.

7–8. Забележителен е словоредът ὁ ἐκ θεοῦ ὁ Ομουρταγ ἄρχον вм. ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχον Ομουρταγ и употребата на члена пред името на кана. Във всички други надписи името Омуртаг е без член.

9. Подлогът на ἀπέσ[τ]ηλεν е навярно Омуртаг. Членът τόν принадлежи към думите в следващия ред.

10. В началото на реда би трябвало да стои някаква дума във винителен падеж. Запазените букви, доколкото те са правилно прочетени, не представляват гръцка дума, нито една от познатите първобългарски титли и имена. Би могло да се приеме, че се касае за неизвестно първобългарско име или титла. Сигурно тълкуване не може да се предложи и за последните седем букви на реда, в които може би се крие изразът βοή(θη)σο[ν] μέ.

11. В този ред се разпознава само буквата ν.

*

Полузапазеното име Омуртаг в р. 8 показва, че този надпис е от времето на споменатия владетел. Обаче лошото състояние на надписа и може би немарливото му издълбаване не дават възможност за сигурно тълкуване. Ако в р. 7 се е съобщавало за разваляне на мирни отношения, то може да се приеме, че между България и някоя неизвестна страна мирът е бил развален и Омуртаг изпратил войска или някакво лице за възстановяване на мира. След сключването на тридесетгодишния мирен договор Омуртаг е бил, доколкото е известно, винаги в добри отношения с Византия. Затова би могло да се допусне, че в надписа се е разказвало за франките, с които Омуртаг, както е известно, е воювал и водил преговори (*Златарски* I 1, 311 – 316). Все пак това е само едно възможно тълкуване. Краят на надписа би могъл евентуално да се свърже с помощта, която Омуртаг оказал на императора Михаил II срещу въстаналия Тома Славянина (вж. п. т. 308 – 309). И така тълкуването на надпис III е проблематично.

Антична четиристранна ара от твърд синкавосив мрамор (breccia) с прост профил горе и долу, горната част на лявата страна отчупена, вис. 1,72, шир. и деб. 0,43, на лицевата страна почти заличен античен надгробен надпис (*Mihailov*, IGBulg. III 1799). На двете странични грубо обработени плоскости са издълбани много небрежно два непринадлежащи един на друг първобългарски надписа (№ 2 и 47). Първоначално арата се е намирала върху една могила при Хамбарлий (сега Маламирово), Елховско, по-сетне (след 1865 – 1870) на т. нар. Попова чешма в същото село, а сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 934). Надпис № 2 се намира на дясната страна на арата. Образи 41 – 44.

Издания. K. и H. Škorpil. AEM XV, 1892, 98 – 99, № 26, предварителен препис с майюскули; *P. Nikov.* Два старобългарски надписи за византийско-български отношения, Byzantinoslavika III 2, 1931, 344 – 382, препис майюскули, факсимиле и фото; *В. Бешевлиев.* Първобългарските надписи от с. Хамбарлий, ИИД XIII, 1933, 24 – 48 с факсимиле (ПН I, № 14, с. 104 – 110; ПН II 26 – 33); *H. Grégoire.* Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare, Byzantion IX, 1934, 745 – 756.

. . . . [ἀ]-
ρχονC̣ BHNHO.
ZHΛHΞNHCΛHNOΠΑ̣
. NP̣ . . . Λ . T C̣ αὐτοῦ
[κ]ὲ ὁ ἀδελφὸς αὐ-
[τ]οῦ οὐκ ἐληθάρ-
[γ]ησεν αὐτὸν κὲ εξῆλ-
[θ]εν κὲ ἔδοκε[ν]
αὐτὸν ὁ Θεό-
ς κὲ τόπ[ου]ς κ[ὲ]
κάσστρα ἐρ-
ήμοσεν [τ]άδε·

<⊏E> τὴν Σερδη-
κήν, τὴν<ν> Δεβελ-
τόν, τὴν Κονστα-
ντήαν, τὴν (Βερσ)ηνι-
κίαν, Ἀδρηαν[ού-]
πολην. Τοῦτα
ἔτυμα<ν>τὰ
κάστρα [ἔ]λαβε-
ν. τὰ δὲ λυπὰ κ[άσ-]
τρα ἔδοκεν ὁ Θε[ὸ]ς
φόβον κὲ ἄ[φ]ηκ-
[α]ν κὲ ἔφυγαν κ-
ὲ ὁ κά[τ]ου τόπος (οὐκ) λ-
ηθάργησεν τὸν τό-
πον τοῦτον, <τ>ὅπου ἐ[ξ]ῆ-
λθε(ν μὲ) τὸν ὅλον λαὸν κὲ
ἔκ(α)ψ(εν τὰ) χορήα ἡμῶν<ν>α[ὐ-]
τὸ(ς) ὁ γέρον ὁ βασηλεὺ[ς]
ὁ φαρακλὸς [κ]ὲ ἐπῆρεν
ὅλα κὲ τοὺς ὅρκους ἐ-
λησμόνησεν κὲ ἐξ-
[ῆ]λθεν ἐπὴ (αὐτὸν) ὁ ἄρχον <ὁ ἄ>
ὁ Κρο[ῦ]μος πρὸς [τ]ὸ πολ(εμῆσε)
..ΗΛΕ..Ε..VΟΟΑΓΕС
ΟΝΕ..κὲ απῆλθεν ἧνα
......С ἐρήμ(ο)σα τὴν
- - - - - - - - - - - - -

2 С или Е, или О 3 ПА или ПΛ 4 Пред N една отвесна хаста, след N може би Р или О 29 ΕΚΨϒ.

Тук не се дават погрешните четения и допълвания на П. Ников, въз основа на които той прие, че надписът е от времето на кан Маламир и уреждал гранични въпроси между българи и византийци.

Превод

...(5) и брат му не го забрави и излезе и бог му даде (10) и той опустоши следните места и крепости: Сердика, Дебелт (15), Константия, Версиникия, Адрианопол. Тези силни (20) крепости той превзе. А на останалите крепости бог даде (=внуши) страх и те (=гърците) ги напуснаха и избягаха и долната страна, той (не?) забрави тази страна, откъдето излязъл беше с цялата си войска и беше изгорил нашите земи сам старикът император, плешивият, и завзел беше всичко и беше забравил клетвите, и излезе срещу него владетелят Крум, за да воюва... и отиде, за да ... опустоших...

Букви. Буквите са с различна височина (0,018 до 0,04) и са много небрежно издълбани. Забележителни са буквите: А с триъгълник, В с раздалечени полукръгове, Е правоъгълно, покрай кръгло, О ромбично, покрай кръгло, с точка в средата и Σ правоъгълно, покрай кръгло.

Особени знаци. В р. 14 под Е е прикачено Λ, а в р. 22 под Е една Σ. В р. 30 горе между Р и N е издълбано едно дребно ο.

Ортография. ι=η; αι=ε; οι=υ; ω=ο.

Надписът е издълбан без предварително оглаждане на грубата повърхност на камък, което затруднява извънредно много четенето и го прави на места несигурно. Върху издадените части на арата горе и долу буквите са почти изличени. Затова началото и краят на надписа не могат да се прочетат със сигурност. Освен това на места се срещат доста грешки, които се дължат или на нечетлив концепт, или по-вероятно на неопитен местен каменоделец. При многократни прегледжания на надписа не е изключено да се прочете нещо ново в слабо четливите места на камъка.

1−4. В тези четири реда може да се прочете със сигурност само титлата ἄρχων. Останалите четливи букви не позволяват сигурно разчитане и тълкуване, а само повече или по-малко вероятни предположения за тяхното съдържание. С оглед на следващия текст трябва да се приеме, че в самото начало е стояло името на Крум, след което е идвала неговата гръцка и евентуално първобългарска титла. Би могло да се приеме, че издълбаните в началото на надписа букви представят несполучлив опит да се предаде следният текст:

> ʽΟ Κρουμος ὁ ἄ-
> ρχον σ(υ)βηγη Ο ἐ-
> ξῆλ(θε)ν ἡς ʼΑ(δρ)η(α)νο(ύ)πο-
> (λη)ν (μὲ τὸν) λ(αὸν) αὐτοῦ,

т. е. „Владетѐлят сюбиги Крум излезе срещу Адрианопол с войската си“.

5−7. От петия ред надписът се чете ясно. ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ е братът на Крум. − οὐκ ἐληθάργησεν „не го забравил“, т. е. „не го изоставил“, както правилно прие Грегоар. С αὐτόν се означава самият Крум. Според Теофан в похода на Крум срещу Цариград в 813 взел участие и брат му (вж. Извори VI 289). Той, който се наричал навярно Дукум (вж. *V. Beševliev.* Eine nicht genügend anerkannte hagiographische Quelle, Polychronion. Festschrift Fr. Dölger zum 75. Geburtstag, Heidelberg 1966, 96−97, *Бешевлиев.* Първобългари 135), е бил негов пръв помощник във войската, се явява и в надписите №3*с* и №49, 9.

7−8. Подлогът на глаголната форма ἐξῆλθεν, която у византийските писатели означава „отивам на война“, е братът на Крум.

8−12. Тук ἔδοκεν = ἔδωκεν има значение „позволявам, разрешавам“ (вж. *Schmid.* Attic. I 193 и сл., III 191 и сл., IV 286). αὐτόν=клас. αὐτῷ „на Крума“. За употребата на винителния вм. дателния вж. Увод, §29. Споменатият тук бог е християнският, който се съвпада по функция с първобългарския. За победата като дар божи срв. *Dittenberger.* IOGI 201, 3: ὁ θεὸς ἔδωκέν μοι τὸ νίκημα; Theoph. 350, 27: οὕτως ὁ θεὸς τὴν νίκην ἐδωρήσατο τῷ βασιλεῖ. *R. M. Dawkins.* Byzantion VII, 1932, 239; *Grabar* 32; *Bréhier* 56. − Двойното σ в κάσστρα = κάστρα не е дитография, но показва, че сричковата граница е минавала през съгласната σ, срв. №47, 14 ἐσστήν, вж. Увод, §24. За отсъствието на аугмент в ἐρήμοσεν =

ἠρήμωσεν срв. Theoph. II 748 s. v. и Const. Dukas 50, 5 ἐρήμωσε; вж. Увод, §27. – Глаголът ἐρημῶ има тук обичайното си значение „опустошавам“, „обезлюдявам“, срв. Res Gestae divi Saporis 11:... πάντα ἐκαύσαμεν καὶ ἠρημώσαμεν καὶ ἐκρατήσαμεν. Theoph. 348, 10 и сл.:... ἐπεστράτευσαν οἱ Ἄραβες κατὰ Ῥωμανίας καὶ πολλοὺς ᾐχμαλώτευσαν καὶ τόπους πλείους ἠρήμωσαν. За паратактичния начин на изказване ἔδοκεν ... κὲ ... ἐρήμοσεν = ἔδωκεν ἐρημῶσαι срв. TN Apok. 11, 3: καὶ δώσω τοῖς μάρτυσίν μου καὶ προφητεύσουσιν, също новогр. τοὺς βάνει κάθε νύχτα καὶ ὀργώνουν τὰ χωράφια του; вж. Увод, §38.

12. За употребата на вече вкаменената прономинална форма τάδε в късногръцки вж. *Mayser* I 308: *Blass – Debrunner* 43, §64; 180, §289; *Nachmanson* 145; *Dieterich* 197, *Schwyzer* I 612; II 216.

13 – 14. Буквите ϹΕ в началото на реда са навярно дитография на следващото градско име τὴν Σερδηκήν. За историята на града вж. *Oberhummer*. RE 2 R. II 1669 и сл. Сердика е била превзета за пръв път от българите в 809, вж. Theoph. 485, 4 – 7 (= Извори VI 279), срв. *Златарски* I 1, 252; *Ostrogorsky* 164.

14 – 18. τὴν Δεβελτόν = colonia Flavia Pacis Deultensium, colonia Deultus, Deultum, oppidum Dibaltum, ἡ Δεβελτός у византийците е римска колония от ветерани, основана от император Веспасиан, днес развалини при с. Якезлий (сега Дебелт), Бургаско, вж. *Jireček*, AEM X, 1886, 166 и сл.; *Иречек*. Пътувания 772 – 774; *Вл. и Кар. Шкорпил*. Бележки 26 – 28 и 94 – 95; *Шкорпилови*. МСб. IV; 1891, 133 и сл.; *Tomaschek*. Zur Kunde II 24; *Oberhumer*. RE V 260. Градът е бил превзет от Крум в 812, вж. Theoph. 495, 22 – 23 (= Извори VI 284), срв. *Златарски* I 1, 261. – За града Κονσταντήαν = Κωνσταντίαν вж. *Parthey*. Not 122, 542; Θράκης... Κωνστάντεια, също 218, 634; *Gelzer* Texte 558, 573: Κωνστάντεια = Извори VIII 161 и 164; Theoph. 102, 20 и сл. = Извори VI 231: „... срещу Атила, който бил вече разрушил Рациария, Ниш, Филипопол, Аркадиопол, Констанция...“; Идриси (Недков) 47: „Град Фаруи... в югозападна посока до град Константина в открито поле има 40 мили ... Град Константина е голям и добре населен. Той има земеделски култури и многобройни обработени полета.“ Hist. peregrin. ed. A Chroust (MHG SS. nove series V) 145, 7 – 8: urbs Constantia. Този град се локализирваше от Томашек (AEM XIX 246) близо до Харманли, от Златарски (III 42, заб. 4) южно от Оваджик, а от Ив. Велков (ИИД XIX – XX, 1944, 121 – 124, срв. също *Делирадев*. Принос I 56; 76; II 77 – 78; 81) в местността Асара между Симеоновград и Златен дол. Срв. още *Златарски*. МСб. XXIV, 1908, 67, заб. 2; *Успенский*. ИРАИ X, 1905, 222 и сл.; *К. Иречек* (Heerstrasse 73; 93 и AEM XIX 246, срв. също *Шкорпил*. ИРАИ X 567, заб. 3) отъждестви погрешно същия град с днешния Костенец. – Допълването (Βερσ)ηνικίαν може да се смята за сигурно, срв. Theoph. 470, 17 и сл. = Извори VI 277: „Императорът ... дошел до Версиникия“, 500, 31 = п. т. 288: „Крум ... се разположил на стан във Версиникия на около 30 мили от императорския стан.“ Този град се е намирал навярно при Хамбарлий (= Маламирово), откъдето произхожда и надписът, вж. *V. Beševliev*. Heerstrasse 128 – 129. При Версиникия през 813 Крум нанесъл тежко поражение на византийците, вж. *Златарски* I 1, 268–269; *Ostrogorsky* 168 и сл. – ’Αδρηαν[ού]πολην = ’Αδριανούπολιν е без член навярно поради каменоделска грешка, срв. имената на другите градове, вж. Увод, §28. Градът е бил завладян от Крум в 813, вж. *Златарски* I 1, 276; *Ostrogorsky* 168. За историята на града вж. *Oberhummer*. RE VII 2174. За τοῦτα = ταῦτα вж. Увод, §27.

19. На камък е издълбано ETVMANTA. Без съмнение тук се крие някакво прилагателно към κάστρα в р. 20 с вероятно значение „силно укрепен“ или „добре подготвени“. Следователно тук трябва да се чете ἕτυμα<ν>τὰ = ἕτοιμα τὰ или евентуално ἐρυμνὰ τὰ. За значението на ἕτοιμος срв. Theoph. 465, 19: καὶ παραταξάμενοι ἡτοιμάσθησαν τοῦ πολεμεῖν, а за ἐρυμνός срв. Niceph. 68, 7 и сл.: Δαφνουσίαν φρούριον τι τῆς Ποντικῆς μοίρας ἐρυμνότατον τυγχάνον. Пред прилагателното би трябвало да стои членът τά, който каменоделецът е издълбал погрешно след прилагателното или е пропуснат поради хаплография.

21. λυπά = λοιπά. За винителния падеж вм. дателния вж. при р. 9. Кои са били тези крепости, съобщава Теофан (вж. приведения по-нататък текст, а също и надписите под №20–32).

22–23. ἔδοκεν ὁ θεὸς φόβον, срв. Theoph. 250, 28: δέος γὰρ εἰσῆλθεν εἰς τὸν λαὸν τῶν ‘Ρωμαίων.

Надписът представя събитията като станали по божия повеля, за да се въздействува на читателя християнин, срв. Theoph. 359, 25: ἀλλ’ οὗτος μὲν ἐκ προνοίας θεοῦ τοῦτο συμβεβηκέναι χριστιανοῖς πιστεύσας.

23–24. За ἀφῆκαν κὲ ἔφυγαν срв. Theoph. 496, 2 и сл. = Извори VI 284: „Тогава християните напуснали, без никой да ги преследва, Анхиало и Бероя, и Никея, и крепостта Прoват, и други някои крепости, а също и Филипопол и Филипи.“ Подлогът на двата глагола са гърците: войниците или самите граждани на споменатите по-горе крепости. – За окончанието -αν вм. -ον в ἔφυγαν = ἔφυγον вж. Увод, §27.

25–27. κάτου вм. κάτω в ὁ κάτου τόπος е според αὐτοῦ (*Hatzidakis* 106 срв. новогр. ἡ κάτου γῆ). С този израз се означава днешна турска Тракия в противоположност на земи, лежащи на север от нея, срв. за същата област τὴν ἄνω у Scriptor incertus 345, 14, изхождайки от географско становище, намиращо се на юг, т. е. под нея, т. е. Цариград. За относителното географско значение на понятията „горе“ и „долу“ вж. *H. Stürenburg*. Relative Ortsbezeichnung, Leipzig 1932, 22–31, към това Jo. Jac. Reiske в Const. Porph. De cer. II 379–381; K. ῎Αμαντος. Κατωτικά = ‘Ελλάς, ‘Ελληνικά I, 1928, 244 и VIII, 1935, 28. За значението на τόπος „земя“, „страна“ в късногръцки вж. *K. Dieterich*. Rheinisches Museum 59, 1904, 266 и сл. Синтактично ὁ κάτου τόπος е nominativus pendens, който се подема в р. 26–27 от τὸν τόπον τοῦτον, срв. новогр. ἡ πόλις ἡ ἀγάπη σου, ἐπῆραν τὴν οἱ Τοῦρκοι (*Thumb*, Hell. 131), вж. *W. Havers*. Der sog. „Nominativus pendens“, IF 43, 1926, 207 и сл. *Blass–Debrunner* 295, §466; *Radermacher* 21 и сл.; 219; 228; *Thumb*, §42; *Schwyzer* II 66; 705. – Ако не се касае за каменоделска грешка, аугментът в ληθάργησεν = ἐληθάργησεν липсва, както в новогръцки, понеже не е под ударение, вж. Увод, §27.

27. Пред ληθάργησεν, на което подлогът е пак Крум, каменоделецът е пропуснал да издълбае отрицателната частица οὐκ. Тъй, както гласи сега издълбаният текст, трябва да се приеме, че Крум е завзел изброените по-горе градове с изключение на Сердика преди нахлуването на Никифор в България, което обаче противоречи на днешните знания за събитията през тази епоха. Това именно налага прибавката на отрицателната частица.

27–28. На камъка се чете ΠΟΝΤΟVΤΟΝΤΟΠΟVΕΗΛΘΕΤΟΝΟΛΟΝΛΑΟΝΚ, което е изопачено, както се вижда, от τὸν τόπον τοῦτον<τ>, ὅπου ἐ(ξ)ῆλθε(ν μὲ) τὸν ὅλον λαὸν κέ... В такъв случай за ὅπου трябва да се приеме аблативно значение (ὅποθεν, както в новогръцки, *Roussel* 255, §786) (σὲ κεῖνο τὸ χωριὸ ποῦ εἶχε φύγει), ако каменоделецът не е пропуснал да издълбае предлога ἀπό. – Аористната форма ἐξῆλθεν (също ἔκαψεν, р. 29 и ἐπῆρεν, р. 31) има тук значение на plusquamperfectum, вж. *Kühner–Gerth* II 1, 169; *Jannaris* 1857; *Radermacher* 149; 156; *Schwyzer* II 298–301; *Thumb* 119, §192; 182, §272; *Roussel* 189, §589. – От ὅπου нататък се разказват събития, които предхождат споменатите в р. 6–28, т.е. нахлуването на Никифор в България в 811, вж. *Златарски* I 1, 255; *Ostrogorsky* 164. Подлогът на ἐξῆλθεν е споменатият в р. 30–31 византийски император. – За значението на λαός „войска" срв. Theoph. ἐξοπλίσασα δὲ στόλον πολὺν καὶ λαὸν ἐπίλεκτον.

29. На камъка е издълбано ΕΚΨVΧΟΡΗΑΗΜΟΝΝΑ, което стои погрешно за ἔκ(α)ψ(ε)ν (τὰ) χορήα ἡμῶν<ν> α[ὐ- = ἔκαυσεν τὰ χωρία ἡμῶν αὐ-. Четенето ἔκαψεν е предложено от А. Грегоар (Byzantion IX, 1934, 751). За αυσ > αψ вж. *Mayser* I, 115; *Schwyzer* I, 198; *Thumb* 16, §19. За опожаряването на българските земи от императора Никифор в 811 вж. Theoph. 490, 26 = Извори VI 282: „...опожарил така наречения аул на Крум". Също Извори VIII 12: „...опожарил всички жилища заедно с оградата от поставените едно до друго дървета...опожарявали неожънатите още ниви". За значението на χωρία вж. *P. Kretschmer*. BZ X, 1901, 584; KZ 39, 1906, 554 и сл.; *K. Dieterich*. Rheinisches Museum 59 1904, 226 и сл.; Const. Porph. De adm. ed. Moravcsik, Glossary 332 s v. За мн. число ἡμῶν *Dölger*. Diplomatik 24, заб. 88.

30. В началото на реда се забелязва ΙΟΝ, следователно αὐτόν. Едно ἡμῶν αὐτῶν = ἡμῶν οὐτῶν е малко вероятно за езика на надписа. Тук трябва да се чете навярно αὐτός.

30–31. ὁ γέρον ὁ βασηλεὺ[ς] ὁ φαρακλός = ὁ γέρων ὁ βασιλεὺς ὁ φαλακρός. Буквата О в γέρον е издълбана допълнително над реда. За словореда срв. Const. Porph. De adm. 43, 146: ὁ γέρων ὁ Ταρωνίτης и Malalas 393, 21: Λογγῖνον τὸν ἀπὸ μαγίστρον τὸν φαλακρόν. За формата φαρακλός < φαλακρός вж. *Grégoire*. Byzantion IX, 752 и сл. и 786; *Du Cange* s.v.; *K. Dieterich*. Sporaden 70, заб. 3 (IF II 395), *G. Meyer*. Neugr. Studien II 95; Χατζιδάκις. ΜΝΕ II 432; Πρωία s. v. φαράκλα. – На византийските императори са били прикачени нерядко подигравателни епитети: ῥινοκοπημένος (Юстиниан II, вж. №1 Ic 8–9), κοπρώνυμος (Константин V), χαμαιλέων (Лъв V) и др.

Същото подигравателно значение имат γέρων и φαραχλός. Че γέρων се употребявало подигравателно, се вижда от думите на императора Константин VI, отправени към българския кан Кардам: „Стар си и аз не желая да се мориш чак дотук“ (Извори VI 277 – Theoph. 470, 11). За обидното значение на φαραχλός вж. *Ив. Дуйчев.* ГПлБМ 1937 – 1939, 196 и заб. 9. – Кой е този „стар плешив император“? Съдържанието на надписа показва ясно, че това е императорът Никифор I (802 – 811). Означението „стар“ или „старик“ отговаря напълно за този император, който наистина е бил стар. Що се отнася до прозвището „плешив“, то представя известна пречка за отъждествяването му. Според анонимния разказ, открит от Дуйчев във Ватикана, за похода на Никифор в България през 811 той бил „с гъста коса“ (вж. Извори VIII 15). На пръв поглед това съобщение като че ли изключва отъждествяването. Това противоречие би могло обаче да се обясни по няколко начина. Авторът на надписа не е познавал лично императора и затова е предположил, че той като стар е бил непременно и плешив. Рядкото прилагателно δασύκομος, с което е наречен Никифор във Ватиканския разказ, не означава може би само „гъстокос“, но изобщо „космат“. Най-сетне Никифор е могъл да бъде наистина „плешив“ и все пак „гъстокос“, понеже гръцката дума φαλακρότης „плешивост“ означава ἡ κατὰ κορυφὴν λειότης, т. е. плешивост на темето, а ἀναφαλαντίασις – плешивост на предната част на главата. Вж. и обяснението за φαλακρός „плешив“ в Πρωΐα 2518: ὁ ἔχων τὸ κρανίον γυμνὸν τριχῶν ἐν δλῳ ἢ ἐν μέρει, т. е. „който има череп, оголял от косми изцяло или отчасти“. Затова Никифор може да е бил плешив в средата на главата като тонзурата на католишките монаси, а иначе да е имал гъста коса. – Двата глагола ἐπῆρεν = ἔλαβεν (р. 20) се срещат един до друг в един и същ текст и у Теофан 319, 5: ἐπῆραν δὲ οἱ ‘Ρωμαῖοι τῶν Περσῶν βάνδα κὴ χωρὶς τῶν κλασθέντων, καὶ σκυλεύσαντες τοὺς νεκροὺς ἔλαβον τὰ λωρίκια αὐτῶν καὶ τὰς κασίδας καὶ πάντα τὰ ἅρματα.

31 – 32. ἐπῆρεν δλα, срв. във Ватиканския разказ (Извори VIII 12): „мислейки, че е завзел цяла България“. Имат се предвид земите отсам Дунав.

32 – 33. Подлогът на τοὺς δρκους ἐλησμόνησεν е византийският император Никифор. За какви клетви става дума, се вижда от Теофан 447, 5 и сл. = Извори VI 274: „И те се заклели взаимно: нито българите да излизат срещу Романия, нито императорът да се стреми да нахлуе в България.“ Вж. *Златарски* I 1, 228 и сл. Главният извор за тази епоха Теофан не знае нищо за мирен договор между българи и византийци. Все пак трябва да се предполага, че във времето на Крум е съществувал някакъв мирен договор между двата народа. Забележително е, че т. нар. Vita Basilii imperatoris (Theophanis Contin. ed. Bonn. 216, 12) представя Крум като нарушител на мирен договор; а надписът обвинява императора Никифор в нарушение на договорните клетви и агресия. Това изтъкване на виновника за войната, което в случая има пропагандна цел, става добре разбираемо, ако се вземе предвид, че надписът се е намирал близо до византийската граница в област, която до неотдавна е била византийска и е била населена с гърци.

34. Буквите ЕПН между ἐξῆλθεν и ὁ ἄρχων са навярно предлогът ἐπί. Буквите в края на реда ОА са по-скоро дитография на ὁ ἄρχων, отколкото ὁ α′ = ὁ πρῶτος, както предлага Грегоар.

35. Четенето и допълването πρὸς [τὸ] πολ(εμῆσε), което отговаря на смисъла, не е сигурно. Все пак срв. Const. Porph. De adm. 32, 72 ἐλθὼν ὁ Βράνος πρὸς τὸ πολεμῆσαι τὸν Πέτρον.

За конструкцията вж. *Mayser* II 1, 331 – 333; *Jonnaris*. App VI 21; *Wolf* II 70 – 73; *Blass – Debrunner* 250 §402, 4; *Radermacher* 186; *Schwyzer* II 602.

36 – 38. От последните четири реда, които представят краят на надписа, могат да се прочетат с мъка отделни букви и срички, които не са достатъчни за сигурно допълване.

*

Надписът, който е стоял във военна и крайгранична област, представя по-скоро победен знак и средство за пропаганда, отколкото летописен надпис. Първата част изброява по-важните градове, презвети от Крум между 811 и 813, а втората съобщава накратко за похода на Никифор в България в 811 и в нечетливия край може би за неговата гибел. Втората част е умело свързана с първата чрез относителното наречие „отгдето“. По този начин походът на Крум срещу Византия е даден като отговор и отмъщение за нахлуването на Никифор в България. Същевременно византийският император се посочва като нарушител на мирния договор и агресор. Надписът е издълбан навярно между 813 и 814.

a) Четвъртият откъслек от лявата страна на дебела мраморна плоча с отчасти изгладени горна и задна страна, вис. 0,475, шир. 0,605, деб. 0,22 – 0,29, произхождащ според АЕМ XVII, 1894, 192 „von der alten Strasse nach Silistra“, а според ИРАИ X 1905, 228 от развалините „Градище“ при Кадъкьой на Дунав (сега Малък Преславец, Тутраканско, между Тутракан и Силистра, към това ИАИ XVIII, 1952, 247), сега в Археологическия музей в София (инв. № 362). Образ 45.

b) Продълговат откъслек от дебела мраморна плоча, очупена от всички страни, вис. 0,19, дъл. 0,59, деб. 0,29, намерена в Силистра, сега в музея в Кюстенджа, Румъния (инв. № II 33006). Образи 46 – 47.

c) Откъслек от мраморна плоча, вис. 0,16, деб. 0,252, деб. 0,17, намерен в Силистра в настилката на ул. „Раковски“ пред № 12, сега в музея в Силистра (инв. № 840). Образ 48.

Издания. a) *K. Škorpil*. AEM XVII, 1893, 192 № 53 = Отчет 4 VI; *Успенский*. *ИРАИ* X 1905, 228, 1 (табл. 47, 1); *Бешевлиев*. ГНМ 12 (ПН I, № 13 и с. 101 и сл.). – b) *N. Jorga*. Revue Historique du Sud-Est Européen, VIII, 1931, 226, фото в същото списание X, 1932, 24 и сл.; *Бешевлиев*. ПН I 15 (с. 110) и II с. 34.

— — — — — — — — —

a ϰαϰῖνος ν̣ι̣ϰο͂ν ἀπ[ῖλθεν?]
τοὺς Γριϰοὺς ἰ̓ς Μαρϰ[έλαν _ _ _ _ _ός]

γρύψ. κ(ὲ) ἰσῖλθεν ὁ Νηκιφ[όρος]— — — —
ἐκ πικρίας, αὐτοῦ μὶ σορευ[θῶσι]— — — — — — — —
ἡ Γρεκύ. κ(ὲ) πάλιν ἐσορεύ[θισαν— — Γρ-]
εκοὺς ὁ θ(εὸ)ς ἐπύισεν τὸν — — — — — — — —
ηκὸς ὁ θ(εὸ)ς ἐπύισεν κ(ὲ) τὸ[ν]— — — —
κ(ὲ) ἰπίντισαν αὐτὸν ἱ Γρ[εκὺ]— — —
πολιν κ(ὲ) ἐστάθην ἰς τὶ[ν— — — — ? ἶ]—
λθεν ἰς Ἀδριανούπολιν κ(ὲ) Ε— — — —
AC κ(ὲ) τοὺς πολεμάρχας— — — — — —
— — — — — —

1 Ир. κακιν..., **Усп.** κἀκ(εῖ)νο[ς ὑπει]κων α[ὐτοῖς **2 Ир. и Усп.** Μαρκ[έλλας] **3 Усп.** [συν]τρίψας, **Ир.** Νηκιφ[όρος] **4 Ир.** μὶ (= μέ = μετά) σορευ[μένα, т. е. φωσσάτα], **Усп.** μὴ σωρεύ̣[σωσιν] **5 Ир.** ἐσό̣ρευ[σαν], **Усп.** ἐσώρευ[σεν] **6 Ир.** [Γρ]εκοὺς ὁ θ(ε)ός, **Усп.** Ἐκούσσοὓς **7 Усп.** Ἡκόσσοὓς **8 Ир.** ἰπίντισαν (= ἠπάντησαν), **Усп.** ὑπήντησαν, **Ир.** Γρ[αικοί], **Усп.** Γρ[αικοὶ καὶ ἐποίσεν φόνον] **9 Усп.** πολὺν; τὴν αὐλὴν **10 Ир. и Усп.** [ἦ]λθεν; **Усп.** αἰ[χμαλωσίας] **11 Ир.** υς, **Усп.** [ποιήσα]ς; **Ир.** πολεμάρχ[οῦ]ς

b — — — — — 8ṂC̣ỊỌṆC̣— — — — — — — — — — — — — — —
C̣ τῶ̣ν̣ φοσάτων αὐτοῦ I — — — — — — — — — — — ἐν-
ị́κισ[ε]ν ὁ Κρουμος κ(ὲ) ἀπῖλ[θεν — — — — — — ἐπύ̣ι-
σ]εν [θ]υσίαν ἰς τὶν θά̣[λασαν (?)]— — — — —
. . Ρ . . . . . C̣ — — — — — — — — —

2 Jorga Τὸ φοσσάτον τοῦτο [ἐποίσεν περὶ τὴν] **3 Jorga** οἰκίαν ὁ Κροῦμος καπι[τάνιος]: „Kroum, mais d'un „capitaine" du même nom". **4 Jorga** ἐνμοισίᾳ εἰς θ... [θύραν ?]

c — — —[τὸ]ν ἀδελ[φὸν]— — — —
— — —κ(ὲ) ἀπέθαν[εν— — — — —
— — —ὁ βα]σιλεὺς ὁ I — — — —
— — — — — — — — — C8 — — — —

Превод

a) ....и онзи побеждавайки отиде (?)...гърците в Маркели...(като) грифон. Излезе Никифор...от неговия яд да не се съберат...гърците и отново се събраха...гърците. Бог направи ...-ят бог направи и... и го срещнаха гърците...град и се спря в...отиде в (срещу?) Адрианопол и...и военачалниците....

b) ...неговите войски...победи Крум и отиде...направи жертвоприношение на морето (?)...

c) ...брата...и умря...императорът...

Букви. Буквите и на трите откъслека са напълно еднакви и сравнително грижливо издълбани предимно със закръглени форми. Те са високи: a) 0,021 – 0,034; b) 0,03 и c) 0,025 – 0,03. Буквата A има ъгълче в средата. Буквата I е издълбана навсякъде с две точки от двете страни на горния край. Буквата V в съчетанието AV има отгоре две точки, както в ръкописите.

Особени знаци. Следните букви са свързани: AV, NH (откъслек *a)* и HN (откъслек *a)*. Завършекът -λιν в откъслек *a*, р. 10 е предаден с лигатура (вж. обр. 45). Съюзът κέ = καί представя буквата К, на която долната наклонена хаста има напречна чертица (вж. обр. 45). Думата θεός в откъслек *a* е предадена съкратено ОС (= ΘС) с хоризонтална чертица над двете букви, която представя знак за съкращение. Пред съюза κέ са издълбани три точки една над друга, които означават навярно края на изречението.

Ортография. *i* = ι (рядко η), αι = ε, οι = υ, ω = ο покрай ω (откъслек *b)*.

a

1. κακῖνος νικõν = κἀκεῖνος νικῶν. Кой се крие под κἀκεῖνος, не може да се установи със сигурност. Буквите АП в края на реда могат да се допълнят и ἀπέστιλεν. За словореда срв. Theoph. 448, 9–10: κἀκεῖνος μαθὼν ἐκούρασε πάντας; Const. Porph. De adm. 46, 151: κἀκεῖνος ἐξελθὼν ἀπῄει.

2. τοὺς Γρικούς = τοὺς Γραικούς. В първобългарските надписи с изключение на р. 5 и № 1 II 7 името на гърците гласи винаги Γρικοί. Тази форма се среща веднъж и в ръкописите на Теофан Γρηκῶν, вж. app. crit. към 445, 24 (ed. de Boor) и в един надгробен надпис от Испания Εὐτύχης Γρικός (*I. Vives*. Inscripciones cristianas de la Espâna, Barcelona 1942, 173, № 523). Тя би могла да произлезе на гръцка почва под влиянието на многобройните прилагателни на -ικός (Χατζιδάκις ΓΕ I, 71). O. Parlangeli (Aevum 23, 1949, 170 и сл.; Glotta 40, 1962, 202–210) извежда наименованието „Grico" на гърците в областта Отранто в Италия от къснолатинското grécus, griécus, gricus с изместване на ударението (към това *F. Dölger*, 43, 1950, 411 и сл.; *G. Rohlfs*. Glotta 39, 1960, 268–273; 41, 1963, 300–304). Според *Gy. Czebe* (Magyar nyelvör 49, 1920, 59–65 и 106–108) Γρικός е произлязло от Γραικός по същия начин, както Ῥωμεός, Ῥωμιός от Ῥωμαῖος (срв. BZ 15, 1906, 614 и 24, 1923, 438, също Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 2; 1921, 237 и сл.). Стб. грькъ произлиза от формата Γρικός (*K. Jireček*. Archiv für slav. Philologie 31, 1910, 451; *J. Malich*. A honfoglaláskori magyarország, Budapest 1925, 12; *Schwyzer* I 80; *V. Beševliev*. Glotta 18, 1930, 69; *Фасмер*. ЭСР, I, 455; БЕР 288). Названието Γραικοί за ранното Средновековие е засвидетелствувано у Приск 135, 26, също у Константин Багренородни (De adm. 49, 5). Γραικός като ругателна дума за войници се среща у Прокопий (Bell. Goth. VIII 23, 25 и Hist. arcane 24, 7, към това *Zilliacus* 131; *Grosse* 279). За Γραικοί вм. Ἕλληνες вж. *P. Kretschmer*. Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, Göttingen 896, 280, Glotta 3, 1912, 351; *Solmsen*. KZ 42, 1908, 207 и сл.; особено *J. Jüthner*. Hellenen und Barbaren, Leipzig 1923, 155, заб. 309–311. Вм. Μαρκ[έλαν] тук би могло да се допълни мн. число Μαρκ[έλας.] В говоримия език обаче се е предпочитала първата форма. За името и локализирането вж. *V. Beševliev*. Ein verkannter thrakischer

Ortsname, ИИБЕ XVI, 1968, 75 – 77, и Zwei Bemerkungen zur historischen Geographie Nordostbulgariens, Studia Balcanica I, 1970, 70 – 71. Маркеле е била гранична крепост, построена или възстановена в VIII в. на тогавашната българо-византийска граница. Тя се локализирва най-приемливо в развалините на т. нар. Карнобатски хисар от *Ив. Пандалеев* (ИАИ 1, 1924, 237 – 238) и *В. Аврамова* (Плиска I 191 – 217, *Рашев* 109). Името Маркеле е тракийско. За погрешната латинска етимология на *Ив. Дуйчев* (Markellai – Marcellae. Un toponyme latin méconnu, RESEE 4, 1966, 3 – 4, 371 – 375) вж. *Gérard Taverdet*. Au sujet du toponymie „Markellai – Marcellai“, п. т. 7, 1969, 2, 397 – 399, който смята името за келтско със значение „marécage“.

3. Споменаването на митичното животно „грифон“ служи тук за сравнение, вж. Theoph. 376, 21 и сл.: καὶ σωρευθέντες, ὡς θῆρες ἐξάπινα ἐπιρρίψαντες μεγάλως διέφθειραν τὸ ‘Ρωμαικὸν ποίμνιον. Грифонът е бил добре познат в Средновековието както в преданията (*В. Клингеръ*. Сказочные мотивы въ Исторіи Геродота, Кіевъ 1903, 161 – 168), така и в изкуството, напр. вж. *Н. П. Кондаков*. Очерки и заметки по истории средневековного искусства и культуры, Прага 1929 в показалеца под „грифон“ и „гриф“. Споменатият Никифор в ἰσῖλθεν ὁ Νηκιφ[όρος] = εἰσῆλθεν ὁ Νικηφόρος се отъждестви правилно с византийския император Никифор I (802 – 811) вече от *K. Jreček*. AEM XVII, 1894, 192. Срв. *Bury* 343; *Златарски* I 1, 259; ИРАИ X 229. За члена при личните имена вж. Увод, § 28.

4. Местоимението αὐτοῦ се отнася по всяка вероятност за императора Никифор. След μί = μή е следвало навярно финално изречение с конюнктив σορευ[θῶσι = σωρευθῶσι, зависещо от ἐκ πικρίας αὐτοῦ. Подлогът на σορευ... е навярно „гърците“.

5. Формата ἡ Γρεκύ = οἱ Γραικοί вм. Γρικύ е по-стара и се среща и в № 1 II 7. Формата на члена ἡ (срв. ред 8 ἱ) вм. очакваната ὑ (срв. № 13, 5 и № 47, 19) е образувана под влияние на формата за ж. р. ἡ. – Тук трябва да се допълни навярно ἐσορεύ[θισαν = ἐσωρεύθησαν. Подлогът е пак „гърците“. За словореда срв. Const. Porph. De adm. 43, 72: Μετὰ δὲ ταῦτα πάλιν εἰσῆλθεν καὶ ὁ ’Απογάνεμ.

6. ἐπύισεν = ἐποίησεν с известния преход на οι в υ, вж. Увод, § 24 и 25.

7. Буквите НКОС, които представят прилагателното окончание -ικός = -ηκός, не могат да се допълнят със сигурност. Словоредът ὁ ... -ηκὸς ὁ θεός е новогръцки, вж. при № 1 I с 8 – 9 и Увод, § 32. – В р. 6 и 7 става дума за две различни лица, които не могат да се определят.

8. В ἱπίντισαν = ὑπήντησαν неудареното ὑ- е било уподобено на следващото *i*, срв. βιβλίον > βυβλίον. Вж. Увод, § 26. Глаголът ὑπαντάω е конструиран тук с винителен падеж вм. дателен, срв. Miracula S. Georgi rec. J. B. Aufhauser, 129, 2: ὑπήντησεν αὐτὸν ἐν τῷ ὁδῷ δαίμων. У Теофан същият глагол се свързва с родителен, напр. 211, 18. Вж. Увод, § 29. За характерния при този глагол словоред срв. Theoph. 431, 8; ὑπήντησαν αὐτῷ οἱ Βούλγαροι, също 218, 9; 228, 12; 239, 10; Malalas 35, 18; Const.

Porph. De adm. 53, 169 и др. — Кой се крие под αὐτόν, не може да се каже с положителност.

9. Буквите ΠΟΛΙΝ могат да се допълнят най-вероятно като ᾿Αρκαδιούπολιν или ᾿Αδριανούπολιν, понеже събитията, за които е разказвал този откъслек от надпис, са ставали по пътя Констанинопол — Аркадиупол — Андрианупол. — За ἐστάθην = ἔστη *Blass — Debrunner* 60, § 97, 1; *Reinhold* 90; *Merz* 38. За подвижното -ν вж. Увод, § 27. Подлогът на глаголната форма не може да се установи. За значението на ἐστάθην срв. Theoph. 467, 29 и сл.: ἐξῆλθε Κάρδαμος, ὁ κῦρις Βουλγαρίας μετὰ πάσης τῆς δυνάμεως αὐτοῦ καὶ ἔστη ἐν τοῖς ὀχυρώμασιν.

9 — 10. Тук може да се допълни ἀπ-, ἐξ- или ἰσῖ]λθεν. За липсата на член пред името на града Одрин вж. Увод, § 28. — Запазената буква Е е навярно аугментът на някакъв глагол. Подлогът на първата глаголна форма е навярно Никифор.

11. Буквите АС в началото на реда биха могли да се допълнят като τοὺς στρατιώτ]ας, която дума най-добре отговаря на следащото πολεμάρχας. Членът пред тази дума представя обаче пречка, понеже при изброяването на няколко съществителни членът стои само при първото, вж. Увод, § 28. Затова тези букви могат да бъдат завършекът на някакво причастие в аорист, напр. δόσας. — πολεμάρχας е винителен мн. ч. от πολεμάρχης. Окончанието -άρχης вм. -αρχος се среща вече в императорската епоха и е много обикновено у византийските писатели, вж. *Meisterhans* 123; *Schweizer* 144; *Mayser* I 256; *Blass — Debrunner* 35, § 50; *Reinhold* 54; *Psaltes*, § 486.

b

1. В края на този ред се виждат долните части на 8 букви, които могат да бъдат 8 ΜΕΤΟΝΕ.

2. За τῶν φοσάτων вж. при № 14, 5 — 6. Местоимението αὐτοῦ се отнася навярно до Крум в следния ред.

3. ἐν]ίκισ[ε]ν = ἐνίκησεν. За Крум вж. *Златарски* I 1, 247 и сл.; *Ostrogorsky* 164 и сл.; *Бешевлиев*. Първобългари 106 — 134. За формите и етимологията на името — *Moravcsik*. Byz. II 174.

4. Допълването ἐπύι]σεν [θ]υσίαν е напълно сигурно, срв. № 7, 4 — 5. На камъка след Θ се вижда ясно лявата полегата хаста на А, следователно ΘΑ. Ако тези букви не са началото на някакво местно име, то единствената дума, която може да се допълни тук, е θάλασσα. Това допълване може да се подкрепи с известието на Теофан (503, 10) за жертвоприношение, извършено от Крум при Цариград до морето, вж. Извори VI 289.

5. В този ред се забелязват само горните части на буквите Р и В.

c

1. Споменатият тук τὸν ἀδελφόν е по всяка вероятност братът н Крум, срв. №2, 5–7 и №47, 9.

2. Подлогът на ἀπέθανεν не може да се определи със сигурност

3. След последната запазена буква O се забелязва една отвесна хаста, която може да бъде N, M или Г. Ако това е началото на императорското име, а не някаква друга дума, то може да бъде Νικηφόρος или Μιχα (I 811–813). Последното е по-вероятно. За словореда ὁ βασιλεὺς ὁ... срв. №47, 10: ὁ στρατηγὸς ὁ Λέον.

*

И трите откъслека се свързват един с друг не само по отношение н материала (мрамор), палеография и местонахождение (Силистра и път за Силистра), но и по действуващи лица. Това позволява да се приеме, ч и трите откъслека са излезли не само от една и съща каменоделск работилница, но представят части от един голям летописен надпис, издълбан навярно върху няколко плочи. В откъслек *a* се споменава имет на византийския император Никифор, във втория – това на негов съвременник, българския владетел Крум, а в третия се говори за някакъ брат, навярно брата на последния. Тези три лица са играли, както известно, главната роля в българо-византийските войни между 807 и 81 Следователно разказът в трите откъслека се отнася до събития в тоз промеждутък от време. Обаче фрагментарното състояние на съдържанието на откъслеците не позволява нито сигурното им хронологическ подреждане, нито сигурното свързване на запазения текст с извест исторически събития.

За първия откъслек *Бъри* (343, заб. 1 = ИИД IV, 1915, 117) прие, че отнася до неуспешния поход на Никифор в 807 и до тогавашния бунт в Византия (Theoph. 482, 28–29 = Извори VI 278, към това *Златарски* I 251 и 259, заб. 1), а *Успенский* (ИРАИ X 229) – до похода в 811 или д участието на византийския пълководец Никифор Фока във войните българите в 896. Последното предположение е напълно изключено. О останалите две предположения най-вероятно е второто, а именно, първият откъслек стои във връзка с Никифоровия поход от 811 пора споменаването на крепостта Маркели, до която Никифор не е достиг в похода от 807. Разбира се, не е изключено, че в похода от 807 част византийските войски са били изпратени напред в Маркели, а също та че и в похода от 811 е имало негодуване всред византийските войски, което свидетелствуват бягството на Византий, любимия прислужник Никифор, и злословието на въоръжените на свои средства бедняци вед с войските (Извори VI 281).

Сравнително по-ясно е съдържанието на втория откъслек. А споменатото в р. 4 жертвоприношение трябва наистина да се отъждест с това, за което разказва Теофан, то откъслекът е разказвал за побед на Крум при Версиникия и за похода му срещу Цариград в (вж. *Златарски* I 1, 268 и сл., и *Ostrogorsky* 167 и сл.).

Запазените в третия откъслек три думи в три реда са съвършено недостатъчни, за да може да се свържат със събития, известни от други извори. Ако в р. 3 е стояло наистина името на императора Михаил, то глаголната форма „умря“ се отнася може би за смъртта на Ставракий, сина на Никифор. Но всичко това е несигурно.

Военните успехи на българския владетел Крум срещу Византия и особено поражението и гибелта на византийския император Никифор на 26 юли 811 са намерили голям отзвук във Византия, за което свидетелствуват не само византийските хроники и житийни текстове, но и Ватиканският разказ. Тези успехи са направили естествено силно впечатление не само на византийците, но преди всичко на самите българи, които са подирили начин да ги отбележат чрез издълбаване на надписи.

За датата на издълбаването на горните откъслеци може да се заключи отчасти от тяхната палеография, на която някои особености се срещат и в Омуртаговия надпис под № 56. Затова може да се приеме с голяма вероятност, че откъслеците, или надписът, са били издълбани във времето на Омуртаг. В полза на това предположение говори и мястото, гдето са намерени откъслеците – Силистра, в който град според надпис № 56 Омуртаг построил великолепен дворец. Тук е стоял навярно надписът с подвизите на Крум. Мундрага е било може би първобългарското име на Силистра.

Откъслек от мраморна плоча, вис. 0,35, шир. 0,457, деб. 0,085, намерен в развалините на малкия дворец в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 198). Образ 49.

Издания. Успенский. ИРАИ X, 1905, 238, № 1, (табл. 36, 1); *Бешевлиев* ПН I, № 45 (и с. 144 и сл.).

------ΩN Λέων----------------
------(κὲ) ἐζοῦμεν τ[ότε (?)------]
[------Λέ]ων ὄνομα Ε------------
[------τὸν] Λέοντα τὸν-----------
5 ------μου ἵνα ἀφῆ μ[ου-----------]
------ICACMA------------------

Букви. Буквите, които са високи 0,04, са издълбани грижливо и хубаво върху предварително огладена повърхност. Те приличат отчасти на буквите в № 3 и № 7. Забележителни са буквата Υ в р. 5, която прилича на лат. V, и буквата А в р. 3, на която триъгълникът в средата завършва с почти отвесна чертица надолу. В р. 5 буквата Н е свързана с буквата М.

Особени знаци. В р. 2 κέ е предадено със S, а ου с 8. В р. 5 пред и след ἵνα е издълбана по една точка в средата на реда, чието значение е неизвестно.

Ортография. Запазеният текст не показва отклонение от традиционната ортография.

1. Първите две букви, запазени в началото на реда, не могат да допълнят със сигурност. – За кого се отнася името Лъв, което се срещ в р. 4, може би в р. 3, не може да се каже със сигурност. Може би това византийският император Лъв V (813–820).

2. Подлогът на глаголната форма ἐζοῦμεν = ἐζῶμεν „живеехме", коят е образувана по подобие на глаголите на -έω, вж. Увод, § 27, е може б „българите". Буквата Т в края на реда се допълва най-приемливо кат наречието за време τότε.

3. В началото на реда трябва да се допълни името Λέων, а в кра може би ἔχει или ἐστίν. За именителния падеж при ὄνομα вж. *Kühner – Gerth* I 45; *Schwyzer* II 66; *Blass – Debrunner* 95, § 143; *Wolf* II 24.

5. За личното местоимение μου в началото на реда, което се отнас до автора на надписа, вж. Увод, § 33. – Буквите АФНМ в края на ред Успенский чете и допълни като ἀφ' ἡμ[ῶν]. Обаче след ἵνα обикновен следва глаголна форма, вж. Увод, § 32. Затова тези букви трябва да четат по-скоро ἀφῆ Μ... = ἀφεῖ μ[ου?, срв. NT I J. 1, 9; ἵνα ἀφῆ ἡμῖν. За ἀφ вж. *Hatzidakis* 309; 334; *Jannaris* 243 § 960; *Psaltes* 237; *Dieterich* 22 *Blass – Debrunner* 58 § 94; *Radermacher* 96; *Schwyzer* I 688.

6. Буквите ΙCAC представят може би завършекът на някакв аористно причастие.

*

Коректната ортография и отчасти език отделят този откъслек другите първобългарски надписи. Обаче мястото, гдето е намерен, палеографията го свързват с тях. Надписът е разказвал за българ византийските отношения може би във времето на византийск император Лъв, ако споменатото в р. 1, 3 и 4 име се отнася наистина този император.

5. Половина от разцепена на две мраморна колона с жлеб за улей пр цялата лицева страна, горе отчупена, по-рано вис. 1,10, сега 0,98, шир 0,375, намерена в турските гробища при Плиска, до 1956 е служила за уле на чешма в местността Дели Асан сърт при гара Църквица, Новопазар ско, сега в Археологическия музей в София (инв. № 3960). Образи 50 – 5

Издания. К. и *Н. Škorpil.* АЕМ XIX, 1896, 242, № 7 (= Отчет 1 № XVII; *Успенский.* ИРАИ X 236, № 7; *Бешевлиев.* ПНІ, № 16 и с. 111

....ΝΟC ἀ[πῖλ]θεν
....ΟC. τοὺς ἀνθρόπους
....AC ἰς... ὀπίσσω
....τ]αῦτα κάστρα ὁ αὐ-
[τὸς - - - - - - - - - - - - - ἔλ]αβεν.

1 Шк. ....νος ἀ...[ο].. 3 Шк. и Усп. ....σισ.. ὀπίσσω 4–5 Шк. τα κάστρα αὐ[τὸς κατέλ]αβεν 5 Усп. [τὸς ἔλ]αβεν

Превод

... отиде .... хората ... назад ... тези крепости същият ... превзе.

Букви. Буквите са високи 0,03 – 0,045. Буквата А е с триъгълник в средата. В р. 4 дясната хаста на същата буква излиза над буквата.

Ортография. *о* = ο и ω.

Надписът е бил преписан от К. Шкорпил в 1895. Тогава той е имал пет реда. Сега първите два реда са отчупени, които тук са дадени според преписа на Шкорпил.

1. Буквите NOC могат да бъдат краят на някакво лично име или на първобългарската титла καυχα]νος.

3. Запазените букви ACIC в началото на реда не дават възможност за едно сигурно допълване. Последните две букви могат да бъдат предлогът ἰς = εἰς. Двойната σ в ὀπίσσω има вторичен произход, вж. Увод, § 24.

4. Изпускане на члена след показателното местоимение ταῦτα не е рядко явление, срв. № 2, 19. В повечето случаи се касае за един вид хаплология, вж. *Radermacher* 113. – Кой се означава с ὁ αὐτός, не може да се каже. Може би се касае за същото лице, споменато в р. 1.

*

Надписът е разказвал очевидно за някакъв поход. Запазеният текст обаче не позволява да се определи нито времето, нито срещу кого е бил насочен. Може би се касае пак за поход на Крум.

6. Горна част от мраморна колона с прост профил горе, средата на надписното поле е отчупена, също горе и долу, вис. 0,78, диам. 0,47, намерена при разкопки в развалините на една малка църква под скалите при Мадара, гдето е служила за олтарен камък, сега в Археологическия музей в София (инв. № 2461). Образи 54 – 57.

Издания. Fehér. Les monuments 43 (само препис с маюскули); *Бешевлиев.* ИИД XI – XII, 1932, 365 и сл.; *Фехер.* Сб. Мадара I, 1934, 380 и сл.; *Бешевлиев*, ПН I, № 17 (с. 111 и сл.).

[Κανα συβηγ]η
Ομου[ρταγ ὁ ἐκ Θεοῦ] ἄρ-
χον ὁ [........]ἦτ-
ο ΩΔ [...κὲ ἐπύησ]εν
θυσ[ήαν ἧς τὸν θεὸ]ν Τα-
γγραν.........HC η-
τζηργ[ου κολοβρος (?)..] ΓΧ8
Τ8Γ...........PH ἐ-
πὴ...............PYCE
κ(ὲ)...................ABA
......................NKA
......................NEN

Фехар (Мадара) 3 ἐ[στὴν....] НТ 4 ΟΨΑ........ΕΝ 5 Θ(εο)ῦ Σ........ΙΤα- 6 γγρὰς [κὲ ὁ 'Ρατα]ής

Превод

Кан сюбиги Омуртаг от бога владетел...беше...и направи жертвоприношения на бога Тангра...ичиргу (колобър?)...

Букви. Буквите са високи 0,03–0,04. Буквата А има формата на триъгълник с продължени хасти на дясната страна. Буквата Δ лежи върху хоризонтална линия, която се подава от двете страни на буквата.

Особени знаци. Буквите НР са свързани в р. 7. Съюзът καί се изразява с буквата К, на която долното рамо има полегата чертица.

Ортография. ι = η, ο = ο (веднъж ω).

1. За допълнената първобългарска титла на кана вж. Увод, §45. За ἧτο = ἦν вж. Увод, §27.

5–6. Ταγγρα е гръцка транскрипция на висшия бог у тюркските народи tangra или tängri, чието първоначално значение е „небе“, вж. *Gabain*. Glossar 340; *Айдаров* 364; *Moravcsik*. Byz II 296; *Roux*. Tängri. Вж. също *Бешевлиев*. Бит 74 и *С. Г. Кляшторный*, Праболгарский Тангра и древнетюркский пантеон; *С. Ваклинов*, София, 1984, 18–22. Според един турски ръкопис върховният бог на българите се наричал tangry, вж. *R. Roesler*. Romänische Studien, Leipzig 1871, 251, заб. 4; *Куник*. Известия 154; *С. Г. Кляшторный*, Праболгарский Тангра и древнетюркский пантеон. Сб. Ваклинов. 18–22. В края на р. 6 буквите НС са навярно завършекът на лично име.

7. Тук може да се допълни κολοβρος или βοιλας.

*

Това, което е отчасти запазено и допълнено сигурно, показва, че е било извършено жертвоприношение на бог Тангра. Ако колоната не е била донесена от другаде, би могло да се приеме, че жертвоприношението е станало при Мадарските скали, където ще да се е намирало светилище на висшия бог Тангра.

7. а) Откъслек от дясната страна на мраморна плоча с рамка, вис. 0,175, шир. 0,315, деб. 0,085, намерен до малкия дворец в Плиска в 1949, сега в Археологическия музей в София (инв. № 3959). b) Откъслек от лявата страна на мраморна плоча с рамка, вис. 0,30, шир. 0,25, деб. 0,09, намерен в Плиска, сега в музея в Плиска (инв. № 1843). Образи 58–59.

Издания. а) *В. Бешевлиев*. ИАИ XX, 1955, 281, № 8. b) Неиздаден.

а) - - - - -ΚΑΛΙ
- - -ΑΛΙΑ ἔτ(η)
- -Α Βογιαν-
- - -ἄ̣ρ̣χ̣ο̣ν̣τ̣-

α (?)-----
b) X------
ΒΑ------
ΗΣΕ-----
SΔΙΑ-----
ΚΑ------

Букви. Буквите са високи 0,03–0,05 и приличат на тези в №3 и 4. Ъгълчето на буквата А завършва на места с опашчица, проточена долу, както в №4, р.3. Буквите А и Δ лежат върху хоризонтални линии. Буквата I в р.2 на откъслек *a* и в р.4 на откъслек *b* имат от двете страни на горния край по една точка.

Особени знаци. Буквата Т в р.2 на първия откъслек има в долния край една полегата черта, която върви от ляво на дясно, за да изрази съкращението -η или -ων. Срв. №3а, р.10, вж. Увод, §20.

Ортография. γ = *j* в Βογιαν-.

1. ΕΤ = ἔτ(η) или ἐτ(ῶν), за последното вж. №41, 1.

3. В името Βογιαν- = Βοιαν- буквата Г представя т.нар. ирационална гама за премахване на зева между две гласни в гръцки, вж. *Hatzidakis* 119–120; *Jannaris* 155b; *Dieterich* 91–92; *Psaltes* 77; *Schwyzer* I 209; *Jos. Boüüaert.* Le Gamma irrationel, Βυζαντινὰ Μεταβυζαντίνα I, 1946, 55–63. Срв. Theoph. 357, 19 Βατβαϊᾶν срещу Βατβαιγάν в по-лошите ръкописи и Theoph. Cont. 307, 2 βαγιάνος. За монголското лично име Баян вж. *Moravcsik.* Byz. II 83–84, а за формата в надписа – Увод, §36. За личността на споменатия тук Боян, както и за евентуалното съдържание на надписа не може да се каже нищо. Заслужава да се отбележи, че този надпис е издълбан върху плоча с рамка вм. колона.

Варовиков блок, вис. 0,275, шир. 0,20, деб. 0,22, намерен в наоса на базилика №1 в местността Армутлук при Плиска, сега в музея в Плиска (инв. №1827). Образ 60.

Издания. Ст. Михайлов. Разкопки и проучвания III, 1949, 180; *В. Бешевлиев.* ИАИ XX, 1955, 272, №2 с фото.

...ΗΣΙΑΔ....
..καυχανος
...ταγμα

Букви. Буквите са високи 0,055. Буквата А е с хоризонтална хаста в средата. В началото на реда се забелязва несигурно лигатурата ΗΣ.

2. За титлата капхан вж. Увод, §42.

3. Значението на думата ταγμα не е сигурно. Тя може да бъде известната гръцка дума τάγμα „отред войници“ или тюркска титла (*Moravcsik.* Byz. II 296).

9. Откълслек от варовикова плоча, вис. 0,19, дъл. 0,16, деб. 0,55, намерен в Плиска, сега в музея в Плиска. Образ 61.

Издания. В. Бешевлиев. ИАИ XX, 1955, 279, №3 с фото.

–––––––––
–––τοῦ ὠνίου–––
––βαγατουρ Κ––––
––––ΠΩΛ–––––––

Букви. Буквите са високи 0,04. Буквата А е хоризонтална средна хаста, а горе завършва с малка опашка над ъгъла.

Ортография. ο = ω (?)

1. В началото на реда се забелязва долният край на буква, вероятно 8. – Значението ὠνίου е неясно. Тук може да се касае за τὸ ὤνιον „стока“. В такъв случай буквите ΠΩΛ в р. 3 могат да принадлежат към глагола πωλέω „продавам“.

2. Последната буква в реда може би трябва да се допълни κολοβρος. За βαγατουρ вж. при №48, 1.

10. Откълслек от варовикова плоча, вис. 0,15, шир. 0,14, деб. 0,04, намерен в Плиска, сега в музея в Плиска (инв. №1833). Образ 62.

Издания. К. Миятев. ИАИ XIV, 1943, 84, обр. 152, 2, само факсимиле без транскрипция; *Fr. Altheim.* Literatur und Gesellschaft im ausgehenden Altertum I, Halle, 1948, 202 II; *В. Бешевлиев.* ИАИ XX, 1955, 279, №4, фото.

– – – – ΒΑΓ̣Α – – – –
– – – CIXAŻ – – – –
– – – ΑΛ – – – –

1 Г или I, или Т 2 С или Є.

Букви. Буквите са високи 0,05. Буквата А има хоризонтална хаста. Двата полукръга на буквата В са разделени един от друг.

1. Запазените букви могат да се допълнят като βαγαινος или βαγατουρ.

11. Откълслек от десния край на варовиков блок, вис. 0,29, шир. 0,19, деб. 0,21, намерен в наоса на базилика №1 в местността Армутлук при Плиска, сега в музея в Плиска (инв. №1828). Образ 63.

Издания. Ст. Михайлов. Разкопки и проучвания III, 1949, 179 и сл.; *В. Бешевлиев.* ИАИ XX, 1955, 281, №6 с фото.

– – – – – –
– – – – ΟΛΖ
– – – – 8HPXI

Букви. Буквите са високи 0,06. Буквата O е с точка в средата. Пред и след буквата Λ има по една точка, на които значението не е ясно, срв. №4 и 5 и Увод, §20. Може би те служат да означат цифровата стойност на буквата. Забележителен е знакът 2 , който тук може да означава цифрата ς = 6. За него вж. Увод, §19.

1. Ако последните две букви не означават цифри, тук би могло да се чете ὅλον или да се допълни τ]ὸ λο[ρίκιον, срв. №50, 1.

2. Буквите HPXI могат да се допълнят като ἤρχι[σα, -σεν, -σαν.

Откълслек от мраморна колона, вис. 0,15, дъл. 0,145, деб. 0,023, намерен в Плиска, сега в музея в Плиска. Образ 64.

Издания. В. Бешевлиев. ИАИ XX, 1955, 277 и сл., №1 с фото.

— — — — — — — —
— — — Є̣TȢKΛΙ̣ — — — — — —
— — — — Ω̄N ἧτο ЄΜ̣ — — —
— — — — — κὲ ἔδοκα α[ὐτόν] — —
— — — — ΙΑΠΛΙΡΙ — — — — —
5 — — — — — Λ̣Η̣Λ̣ — — — —
— — — — — — — — — — —

Букви. Буквите са високи 0,02. Буквата Δ лежи върху хоризонтална линия и напомня на кирилско Д. Буквата A има хоризонтална средна хаста. Буквите A и Λ завършват горе с опашчица. Характерна е буквата K, на която страничните две хасти са много дълги и образуват остър ъгъл.

Особени знаци. Съюзът κέ = καί е изразен с белега *s*, който се среща и в 4; 41 и 42, а също и в други късни гръцки надписи (напр. *Grégoire*. Recueil I, №233, №236, №239 и др.). Забележителен е знакът 2 ,който в р. 3 означава звука *е* (срв. *Gardthausen* II 327 и 335), а в същия ред след Δ и в р. 2 звука *о*, срв. №13 и №51. Над Ω е издълбана хоризонтална чертица, която може би е без значение, срв. №59, 2; 6.

1. Буквите T са може би краят на някаква дума в родителен падеж или членът τοῦ.

2. За формата ἧτο = ἦν вж. Увод, §27. Последната буква може да бъде и N.

3. В края на реда може да се допълни също αὐτούς, -ὑτό, -ὑτήν.

4. Без околен текст сигурно четене на запазените букви не може да се предложи.

Колона от сиенит, горе профилована, вис. 2,50, диам. горе 0,38, намерена в турските гробища при Тумбул джамия в Шумен, сега в Археологическия музей в София (инв. №366). Образи 65—66.

Издания. Н. и *K. Škorpil.* AEM XIX, 1896, 242 и сл., № 8, факсимиле с четене и тълкуване на отделни думи (*Шкорпил.* Отчет 13, № XVIII); *Успенский.* ИРАИ X, 1905, 232 и сл., № 6 (фото табл. 45); *Златарски* I 1, 451–459 (срв. МСб. 24, 1908, 51 и сл.); *Bury* 481 и сл.; *П. Ников.* Кавхан Исбул. Сб. Златарски 197–204 с препис с маюскули; *Бешевлиев.* ГНМ, № 17 и с. 419 и сл. (ПН I, № 18 и с. 112 и сл.) и ПН II, с. 35 и сл.; *F. Dvornik.* BCH 52, 1928, 131 и сл.; *H. Grégoire* Byzantion 9, 1934, 773–783.

(Κανα συβιγι Μαλαμιρ)
[ὁ ἐκ θε]οῦ ἄρχ(ον)· ὁ Κρουμος ὁ πάπος μου μετὰ ἡ-
μᾶς ἴβρεν τὰ (ἔρ)γα τοῦτα κὲ ὁ πατήρ μου ὁ ἄ[ρχον Ομουρταγ]
ἰρίνην λ′ ἐτ(ῶν) πυίσας κὲ καλὰ ἔζισ(εν) μετὰ τοὺς Γρ[ικοὺς]
5 κὲ τὸ ἀρχẽ(ον) καλὰ ἔζουν κὲ ὑ Γρικὺ ἐρήμοσα(ν) τὰ [χορία ἡμõν
κὲ ὁ ἄρχον] ὁ Μαλαμιρ μετ(ὰ) τ(ὸν) καυχανον Ισβουλ(ον) ἐπάρ[χον]
μετὰ λα(ὸν) ἶλθ(εν) ἰς τοὺς Γρικοὺς κὲ τοῦ Προβάτου τὸ κάσ[τρον]
<κάστρ(ον)> κὲ τοῦ Βουρ(δίζου) τὸ κάστρ(ον) κὲ τὰ χορ(ί)α τõν Γρικ(õν) ἐ[ρ-
ήμοσεν?] κὲ ἄπασ(αν) φύμ(ην) ἐπύισ(εν) κὲ ἶλθ(εν) ἰς Φιλιπόπολ[ιν
10 κὲ ὑ Γρικὺ ἔ]φυγα(ν) κὲ τότε ὁ καυχα<χα>ν(ος) Ισβουλ(ος) συντυχία(ν) ἐπύ-
[ισεν μ]ετὰ τὸ(ν) ἄρχ(ον)τα τὸ(ν) ὑπέρφυμ(ον) πρὸς τοὺς Φιλι(ποπολίτας).

3 Г или Р. Върху последната буква Т е издълбано допълнително Х.
Тук са дадени само различните допълвания, но не и четения.

---

2 Усп(енский)...ἔτους, **Зл(атарски)** ς...; **Усп., Зл., Ник(ов)** μέγας, **Бъри** με[τα глагол], **Гр(егоар)** μ(ε)τὰ τ(ὸν) λα(ὸν) **3 Усп.** [᾿Ομ]βρεταγ ἀτουτα, **Зл.** ὑβιγη...], **Ник.** Μαβιβρεν ταγατ ουτα, **Гр.** [τὰ μάρ]μαρ(α) ἴβρεν τὰ γ' τοῦτα; **Усп.** ὁ ᾿Α..., **Зл.** ᾿Ο[μουρτάγ], **Бъри.** ὁ ἄ[ρχων ᾿Ωμουρτάγ], **Ник.** ᾿Ομουρ[τάγ]. **4 Усп., Зл., Ник.** [εἰρήνην τε π(οιή)σας καὶ; **Иречек** τοὺς Γ[ριχούς], **Бъри** καὶ οἱ Βουλγάροι. **5 Усп.** [κατὰ] τὸ ἀρχαῖον, **Зл., Ник., Гр.** καὶ τὸ ἀρχαῖον; **Зл., Ник.** τ[ὰ χωρία]. **6 Зл.** [ἄρχων], **Ник.** [ὁ ἐκ θεοῦ ἄρχων]; **Усп.** ἐπα..., **Зл.** ἐπ[αρχε], **Бъри** ἐπο[λέμησε **или** ἐπῆρε πόλεμον], **Ник.** ἐπάρ[χων], **Гр.** ἐπάρ[ας λαὸν καὶ]. **7 Усп.** λαὸν καὶ τοὺς Γραικούς, **Бъри** [μετ]ὰ λαοῦ πολλοῦ] καϊ ἰς τοὺς Γριχούς, **Зл., Ник.** καὶ κ]αλὰ ἔ[ζησ]ε εἰς τοὺς Γραικούς, **Гр.** [βοη]λάδ(ας) ἦλθ(εν). **8 Усп., Бъри** (καὶ) τὸ Βουρ(δίζου), **Зл.** καὶ τοῦ [Σχου]ταρίου τὸ κάστρον, **Ник.** Δ[ώσας] καὶ τὸ Βούρ(δου), **Гр.** άστρον κὲ τὸ Βουρ(δίζου); **Усп., Бъри** τὰ χώρα τ(ῶν) Γρ(αι)κῶν, **Зл.** τὰ χωρ[ί]α τ(ῶν) Γραικ(ῶν) ἐπέδωκε, **Ник.** ἐπέ-, **Бе.** и **Гр.** ἐπ[ολέμησεν]. **9 Усп., Бъри** [ὑπὲρ] ἅπασ(αν) φήμ(ην) ἐπ(οίη)σεν, **Зл.** ...καὶ ἅπασ[αν]..., **Ник.** [στρεψεν] καὶ..., **Гр.** τους (καὶ) ἅπασ(αν) φύμ(ην); **Гр.** [καὶ οἱ Γριχ-]. **10 Усп.** (γῆν) καὶ τόπ(ους) ὁ καυχάνος, **Бъри същото без** γῆν, **Зл.** .... ὁ καυχάν(ος) αὐ[τοῦ], **Ник.** ... ΑΓΑ καὶ τότε, **Гр.** ο[ἱ ἔ]φυγα[ν]; **Усп.** συντυχίᾳ ἐπ[ωφελούμενος], **Зл.** ἐπ[ανώ-], **Ник.** ἐπ[αν-], **Гр.** ἐπ[έστρα-]. **11 Усп., Бъри** (καὶ) τὸ ἀρχ(αιό)τατο(ν) ὑπέρφ(η)μ(ον) προστε..., **Зл.** ρθωσε τὸ ἀρχ(αιό)τατο(ν) ὑπέρφημ(ον) ὅρος (τῶν) Βουλγάρων, **Ник.** [ὥρθωσεν] τὸ ἀρχαιότατον ὑπέρφημον πρὸς τὸν [῎Ιστρον?] **Гр.** [τευσε μετὰ τ]ὸν...; πρὸς τ(οὺς) Φιλί[ππους].

Превод

(Кан сюбиги Маламир) от бога архонт: дядо ми Крум намери с нас тези произведения (?). Баща ми Омуртаг архонтът, като сключи 30-годишен мир, добре живя с гърците и отначало и аз добре живеех, но гърците опустошиха нашите земи и архонтът Маламир, който управляваше заедно с капхан Исбул, отиде с войска срещу гърците и опустоши крепостта Проват и крепостта Бурдизон и земите на гърците и придоби всякаква слава и дойде във Филипопол и гърците избягаха и тогава капхан Исбул заедно с преславния архон направи среща с филипополийците.

Букви. Буквите са високи 0,02–0,035. Те са издълбани много небрежно, което затруднява извънредно много четенето и го прави на места несигурно. Буквата А е с хоризонтална средна хаста. Буквите Е, С, О и 8 са закръглени.

Особени знаци. Особено внимание заслужават двата знака за съкращение S и 2 (вж. № 12). Знакът S означава съюза κέ = καί. Обаче поради смесване на двата знака от каменоделеца те означават: 1) звука *е*; 2) глаголния завършек -εν; 3) сричката -ον(-); 4) окончанието -ος; 5) окончанието -ους; 6) в р. 9 окончанията -αν в ἅπασαν (9) и -ην във φύμην (9); 7) евентуално звука *i* в ἶλθεν. Изпуснатите краесловни букви и срички се означават чрез хоризонтална чертица над последната издълбана буква, напр. КАΛ = καλά (4), MST = μετά (2), ΚΑΣΤΡ = κάστρον (8), ΕΡΗΜΟΣΑ = ἐρήμοσαν (5) и др. Думата ἄρχων в р. 2 е издълбана АР с поставен отгоре Христовия монограм. Буквите НР и НМ са свързани.

Ортография. i = ι (покрай 4 пъти η), αι = ε, οι = υ, ω = ο.

Началото и особено краят на редовете не са навсякъде добре издълбани или са заличени от времето. Някои букви са повторени от неука ръка в ново време или са издълбани нови букви върху старите, поради което са станали почти нечетливи. Надписът прави впечатление на несполучлив опит да се издълбае надпис върху мъчно податлив за дълбане камък. С това биха се обяснили някои неясноти в началото на надписа и неговото крайно небрежно издълбаване.

1. Допълването κανα συβιγι Μαλαμιρ, което е направено въз основа на № 58, 1–3, се налага от личното местоимение μου след πάπος, а също и от съдържанието на целия надпис. На камъка обаче от този ред не се забелязват никакви сигурни следи, поради което може да се приеме, че тези думи не са били издълбани.

2. За опростяване на двойната съгласна в ὁ πάπος = πάππος вж. Увод, § 24.

3. Даденото четене в началото на реда буди известно съмнение и не може да се свърже задоволително със следващия текст. Тук бихме очаквали по-скоро изречение със следното съдържание: „Дядо ми Крум воюва с гърците.“ Тук се касае навярно за грешка на каменоделеца или за смесване с друг надпис. – ἶβρεν = ηὗρεν, ако така трябва да се чете, е единственият случай в първобългарските надписи, в който звукът *в* е предаден с β = υ. Думата ἔργα, на която първата сричка не е издълбана, означава тук „художествени творби“, срв. Const. Porph. de cer. 661, 20: ἔργα ἀργυρᾶ διάχρυσα. За τοῦτα = ταῦτα вж. при № 2, 17. Словоредът τὰ ἔργα τοῦτα отговаря на τὰ γράματα ταῦτα, № 57, 23–24; τὸ ἀνάβρυτον τοῦτο, № 58, 7–8, и τὸν τόπον τοῦτον, № 2, 25–26. Грегоар (774–776) свързва началото на реда със следното съобщение на Теофан (563, 21 и сл. = Извори VI 289): „Рагневен от това, злосторникът изпратил един отряд за грабеж в Св. Мамант, изгорил тамошния дворец и като натоварил на коли медния лъв от хиподрома заедно с мечката и змея на водохранилището и избрани мраморни статуи, завърнал се...“

4. За ἰρίνην λ′ ἐτõν = εἰρήνην λ′ ἐτῶν срв. №41,3. За употребата на genitiv. qualitatis в късногръцки вж. *Schwyzer* II 112; *Tabachovitz* 6; *Thumb*, §45; *Roussel*, §278. – За тридесетгодишния мир вж. при №41. – За свързването на причастието с verbum finitum чрез καί в πυίσας κὲ καλὰ ἔζισεν = ποιήσας καὶ καλὰ ἔζησεν срв. Malalas 389, 5 и сл.: καὶ ἀκούσας Λεόντιος καὶ Ἰλλοῦς καὶ οἱ μετ᾽αὐτοῦ καὶ ἀνῆλθαν… Вж. за това *Jannaris* 1720; 2168b; *Krüger* 59, 2, 9; *Radermacher* 218; *Ljunguik* 45 и особено *Hj. Frisk*. Partizipium und Verbum finitum im Spätgriechischen, Glotta 17, 1928, 57 и сл. – καλά койне καλῶς = εὖ. В средно- и новогръцки формата за мн. число на прилагателните служи, както е известно, за наречие, вж. *Hatzidakis* 307; *Dieterich* 182; *Thumb* 72, §122. За словореда при наречието вж. Увод, §32. – ἔζισεν = ἔζησεν: в койне атическата форма ἐβίων е била заменена, както е известно, с йонийската ἔζησα, вж. *Dieterich* 238; *Nachmanson* 167; *Blass – Debrunner* 50, §75. – За μετά с акузатив вм. генитив вж. Увод, §31.

5. За наречието τὸ ἀρχέον = τὸ ἀρχαῖον срв. Const. Porph. de them. 60, 5 и сл.: τὸ δὲ ἀρχαῖον αὔτη ἡ νῆσος ἐτυραννεῖτο… За формата ἔζουν = ἔζων, която е първо лице ед. число (срв. μου в р. 2 и 3), вж. при №4, 2. Подлогът е Маламир, вж. р. 6. – κὲ = καὶ има тук адверзативно значение „но“ (вж. *Kühner – Gerth* II 248, 4; *Jannaris* 1713; *Ljungvik* 55 и сл.; *Thumb* 175, §261), понеже τὸ ἀρχέον καλὰ ἔζουν се противопоставя очевидно на ὑ Γρικὺ ἐρήμοσαν. – За формата ὑ Γρικύ = οἱ Γραικοί вж. при №3а 2. – За ἐρήμοσαν = ἠρήμωσαν вж. при №2, 10 – 11. Краят на реда е допълнен според №2, 29.

6. За Μαλαμιρ вж. *Златарски* I 1, 332 – 336 и 447 – 459; за формите на името вж. *Moravcsik*. Byz II 180 и *Ст. Младенов*. МСб. XXV, 1909, 88 и сл. Д. Дечев (VI Отчет на БАИ за 1926, София 1927, 20) сравни първата част на Мала- с готските лични имена Mala-ricus, Mala-theus, Mala-bald и прие, че името е готско. За славянския произход на името вж. *Йор. Заимов*. Старобългарските лични имена: Безмер, Гостун и Маломир, ИИБЕ XI, 1964, 452 – 453. – За титлата капхан вж. Увод, §42. – Втората част на името Ισβουλος (Ησβουλος №58, 5) се среща в името на бабалъка на цар Симеон Γεώργιος ὁ Σουρσούβουλος (*Moravcsik*. Byz. II 290), ако под това име не се крие титлата ιτζουργου βουλης, вж. Увод, §43. За Исбул вж. *П. Ников* в сб. Златарски 195 и сл., за името вж. *Moravcsik*, Byz. II 141. – За словореда при ἐπάρχον = ἐπάρχων вж. Увод, §32. За Исбул като съуправител вж. №58, 16 и сл.

7. За допълването μετὰ λαόν срв. №2, 27. – За смяната на първо с трето лице вж. Увод, §33. – Словоредът τοῦ Προβάτου τὸ κάστρον е същият, както №57 и сл.: τῖς Πλσκας τὸν κάνπον, срв. също Theoph. 496, 3: τὸ Προβάτου κάστρον, за това вж. Увод, §32. Развалините на крепостта Проват се намират на около 20 км североиточно от Одрин на една скала над левия бряг на реката Св. Георги (Правади дереси) южно от селото Правади, отбелязани на австрийската генералщабна карта, лист Адрианопел, вж. също *Jireček*. АЕМ X, 1886, 145 и XIX, 1896, 243, Пътувания 695; *Бр. Шкорпилови*. Паметници из Българско I, София, 1888,

71. Тази крепост е лежала на византийския военен път Одрин – Маркели, вж. V. *Beševliev*, Heerstrasse 126.

8. В началото на реда се разчита несигурно думата κάστρον, която представя навярно дитография на същата дума в края на предходния ред. – За крепостта Бурдизон вж. при № 20. – Краят на реда е допълнен според р. 5. Тук би могло да стои и ἐπῖρεν, срв. 2, 30, което обаче е по-малко вероятно.

9. Формата Φιλιπόπολιν = Φιλιππούπολιν с -πο- вм. -που- се среща редовно в гръцките надписи и монети (срв. лат. Philippopolis), напр. *Mihailov*. IGBulg. III, № 878. Тази форма е създадена под влияние на градски имена като Σωζόπολις, Θερμόπολις и др., и производените от градското име жителски имена, напр. Νεάπολις, но Νεοπολίτης, вж. *Debrunner*, § 146, обаче Ἀδριανούπολις. За липсата на члена пред градското име вж. Увод, § 28.

10. Началото на реда е заличено. Предложеното от А. Грегоар допълване ὑ Γριкὺ ἔφυγαν е много подходящо, но не е сигурно. – Думата συντυχία има тук значението „разговор“, срв. Migne. PG X 1553 A: ... καὶ συντυχίας τῆς διὰ Βαρνάβα πρὸς τοὺς ἀποστόλους. Theoph. 63, 25: ἐν τῇ πρὸς τὸν βασιλέα συντυχίᾳ.

11. За -φυμ- вм. -φημ- в τὸν ἄρχοντα τὸν ὑπέρφυμον = τὸν ἄρχοντα τὸν ὑπέρφημον вж. Увод, § 25. Епитетът ὑπέρφημος отговаря на inclytus и ἔνδοξος в титулатурата на византийските императори и е създаден под нейно влияние. Мнението на Г. Фехер (Recueil Th. Uspenskij I, Paris 1930, 3 и сл.), че той представя превод на *υβιγι, е погрешно. – Четенето πρὸς τ(οὺς) Φιλι(ποπολίτας) се налага от съдържанието на р. 9.

*

Сведенията за управлението на Омуртаговия наследник Маламир са извънредно оскъдни. Като се изключи съобщението на Теофилакт Охридски, че Омуртаг имал трима сина, от които по-старият се наричал Енравота, а също и Воин (може би Боян), вторият Звиница, а третият Маламир, който наследил баща си и умрял „безвременно“ (т. е. млад?) три години след посичането на брат му Енравота (Migne. PG 126, 193c – 197c, § 31 – 33 = Писмата на Теофилакта Охридски, превел от гръцки митрополит Симеон, СбБАН, кн. XXVII, София 1931, 258 – 250), горният надпис заедно с надписите № 58 и 69 са единствените извори за управлението и дейността на кан Маламир. Поради това някои учени (напр. Бъри) приеха съвършено неправилно, че Маламир и Пресиан са една и съща личност. Все поради липса на по-подробни сведения точната дата на заемането на властта от Маламир, както и защо са били пренебрегвати първите двама Омуртагови синове остават неизвестни. В. Н. Златарски (I 1, 332 – 337 и 447 – 459) приe, че Маламир е управлявал от 831 до 836, а отстраняването на първия син Енравота от престолонаследието е станало поради неговите симпатии към християнството. За втория син Звиница би могло да се предположи, че е бил болнав и наскоро починал, в полза на което говори обстоятелството, че след смъртта на Маламир властта заел не той, а неговият син Персиан. Обаче не е изключена възможността Омуртаг да е пожелал сам приживе най-малкият син да заеме престола. Така или иначе Маламир станал български владетел доста млад и може би не без съпротива. Що се касае за точната дата на началото на неговото управление, тя трябва може би да се отмести с една-две години от тази, която дава Златарски.

Около същото време станали промени и в управлението на Византия. Императорът Михаил II, с когото Омуртаг поддържал мирни отношения и комуто оказал голяма помощ по време на въстанието на Тома Славянина, починал в 829 и бил наследен от сина си Теофил. От горния първобългарски надпис трябва да се заключи, че новият император наскоро след като заел престола и преди да се заплете във войни с арабите в Мала Азия, се опитал да възвърне част от отстъпените на българите земи съгласно 30-годишния мирен договор и нахлул в пределите на България, надявайки се на лесен успех поради младостта и неопитността на новия български владетел Маламир. Обаче бил принуден да се завърне обратно било понеже срещнал силен отпор от страна на българите, било че в Мала Азия арабският халиф Мамун бил започнал вече военни действия срещу Византия. Отглас от тези събития в изопачен вид изглежда да съдържа хрониката на Михаил Сирийски, според която българите били се подчинили на императора Теофил (вж. приведените от *Златарски* I 1, 317, заб. 2, пасажи: *J. B. Chabot.* La chronique de Michel le Syrien, 3, 1905, fasc. 1, 50: En l'an 1140 (829), mourut Michel, empereur des Romains, et Theophilus régna. Les Bulgares se soumirent à lui. . . ; 73: Theophilus, empereur des Romains, en voyant que les Bulgares avaient fait leur soumission. . .). По-късно или веднага след това българите нахлули в почти оголялата от византийски войски Тракия, завзели крепостта Пров ат и достигнали навътре чак до крепостта Бурдизон (с. Баба Ески), която също завладели. След това те или срещнали съпротива, или се отказали да продължат похода към Цариград. Обаче походът не останал безрезултатен. Маламир заедно с Исбул се насочил към Филипопол, чийто гръцки гарнизон избягал при приближаването на българските войски. Тогава Исбул и Маламир влезли в преговори с населението на града, което навярно им предало града. Българите, използувайки затрудненото положение на Византия поради арабските войни, присъединили Пловдив към България, както това може да се заключи от надпис № 14, понеже едва ли би могло да се предприеме поход в Беломорието, без да бъде Пловдив в български ръце.

Забележително е, че както в надпис № 2, така и тук военните действия на българите се явяват като последица от византийска агресия.

Горните събития не са отбелязани от византийските хронисти. Това не е рядко явление във византийските хроники, срв. надпис № 14, а също и Увод, § 59. За тълкуването и възстановяването на надписа вж. още *Runciman* 292 и сл., Appendix VIII; *Lemerle.* Philippes 138–139.

14. а. Четириъгълна плоча от едрозърнест мрамор, горният ляв ъгъл отчупен, вис. 1,23, шир. 1,19, деб. 0,37. — b_1. Откълсек от десния долен ъгъл на плоча от същия вид мрамор, вис. 0,33, шир. 0,218, деб. 0,19. — b_2. Откълсек от лявата страна (?) на плоча от същия вид мрамор, вис.

0,11, шир. 0,10. – c. Откъслек от левия долен ъгъл на плоча от същия вид мрамор, вис. 0,48, шир. 0,26 (по-рано 0,80), деб. 0,12. – d. Откъслек от горния ляв край на плоча от същия вид мрамор, вис. 0,17, шир. 0,38, деб. 0,18. – e. Четириъгълна плоча от същия вид мрамор с повреден десен горен край, в средата дупка с улей, вис. 1,24, шир. 1,22, деб. 0,37. – Двете плочи и четирите откъслека са били намерени при разкопки във Филипи (Гърция) през годините 1923, 1924, 1932 и 1933. Първата плоча (a) е била видяна от П. Браконие още в 1707. След това е била засипана и в 1923 отново открита, сега навярно в музея при Филипи. Образи 67 – 77.

Издания. a) CIG II 2010 и IV 8691 A (*Le Bas*. Voyage archéologique II 334, № 1440; *L. Heuzey et H. Daumet*. Mission archéologique de Macédoine, Paris 1876, 89; *H. Omont*. Missions arhéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles, II Paris 1902, 1028 – 1037, към това *Lemerle*. Philippes 134, заб. 4, гдето са дадени по-старите издания). – *a* и *e) F. Dvornik*. Deux inscriptions gréco-bulgares de Philippes, BCH LIJ, 1928, 125 – 143 (*Б. Филов*. Два гръцко-български надписа от Филипи, ИАИ V, 1929, 365 и сл.; *В. Бешевлиев*. ΕΛΛΗΝΙΚΑ III, 1930, 232 – 234; *Иванов*. Български старини 1 – 9; *В. Бешевлиев*. ИИД XI – XII, 1931 – 1932, 361 – 369 (= ПН I, № 19 и 20 и с. 116 и сл.; II 40); *P. Lemerle*. A propos des inscriptions protobulgares de la basilique de Philippes, BCH LIX, 1935, 165 – 168; *G. Fehér*, п. т. 169 – 174; *Lemerle*. Philippes 134 – 137 (срв. DACL XIV 734 и сл.). – *b, c, d) В. Бешевлиев*. Нови откъслеци от първобългарски надписи, ИАИ XI, 1937, 301 и сл.

a [Τõ]ν πολ̣ῶν Βου(λ)γά-
ρον̣ [ὁ] ἐκ θεοῦ ἄρχον ὁ Π-
ερσ̣ι̣ανος ἀπέστιλεν
Ι̣[σ]β̣ουλον τὸν καυχα-
γ̣ον δόσας αὐτὸν φοσά-
τα κ(ὲ) τὸν ητζιργου βοιλ-
αν κ(ὲ) τὸν κανα βοιλα κο-
λοβρον κ(ὲ) ὁ καυχανος
ἐπὶ τοὺς Σμολεανους δ-
b – – – – – – – – – – – – –
– – – – – – – – – – – – –
. ΝΕ – – – – – – – – – – –
– – – – – – – – – – – – –
– – – – – – – – – – – –
– – – – – – – – – – – –
– – – – – – – – – – – – – – ΧΟ
– – – – – – – – – – – – – ΜΗΝ
– – – – – – – – – – – – – ΙΕV
c – – – – – – – ΑΓΑΘ – –
– – – – – – – – – – – – – – –
– – – – – – – – – – – – – – –
– – – – – – – – – – – – – – –

— — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — —
d 25 TOC — — — — — — — — — — —
ΕΠ — — — — — — — — — — —
AVTO — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — —
30 — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — —
35 — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — —
ν. Ἤ [τη] ς τὴν ἀλήθηαν γ-
υρεύη, ὁ θ(εὸς) θεορῖ.κ(έ), ἥ της ψ-
εύδετε, ὁ·θ(εὸ)ς θεορῖ. Τοὺς
40 Χριστηανοὺς οἱ Βούλγαρι-
ς πολὰ ἀγαθὰ ἐπύισα[ν]
κ(ὲ) οἱ Χριστηανοὶ ἐλησμόν-
ησαν, ἀλλὰ ὁ θ(εὸ)ς θεορῖ.

18 I може да бъде и дясната отвесна хаста на N.

Превод

Персиан, от бога архонт на многото българи, изпрати Исбул, капхана, като му даде войски и ичиргу боила и кана колобра. И капханът при смоляните... Който търси истината, бог вижда и който лъже, бог вижда. На християните българите направиха много добрини и християните ги забравиха, но бог вижда.

Букви. Буквите са високи: a) 0,049 – 0,12; b) 0,05 – 0,09; c) 0,06 – 0,08; d) 0,08 – 0,09 и e) 0,04 – 0,10. Формите на буквите А, Е, Θ, М, О, Х и С са еднакви във всички плочи и откъслеци. Забележителни са буквите В и Δ, които стоят върху хоризонтална линия, ромбовидното О покрай кръглото и ромбовидното 8 покрай закръгленото в откъслек *e*.

Особени знаци. Срещат се следните лигатури:
a) NΠ, NK, ΓA, ΣΔ
b) MHN
c) ΟΣ
d) TH
и съкращенията: κέ$_2$, ΘΣ = Θεός.

В р. 1 буквата А е издълбана под Г, а в р. 9 Δ под Σ.

Ортография. a) i = ι (един път η), o = ο (един път ω), ει = ι; e) i = ι покрай η, o = ο, αι = ε, ει = ι, οι = υ; οι само в члена и окончанието -οι.

Двете цели плочи (*a* и *e*) и четирите откъслека са части от голям (около 43 реда) надпис, който е бил издълбан върху пет плочи на южния стилобат на недовършената базилика във Филипи, вж. *Lemerle*. Philippes 135. Те са образували част от интерколумните на колонадата. Двете цели плочи са началото и краят на надписа. Към коя от останалите три плочи принадлежат четирите откъслека, както и дали не принадлежат към една и съща плоча, не може да се установи със сигурност. Може само да се каже към коя плоча не принадлежат. Откъслек *b* не принадлежи към последната плоча, понеже запазените букви ΕΥ в последния ред не могат да се свържат с началото на първия ред в тази плоча. Откъслеците *b* и *c* не принадлежат един на друг, понеже запазените букви в края на реда на откъслек *b* не могат да се свържат със запазените букви в началото на реда в откъслек *c*. Откъслек *c* не може да бъде част от втората плоча, понеже ἀγαθά, ако така трябва да се допълнят буквите ΑΓΑΘ, не може да се свърже с последните думи на първата плоча. Следователно откъслек *b* може да принадлежи към плоча 2 и 3, а откъслек *c* към 2, 3 или 4, а откъслек *d* към плоча 3 или 4. Даденото тук подреждане е само приблизително. Откъслеците могат да се подредят, разбира се, и по друг начин. Мястото на откъслек b_1 е съвсем несигурно.

1–2. Изразът Τõν πολῶν Βου(λ)γάρον ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον = Τῶν πολλῶν Βουλγάρων ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων отговаря по смисъл на τοὺς πολοὺς Βουλγάρις ἐπέχοντα в №57, 20. Значението на този израз не е напълно ясно. Той може да се схване буквално, а именно чрез изтъкването на многото българи се подчертава голямата мощ на българите. Той може би стои във връзка със следните изрази в Орхонските надписи (*Айдаров*) 293, 16: „немногочисленных сделал многочисленными“; 297, 29: „Малочисленный народ я сделал многочисленным.“ Възможно е тук да се касае за някакъв тюркски титулатурен израз. – За опростяване на геминатата в πολῶν вж. Увод, §24. – За името на българите вж. при p. 40. На плочата е издълбано ΒΟΥΓΑΡΟΝ очевидно по невнимание, понеже такава форма на името „българи“ е непозната в гръцки език, вж. примерите у *Moravcsik* Byz. II 100–106. – За израза „от бога архонт“ вж. Увод, §49. – Словоредът τõν πολῶν Βου(λ)γάρον ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον е обичаен за първобългарските надписи, вж. Увод, §32. Той не е чужд и на класическите писатели, напр. Thuk. I 65: μετὰ δὲ τῆς Ποτιδαίας τὴν ἀποτείχισιν. Но по-често се среща в късно- и новогръцки (особено в Понтос и Кападокия), напр. TN Matth. 1, 18: τοῦ δὲ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ γένεσις; Malalas 402, 18: τῆς αὐτῆς Ὀδησσοῦ πόλεως τὰς πόρτας (към това *Wolf* II 82); Digen. Akrit. 233: εἰς τοῦ Παστρᾶ τὸ κάστρον, новогр. στῆς Ἀλεξάντρας τὸ βουνό. – Забележително е, че тюркският израз κανα συβιγι не стои в титулатурата на кана. Може би той не е бил повече употребяван.

3. Името Περσιανος, което у Константин Багренородни (De adm, 32 39) гласи Πρεσιαμ, К. Иречек (Arch. 609) сравни с Προυσιανός (Kedren II 469 и 483), сина на цар Иван Владислав, а по отношение на окончанието – с Ἀλουσιανός (за тези имена вж. *Йор. Иванов* в сб. Златарски 59 и сл.). По-късно В. Н. Златарски (МСб. XXIV, 1908, 49 и сл.) посочи и формата Πρεασιανός (*B. Prokič*. Die Zusätze in der Handschrift des Johannes

Skyllitzes, München, 1906, 36 = Извори XI 292). Славянската етимология на името не е сигурна поради Пер- (срв. р. 9 Σμολεανους, следователно не ПРѢ-). Славянската метатеза на ликвидата, която в Πρεσιάμ, Πρεασιάνος или Προυσιανός, ако се касае за едно и също име, е вече прокарана, в Περσιανος още не е настъпила. За такива старинни форми вж. *Vasmer*. Die Slaven, 289. – За члена при личните имена вж. Увод, § 28. – ἀπέστιλεν = ἀπέστειλεν: в койне и у византийските писатели глаголът ἀποστέλλω се употребява по-често, отколкото πέμπω, вж. *Witkowski*. Ber. 260; *Dieterich*. Sporaden 191 под πέμπω.

4–5. Името Ισβουλον е без член, както в № 13, 6 и 10. – Причастието δόσας = клас. δούς принадлежи към аористната форма ἔδωσα, която обаче не е отбелязана в първобългарските надписи, срв. Malalas 26,4: δόσας αὐτοῖς χώραν (към това Merz 38), за това вж. *Hatzidakis*. KZ 33, 1895, 110; *Jannaris* 996, 51; *Dieterich* 220–221; *Reinhold* 89; *Psaltes* 239. За по-голяма яснота тук думите, които зависят от причастието, следват след него, вместо да стоят пред него, както е обикновено, вж. Увод, § 32. За акузативната форма вм. дативната вж. Увод, § 29. – φοσάτα (мн. число от φοσάτον = лат. fossatum към fossa) има тук значението „войска“, срв. напр. Theoph. 393, 10: μετὰ δὲ χρόνον τινὰ φωσάτον ʽΡωμαίων καὶ ʼΑρμενίων εἰσελθόντων ἐν Λαζικῇ. Const. Porph. De adm. 45, 126: Περσικὸν φοσσᾶτον κατὰ ʽΡωμανίας ἐξελθεῖν οὐ δύναται. Думата φοσ(σ)άτον значи още „лагер“ (Suidas φοσσάτον· τὸ στρατόπεδον, Hesych. φόσσατον· ὄρυγμα, Φοσσᾶτον като местно име у Procop. De aed. IV 11) и „война“ (Const. Porph. De cer. 503, 17: ʽΗ ἀπὸ τοῦ φοσσάτου ἐπάνοδος Θεοφίλου βασιλέως = 21 и сл.: ʼΕπανελθόντος τοίνυν Θεοφίλου τοῦ βασιλέως ἀπὸ τοῦ πολέμου κτλ. Theoph. 233, 23–24: καὶ ἐποίησε φωσάτον καὶ ἤρξατο πιάζειν ἐξ αὐτῶν τινὰς καὶ φονεύειν, вж. *Du Cange* s. v.; *Sophokles* s. v.; Const. Porph. de cer. II 458–459; *F. Lammert*. Suda, die Kriegsschriftsteller und Suidas, BZ 38, 1938, 29 и сл.; *Ziliacus* 145 и сл., 164, 226, към това BZ 36, 1936, 108 и сл.; *Zilliacus*. Das lateinische Lehnwort der griechischen Hagiographie, BZ 37, 1937, 334). За различните начини на писане на тази дума вж. *Psaltes* 120; 130 и Theoph. ed. de Boor II 786.

6–8. За първобългарските титли и служби τὸν ητζιργου βοιλαν и τὸν κανα βοιλα κολοβρον вж. Увод, § 43 и 44. За мястото на ичиргу боила във войската вж. № 47, 14–16, където се вижда, че той е командувал дясното крило на войската.

9. Τοὺς Σμολεανους = Смолѣне или Смолꙗне е славянско племе в Драмско, на което селищата не са установени с положителност, вж. *Д. Дечев*. Где са живели смоляните?, сб. Златарски 45 и сл.; *Йор. Иванов*. Български старини 6 и сл.; *F. Dvornik*. Les Slaves, Byzance et Roma au IXe siècle, Paris, 1926, 13 и 237 и сл.; *Lemerle*. Philippes 136. За предаването на ѣ чрез εα вж. *Йор. Иванов*. СпБАН I, 1911, 97 и сл.; *Б. Цонев*. История на български език I^2, София 1940, 330; *St. Mladenov*. Geschichte der bulg. Sprache, Berlin, 1929, 91 = История на българския език. София 1979, 98; *Vasmer*. Die Slaven 269–272. Името на смоляните се среща и по-късно във византийските извори като μέρη или θέμα τῶν Σμολένων, за това вж. *Дечев*, пр. съч.; *Йор. Иванов*, пр. съч.; *F. Dvornik*. BCH LII, 1928, 138 и сл.; RE XIX 2236; *Lemerle*, Philippes 125.

Правилното тълкуване на думите ἐπὶ τοὺς Σμολεανους δ... зависи от значението на предлога ἐπί и от верното допълване на запазената в края на реда буква Δ, която е очевидно начало на някое причастие, както показва словоредът, срв. ἰς τὸν παλεὸν ὖκον αὐτοῦ μένον № 56, 3 – 6 (вж. тук, с. 54, § 32). Обикновено се приема, че предлогът ἐπὶ има тук значението „против, срещу". Но той може да значи и „към", „до" или „при". За правилното разрешаване на въпроса допринася съществено наличието на широкото разпространение през първия период на българската държава на първобългарския апотропеичен знак IYI (*В. Бешевлиев*, Значението на първобългарския знак IYI. – ИНМВ, XV, 1979, 17 – 24) в Средните Родопи днес. Тук напр. в с. Борино, Смолянско, този знак се поставя днес върху оброчни хлябове и овци, за да предпазва от зло или уроки (обр. 198, 199, 200). Съществуването на този знак, макар и в ограничен обсег в Средните Родопи, свидетелствува за някогашното славянско население по тези места. А тези славяни са били безспорно смоляните, които се локализират в тази Родопска област (вж. приведените по-горе посочвания за смоляните). Смоляните или поне част от тях са възприели апотропеичния знак очевидно от първобългарите по време на по-продължителния им престой и мирно общуване с тях. Походът, споменат в надписа, е бил насочен срещу въстаналите славяни в Халкидика (Извори VIII 39: „планините в пределите на славяните"; Извори IX 156: „когато българинът Михаил излязъл срещу Солун" и надпис № 14 а), а не срещу смоляните. Всичко това дава право да се приеме за предлога ἐπί значението „при", следователно „При смоляните". В такъв случай буквата Δ може да се допълни като причастие от глагола διαμένω „пребивавам", а именно διαμένων. Вероятно областта на смоляните е била приютила за дълго време войските на капхан Исбул.

19. ΑΓΑΘ може да се допълни като ἀγαθ[ά, срв. р. 41.

27, ΑΥΤΟ може да се допълни като αὐτό[ς или [-ν.

37. Буквата N в началото на реда представя краят на дума от загубения предходен ред. – За ἥ της = εἴ τις = клас. ὅστις вж. Увод, § 27, срв. TN Marc. 4, 23: εἴ τις ἔχει ὦτα ἀχούειν, ἀχουέτω. На камъка е издълбано погрешно N вм. Η под влияние на предходното N – ἀλήθηαν = ἀλήθειαν.

38. γυρεύη = γυρεύει има тук новогръцкото значение „диря", „търся", ὁ Θεὸς θεορῖ (θεωρεῖ). Тук става дума за християнския бог, който всичко вижда и отдава всекиму заслуженото, срв. Κύριε ὁ πάντα ἐφορῶν... (*C. M. Kaufmann*. Handbuch der altchristlichen Epigraphik, Freiburg, 1917, 153) и Const. Porph. De adm. 29, 2 – 3: Παρὰ τοῦ δικαίου καὶ μισθαποδότου ἀγαθοῦ θεοῦ.

39. ψεύδετε = ψεύδεται.

40. τοὺς Χριστηανοὺς = τοὺς Χριστιανούς в значението „византийци“, „ромеи“ се среща често и у византийските писатели, напр. Teoph. 501, 28 – 32 = Извори VI 288 – 289: „На 22 юни, когато християните и българите застанали един срещу други недалеч от Адрианопол, християните претърпели страшно поражение, а враговете толкова много надделели в боя, че повечето християни, без да видят дори първото сблъскване, побягнали с все сили.“ – За винителния вм. дателния падеж вж. Увод, §29. – За формата Βούλγαρις = Βούλγαρεις (лат. Bulgares, Vulgares) (вм. Βούλγαροι, която се среща и в ръкописите на Теофан, вж. критичния апарат към 143, 26; 275, 14; 433, 15; 501, 28) вж. *Moravcsik*. Byz. II, 100 – 106. За различните опити за тълкуване на това име вж. п. т. 104, към това още *K. H. Menges*. Etymological Notes on some Păčănäg-Names, Byzantion XVII, 1945, 261. По окончание формата Βούλγαρεις може да се сравни с народностни имена като Ἄβαρεις, Χάζαρεις, Σέβερεις, за това вж. *Jireček*. Arch. 612.

41. За опростяването на гемината в πολά = πολλά вж. в р. 1. За οι = υ в ἐπύισαν = ἐποίησαν вж. Увод, §25.

42 – 43. Забележителни са запазването на историческия правопис при дифтонга οι вм. υ в Χριστηανοί и членните форми οἱ в р. 40 и тук и на двойната съгласна в ἀλλά и повторението на израза ὁ Θεὸς θεορῖ.

*

След превземането на Одрин в 813 Крум преселил населението на града и околностите в т. нар. България отвъд Дунава, т. е. в днешна Южна Бесарабия. Преселниците нарекли новите селища по името на старата си родина Македония, а себе си македонци (Златарски I 1, 277). Обаче те не забравили родните си места и търсили само удобен случай да се завърнат отново там. Това им се удало едва в 837. Началникът на преселниците Кордил успял по някакъв хитър начин да отиде при тогавашния византийски император Теофил, който „го приел радостно и като разбрал какво иска, изпратил кораби да вземат македонците и да дойдат в столицата. Владетелят на България бил Владимир (= Маламир, вж. Златарски I 1, 449 – 450), внук на Крум и баща на Симеон. Преселниците решили да се преселят заедно с жените и децата в Романия. Когато Михаил българинът (= Персиан, вж. Златарски I 1, п. т.) излязъл на поход срещу Солун, те започнали да преминават реката с имуществата си“ (Извори IX 156 = Georg. Contin. ed. Moravcsik, Studia Byzantina, Budapest 1967, 30 – 35). По това време избухнало голямо славянско въстание. „След няколко дена бил вдигнат немалък бунт от управителя на онази Славиния. Потоци от кръв потекли като река и цялата област била опожарена и помрачена“ (Извори VIII 39 = *F. Dvornik*. La vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves Macédoniens au IXe siècle, Paris, 1926, 61 – 62). Вече първият издател на надписа Ф. Дворник свързва правилно горните две известия със съдържанието на първата плоча. Но той погрешно прие, че българите поискали да се възползуват от въстанието в Славиния, за да разпрострат властта си и върху тези славяни (*Dvornik*.

BCH LII, 141), понеже това би значило не само нарушение на 30-годишния мирен договор, но и открито завладяване на византийска територия. Ето защо по-вероятно се явява следното тълкуване.

По същото време, когато управителят на Славиния се разбунтувал, византийският император Теофил бил зает с ожесточени борби с арабите в Мала Азия, които изисквали голямо напрежение и участието на цялата византийска войска. За да потуши бунта, императорът Теофил подобно на баща си Михаил II при въстанието на Тома Славянина се обърнал за помощ към българския владетел. С повикването на български войски императорът целял може би още да ги отвлече далеч от Северна България, за да улесни завръщането на македонците в родните им места. Българският владетел Персиан, неподозирайки нищо, се отзовал с готовност на молбата на императора, който му обещавал може би и някакви облаги, изпратил поради големината на въстанието мощна войска под предводителството на двамата най-големи военачалници капхана и ичиргу боила, от които първият бил не само главнокомандуващият, но и началник на лявото крило на войската, а вторият на дясното (вж. № 47). По този начин Северна България била оголена хитро от войски. Това личи ясно от опита на преселниците византийци да преминат Дунава и да си пробият път по сухо през България и от обстоятелството, че комесът, местният български управител на Добруджа, който преминал отвъд реката с малобройната си войска, се обърнал за помощ към намиращите се наблизо маджари, а не поискал подкрепа от централната власт. Не след много дошли и изпратените от императора кораби, на които преселените се натоварили заедно с имота си и се завърнали по море в родните си места.

По същото време българските войски, изпратени на помощ на византийците, бидейки в неведение за това, което се гласяло в най-североизточния край на България, навлезли в Беломорието и достигнали до стария град Филипи, който град те завзели и до Василика в Халкидика, вж. надпис № 14. Дали при това движение на юг те са воювали с племето смоляни или останали при тях на стан, не е известно, понеже то е било разказано в загубените три плочи от надписа. За да не би българите да излязат извън рамките на уговорената помощ и да се опитат да завладеят територии, бил изпратен в Христополис (сега Кавала) цезарят Алекси Моселе, който следял както движението на българите, така и развоя на бунта. Междувременно българите узнали за възвръщането на преселените в България отвъд Дунава и разбрали, че са били жестоко измамени от византийците. Дали те прекратили след това похода и се завърнали без всякаква компенсация обратно, не е известно. Обаче българите останали достатъчно дълго време във Филипи, за да могат да издълбаят надписа върху петте плочи на стилобата на базиликата.

В този надпис, който се намирал на най-личното и често посещавано от християните място, в светата християнска църква, християните са били обвинени в тежки прегрешения, измама и лъжа, които християнският бог вижда и ще им отдаде заслуженото възмездие. Едва ли е могло да се избере по-подходящо място от християнската базилика за издълбаването на надпис, в който са свързани умело делата на християните с техните религиозни представи.

Многото или може би големите добрини, които българите са направили на християните, са били очевидно решителна помощ, оказана от Омуртаг на императора Михаил II, бащата на Теофил, и косвено на самия него по време на въстанието на Тома Славянина, и тази, която Персиан дал на Теофил. Бунтът в Славиния е бил навярно потушен от българите или е стихнал при тяхната поява. Чисто пропагандният характер на надписа личи не само от съдържанието на последната плоча, но и от мястото, където той е бил издълбан. Разказаните събития са станали, както посочи Ф. Дворник, в 837. Следователно от същото време ще произхожда и надписът. Освен *Златарски* I 1, 338 и сл. вж. още *П. Мутафчиев.* Македонски преглед IV, 2, 1928, 154; Г. I. Θεοχαρίδης. Μόρουνατς, τὸ δῆθεν σλαβικὸν ὄνομα τῆς Καβάλας, Μακεδονικὰ 6, 1964 – 1965, 86.

И. Караянопулос (*J. Karayannopulos*, L'inscription protobulgare de Direkler, Athènes 1986, 7 – 54 с 15 образа) се опита да докаже, че надписите не произхождат поначало от Филипи, а са донесени отдругаде, че походът е бил насочен срещу смоляните и следователно българите не са били във Филипи. Този опит почива върху предубеждение и субективни, недоказуеми предположения и съображения и затова трябва да се отхвърли.

14. bis Гладка мраморна колона, вис. 1,10 и диам. 0,35, видяна във Василика, Халкидическия полуостров, недалеч от Солун и планината Хортач. Нееднакви букви и неравни редове. Non vidi (обр. 201, 202).

Издания. D. Feissel et M. Sève, La Chalcidique vue par Charles Avezou. Notes de voyge et inscriptions. BCH 103 (1979), 287 – 288, No 8, fig. 25: „Avezou n'a pas établi de copie. La pierre était gravée peu profondément, et les estampages ont été faits avec un mauvais papier, trop raide, ce qui rend le déchiffrement malaisé. Les lignes ont été gravées tout autour de la colonne et remontent vers la droite, si bien que l'extrémité droite d'une ligne rejoint l'extrémité gauche de la ligne immédiatement supérieure; on a rendu sensible ce phénomène dans le fac-similé en répétant à droite et à gauche, en pointillé, les lettres de chaque extrémité des trois premières lignes. On a par hypothèse considéré comme le début des lignes la série de grandes lettres κεω gravées l'une au-dessus de l'autre qui se lisent à peu près au milieu de la photographie de l'estampage; mais, dans l'état de notre compréhension du texte, ce partipris est relativement arbitraire. Les lettres figurant en tireté sur le fac-similé sont douteuses; les autres ont fait l'objet d'un double contrôle et Mme Hiro Athanassiadi s'est efforcée, en élaborant le fac-similé, de limiter autant que possible la part d'interprétation personnelle; pour certaines d'entre elles cependant, on ne peut exclure absolument une autre lecture, ou une confusion entre un trait gravé et une éraflure de la pierre."

От факсимилето и от фотографията на естампажа могат да се прочетат със сигурност и известна вероятност следните думи:

. . . τὸν]ἐκ θ̣ε[οῦ] <ο> ἄρχοντα. . .
. . . ἐπὴ Μαλαμιρ [τοῦ ἐκ θε]οῦ ἄρχοντος. . .
. . . ὠ̔ βοιλα κουλουβρος. . . ἔμεινα (?)
. . . ἰ]ς τὴν Σαλονίκην. . .
5 ὐ̔ ἀδελφύ μου <τ> ὐ̔ Βούλγαρις (?)
. . . Η̣σ̣βουλης (?) ὁ καυχανος (?)

. . . .

. . . .

. . . .

Четения в ВСН: 1. ἄρχοντα (peut-être ἐκ θεο(ῦ) ἄρχοντα avec EK en ligature ?) 2. ἐπὴ Μαδαφρα̣ . ιου ἄρχοντος. 3. κουλυβρος 4. τὴν Σαλονίκ̣[ην ?].

Нечетливите или неразбираеми букви на факсимилето не са дадени. В р. 2 в края може би ἀδελφύ или ἀδελφί. В р. 3 може да се чете и . . . σεν με ἵνα. В р. 6 или Ησβουλος четенето не е сигурно. В р. 7 може би ὁ Δουκουμ(ος). В р. 8 може би βοιλας. Сигурни четения може да даде само преглеждането на оригинала, местонахождението на който е неизвестно. Сегашният първи ред на факсимилето не е може би началото на надписа.

Превод

. . . от бога владетеля. . .
. . . при Маламир от бога владетел. . . .
. . . боилът кулубър. . .
. . . в Солун. . . .
. . . моите братя българите (?). . . . .
. . . Исбул капханът (?). . . . .

Ортография. ι = η, ο = ω, οι = υ

3. Формата Κουλουβρος се среща и в надпис № 69, 7.
4. Формата Σαλονίκη е един от най-ранните примери за Θεσσαλονίκη. (Jannaris 79 § 126).
5. С формата ὑ ἀδελφύ μου = οἱ ἀδελφοί μου могат да се сравнят ὑ θῖυ μου № 11с и στρατηγύ № 47, 30.

Обстоятелството, че в първия ред се споменава титлата „от бога владетел“, а в петия ред „моите братя“, показва, че авторът на надписа или владетелят, от името на когото е издълбан надписът, не е един и същ със споменатия в р. 2 „Маламир от бога владетел“, във времето на когото е станало нещо. Затова неспоменатият по име „владетел от бога“ в р. 1. може да бъде само Персиан. Но това, което може да се прочете със сигурност от факсимилето, не позволява да се установи дори приблизително съдържанието на надписа. Споменаването на градското име Солун и мястото, където е видян надписът, дават основание той да се свърже със следните събития, за които загатва и надпис № 14.

За по-голяма яснота се налага да се приведе отново тъмното съобщение на продължителя на Георги Монах (Извори IX 156, *Moravcsik*, Studia 206, 34–35): „Когато Михаил българинът излезе на поход срещу Солун...“ Личността на Михаил, който предприел поход срещу Солун във времето на византийския император Теофил, е спорна. Той не може да бъде княз Борис-Михаил, понеже, както отбелязва *В. Н. Златарски* (История I 1, 451): „Борис никога не е бил съвременник на императора Теофил“. *Fr. Dvornik* (BCH LII, 140) приема, че Михаил стои погрешно вм. Персиан. *H. Grégoire* (Byzantion IX 761) изказва мнението, че „е много вероятно, че мястото в извора, което е развалено на „Михаил българинът“, да е гласяло нещо като „кавхан Исбул“. Срещу тези опити за отъждествяване на Михаил се изказа отрицателно *Gy. Moravcsik* (пр. съч., 161): „Предположението, че тук авторът... е отъждествил едно лице от по-ранншно събитие с княз Борис-Михаил, е взето от въздуха, както и че „Михаил българинът“ представя развалено предаване на някаква прабългарска личност или титла.“ Обаче ако се вземе предвид, че по времето на императора Теофил е била изпратена от кан Персиан българска войска под началството на капхан Исбул в Беломорието, както това ясно се вижда от надпис № 14, за да потуши въстанието на славяните, които обитавали планините на Халкидика (Извори VIII 39), и че иначе не е известен друг български поход в тази посока, то предположението на Анри Грегоар, че Михаил българинът може евентуално да се отъждестви с капхан Исбул, се явява не само правдоподобно, но и сигурно. Друг е въпросът, дали в случая се касае за развалено предадено място, или за авторска грешка. Споменаването на боила кулубър в р. 3, вероятното име на Исбул в р. 6, както и вероятното отъждествяване на „владетеля от бога“ в р. 1 с Персиан свързват надписа от Василика с този от Филипи (№ 14). Надписът от Василика е един вид продължение на разказаните събития в № 14. Те са се развили вероятно по следния начин.

Намиращата се във Филипи българска войска под командата на капхан Исбул се отправила цялата или част от нея в Халкидика, за да потуши въстанието на тамошните славяни. Нейният път е бил известният стар път Via Egnatia до устието на р. Струма. После войската е свърнала на юг и през сегашното селище Ставрос покрай морето е проникнала в огнището на въстаналите планински места в Халкидика до Василика. След потушаването на въстанието за овековечаване на похода или по други причини българите се погрижили да издълбаят надпис, преди да се оттеглят. Издълбаването станало набързо, както показва небрежната изработка на надписа, сравнена с тази на надписа от Филипи. Той е издълбан грижливо и добре. Очевидно във Филипи българите са имали достатъчно време и добри каменоделци под ръка. Напротив, поради краткия престой във Василика и липсата на подходящ материал и на добър каменоделец е трябвало да се направи всичко набързо.

В надписа от Василика остават много места неясни. Споменаването на кан Маламир в р. 2 е неясно. Не са ясни и споменаванията на град

Солун в р. 4 и на „моите братя“ в р. 5. Тези „мои братя“ не могат да бъдат братя на командуващия похода, нито на българския владетел, понеже те щяха да бъдат споменати между военните лица, изброени в надписа от Филипи. Това са очевидно лица, които са били видени или срещнати по време на похода. Те не са били славяните, понеже походът е бил насочен срещу тях и затова не могат да бъдат означени като „мои братя“. Не изглежда да би било погрешно, ако се приеме, че това са били българите на Кубер, на които прадедите Мадарският надпис (№ 1 Ic) нарича „моите чичовци в Солунско“ и които са живеели при планината Кисос, дн. Хортач. Тя не е далеч от Василика, местонахождението на надписа.

Мраморен стълб, горе и долу отчупен, вис. 1,60, шир. и деб. 0,40, намерен в развалините на манастир в Балши, Албания. На лицевата страна се намират два надписа, разделени с кръст, който принадлежи към долния надгробен латински средновековен надпис. Сегашното местонахождение неизвестно. Non vidi. Образ 78.

Издания. C. Praschniker. Zwei mittelalterliche Inschriften aus Albanien, Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Akademie der Wissenschaften in Wien, 56 Jahrg., 1919, Nr. XIII, Wien 1920, 73–76, и Jahreshefte des österr. Archäol. Instituts in Wien, Bd. XXI–XXII, Wien, 1922–1924, Beiblatt 196, Nr. 10; *Г. Баласчев.* Вестник „Независимост“ от 20. VIII. 1921; *В. Н. Златарски.* Намереният в Албания надпис с името на княз Бориса-Михаила, Slavia II, 1923–1924, 61 и сл. (= I Отчет на Българския археологически институт в София за 1921 година, София 1922, 49 и сл.); *D. Anastasijevič.* Arhiv za arbanasku starinu, jezik i etnologiju II 1, 1924, 137 и сл.; *Йор. Иванов.* Български старини 12 и сл. (*Бешевлиев.* ПН I, № 47 и с. 154 и сл.).

[+ ’Εβαπτίσθη
ὁ ἐκ θ(εο)ῦ̣ ἄρχων
Βουλγ]αρίας
Βορης ὁ μετο-
νομασθεὶς
Μιχαὴλ σὺν
τῷ ἐκ θ(εο)ῦ δε-
δομένῳ αὐ-
τῷ ἔθνει ἔ-
τους ςτοδ'-

Превод

Покръсти се от бога архонтът на България Борис, преименуваният Михаил заедно с дадения му от бога народ в лето 6374.

Букви. Буквите са издължени и високи 0,04. По-забележителни са формите на буквите: A с ъгъл в средата и хоризонтална линия над буквата, Δ като кирилско Д, Р с дълга опашка и малко колелце, ϒ със завити навън краища и Ω със завити навътре краища и хоризонтална черта в средата.

Особени знаци. Думата θεός е написана съкратено $\overline{\Theta\Upsilon}$. В първия запазен ред от двете страни на I има по една точка. Думата ἔτους е също заградена с по една точка.

Ортография. Ортографията е традиционна.

1. Как точно е гласяло началото на надписа, не може да се каже с положителност, понеже липсват всякакви опорни точки за това. По смисъл най-подходяща се явява глаголната форма ἐβαπτίσθη, която Златарски допълни. Би могло да се предложи и формулата + Ἐν ὀνόματι τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐβαπτίσθη, която обаче е много дълга. Предложеното от Златарски допълване + Ἐπὶ τοῦ τῶν Ῥωμαίων βασιλέως Μιχαὴλ ἐβαπτίσθη е малко вероятно.

2–3. Допълненият израз се обуславя от р. 7–8 и Const. Porph. De cer. 681, 6; 14; 16 и 682, 13–14. За този израз вж. Увод, § 49.

4. За формите и етимологията на името Βορης = Борнсь, което се среща у византийските писатели под формата Βορίσης или Βωρίσης, вж. *Moravcsik.* Byz. II 96.

4–6. При покръстването си Борис получил името на византийския император Михаил III (842–867), който станал негов кръстник, вж. *Златарски* I 2, 29. – За предлога σύν в късногръцки вж. *Jannaris* 1670.

6–9. Срв. Theoph. 464, 14–15: τὴν βασιλείαν... ἐκ θεοῦ δεδομένην σοι. За това вж. *Treitinger* 38–39; *Hunger* 49–58.

10. Годината 6374 от сътворението на света отговаря на 865–866. Според Златарски това е годината на покръстването на българите. Против тази дата се обявиха A. Vaillant – M. Lascaris (La date de la conversion des Bulgares, Revue des études slaves 13, 1933, 1 и сл., срв. Byzantion VIII, 1933, 663–668) и *Ostrogorsky* 192. Според H. Grégoire (Byzantion VIII, 1933, 666) посочената година се отнася за поставянето на надписа. За надписи, които съобщават за покръстването на българите, се споменава в краткото житие на св. Климент Охридски, написано от охридския архиепископ Димитрий Хоматиан (около 1216–1235), вж. *Йор. Иванов.* Български старини 319, § 9.

Надписът е важен и като свидетелство за тогавашната западна граница на българската държава. Селото Балши в Албания, гдето е намерен надписът, е принадлежало тогава към българската територия.

II. ТРИУМФАЛНИ НАДПИСИ

16. Мраморна колона, вис. 3,15, диам. 0,45, на обратната страна на надписното поле релефен кръст, намерена в развалините на голямата базилика в Плиска, пренесена по-късно в Каспичан, а след това в Шумен, сега в Археологическия музей в София (инв. № 364). Образ 79 – 80.

Издания. *Kanitz* III 356, препис с маюскули; *Лопарев* 361, заб. 2; *H.* и *K. Škorpil*. AEM XIX, 1896, 237, 2 с факсимиле (= Отчет 8 XII); Νικόλαος, Ὀδησσός 290, № 28; *Успенский*. ИРАИ X, 1905, 178, 17 с факсимиле, табл. 42, 16; *Škorpil*. Надписи 193, 19; *Бешевлиев*. ПН I, № 42 и с. 143 и сл.

+ Πόλεμος
τῆς Σέρας

Букви. Буквите са високи 0,065 – 0,09. Забележителна е буквата P, която напомня латинската буква R с малка полегата хаста под колелцето.

1. За кръста в началото на надписа вж. Увод, § 53. Думата πόλεμος има тук значението „сражение“ или „битка“, срв. № 62, 6 – 7.

4. За опростяване на двойната съгласна вж. Увод, § 24 и § 26. Формата Σέρα = Σέρραι, дн. Σέρρες = Сѣръ, към която принадлежи родителният падеж в надписа Σέρας, стои спрямо Σέρραι в същото отношение, както новогръцките форми Ἀθήνα, Μυκήνη, Πάτρα, Φήβα спрямо старогръцките Ἀθῆναι, Μυκῆναι, Πάτραι, Θῆβαι, т. е. единствено вм. множествено число, вж. № 3а, р. 2, и В. Δ. Φορης, Τὰ Σέρρας, Νέα Ἑστία, 363 – 365.

Формата Σέρα се среща и върху един оловен печат от 750 – 850 Γεοργήο ἀρχηεπησκόπου Σέρας (Zacos-Veglery, № 1914, срв. и № 1046 Θεδωρου Λεοντίου τοῦ Σάρας), Beševliev, Bleisiegel 71.

За името Сяр вж. *Detschew*. Sprachreste 433 и 448. Златарски (I 1, 431) свързва напълно приемливо надписа с известието на Теофан (484, 29 – 485, 1 – 4 = Извори VI 279), че в 808 български войски са действували по долна Струма, гдето станало голямо сражение между българи и византийци, и то навярно при Сяр, вж. *Златарски* I 1, 251 – 252, срв. *M. Pajkoviħ*, Област Стримона и тема Стримон. Зборник радова Византолошког института 5, 3. За този вид надписи вж. Увод, § 5.

17. Два откъслека от колона, по-големият вис. 0,22, дъл. 0,27, намерени до дворците в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 685). Образ 81 – 82.

Издания. Успенский, ИРАИ X 178, 18 с факсимиле, табл. 42, 17 (*Škorpil*. Надписи 193, 20 с факсимиле; *Бешевлиев*. ПН I, № 43 и с. 144 и II с. 42 с фото).

+ Π]όλεμος
τ]ῆς Το̣υ̣[τζας

Буквите са високи 0,07.

2. Допълването Τουτζας е предложено от Шкорпил. За това речно име вж. при № 57, 8. Ако надписът е правилно допълнен, то той се отнася до прочутото сражение на 26 юли 811, в което загинал византийският император Никифор I. Сражението е станало при някаква река, както изрично съобщава Ватиканският разказ (Извори VIII 13: „На това място се намирала много блатлива и мъчно проходима река“), която не може да бъде друга освен Тича. За това сражение вж. *Златарски* I 1, 255 – 259; *Ostrogorsky* 164.

18. Откъслек от колона, вис. 0,22, шир. 0,12, намерен в Плиска, до 1955 в Археологическия музей във Варна (инв. № III 618), сега в Шумен. Образ 83.

Издания. Бешевлиев. ПН II, № 55 с фото.

[+ Πόλεμος]
[τῆς Βερσ]ι̣νικί-
[ας].

Буквите са високи 0,06.

В ред 1 би могло да се допълни вместо πόλεμος и κάστρον. Ако надписът е правилно допълнен, то той се отнася до прочутото сражение при Версиникия в 813. За това сражение вж. *Златарски* I 1, 268 – 269, и *Ostrogorsky* 167 – 168.

19. Откъслек от мраморна колона, вис. 0,16, шир. 0,11, деб. 0,043, вис. на буквите около 0,07, намерен в голямата базилика в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 589). Образ 84.

Издания. Успенский. ИРАИ X 179, факсимиле табл. 42,19 (*Škorpil*. Надписи 193, 21 с факсимиле).

[+ Πόλ]εμ[ος]

Мраморна колона, вис. 1,80, диам. 0,48, на страна от надписа релефен кръст, намерена в развалините на голямата базилика в Плиска, отгдето е била пренесена в Шумен или гара Каспичан, сега в Археологическия музей в София (инв. № 363). Образ 85.

Издания. *Kanitz* III 242 (= 255^2), препис с маюскули (*Лопарев* 361, заб. 2; *K. Jireček*. АЕМ X 194 = Пер. сп. II, 1882, 58; *K. Škorpil*. АЕМ XVII, 1894, 188, 44, препис с маюскули; *H* и *K. Škorpil*. АЕМ XIX, 1896, 237, 1 с факсимиле = Отчет 4 II и сп. Светлина 6, 1896, 3, 40); Νιϰόλαος. Ὀδησσός 290, № 29; *Успенский*. ИРАИ VI, 1901, 439 и X, 1905, 176, 13, факсимиле табл. 42, 13; *Kalinka* 117, № 123; *Škorpil*. Надписи 192, 9; *Бешевлиев*. ПН I, № 27 и с. 140.

+ Κάστρον
Βουρδίζου

Буквите са високи 0,04 – 0,11. Буквата Р прилича на латинското R, както в № 16.

За кръста в началото на надписа вж. Увод, § 53. Βουρδίζου е родителен падеж от Βούρδιζον = Βουρτούδιζον. Най-близо до първата форма стои Burtizon у т. нар. Равенски космограф (IV 6, 184 = Извори II 393) и Burtizo в Пойтингеровата карта (VIII 2 = Извори II 21). В т. нар. пътеводител на императора Антонин се срещат формите Burtudizo (33, 230, 4 = Извори II 29) и Burdidizo (48, 323, 1 = п. т. 35). От последната форма е произлязло Βούρδιζον чрез хаплологично изчезване на една от сричките di. За етимологията на името вж. *Dečev*. Charakteristik 157; 178; 184, вж. също Sprachreste 83. Бурдизон е било станция на военния път Одрин – Цариград, сега Баба Ески, вж. *Jireček*, Heerstrasse 100. Oberhummer RE III 1071 приe погрешно ϰάστρον Βουρδίζου за различно от Burtudizum. За последен път името Бурдизон се явява в надпис № 13, 8, който е от времето на Маламир (831 – 836). Тази крепост била преименувана от императора Константин V в чест на победата му над българите в 756 на Βουλγαρόφυγον, вж. *V. Beševliev*. Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V. gegen die Bulgaren, Etudes balkaniques 7, 3, 1971, 6 – 7; *Jireček*. Heerstrasse 100; *Moravcsik*. Byz. II, 106. Златарски (I 1, 429 – 432) приe погрешно, че това е станало във времето на Омуртаг. Крепостта Бурдизон е била превзета от Крум в 812 или 813. Забележително е, че в първобългарските надписи се употребява от национална гордост само старото име Бурдизон, а не новото „Българско бягство“. Синтактично Βουρδίζου представя genitivus appositivus без член, за което има примери и у византийските писатели, напр.: Niceph. Patr. 45, 18: τὴν πόλιν Χερσῶνος, Theoph. 297, 13: τὸ ϰαστέλλον Θεοδοσιανῶν, Theoph. Cont. 320; τὸ ϰάστρον Ναυπάϰτου, вж. *Kühner – Gerth* I 264 и сл.; *Schwyzer* II 122 и сл.; *Blass – Debrunner* 110, § 167; *Jannaris* 1306; *Tabachovitz* 1 и сл.

Профилована мраморна колона, вис. 1,70, диаметър горе 0,54, на горния край са издълбани наопаки буквите ФР, намерена в развалините на голямата базилика в Плиска, отгдето е била пренесена в с. Суютли (дн. Върбяне), Новопазарско, сега в Археологическия музей в София (инв. №639). Образ 86.

Издания. K. Škorpil. AEM XVII, 188, №4, препис с маюскули (= Отчет 2, 3 и сп. Светлина VI 3, с. 40); *Успенский.* ИРАИ X, 176, 14, факсимиле табл. 42, 14; *Kalinka* 116, № 121, факсимиле; *Škorpil.* Надписи 192, 11, факсимиле; *Бешевлиев.* ПН I, №28 и с. 140 и сл., факсимиле.

+ Κάστρον
Διδυμοτύ-
χου

Буквите са високи 0,09 – 0,11. Забележителни са буквите Р със съвършено малко колелце и Δ, подобна на кирилско Д.

Формата Διδυμότοιχον (срв. *Gelzer.* Texte 558, 57 app. crit.; 599, 55; 629, 41; Theophyl. Sim. ed. de Boor, app. crit. към VI 5, 9), от която Διδυμοτύχου = Διδυμοτοίχου е родителен падеж, вм. Διδυμότειχον се дължи на смесване на τὸ τεῖχος с ὁ τοῖχος. *A. Walde* (Zeitschr. f. österr. Gymnasien, LVIII, 1907, 400) допуска асимилация на i (= ει), което обаче е невероятно. Днес градът се нарича Димотика. Той е бил навярно една от крепостите, които Крум е превзел в 813, вж. *Златарски* I 1, 276, заб. 6.

22. Мраморна колона, вис. 3,62, диам. 0,46, първоначалното местонахождение неизвестно, вероятно Плиска – Голямата базилика, сега в църквата „Св. 40 мъченици" в Търново. Образ 87.

Издания. Лопарев 361, заб. 2; *K. Jireček.* AEM X 194 (= Пер. сп. II 58 = Пътувания 238); *K. Škorpil.* AEM XVII 188, 44, препис маюскули (= Отчет 3, I и сп. Светлина VI 3, с. 40); *Успенский.* ИРАИ VII 6 = ИРАИ X 177, 16, факсимиле табл. 42, 15; *Kalinka* 116, №122; *Škorpil.* Надписи 191, 4; *Бешевлиев.* ПН I 29 и с. 141, факсимиле.

+ Κάστρον
Ρεδεστοῦ

Буквите са високи 0,04 – 0,11 и са подобни на тези в №20. Родителният падеж Ρεδεστοῦ = Ῥαιδεστοῦ принадлежи към Ῥαιδεστόν (също Ῥησιστόν) или Ῥαιδεστός, дн. Родосто на Мраморно море, Турция. За различните форми на името вж. *Detschew.* Sprachreste, 388. Върху италианските стари карти името гласи Rodosto, Rodesto, Rodisto, вж. *W. Tomaschek.* Zur Kunde der Hämus-Halbinsel II, 331 – 332. Градът е бил превзет от Крум в 813, вж. Увод, §5 и *Златарски* I 1, 275.

23. Според К. Иречек (AEM X 194) бил намерен в Абоба, т. е. Плиска, и бил вграден в турска къща в Шумен. Сега загубен.

Издания. K. Jireček. AEM X, 1886, 194 (*Успенский.* ИРАИ X 177, 15; *Škorpil.* Надписи 191, 6 = Отчет 4, V; *Бешевлиев.* ПН I 30 и с. 141).

+ Κάστρον
Θεοδωρουπόλεως

Единственото сведение за този надпис е на *Иречек* (срв. Пътувания 238). Градът Θεοδωρούπολις се е намирал според епархийските списъци близо до Родосто или Чорлу, вж. Извори VIII 150; 154; 163. *Златарски* (I 1, 276, заб. 6) приe, че крепостта се е намирала в Родопите. Обстоятелството, че тя е била една от крепостите, превзети от Крум в 813 в Тракия, изключва това локализиране.

Според съобщение на Д. Стателов от Шумен.
Издания. Škorpil. Надписи 191, 6 (*Бешевлиев.* ПН I 30 и с. 141).

+ Κάστρον
Θεοδοσπόλεως (sic)

Θεοδοσπόλεως трябва да се чете Θεοδοσιουπόλεως или Θεοδοσιοπόλεως. Надписът е бил или погрешно преписан, или погрешно издълбан. Ако този надпис е един и същ с № 23, както, изглежда, приема К. Шкорпил, то преписът на Стателов не е точен.

Според един епархийски списък (*Parthey.* Notitiae 312, 16: Θεοδοσιούπολις ἡ νῦν Ἄπρως, в критичния апарат обаче Ἄπρος ἡ νῦν Θεοδοσιούπολις и Кедрен I 568, 3: Θεοδοσιόπολιν τὸν πρὶν λεγόμενον Ἄπρων) Теодосиупол се наричал по-рано Апрос, а според един съборен акт (*Mansi.* Collectio VII 974^{b} ап. 536: Ἀνδρέας ἐπίσκοπος τῆς Πανιτῶν ἤτοι Θεοδοσιουπολιτῶν) Панион, срв. Θρακικά, XIV, 1940, 83–84. В приведения епархийски списък и съборен акт трябва да се разбира може би само смяна на епископското седалище, а не преименуване на селищата. В такъв случай Теодосиупол ще да е бил град между Панион и Апрос, чиято крепост е била превзета от Крум в 813, както тази на Апрос, вж. Увод, § 5 и *Златарски* I 1, 276. Следователно надпис № 24 не ще да е бил един и същ с № 23.

Мраморна колона, горният десен край повреден, вис. 1,40, диам. 0,59, намерена в турските гробища на с. Стоян Михайловски (по-рано Кайкъ), близо до Плиска, сега в музея в Плиска (инв. № 212). Образ 88.

Издания. W. Beschewliew. Eine neue protobulgarische Inschrift, Studia Serdicensia II, 1940, 97–98 с фото.

+ Κάστ̣[ρον
Γαριάλα[ς

Буквите са високи 0,75–0,10.

Крепостта Γαριάλα под формата Γαρίαλλαι, Γαρέλ(λ)α се споменава като епископско седалище в епархийските списъци, вж. Извори VI 193 и VIII 154; 159; 162, срв. Joann. Kantakuz. Hist. I, 27: πρῶτον μὲν εἰς Ἄπρω καὶ τὴν Γαρέλλαν...

Формата Γαρέλα стои спрямо формата Γαρίαλλα в същото отношение, както Ἀχελός към Ἀγχίαλος, съотв. Ἀχιαλος, вж. *Psaltes* 3 и 146. За опростяване на гемината вж. Увод, § 24 и 26, а за сингуларната форма вм. плуралната вж. при № 16. За името *Tomaschek*. Die alten Thraker, II, 87. За Гарела вж. още Θρακικά, XIV, 1940, 101; 497 и сл.; *П. Н. Орешков*. Византийски старини около Цариград, СпБАН X, 1915, 72 и сл. Крепостта е била превзета от Крум в 813.

26. Половина от разцепена на две мраморна колона, вис. 1,30, шир. 0,32 с остатък от кръст под надписа, намерена в развалините на северния кораб на голямата базилика в Плиска, сега в Археологическия музей в София (инв. № 645). Образ 89.

Издания. *Успенский*. ИРАИ X 174, 1, фото и факсимиле табл. 42, 1 (*Škorpil*. Надписи 192, 8 факсимиле; *Бешевлиев*. ПН I, № 32 и с. 142, факсимиле).

+ Κάστρ[ον
Ἀρκαδι[ουπόλεως

Буквите са високи 0,082 – 0,102 и са същите, както тези на № 16, 20 и 22.

Градът Ἀρκαδιούπολις, сега Люле Бургас в Турция, е бил основан от императора Аркадий в 403 на мястото на старото Bergule, третата станция от Одрин за Цариград, вж. Theoph. 77, 24 – 25: ... Ἀρκάδιος ... καὶ τὴν Ἀρκαδιούπολιν ἔκτισε τῆς Θράκης, също 102, 21; 234, 1 и 448, 16; Hieroclis Syn. ed. Honigmann, 632, 3 (= Извори III 88); Епархийски списъци (= Извори VI, 186; 190; също 200; 203; 230; VIII 153; 156 и др.), срв. *Jireček*. Heerstrasse 49 и 100; *Hirschfeld*. RE II 1156, № 1. Аркадиупол е бил превзет от войските на Крум в 813, вж. Увод, § 5, и *Златарски* I 1, 278 и сл.

27. Откъслек от мраморна колона, вис. 1,01, диам. 0,46, намерен в турските гробища на с. Долни Илджик (сега Илия Блъсков), сега в Археологическия музей в София (инв. № 647). Образ 90.

Издания. *K. Škorpil*. AEM XVII, 1894, 188, 44 препис с маюскули (= Отчет 4, 4 и сп. Светлина VI 3); *Успенский*. ИРАИ X 176, 10, факсимиле табл. 42, 10; *Kalinka* 116, № 122, факсимиле; *Škorpil*. Надписи 191, 7, факсимиле; *Бешевлиев*. ПН I, № 31 и с. 141 и сл., факсимиле.

[+ Κάστρον]
Βιζύης

Буквите са високи 0,08. Βιζύη, дн. Виза в Турция, вж. *Oberhummer.* RE III 552; *Х.* и *К. Шкорпил.* Археологически бележки от Странджа планина, ИБАД III, 1912/1913, 238 и сл. За името вж. *Detschew.* Sprachreste 61. Навярно и този град е бил превзет от Крум в 813.

Два откъслека от мраморна колона, единият вис. 0,95, диам. 0,49 с остатък от релефен кръст на обратната страна, а другият вис. 0,16, дъл. 0,17, намерени в развалините на южния кораб на голямата базилика в Плиска, сега в Археологическия музей в София (инв. №648). Образ 91.

Издания. Успенский. ИРАИ X 174, 2, факсимиле табл. 42, 2 (*Škorpil.* Надписи 191, 3, факсимиле; *Бешевлиев.* ПН I, №34 и с. 142, факсимиле).

+ Κά[στρον
Σωζοπό[λεως

Буквите са високи 0,085 – 0,10. Забележителна е формата на буквата Ω. Останалите букви са еднакви с тези на №26. Созопол е новото име на стария град Аполония, което се явява след 431 от н. е. Този град се споменава рядко в Средновековието. За историята на града вж. *Иречек,* Пътувания 763 и сл.; *Herschfeld.* RE II 113 и сл., №2; *Oberhummer.* RE III A, 1257, №2; *Mihailov.* IGBulg. I², 343 – 347. Градът Созопол е бил превзет още в 812, срв. №47, 24 – 25.

Откъслек от мраморна колона, вис. 0,15, шир. 0,165, деб. 0,037, намерен в нартекса на голямата базилика в Плиска, до 1955 в Археологическия музей във Варна (инв. №III 580), сега в Шумен – музея. Образ 92.

Издания. Успенский. ИРАИ X 175, 5, факсимиле табл. 42, 5 (Škorpil. Надписи 191, 1, факсимиле; *Бешевлиев.* ПН I, №36 и с. 143, факсимиле).

[+ Κάστρον]
Μ̣εση[μβρίας

Буквите са високи 0,065 – 0,07.

За историята на града вж. *Lenk.* RE XV 1072 и сл.; *Mihaliov.* IGBulg. I², 255 – 257. За името *Detschew.* Sprachreste 295 и сл. Градът е бил превзет от Крум още в 812, вж. Theoph. 498, 4 и сл. = Извори VI 286: „Към средата на месец октомври Крум застанал срещу Месемврия с бойни и обсадни машини. . .“; 287: „и на другия ден дойде печалното съобщение за превземането на Месемврия“, срв. *Златарски* I, 1, 263 и сл.

Мраморна колона, вис. 1,07, диам. 0,42, намерена при с. Теке Козлуджа (дн. Избул), сега в Археологическия музей в Шумен (инв. №153). Образ 93.

Издания. Škorpil. Надписи 192, 13, факсимиле (*Бешевлиев.* ПН I, №35 и с. 143, факсимиле).

[+ Κάστρον]
Βουκέλ[ου

Буквите са високи 0,08 – 0,09.

Крепостта Вукелон е била седалище на епископ, подчинен на одринския митрополит, вж. Извори VIII 161; 165. Кантакузен (ed. Bonn. 1324 – 1327 и II 484) споменава Βουκέλου πόλισμα или φρούριον. Тази крепост се отъждестви от *братя Шкорпил* (Паметници I 59) и *Иречек* (Пътувания 695) със с. Фикел на десния бряг на Тунджа, северно от Одрин.

31. Откълслек от мраморна колона, вис. 0,95, шир. 0,35, намерен на север от големия дворец в Плиска, сега в Археологическия музей в София (инв. № 646). Образ 94.

Издания. Успенский. ИРАИ X 178, 19, факсимиле табл. 42, 18 (*Škorpil.* Надписи 192, 12, факсимиле); *Бешевлиев.* ПН I, № 33 и с. 142, факсимиле.

[+ Κάστρον]
Σκουταρ[ίου

Буквите са високи 0,06 – 0,10. Забележителна е формата на буквата Р. Над запазените букви се забелязват долните части на 3 – 4 букви, които обаче не са достатъчно ясни, за да може да се определи на какви букви принадлежат. Успенский е наклонен да приеме, че те са остатък от думата πόλεμος, а Шкорпил – от κάστρον. Крепостта Скутарион се е намирала на 18 стадии от Одрин, вж. Anna Comn. II 71, 2 = Извори XV, 111: „. . . едно селище на име Скутари, на осемнадесет стадии от Адрианопол". Крепостта се споменава в епархийските списъци като епископско седалище, подчинено на пловдивския митрополит, вж. Извори VIII, 160; 164. Крепостта Скутарион се отъждестви от *Иречек* (Heerstrasse 73 и Пътувания 695) със с. Скутаре или Юскюдар (сега Щит, Свиленградско), а от Г. Τσουκαλᾶς (Ἱστοριογεωγραφικὴ περιγράφη τῆς ἐπαρχίας Φιλιππουπόλεως, Виена 1851, 69) със село Скутаре при Пловдив, което е явно погрешно. *Братя Шкорпил* (Паметници I 33) приемат, че това е Лефка. Отъждествяването на К. Иречек е най-вероятно. Срв. още *Златарски* II 218, заб. 1; *П. Мутафчиев.* Към църковно-историческата география на Пловдивско (Сборник в чест на Пловдивския митрополит Максима, София 1931), 102 – 103. Името принадлежи към σκουτάριον „малък щит", „щит" от σκοῦτον < scutum, вж. *Zilliacus* 165; 234; *G. Alessio.* Gli imprestiti dal latino nei relitti bizantini dei dialetti и пр. (Atti del V congresso internazionale di Studi bizantini I, Roma 1939) 361, № 122; Mauricii Strategicon ed. H. Mihăescu 404 s. v.

32. Откълслек от мраморна колона, намерен в турските гробища при Насърлие (дн. Радко Димитриево), сега загубен.

Издания. Успенский. ИРАИ X 176, 12, факсимиле табл. 42, 12 (*Škorpil.* Надписи 193, 18).

+ Κάστρον

33. Откъслек от мраморна колона, вис. 1 м, диам. 0,46, с релефен кръст (вис. 0,34, шир. 0,27), издълбан на мястото на надписа, намерен в турските гробища при Насърлие (дн. Радко Димитриево), сега в музейчето при Мадарския конник. Образ 95.

Издания. *Успенский*. ИРАИ X 176, 11, факсимиле табл. 42, 11 (*Škorpil*. Надписи 191, 5).

+ Κ[άστρο]ν
. . . . . . N

Буквите са високи 0,055 – 0,06.

Предложените от Шкорпил допълвания Πάνιον или Δαόνιον са неприемливи, понеже тук трябва да стои местно име в родителен падеж. В епархийските списъци се споменава често един епископ на Цоидон – ὁ (ἐπίσκοπος) Τζωίδων (Извори VI 188; 193; VIII 151; 155; 157; 162; 165), където формата на епископското седалище представя или родителен падеж множествено число, или несклоняем именителен падеж. Това градско име би подхождало най-добре както по броя на липсващите букви, така и на последната запазена буква в долния ред N за допълване в заличеното място. Според *В. Велков* (Нови данни за икономиката и историята на античния град при днешното Малко Търново, Известия на Народния музей – Бургас 2, 1965, 95 – 100) Цоидон трябва да се постави в развалините при Малко Търново. Вж. още *V. Beševliev*. Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „De aedificiis“, Amsterdam 1970, 138 – 139. Това допълване обаче поради липса на други опорни точки и поради плуралната вм. сингуларната форма на града се явява съмнително. Ако надписът се е състоял от три реда, то може да се приеме градско име, на което петата или шестата буква в началото на името е била N. Такива градски имена могат да бъдат ’Αδριανούπολις и ’Αγαθονίκη. И двата града са били превзети от Крум в 813. Следователно с голяма вероятност може да се допълни едно от двете имена.

Забележително е вторичното издълбаване на релефния кръст, което показва, че кръстовете върху колоните с имена на крепости са били допълнително издълбани, а самите колони са били употребени вторично при строежа на базиликата.

34. Два откъслека от мраморна колона, намерена в нартекса на голямата базилика в Плиска, сегашното местонахождение неизвестно.

Издания. *Успенский*. ИРАИ X 175, 3, факсимиле табл. 42, 3 и 39, 1 (*Златарски* I 1, 432; *Škorpil*. Надписи 191, 2, факсимиле; *Бешевлиев*. ПН 1, № 41 и с. 143).

+ Κ[άστρον
Α̣ - - - - Ν̣

Предложените допълвания от Успенский и Шкорпил ’Αγχιαλέων и само от Успенский ’Αγαθοπόλεως са произволни и затова трябва да се отхвърлят.

Предложеното от Златарски допълване Ἀγαθονίκης е по-допустимо, ако запазената буква N не принадлежи към κάστρον. Тук би могло да се помисли и за Ἀδριανούπολις, вж. при надпис № 33.

35. Откъслек от мраморна колона, вис. 0,175, дъл. 0,112, деб. около 0,11, намерен в Плиска, сега в музея в Плиска (инв. № 1835). Образ 96.

Издания. В. Бешевлиев. ИАИ XX, 1955, 281, № 7, фото.

+ Κ[άστρον]

Буквите са високи около 0,065. Рамената на кръста завършват с отвесни, съответно хоризонтални линии, срв. № 26.

36. Откъслек от колона, вис. 0,19, шир. 0,12, деб. 0,04, намерен в голямата базилика в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 619). Образ 97.

Издания. Успенский. ИРАИ X 175, 6, факсимиле табл. 42, 6 (*Škorpil.* Надписи 192, 14).

[+ Κάστ]ρον

Буквите са високи 0,075.

37. Откъслек от мраморна колона, вис. 0,28, дъл. 0,16, деб. 0,19, намерен в двореца в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 581). Образ 98.

Издания. Успенский. ИРАИ X 175, 4, факсимиле табл. 42, 4 (*Škorpil.* Надписи 194, 16; *Бешевлиев.* ПН I, № 37 и с. 143, II с. 42 с фото).

[+ Κάστρ]ον
Στουδίου

Буквите са високи 0,045 – 0,065.

Запазената почти половина от името на крепостта може да се допълни само като [Στ]ουδίου или [τοῦ Στ]ουδίου, т. е. крепост на манастира Студион.

38. Откъслек от мраморна колона, вис. 0,21, шир. 0,15, деб. 0,12, намерен в южната апсида на дворцовата църква в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 584). Образ 99.

Издания. Успенский ИРАИ X 175, 9, факсимиле табл. 42, 9 (*Škorpil.* Надписи 192, 17; *Бешевлиев.* ПН I, № 40 и с. 143).

[+ Κάσ]τρ[ον
- - - ίου

Буквите са високи 0,08.

Тук са възможни допълванията Δαον]ίου, Ρηγ]ίου или Ρουσ]ίου. За първите две крепости е ивестно, че са били превзети от Крум в 813, вж. Увод, §4.

Откъслек от мраморна колона, вис. 0,23, шир. 0,239, деб. 0,09, намерен в базиликата в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 583). Образ 100.

Издания. Успенский. ИРАИ X 175, 8, факсимиле 42, 8 (*Škorpil.* Надписи 192, 15; *Бешевлиев.* ПН I, № 38 и с. 143, II с. 42, фото).

- - - 8ΔΡ - -

Буквите са високи 0,084 – 0,105.

Предложеното от Успенский допълване τ]οῦ Δρ[ίστρου е съвършено неприемливо, *Škorpil.* Надписи 192, заб. 17. Тук би могло да се допълни евентуално τ]οῦ Δρ[ιζιπάρου, ако откъслекът принадлежи към колона с надпис, споменаващ сражение. За формата срв. Propyl. ad Acta SS. Nov. 681 (Maii 13, № 4) 27: ἐν Δριζιπάρῳ πόλει τῆς Θρᾴκης, Suidas: Δριξίπαρος, Drusiparo в пътеводителя на Антонин (323, 3 = Извори II 35) и Drysiporo в Пойтингеровата карта (= Извори II 21). Обикновено името гласи в множествено число τὰ Δρουσίπαρα, вж. *Detschew.* Sprachreste 159. Сега Каращиран в турска Тракия. Ако предложеното допълване е правилно, то целият надпис ще е гласял + Πόλεμος τοῦ Δριζιπάρου. Може би тук да е имало ариергардно сражение в 813.

Откъслек от мраморна колона, вис. 0,11, шир. 0,11, деб. 0,04, намерен до двореца в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 582). Образ 101.

Издания. Успенский. ИРАИ X 175, 7, факсимиле табл. 42, 7 (*Škorpil.* Надписи 192, 10; *Бешевлиев.* ПН I, № 39 и с. 143).

АС
ḰİC

2 Последната буква може да бъде С, О или 8.

Буквите са високи 0,079 и са подобни на тези в другите триумфални надписи. Първата издълбана буква в ред **2** е К или сиглата Κε$_1$. Първият издател, а след него и останалите четат и допълват надписа + Κάστρον... κίου. Запазените остатъци от букви в първия ред дават възможност да се чете АС и допълни κάστρον. Четенето на втория ред е оправдано само ако първата буква е наистина К, а не сиглата Κε$_1$, т. е. *κε* = –κε или καί.

III. МИРНИ ДОГОВОРИ

Половина от огромна разцепена на две мраморна колона, вис. 1,45, шир. 0,81, деб. 0,48, намерена при чешмата Сатма Чушмеси до селот Сюлейманкьой (сега Сечище), Новопазарско, донесена според местнот предание от развалините на двореца (Сарайери) в Плиска, сега в Археологическия музей в София (инв. № 638). Образи 102 – 108.

Издания. H и *K. Škorpil.* AEM XIX, 1896, 254 и сл., факсимил (= Отчет 15 XX); *Успенский.* ИРАИ X 219 и сл., препис с маюскули и факсимиле табл. 44, 1; 373; *J. Bury.* The Bulgarian Treaty of A. D. 814 an the Great Fence of Thrace, The English Historical Review XXV, 276 – 287 *В. Н. Златарски.* Сюлейманкьойският надпис, ИБАД III, 1912/1913 131 – 179, фото на абклач (= Златарски I 1, 299 – 304); *Бешевлиев.* ГНМ № 13 (= ПН I, № 21 и с. 121 – 128, абклач и фото).

- ΠΟ̣Λ̣ - - - - - - - -
[ἀ]νγελία . . . . ε̣ . . . . κὲ ἀπέσ[τιλεν] - -
Ν̣ΙΡΟΤΟϹ ἰ[ρίνιν ἐπυίσα]ντο λ΄ ἐτ(ῶν). τὸ α΄ τῶν [συμφονιθέντον
ι]α΄ κεφαλέο̣ν [ἐστὶν περὶ] τ̣ῖς ἐνορίας· ἦνα ἐστὶ[ν ἀπὸ Δεβε-
5 λ]τοῦ κὲ ἐπὶ Πο̣(ταμουκάστ]ε̣λιν κὲ μέσον τῶν β΄ Ἀ̣(βρολέβον κὲ ἰς
τ]ὰ πολὰ γεφύ̣[ρια κὲ μέ]σον. Βαλζηνας κὲ Ἀγαθ̣[ονίκης κὲ ἰς Λεύκ-
ι?]ν κὲ ἰς Κονστάντιαν κὲ ἰς Μακρὶν λιβάδα[ν κὲ ἰς Ἕβρον κὲ ἰς
Ἕ]μον ὄρος. ἕος ἐκῖ γέγονεν ἱ ὀροθεσία. [β΄ κεφάλεον περὶ τῶ-]
ν Σκλάβον τῶν ὄντον ὑπὸ τ[ὸ]ν β[ασιλέαν· ἦνα διαμίνουσιν οὕτος,
10 ὅς ἐφθάστισαν, ὅτε ἐγένετον ὁ π[όλεμος. γ΄ κεφάλεον περὶ τῶν λ-]
υπῶν Σκλάβον τῶν μὶ ὑποκιμένον [ἰς τὸν βασιλέαν ἰς τὸ παρ-]
άλιον μέρος· ἐπιστρεύσι αὐτοὺς ἤ[ς τὰ χορία. δ΄ κεφάλεον περ-]
ὶ τῶν ἐγμαλότον Χριστιανῶν κὲ κρ[ατιθέντον - - - (lacuna!) - - - περὶ]
δὲ τρομάρχον, σπαθαρίον κὲ κομίτο[ν· δόσι(?) . . . περὶ δὲ τοῦ πτο-]
15 χοῦ λαοῦ ψυχὶν ἀντὶ ψυχῖς. βουπ(ά)λια β΄ δ[όσι περὶ τῶν κρατ-
ι]θέντον ἔσοθεν τῶν κάστρον, ἐὰν ἐξα[. . . . . . . τὰς κό-]
μας, ἐὰν ἀποφύγι στρατηγὸς - - - - - - - - - - - - - -
- -

---

1 ΠΟ̣Λ̣ или Ν̣Ε̣Λ̣. 2 В края на реда несигурни остатъци от буква, може би С. 5 В края на реда несигурни остатъци от буква, може би А. 12 В началото на реда по-скор три точки една под друга, отколкото остатъци от Р. 15 Последната буква може да бъ също А или Λ.

Тук са дадени само възприетите чужди допълвания, за останалите вж. съответните издания.

2 Ир(ечек) ἀ]γγελία... (καὶ) ἀπέσ[τειλε. 4–5 Бъри [ἀπὸ Λεβελτ-]. 5 Бъри καστ]έλιν. 6 Ир. Ἀγαθ[ονίκης. 9 Ус(пенский) Αἷ]μον Ир. β[ασιλέα 10 Ир. [...τῶν λ. 12 Ус. παρ]άλιον. 15 Ир. [δώσει. 15–16 Бъри κρατ]ηθέντων.

Превод

...съобщение...и изпратиха...сключиха мир за 30 години. Първата от уговорените 11 глави се отнася до територията. Тя трябва да бъде от Девелт (1) до Перамокастел (2) и между двата Авролева, и до мно-

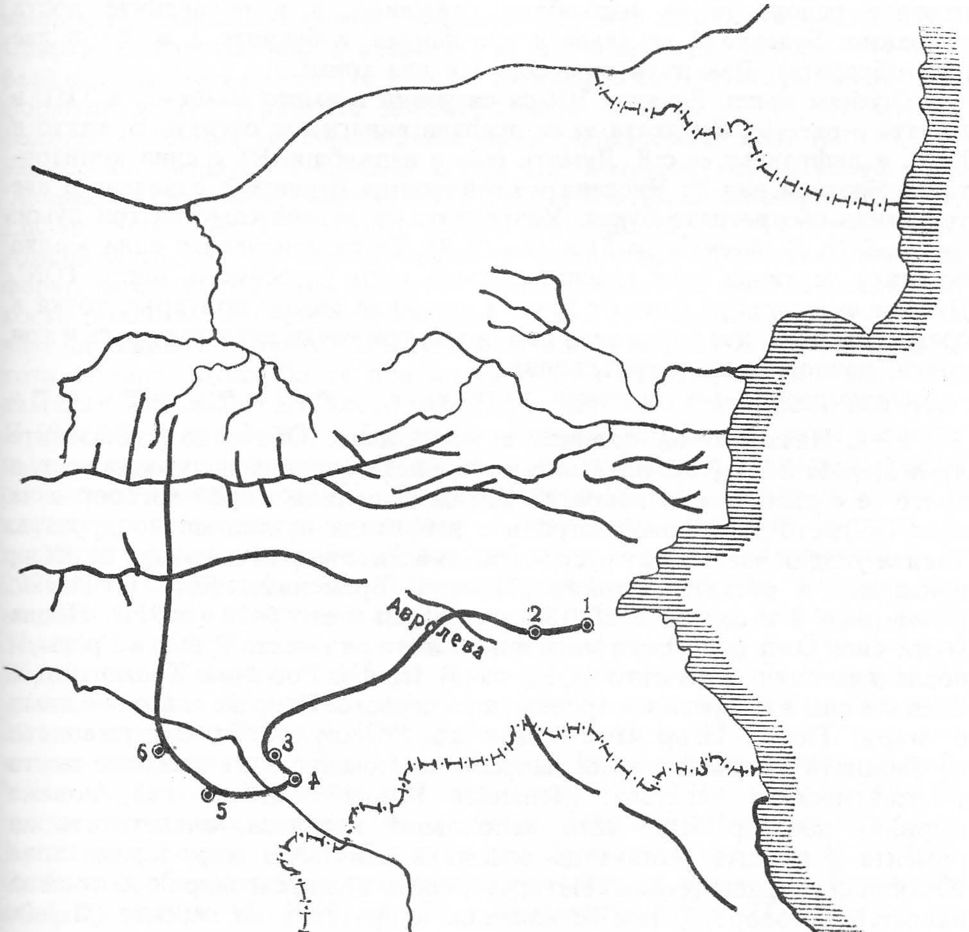

Граничната линия според надпис №41. Цифрите означават местата, споменати в скоби в надписа.

гото мостчета, и между Валзина (3) и Агатоники (4), и до Хеброс,и до Константия (5), и до Макри ливада (6), и до Хеброс, и до планината Хемус. Дотам стана определянето на границата. Втора глава за славяните, които са под императора: те трябва да останат така, както бяха заварени, когато стана войната. Трета глава за останалите славяни, които не са подчинени на императора в крайбрежната област: той ще ги върне в селищата им. Четвърта глава за пленените християни и за заловените..., а за турмарсите, спатариите и комитите: ще даде..., а за бедните войници душа срещу душа. За заловените извън крепостите ще даде два (или две хиляди) бивола, ако...селата. Ако е избягал стратег-----

Букви. Буквите са високи 0,05 – 0,07 и не са навсякъде еднакви. В първите редове те са издълбани грижливо, а в последните доста небрежно. Буквата А се явява в три форми, а буквите Λ и Υ – в две (вж. образите). Два пъти се среща I с две точки.

Особени знаци. Буквите HN са свързани в името Βαλζηνας, а ТНГ в думата στρατηγός. Сричката κε се предава винаги със сиглата S, както в № 42, а дифтонгът ου с 8. Думата ἐτῶν е издълбана ЕТ с една хоризонтална чертица над Т. Числената стойност на буквите е означена с две точки над съответната буква. Ударенията са дадени само на три думи: Δεβελ]τοῦ (р. 5), ὁροθεσία (р. 8) и τῶν (р. 9). Те са означени с една малка полегата чертичка след гласната, която носи ударението, напр. TON'. Думите са отделени една от друга с пет вида знаци: полукръг, точка в средата на реда, две точки една под друга, три точки една под друга и три точки, разположени в триъгълник.

Ортография. i = ι (четири пъти η), ο, ω = ο, αι = ε, ει = ι, οι = υ

1 – 2. Началото на надписа е унищожено. Обаче полузапазените думи ἀ]γγελία и ἀπέσ[τιλεν показват, че надписът е започвал с уводна част, в която се е съобщавало накратко кои са сключили мирен договор и че една от двете договарящи страни е изпратила пратеници до другата. Такива уводни части имат руско-византийските мирни договори от IX в., приведени в руската летопис „Повесть Временных Лет" (= *Зимин*, Памятники 8 и сл.; 30 и сл.; 58 и сл.): „Въ лѣто 6420 (= 911). Посла мужи свои Олег построити мира и положити ряд межю Русью и Грекы, и посла (глаголя): ...; В лѣто 6453 (= 945). Присла Романъ и Костянтинъ и Степанъ слы к Игореви построити мира первого. Игор же глагола с ними о мирѣ. Посла Игор мужѣ своя къ Роману..." За съдържанието на уводната част може да се направи заключение и от следните места у византийските писатели: Menander 171, 17 – 32: „И тъй, понеже мирният договор беше като наполовина направен, владетелите на ромеите и персите решиха да живеят в най-пълен мир, заради това Юстиниан изпраща (στέλλει) Петър..., който води разговори с Хосрой за цялостен договор..., там се изпраща и пратеник на персите (Περσῶν πρεσβευτής)... и като се събраха така пратениците..., пристъпиха към съвещание и Петър, пратеникът на ромеите (ὁ τῶν 'Ρωμαίων πρεσβευτής)..., каза следното: ние сме тук...изпратени от императора на ромеите..."; също 198 – 199 fr. 10; fr. 11; fr. 12; 200, fr. 13; Theoph. 355, 12 – 19: „и изпраща пратеници (ἀποστέλλει πρέσβεις) при самодържеца Константин, искайки мир, като обеща да плаща и годишен данък на императора. А императорът, като прие тези пратеници и тяхната молба, изпрати (ἀπέστειλε) с тях в Сирия патриция Йоан..., за да уговорят подходящото с арабите и да сключат мирен договор (τὰ τῆς εἰρήνης συμφωνῆσα (срв. Niceph. 32, 23 и сл.); 447, 2–5 = Извори VI 274: „Българите..., като се уплашили, изпратили боила чигат с молба да сключат мир. Императорът, като ги видял, много се зарадвал и направил мир.“ За начина, по който са били сключвани мирните договори, вж. Увод, § 6.

3. Унищожената част в средата на реда се допълва със сигурност с обичайната формула εἰρήνην ποιεῖσθαι (срв. № 13, 4: ἰρίνην λ’ ἐτο͂ν πυίσας, която се среща още в клас. гръцки език, напр. Xenoph. Hell. VI 2, 1: καὶ πέμψαντες πρέσβεις εἰς Λακεδαίμονα εἰρήνην ἐποιήσαντο („и като изпратиха пратеници в Спарта, направиха мир“), също VI 3, 2; 5 и др., срв. Theoph. 447, 5: ὁ βασιλεὺς ... ἐποίησεν εἰρήνην. По смисъл този израз съответствува на уводни формули в старогръцките договори като Thukyd. V 18, 1: Σπονδὰς ἐποιήσαντο ’Αθηναῖοι καὶ Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι κατὰ τάδε; III 114, 3.. σπονδὰς καὶ ξυμμαχίαν ἐποιήσαντο ἑκατὸν ἔτη ’Ακαρνᾶνες καὶ ’Αμφίλοχοι πρὸς ’Αμπρακιώτας ἐπὶ τοῖσδε; също VIII 18, 1; IG Ia 46b (2); Dittenberger, Syll.^{3} 71; Lucian. Verae hist. I 20; Const. Porph. De adm. 28, 37–39. Срв. *Heuss*. Abschluss 16, заб. 3. Следователно горният израз представя старинна формула. Очевидно ἰ[ρίνιν ἐπυίσ]αντο λ’ ἐτ(ο͂ν) е краят на едно изречение, на което подлогът се състои от няколко лица и се е намирал в загубената част на надписа. Буквите NIPOTOC в началото на реда са част от края на този подлог. Може би те принадлежат към някакво лично име. — На камъка е издълбано ET, което може да се чете ἐτῶν или ἔτη, вж. *Schwyzer* II 69 и 122 и при № 13, 4. Броят на годините 30 показва, че се касае за същия тридесетгодишен мирен договор между българи и ромеи, за който споменава Theoph. Cont. 31, 10–12 = Извори IX 113: „когато сключвал с клетва тридесетгодишния договор с тези хуни, наречени българи, и постигал мирна спогодба...“, подробно за това вж. *Златарски* I 1, 299–304; *Ostrogorsky* 169. Тридесетгодишният срок за траенето на мирния договор се среща и в други византийски мирни договори, напр. Theoph. 53, 29: εἰρήνη ὡς ἀπὸ θεοῦ συμφώνως ἀνεβοήθη ὑπό τε ‘Ρωμαίων καὶ Περσῶν καὶ ὡρίσθη ἔτη λ’; 355, 26: ταῦτα στοιχηθέντα μεταξὺ τῶν δύο μερῶν ἐπὶ χρόνους λ’ φυλάττεσθαι πλατεῖαν εἰρήνην ἀναμέσον ‘Ρωμαίων καὶ ’Αράβων. Числото 30 не е случайно избрано. То съдържа два пъти по 15 години, т. е. два индиктионни цикъла. Срв. *Х. Лопаревъ*. Византийские жития святых VIII–IX веков, Византийский временник 19, 1912 (1915), 145. За тридесетгодишния срок вж. *W. Liebenam*. Städteverwaltung im römischen Kaiserreich, Leipzig 1900, 327 и сл. и заб. 2; подробно за това *И. Дуйчев*. Одна из особенностей ранневизантийских мирных договоров, Византийский временник 15, 1959, 64–70. – Запазените букви TON в края на реда представят родителният падеж на члена τῶν и трябва да се свърже с κεφαλέον в следния ред, което е също генитивна форма за мн. число κεφαλαίων. Между двете думи е стояла някаква цифра, която е показвала броя на уговорените глави. В началото на р. 4 се чете ясно буквата А с точка в десния горен край, която посочва, че буквата има числена стойност. Тази буква е без съмнение вто-

рата цифра на двуцифрено число. Бъри предположи с право числото ια' = 11. Почти същия брой (10) глави без прибавките към десетата глава има и мирният договор, сключен между Византия и Персия в 562 г., вж. Menander 180, 5–181, 18. От дължината на следващите редове се вижда, че между края на ред трети и началото на ред четвърти е имало повече от една буква. Затова трябва да се приеме, че между τõν и ια' κεφαλέον се е намирало някакво определение на κεφαλέον. По всяка вероятност тук е стояло едно от двете причастия συμφονηθέντων или στοιχηθέντων, срв. Theoph. 181, 20: εἰρήνης πάκτα στοιχήσας 22: τὰ στοιχηθέντα πάκτα 366, 9–10: τὰ μεθ' ὅρκων ἀναμεταξὺ αὐτῶν συμφονηθέντα.

4. С περὶ τῖς ἐνορίας = περὶ τῆς κτλ., което има почти значението на заглавие, се определя накратко предметът на първата глава. За изразите с περί вж. *W. Havers*. Der sog. „Nominativus pendens“, IF 43, 1925, 247; *Mayser* II 2, 449, 4. Думата ἐνορία означава обикновено „околност“, „область“, вж. *Sophokles*, s. v.; *Preisigke*, s. v.; *Du Cange*, s. v. и *Götz*. Corp. Glos. lat. VII 343, s. v. territorium, срв. Malalas 31, 18 и 264, 14. Тук тя има по-широко значение „държавна територия“. – ἧνα = ἵνα е свързано с индикатив вм. конюнктив, което е характерно за късногръцки (вж. Увод, § 31), и има императивно значение. С това изречение се определя границата между България и Византия. – За края на реда Бъри предложи допълването ἀπὸ Δεβελτοῦ, което е напълно приемливо, понеже няма друго познато местно название освен Девелт, което да завършва в родителен падеж на -του и да подхожда тъй добре като начална точка на българо-византийската граница. За Девелт вж. при № 2, 14–15. Забележително е свързването на предлога ἀπό с родителен падеж. В първобългарските надписи този предлог управлява обикновено винителен падеж. В случая се касае за тогавашния литературен гръцки език, на който е бил съставен текстът на договора в Цариград.

5. За съчетанието ἀπὸ... κὲ ἐπί... срв. Theoph. 396, 2–3: οἱ δὲ εἰς τὰ τῆς Θράκης μέρη ἀπὸ τοῦ καστελλίου τῶν Γαλάτου καὶ ἕως τοῦ Κλειδίω προσώρμισαν покрай 403, 11–12; καὶ προπολεμήσαντα τοὺς περαιωθέντας Ἄραβας ἀπὸ τῆς Ἀφρικῆς ἐπὶ τὴν Σπανίαν. – Едно сигурно допълване за средата на този ред не може да се предложи. Като най-вероятни и възможни изглеждат допълванията Πε̣[ραμοκάστ]ελιν и Πο̣[ταμουκάστ]ελιν = ...κάστελλιον. Между възстановените и новопостроените крепости в Тракия Прокопий (ed. Haury 146, 21) споменава и един Ποταμουκάστελλιον, на който местонахождението е неизвестно. Ако едно от предложените две допълвания е правилно, то този кастел трябва да се е намирал до някоя река, напр. Средечката (= Карабунарската), която в случая най-добре подхожда, или големия ляв приток на същата река. – Още по-трудно е допълването на края на реда. Запазената част от местното название τõν β' = τῶν β' показва, че се касае за две едноименни или еднородни географски понятия реки или височини. Тук едва ли би могло да става дума за две едноименни реки, каквито в тази област няма. Малкият остатък от буква след B може да бъде от A или X. Следователно тук е стояло някакво местно название, започващо с една от трите букви. Такова име може да бъде височината Ἀβρολέβας. Известно е, че е имало две височини с такова име: Theoph.

470, 16 – 20 = Извори VI 277: „Кардам дошъл при Гористия Авролева... Императорът пък ... отишъл при Голия Авролева...“ Затова най-вероятно се явява допълването ’Αβρολέβον. *Иречек* (Пътувания 696; също *Златарски* I 1, 244, заб. 1 и II 218, заб. 2, срв. *Дуйчев*. Проучвания 166 – 168) прие, че първата височина е Сакар планина, а втората Дервишката могила. Тези отъждествявания обаче противоречат на посоката на пътя, по който са се движели както византийските, така и българските войски по време на походите им едни срещу други, поради което те трябва да се отхвърлят. Двете височини Авролеви отговарят най-добре по местоположение само на т. нар. Бакаджици, Големия и Малкия, вж. *Beševliev*. Heerstrasse 127 – 128. Това отъждествяване се подкрепя и от данните на надписа, според които двете височини се намирали близо до голяма река с много бродове, която не може да бъде друга освен Тунджа. Между двата Бакаджика минава и граничният окоп Еркесия, който поне в началото е следвал в общи черти границата, определена в надписа, *Иречек*. Пътувания 683. – В края на реда е стояло още κὲ и ἰς или κὲ ἐπὶ. За Еркесията вж. и *Рашев* 61 – 65.

6. Началото на реда се допълва: τ]ὰ πολὰ γεφύ[ρια – τὰ πολλὰ κτλ., т. е. „многото мостове“, които се намирали очевидно на река Тунджа. С това се означават навярно дървени мостове или понтони, вж. Lydus. De mens. III 21: πόντην γὰρ οἱ ‘Ρωμαῖοι τὴν γέφυραν καλοῦσι, καὶ ποντίλια τὰ γεφύρια, ξύλα; Leon, Tact. 15, 40: πόντιλια ἤτοι ξύλα κρεμάμενα, вж. също Mauricii Strategikon ed. Mihăescu 352, 3 – 5; 354, 9 – 11. – Местното название Βαλζηνα се среща само тук. – ’Αγα[θονίκης е според Иречек (AEM XIX 246) известното средновековно епископско седалище ’Αγαθονικεία (вж. Извори VIII 160; 164), което той поставя на север от Одрин (Heerstrasse 73; AEM X 145; Пътувания 695), а братя *Шкорпил* (Паметници 35 – 36; ИРАИ X 568, заб. 1) в южните склонове на Сакар планина, в местността Кючюк Стамбул до с. Саранли, дн. Oряхово, Свиленградско. Вж. също *П. Мутафчиев* в Сборник в чест на Пловдивския митрополит Максима, София 1931, 98 – 100. – В края на реда е стояло пак κὲ ἰς, след което е идвало друго местно име във винителен падеж, както показва буквата N в началото на следния ред. То не ще да е имало повече от 4 – 5 букви. Тук би подхождало най-добре да се допълни Ἕβρον или по-малко вероятно епископското седалище Λεύκη, което се споменава в епархийските списъци след Агатоникия (вж. Извори VIII 160; 164), дн. с. Левка, вж. *Иречек*. Пътувания 695.

7. Предлогът ἰς = εἰς има тук значението на ἐπί или πρός, вж. *Blass – Debrunner* 134, § 207, 1. – За Константия вж. при № 2, 14. – Μακρὶν λιβάδαν = Μακρὴν λιβάδα се среща у Георги Акрополит (ed. Heisenberg 120, 11: τόπον, ὃν Μακρολιβάδα κατονομάζουσιν) и у Константин Костенечки (Гласник 42, 307 макры ливада). *Иречек* (AEM XIX 246, Пътувания 480, заб. 85) отъждестви това място с Хасковското поле, наречено на турски Узунджова, което представя превод на гръцкото название. За формата μακρή срв. Malalas 101, 17; Theoph. 168, 24 ἄσπρη, *Psaltes* 187; *Dieterich* 180; *Hatzidakis* 80, заб. 84, 381. – Краят на реда би могъл да бъде допълнен с Ἕβρον, което отговаря най-добре на географската посока, понеже от Макри ливада границата е завивала, както изглежда, право на север.

8. Началото на реда Успенский допълни сполучливо като Ἔμον ὄρος = Αἷμον ὄρος. Словоредът τὸ Αἷμον ὄρος се среща вече у античните писатели, напр. Pherekyd. (Jacoby, Fr. Gr. Hist. I (97) fr. 145: τῷ Αἵμῳ ὄρει, също Strab. VII 6, срв. лат. Haemimontus. – ἕος ἐκῖ γέγονεν ἱ ὀροθεσία = ἕως ἐκεῖ γέγονεν (= ἐγένετο) ἡ... подразбира се „между ромеите и българите“. За ἕος ἐκῖ срв. Const. Porph. De them. 57,4 Ἕως ὧδε ὁ μερισμὸς τῆς βασιλείας ἐγένετο. За перфектната форма вм. аористната срв. Theoph. 470, 8–9 ...ὥρᾳ νυκτερινῇ γέγονε σεισμὸς ἐν τῇ νήσῳ Κρήτῃ φοβερώτατος. ἐγένετο δὲ καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει μηνὶ Μαΐῳ δ' πάνυ φοβερός, вж. за това Увод, § 30. – ἡ ὀροθεσία означава тук „поставяне“, „установяване на граници“, вж. *Preisigke* II 202, 11 Grenzensetzung. На други места същата дума има значението „граница“, напр. TN, Acta 17, 26: τὰς ὀροθεσίας τῆς κατοικάς αὐτῶν. Думите „до там“, т. е. до Хемус = Стара планина, означават, че границата не е била по-нататък определена, понеже вече е важела старата граница. За други тълкувания вж. *Златарски*. ИБАД III 151–168 и История I 1, 301. – Краят на реда трябва да се допълни по всяка вероятност: β' κεφάλεον περὶ τõν = β' κεφάλαιον περὶ τῶν, понеже с думите „До там стана определянето на границата“ е завършвала очевидно първата глава на договора и е започвала втората, срв. № 42, 5.

9. τõν Σκλάβον = τῶν Σκλάβων. За формата Σκλαβοί вж. *P. Kretschmer*. Archiv f. slav. Philologie 27, 1905, 231; *M. Vasmer*. Zeitschrift f. deutsche Wortforschung 9, 1907, 21 и сл. (срв. Glotta I, 1909, 370); K. Ἄμαντος. Σκλάβοι, Σκλαβησιάνοι καὶ βάρβαροι, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 7, 1923, 331 и сл., гдето е дадена и по-старата литература. За словореда τõν Σκλάβον τõν ὄντον срв. Const. Porph. De adm. 29, 224 παρὰ τῶν Σκλάβων τῶν ὄντων ἐν βασιλέαν τῷ θέματι. Предложеното от Иречек (AEM XIX 245) допълване е напълно сигурно, срв. № 42, 6. Целият израз от ред 8 β' κεφάλεον до τὸν βασιλέαν представя заглавието на втората глава. За значението на ὑπό вж. *Werner* 299. – В края на реда е започвала самата спогодба относно славяните, която е продължавала и в следния ред. По подобие на откъслек № 42, 7 най-вероятно е да се приеме, че е стояло ἦνα διαμίνουσιν със или без οὗτος или ἦνα ἡσίν, или дори ἐστὶν οὗτος.

10. ὁς ἐφθάστισαν = ὡς ἐφθάσθησαν. Аористната форма ἐφθάστην е късна, вж. *Hatzidakis* 199; *Jannaris* 996, 296; *Psaltes* 228. За прехода σθ в στ вж. *Hatzidakis* 162; *Jannaris* 177; *Dieterich* 100; *Psaltes* 97; *Thumb* 18; *Schwyzer* I 205; 233; 258. За формата ἐγένετον с краесловно -ν, която се среща по надписи и от други места, вж. Увод, § 27. – Подвластните на византийския император славяни са се намирали очевидно на византийска територия, която се е простирала на юг и запад от установената в първа глава гранична линия, т. е. в Странджанско, Родопската и Пловдивската област. Те са запазвали първоначалното си положение, т. е. status quo ante bellum. За края на реда не може да се предложи напълно сигурно допълване. Очевидно след πόλεμος е започвала нова клауза, която е представяла отделна глава или втора част от втората глава. В първия случай би могло да се допълни γ' κεφάλεον περὶ τõν λ-, а във втория случай περὶ δὲ τõν λ-.

11. τõν λ]υπõν Σκλάβον τõν μὶ ὑποκιμένον = τῶν λοιπῶν Σκλάβων τῶν μὴ ὑποκειμένων. След ὑποκιμένον е имало съществително име или местоимение, което е посочвало на кого не са били подчинени „останалите славяни“, срв. Const. Porph. De adm. 29, 62–66: ... μήτε τῷ βασιλεῖ ʽΡωμαίων, μήτε ἑτέρῳ τινὶ ὑποκείμενοι ... τινὶ μὴ ὑποκείμενοι. Theoph. 374, 6–7: τὸν ὑποκείμενον λαόν... Вж. също *Preisigke* II 662, 38 и сл. Тези неподвластни славяни се отделят очевидно от подвластните на императора. Затова най-правдоподобно се явява да се допълнят след ὑποκιμένον думите ἰς τὸν βασιλέαν или ἰς αὐτόν. За новогръцката конструкция с ἰς вм. дателен падеж срв. Const. Porph. De adm. 32, 37: ὑποταγὴν εἰς τοὺς βασιλεῖς τῶν ʽΡωμαίων. Забележителна е употребата на отрицанието μή вм. οὐ, което е характерно за късния гръцки език, вж. Увод, § 31.

12. Краят на предходния и началото на този ред се допълват правилно с ἰς τὸ παρ]άλιον μέρος, срв. Malalas 32, 3: ἐπὶ τὸ παράλιον μέρος τῆς Τύρου πόλεως. С този израз е завършвало заглавието на тази клауза от договора. Със „славяните, които не са подчинени“ и са обитавали „крайморската област“, се означават без съмнение независими или полузависими славяни в Черноморската област съответно Югоизточна България, както прие правилно *В. Н. Златарски* (ИБАД III 176 и История I 1, 302), по отношение на която област е станало определянето на граничната линия и в която са се развивали години на ред военни действия. Още при основаването на българската държава е било преселено славянското племе севери в нейните източни части (Theoph. 359, 14–15 = Извори VI 264), т. е. в източните разклонения на Стара планина, на което е било възложена задачата да пази новата държава откъм Византия (Niceph. 35, 19–22 = Извори VI 296). В сражението при Анхиало Телец имал за съюзници множество (според Теофан 20 000) славяни (Niceph. 69, 14–15 = Извори VI 303), които живеели наблизо (Theoph. 433, 1–4 = Извори VI 271). По-късно от България бил отвлечен Склавун, вождът на северите, от византийците под предлог, че правел много злини в Тракия (Theoph. 436, 14–21 = Извори VI 272). За прочутото сражение в 811, в което загинал византийският император Никифор, Крум наел срещу заплащане и бойци от околните славянски племена (Извори VIII 13). На тържествените угощения, давани от Крум, присъствували и славянските вождове, навярно тези, които са взели участие в борбата срещу Никифор (Theoph. 491, 22 = Извори VI 283). Най-сетне за похода срещу византийския император Лъв V в 814 Крум наел и всички Славинии (Script. incert. 347, 13 = Извори VIII 23). Всички тези сведения показват, че в югоизточната част на тогавашна България са живеели славянски племена, на първо място северите, които са били почти независими и за чието участие в българските походи срещу Византия е трябвало да бъдат наемани срещу заплащане. Ето защо може да се приеме със сигурност, че в мирния договор става дума тъкмо за тези независими славяни в Черноморското крайбрежие, от които някои са били отвличани насила във Византия, както показва случаят с вожда на северите Склавун, а други са преминавали доброволно във Византия. — ἐπίστρεύσι = ἐπιστρέψῃ или ἐπιστρέψει, понеже и двете форми са възможни.

Конюнктивната форма може да има и значение на бъдеще време (вж. *Wolf* II 61 и сл.; *Hatzidakis* 218 и сл.; *N. Bănescu*. Die Entwicklung des griech. Futurums, Bukarest 1915, 72 и сл.). Съчетанието ευσ е минало в койне през efs в eps и затова понякога първичното εψ е било предавано погрешно с ευσ, т. е. т. нар. „обратно писане“, вж. *Mayer* 193, заб. 1; *Schwyzer* I 198; *Thumb*, §19. Изхождайки от значението на глагола ἐπιστρέφω „връщам“, буквата Н в края на реда трябва да се допълни като предлога ἢς = εἰς, а след него някакво селищно понятие, напр. τὰς κομὰς или τὰ χορία, срв. TN Matth. 12, 44: εἰς οἶκόν μου ἐπιστρέψω ὅθεν ἐξῆλθον. Подлогът на глаголната форма е византийският император. Той се задължавал да върне по местата им отвлечените или изселените славяни по време на войните. Подобни изселвания от споменатата област са ставали във времето на византийския император Константин V (вж. Извори VI 271). Срв. *P. Charanis*. The Slavic Element in Byzantine Asia Minor in the thirteenth century, Byzantion XVIII, 1948, 69 и сл. – В края на реда трябва да се допълни δ’ (или γ’) κεφάλεον περὶ, понеже от това, което е запазено в следващите редове, се вижда ясно, че е започвала нова глава, в която се е разглеждал въпросът за откупването на различните видове пленници византийци.

13. τõν ἐγμαλότον Χριστιανõν = τῶν αἰχμαλώτων Χριστιανῶν, срв. Theoph. 414, 3–4: Τῷ δ’αὐτῷ ἔτει ἀνεῖλεν ’Ισάμ... τοὺς κατὰ πᾶσαν πόλιν τῆς ὑπ’ αὐτὸν ἀρχῆς αἰχμαλώτους Χριστιανούς. Const. Porph. De adm. 13, 3: τοσοῦτον πλῆθος αἰχμαλώτων Χριστιανῶν. Формата ἐγμάλοτος, която се среща в един надпис от Сирия (*L. Jalabert – R. Mouterde*. Inscriptions grecques et latines de la Syrie II, Paris, 1939, №501: ἐγμαλωσία) и в понтийския новогръцки диалект (*Andriotis*. Lexikon 76), е създадена навярно под влияние на случаи като ἐγ μυστηρίων, ἐγμετρητής, ἐγμαρτυρία (вж. *Meisterhans* 108; *Mayser* I 227 и Glotta I, 1909, 45 и сл.), като сричката ἐχ- = αἰχ- е била схваната погрешно като предлога ἐκ. За „християни“, т. е. византийци, вж. при №14, 40. – Запазените в края на реда букви KP са началото на думата κρατιθέντον (срв. Migne. PG 117, 276: τοὺς κρατηθέντας Χριστιανούς), след която е следвало навярно ἔσοθεν τõν κάστρον, както в р. 15–16. В мирния договор се различават, както се вижда, два вида пленници. Първият вид са пленени военни лица в сражения или крепости, а вторият – цивилни лица, заловени в крепости. В края на реда трябва да се допълни предлогът περί, от който зависят родителните падежи в следния ред.

14. τρομάρχον, σπαθαρίον κὲ κομίτον = τουρμάρχων, σπαθαρίων καὶ κομήτων. Формата τρομάρχης е известна и от други надписи, вж. *Dieterich* 110 и KZ 33, 1895, 226, срв. също и местното название Τρομάρχια на остров Андрос (BZ XLV, 1952, 148). За метатезата ορ > ρο вж. Увод, §26. За прехода ου > ο вж. Увод, §25. За длъжността турмарх вж. Leon Tact. 4, 43; *Ф. И. Успенский*. Военное устройство Византийской империи, ИРАИ 6, 1901, 159; 162 и сл.; *Zilliacus* 238; *Ensslin*. The Emperor 298 и сл.; за спатарий *A. Vogt*. Basile I et la civilisation byzantine, Paris 1908, 70 и сл.; *Grosse* 137 и сл.; *Zilliacus* 161; 236; *Ensslin*. The Emperor 286; *Ostrogorsky* 207. За κόμης вж. *Успенский* 6, 1901, 159; *Seeck* RE 4, 1900, 622 и сл.; *Grosse* 146, заб. 4; 152 и сл.; *Zilliacus* 220; *Ensslin*. The Emperor 284; 298; 299. Как е продължавал по-нататък редът, не може да се каже със сигурност. Навярно след κομίτον е стояла глаголна форма, която е определяла какъв откуп ще се даде за пленниците, напр. δόσι, т. е. императорът е трябвало да заплати известна сума в натура или пари, за да ги освободи. В края на реда е стояло навярно περὶ δὲ τοῦ πτο-.

15. С πτωχὸς λαός се означават обикновените или бедните войници. За значението на λαός „войска“ вж. при № 2, 28. Думата ψυχή е употребена тук в значение „човек“, срв. Theoph. 280, 3—4: ἐγὼ δὲ τοὺς αἰχμαλώτους ἀποδίδωμι αὐτῷ κατὰ ψυχὴν νόμισμα ἓν κομιζόμενος παρ' αὐτοῦ. Joannes Cameniata de excid. Thessal. 578, 22—579, 9: καὶ γὰρ κατὰ μόνην τὴν ναῦν ἔνθα ἦμεν ἡμεῖς ὀκτοκοσίων αἰχμαλώτων ψυχῶν ἀριθμὸς... Изразът ψυχὶν ἀντὶ ψυχῖς е зает от Библията, срв. LXX Lev. 24, 18; καὶ ὃς ἂν πατάξῃ κτῆνος, καὶ ἀποθάνῃ, ἀποτισάτω ψυχὴν ἀντὶ ψυχῆς, също 20: σύντριμμα ἀντὶ συντρίμματος, ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ, ὀδόντα ἀντὶ ὀδόντος. Следователно простите войници са били разменени византиец за българин. — В думата βουπλια = βουπάλια = βουβάλια (умалително от βούβαλος, срв. новогр. τὸ βουβάλι) каменоделецът е пропуснал да издълбае буквата А поради следващата подобна буква Λ. За дисимилацията на звука β в сричката -βα- вж. Glotta II, 1910, 34 и сл. и *H. Herwerden*. Lexicon Graecum suppletorium et dialecticum ed. altera, Leyden, 1910 s. v. βουπαλίων (βουβαλίων) ζεῦγος; BCH VI, 1882, 47, 127. Как е продължавал редът след цифрения знак β', не може да се каже с положителност. Буквата Δ- е може би началото на глаголната форма δόσι = δώσει. Краят на реда трябва да се допълни περὶ τὸν κρατ-. Броят „два бивола“ за всички пленени в крепостите е много малък. Затова може би цифрата β' стои вм. ͵β = 2,000 или тя се отнася за всяко отделно лице.

16. ἔσοθεν τõν κάστρον = ἔσωθεν τῶν κάστρων. За предлога ἔσωθεν вж. Увод, § 31. В този ред се е уточнявал, както изглежда, вторият вид пленници. Какво е съдържало обаче условното изречение, не може да се установи с положителност. Запазените последни букви ΕΞΑ са без съмнение началото на глаголна форма, а ΜΑΣ в следния ред — навярно краят на думата κώμη във винителен падеж мн. число. В условното изречение се е определяло може би, че само доведените от селата на работа в крепостите или избягалите там ще се откупват с биволи. С оглед на това запазените букви ΕΞΑ могат да се допълнят като ἐξαχθῶσιν, както предложи Успенский, или ἐξαναστάθωσιν съответно ἐξανάστωσιν, а в края на реда ἰς τὰς κόμας.

17. ἐὰν ἀποφύγι στρατηγός = ἐὰν ἀποφύγῃ... За ἐάν и късногръцките условни изречения вж. *Hatzidakis* 216 и сл.; *Wolf* II 63 и сл.; *Mayser* II 1, 275 и сл.; *Blass—Debrunner* 227, § 371 и сл.; *Radermacher* 174 и сл. 198 и сл.; *Thumb* 184 и сл. За длъжността стратег вж. *Успенский*. ИРАИ VI 161 и сл.; *Grosse* 154—183; *Ostrogorsky* 80; 208—210; *Ensslin*. The Emperor 290; 298; 302; 304; *Bréhier*, passim. С „ако е избягал“ е започвала нова точка в главата за пленниците, към които са били, както изглежда, причислени и дезертьорите. Как е гласяла тази точка, не може да се каже. За нейното вероятно съдържание дават представа следните места от византийските писатели. Menander 180, 30—181, 5: „Точка 6. Ако някои през времето, докато траеше войната, са преминали било при персите от ромеите, било от персите при ромеите, ако пожелаят по тяхна воля да се завърнат в страната си, да не им се пречи, нито да се поставят някакви задръжки. Обаче онези, които са преминали по време на мир, т. е. са избягали от едните при другите, да не се приемат, но по всякакъв начин и против желанието им да се предават на тези, от които са избягали.“ Theoph. 497, 22—23 = Извори VI 285: „освен това бегълците от едната и другата страна да бъдат връщани взаимно, дори ако се случи да заговорничат срещу властите“, срв. Theoph cont. = Извори IX 109.

Тази глава не е била последната. От р. 4 се вижда, че клаузите на договора са били повече от десет. Следователно сегашният последен ред на откъслека не представя краят на договора. От предложените условия за мир, които Крум направил в 812 на Византия, се вижда, че надписът трябва да е съдържал и търговски клаузи, вж. Theoph. 497, 20—26 = Извори VI 285.

От това, което е запазено и допълнено със сигурност в надписа, може да се установи следната схема на договора. Той е започвал с уводна част, в която се е съобщавало между кои и за колко години е бил сключен договорът, а също и колко глави е съдържал. След това са били изложени отделните глави, от които са запазени само следните 5: 1. Определяне на границата на юг. 2. Установяване на положението на славяните, които са подвластни на императора. 3. Връщане на неподвластните славяни от Черноморското крайбрежие в селищата им. 4. Откупване на пленените военни лица и на заловените селяни (?) в крепостите и 5. Въпросът за дезертиралите стратези.

Надписът е съдържал само условията, които се отнасят до Византия, но не и до българите. Това обстоятелство е особено важно за правилното разбиране на запазения текст. Следователно надписът представлява византийският екземпляр на мирния договор със задълженията, поети само от византийския император. Освен това надписът ще да е бил вероятно извлечение от пълния текст на договора, вж. *Giry* 500. За начина, по който са били сключвани мирните договори с Византия, вж. Увод, § 6.

Надписът е бил издълбан вероятно немного след сключването на тридесетгодишния мирен договор. Този договор е бил сключен според Бъри (The Bulgarian treaty of 814, с. 276 и сл.) в 814. Тази дата приемат *Златарски* (ИБАД 3, 1912—1913, 134—143 и История I 1, 299), *Дьолгер* (Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches I, München 1924, 48, № 393) и *Дуйчев* (Византийский временник 15, 1959, 64 и заб. 2). *А. Бурмов* (История на България, София 1954, 88) предложи годината 819—820. Тези дати са неприемливи поради следните причини. Според т. нар. Цариградски синаксар (414—416 = Извори IX 287—288) след внезапната смърт на Крум на престола се възкачил Дукум, който наскоро починал. На негово място дошел Дицевг, който започнал жестоки гонения на всички пленени християни византийци. Но и той не управлявал дълго. Негов наследник бил Омуртаг, който продължил гоненията на християните пленници поради отказа им да отхвърлят християнството. Тези преследвания на християните са станали очевидно между 814, т. е. след смъртта на Крум, и сключването на тридесетгодишния мирен договор, понеже е невероятно да се приеме, че такива видни лица като епископите на Одрин, Дебелт, Никея и стратезите Лъв и Йоан, които са били погубени според житийния текст заедно с много други християни, са били оставени като пленници у българите, за да загинат мъченически въпреки възможността да бъдат откупени съгласно гл. 4 на мирния договор (вж. р. 13 и сл.). Според Цариградския синаксар митрополитът на Одрин Мануил загинал заедно с другите християни на 22 януари. Тази дата не принадлежи на 814, понеже тогава Крум е бил още жив, а гоненията са станали при управлението на Дицевг. Тя не принадлежи и на 816, понеже масовото преследване на християните е започнало във времето на Омуртаг по всяка вероятност през март 815. Това може да се заключи от проповедта на Теодор Студийски, в която се разказва, че пленените от българите християни били принуждавани по време на големите великденски пости да ядат месо (вж. Извори VIII 29). Тази проповед е била държана малко преди или след третото заточение на Теодор Студийски, което е станало през пролетта на 815. Двете кратки управления на Дукум и Дицевг са траели от 13 април 814 до февруари или март 815, когато Омуртаг ще да е заел престола. Във всеки случай според житийния извор Дицевг е бил на 22 януари 815 още владетел. Следователно трябва да се приеме, че тридесетгодишният мирен договор е бил сключен не по-рано от пролетта на 815, навярно до края на годината. Вж. *V. Beševliev.* Eine nicht genügend anerkannte hagiographische Quelle, Polychronion, Festschrift F. Dölger, München 1967, 90—104. Горната датировка не противоречи и на известието на Генесий 41 (=Извори VIII 331), според което в 823 година се изпълвало почти първото десетилетие от тридесетгодишния мир. Надписът е бил издълбан навярно по същото време.

За 30-годешния мир съобщава и съчинението Al-Faradj ba'd ash-shidda от Muhassin at Tanûkhî (Kairo 1903, вж. *M. Canard.* Les aventures d'un prisonnier arabe et d'un patrice Byzantin à l'époque des guerres bulgaro-byzantines, Dumbarton Oaks Papers 9/10, 1956, 61): „Une trêve fut conclue entre les Grecs et les Burdjân, scellée par des serments et stipulant que pendant trente ans les deux peuples ne feraient pas d'incursions l'un contre l'autre.“ Според това съобщение може да се приеме, че мирният договор е съдържал и една клауза, според която двете договарящи страни се задължавали да не предприемат никакви враждебни действия една срещу друга в продължение на 30 години. Срв. Theoph. 447, 5—8=Извори VI 274: „... сключил мир. И те взаимно се заклели: нито българите да излизат срещу Романия, нито императорът да се стреми да нахлува в България.“

Откъслек от мраморна колона, вис. 1,06, шир. 0,70, задната страна изгладена. Първоначалното местонахождение неизвестно. През 1876 той се е намирал около гара Каспичан, откъдето е бил пренесен в Ески

Джумая (дн. Търговище), а оттам в Археологическия музей в София (инв. № 633). Образи 109–111.

Издания. *Успенский*. ИРАИ X 226, № 2, факсимиле табл. 44, 2; *Бешевлиев*. ГНМ, № 14 (ИИД XI–XII, 1931–1932, 342 и ПН I, № 22 и с. 128 и сл., факсимиле и фото).

. . . NP- - - - - - - - - - - - - - - - -
ΒΡΟΛ̣- - - - - - - - - - - - - - - - -
IK vacat [. . . . . . ἲ]ς τὸν- - - - - - - - - - - -
σταθερ[ὰς (?) ἀπὸ (?)] τῦν κομῦ[ν. . . . . μέσον τῦν Ρομ-]
5 έον (κὲ) Βουλγάρον· β′ (κε)φάλε[ον περὶ τῦν Σκλάβον τῦν ὄντον ὑπὸ τὸν βασι-]
[λέ]α (κὲ) ὑπὸ τὸν ἄρχοντ[αν ἲς- - - - - - - - - - -
ἵ]να διαμίνουσιν οὕτος. π̣[ερὶ δὲ τῦν Σκλάβον τῦν μὶ ὑποκιμένον
ἲς] τὸν βασιλέαν μι Τ- - - - - - - - - - - - -
Ι̣ : ΟΤΙ8̣- - - - - - - - - - - -

2 Λ или N, или M   9 8 или O
4–5 Успенский ῥωμ]αίων   **7 Успенский** ἵ]να

Букви. Буквите са високи 0,06–0,07 и грижливо издълбани. Буквата А се явява в две форми.

Особени знаци. Лигатури няма. Сричката κε се изразява със сиглата S, както в № 41. Дифтонгът ου се предава с изключение на един случай в р. 7 винаги с 8. Цифрената стойност на буквите се означава с две точки над буквата. В р. 8 след думата βασιλέαν са издълбани три точки една под друга, които може би имат значението на съвременните две точки (:) или означават края на заглавието на главата.

Ортография. i = ι, ο и ω = ο, αι = ε, ει = ι.

Откъслекът представя част от началото на мирен договор, сключен между българи и ромеи, който съдържа края на първата и началото на втората глава. Запазените части от думи не позволяват навсякъде сигурни допълвания.

1. τῦ]ν Ρ[ομέον?

2. Буквите ΒΡΟΛ могат да се допълнят като Α]βρολ[εβ-, ако последната запазена буква е сигурно Λ, а не евентуално и лявата половина на N или M, срв. № 41, 5.

3. След буквата К в началото на реда, която има може би цифрена стойност, на камъка не личат никакви следи от букви. Навярно още при издълбаването тук е било оставено място за три букви.

4. Запазените букви ΣΤΑΘΕΡ принадлежат към някаква форма на прилагателното σταθερός. Това прилагателно е определяло може би съществителното ὁροθεσία, което е стояло в края или началото на реда и представяло част от изречение със следното съдържание: „определиха постоянни граници от селата... между ромеи и българи“.

5. Забележително е поставянето на първо място името на ромеите, а на второ – на българите в израза τῦν Ρομ]έον κὲ Βουλγάρον = τῶν 'Ρωμαίων καὶ

Βουλγάρων, срв. №46, 2. Това показва, че се касае за официален документ, съставен в Цариград, в който ромеите стоят на първо място. Срв. *Зимин.* Памятники 6: „любовь, бывшую межи Хестьяны и Русью“; 31: „утвердити любовь межю Греки и Русью“. Срв. обаче №57, 24–25 и Увод, §6.

5–6. Едно сигурно допълване на тези два реда не може да се предложи. По подобие на №41, 8–9 би могло да се приеме, че и тук втората глава от договора се е отнасяла до двата вида славяни и да се допълнят съответно. Обаче това не е напълно сигурно. В края на 5-ия ред и началото на 6-ия може да се допълни с голяма вероятност ἀλ]ὰ κὲ = ἀλλὰ καὶ.

7. Презентната форма διαμίνουσιν застъпва con. aoristi διαμείνωσι и е създадена по подобие на аориста διέμεινα, Увод, §27. В края на реда се забелязва горният ляв ъгъл на буквата П. Тук би могло да се допълни според №41, 11: π[ερὶ δὲ τῶν Σκλάβον τῶν μὶ ὑποκιμένον ἰς] τὸν βασιλέαν. Обаче това не може да се смята за сигурно.

8. За окончанието -αν вм. -α във формата βασιλέαν срв. №57, 17 и 18 и Увод, §27. – Последните запазени букви в реда MIT могат да се тълкуват и допълнят или като μίτ[ι = μήτι, или като μὶ = μὴ и форма от глагол, започващ с Т, напр. μὴ τάξῃ или μὴ ταχθῶσι.

9. В началото на този ред се виждат несигурно само горните части на около 5 букви. Може би тук трябва да се чете ὅτι.

*

Откъслечно запазените букви и думи от лявата половина на надписа не дават възможност за сигурно тълкуване на откъслека. Очевидно той е част от мирен договор, който, както изглежда, е уреждал допълнително мирните отношения между България и Византия след сключването на тридесетгодишния мир. Кога е станало това, не може да се определи. *Златарски* (История I 1, 310, заб. 4) е наклонен да свърже договора с намесата на българите в гражданската война във Византия в 823. По-вероятно изглежда да се предположи, че този договор е бил сключен немного след договора за тридесетгодишния мир, за да се уточнят и допълнят някои негови глави.

Откъслек от мраморна колона, вис. 1,25, шир. около 0,40, намерен в гробищата между селата Сенебир (дн. Сини вир), Новопазарско, и Карабашли (дн. Войсил), Толбухинско. Първоначалното местонахождение неизвестно, сега в Археологическия музей в София (инв. №366). Образи 112–113.

Издания. Н. и *K. Škorpil.* AEM XIX, 1896, 244, факсимиле (= Отчет 14, №XIX); *Успенский.* ИРАИ X 226, №3, препис с маюскули и факсимиле, табл. 44, 3; *Kalinka* 77, №86 дава само колацията на Борман и Калинка; *Бешевлиев.* ИИД XI–XII, 1931–1932, 344–347 (ПН I, №23 и с. 129 и сл., факсимиле).

- - - - - - - - - - - - - - - ΑΥΤΟ
- - - - - - - - - - - - - - - - ΤΟΝΒ
- - - - - - - - - - - - - - - - Ν αὐτοῦ Λ
ἐὰν ὁ βασιλεὺς ἐξέλ]θι, λισμον-
ὂν τοὺς ὅρκους- - - ἵν]α ὁ Θ(εὸ)ς ἀποδ-
όσι αὐτὸν- - - -]Σ ὁ Τζυκος κὲ
- - - - - - - - - - - - - - ΣΑΣ ὁ ἀδελ-
φὸς αὐτοῦ- - - - - -]τὸ ὄνομα ἐ-
στὶν- - - - - - - - - ὁ] δὲ χρόνο-
ς ἶτο ἀπὸ τὶν παρουσί]αν ἀλιθινοῦ Θ(εοῦ)
ωβʼ, ἀπὸ κτίσεος κοσμ]οῦ ϛτκηʹ. ἐπυ-
ίσαντο τὶν ἰρίνιν κὲ] ὄμοσσαν τὰ
ὅλα τὰ ἀναγραφέντ]α ἐν τ(οὺς) χάρτα-
ς τοὺς] παραλί[λους.

5 доп. Калинка 7 доп. Успенский 13 τὰ ἀναγραφέντα допълнено в АЕМ XIX 244

Букви. Буквите са високи 0,043 – 0,078 и приличат на тези в № 41 и 42. В началото буквите са по-големи, а в края по-дребни. Забележителна е формата на буквата В в р. 2. Горният полукръг е по-малък от долния и отделен от него.

Особени знаци. Думата Θεός е издълбана съкратено ΘΣ с черта над буквите. Буквите, които имат цифрена стойност, са означени с чертици, подобни на апостроф, наведени от дясно на ляво над буквите. Между двете букви С в р. 12 и от двете страни на буквата Т точки, които, изглежда, са без значение.

Ортография. ι = ι, οι = υ.

Откъслекът е краят на договор, навярно мирен. Дадените допълвания не са сигурни, а само вероятни. Те служат да направят запазения текст само разбираем и да посочат вероятното съдържание на откъслека.

2. Запазените букви могат да се допълнят като τὸν β[ασιλέαν или като τὄν Β[ουλγάρον = τῶν Βουλγάρων.

4. Първите две запазени букви в началото на реда могат да се допълнят ἐὰν ὁ βασιλεὺς ἐξέλ]θι = ἐξέλθῃ. -λισμον- принадлежи към глагола λησμονῶ, който се среща в № 2, 32 – 33 и № 14, 42 – 43. След този глагол е идвало навярно τοὺς ὅρκους, срв. № 2, 32 – 33.

5. Допълването ἀποδ[όσι = ἀποδώσῃ или ἀποδώσει, което предложи Калинка, е напълно сигурно, срв. Theoph. 311, 2: καὶ ὁ θεὸς τοὺς μισθοὺς ἀποδώσῃ. За отделената от глагола частица ἵνα срв. № 41, 4.

6. Първата запазена буква С в реда, пред която Калинка е дал А, представя навярно завършекът на титлата ιτζιργου βοιλας. За словореда срв. 47, 10: ὁ στρατηγὸς ὁ Λέον. Първобългарското лично име Τζυκος е едно и също с Τζόκος от Менологията на императора Василий (PG 117, 276 = Извори XI 55). То може да се отъждестви и с Τουκος от надпис № 47, 15, ако е погрешно издълбано вм. Τζουκος, и да се сближи с Τζειουκ в един надпис от Кюстенджа, вж. *V. Beševliev.* Zwei altchristlichen

Inschriften, ГНМ VII, 1942, 232 и сл. Формата Τζυκος стои спрямо Τζόκος и евентуално Τ(ζ)ουκος в същото отношение, както Ομυρταγ в №61, 1 спрямо Ωμορταγ в №56, 29 и Ομουρταγ в №57, 2, вж. Увод, §35. За името вж. *Moravcsik*. Byz. II 341, също АЕМ XIX 244; ИРАИ X 227; ИВАД III 138 и сл.; *H. Grégoire*. Byzantion 9, 1934, 726; *В. Бешевлиев*, Виден първобългарски сановик, ИНМ – Варна 22(37), 1986, 24–27.

7. Буквите САС са навярно краят на някакво първобългарско име.

8. Тук може да е стояло някакво лично име вм. местоимението.

8–9. Двата реда могат да се допълнят като τοῦ ἄρχοντος] τὸ ὄνομα ἐ[στὶν Ομουρταγ κανα συβιγι по подобие на №56, 28–30 или τοῦ βασιλέος] τὸ ὄνομα ἐ[στὶν. . .

9–10. За допълването на края на ред 9 и началото на ред 10 срв. №57, 23. Думата χρόνος означава тук „година“, както у византийски автори и новогръцки, напр. Theoph. 202, 13: Χρόνος δὲ ἦν δέκατος τῆς βασιλείας Ἰουστινιανοῦ. ἐν τούτῳ τῷ χρόνῳ οὔτε πόλεμος... За промяната в значението на тази дума вж. *Dieterich*. Rhein. Mus. LIX, 1904, 233: *Witkowski* Ber 258.

10. За допълването ἀπὸ τὶν παρουσίαν ἀλιθινοῦ θεοῦ срв. изразите: ἀπὸ δὲ τῆς παρουσίας Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ θεοῦ ἕως Κωνσταντίνου τοῦ πρώτου ἔτη τιη′ (Codex Paris. Reg. 1711, приведен в критичния апарат Niceph. Patr. ed. de Boor 102, 20), τὴν τότε τοῦ Χριστοῦ ἀενάου θεοῦ παρουσίαν (*J. Maspero*. Papyrus Grecs d'époque bizantine I 6700, 2 от 567 г.). За думата παρουσία вж. *A. Deissmann*. Licht vom Osten, 4. Aufl., Tübingen, 1923, 314 и сл. и 319, заб. 7. За ἀπὸ с винителен падеж срв. №56, 16. Изразът ἀληθινὸς θεός се среща често у византийските писатели, напр. Malalas 414, 13; Theoph. 42, 14; 459, 2; Const. Porph. De cer. 686, 7. Die griechisch-christlichen Inschriften des Peloponnes, herausgegeben von N. A. Bees I, Athen 1941 №1, 1–2: Θεὸς ἀληθινὸς ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ. За липсата на члена пред ἀληθινὸς θεός вж. *Mayser* II 24; *Blass–Debrunner* 158, §254 и 167, §268, 2. За прилагателното ἀληθινός вм. ἀληθής *Jannaris* 1058; *Thumb*, §115.

10–11. Двойното датирване се среща и в един византийски надпис от 834 г., т.е. от приблизително същото време: CIG IV, №8680: ἀπὸ κτίσεως κόσμου ϛμτβ′, ἀπὸ δὲ Χριστοῦ ἔτους ωλδ′. За подобни двойни датирвания в ръкописи от по-късно време вж. *Gardthausen* II 450 и сл. Вм. обичайната формула ἀπὸ κτίσεως κόσμου би могло да се допълни и ἀπὸ (τὶν) κτίσιν κόσμου. Датата на договора е според християнското летосчисление 819–820.

11–12. Подлогът на ἐπυίσαντο и ὄμοσσαν е българи и ромеи. За двойно σ в ὄμοσσαν = ὤμοσαν срв. №5, 3 ὀπίσσω, №2, 11 κάσστρα и №47, 14 ἔσστην, вж. Увод, §24.

13. Вм. τὰ ἀναγραφέντα би могло да се допълни и τὰ γεγραμένα = γεγραμμένα. Забележителна е тук употребата на предлога ἐν, който иначе не се среща в езика на първобългарските надписи. Съставителят на надписа не е бил, както изглежда, сигурен какъв падеж трябва да стои след предлога ἐν или пък не е познавал завършеците на дателния падеж, който по това време не е бил вече жив в народния гръцки език. Поради това между буквите Т и Х не са издълбани никакви букви. – Думата ὁ χάρτης се среща у византийските писатели, напр. Malalas 281, 11 и сл: ἔκαυσε τοὺς χάρτας τοῦ ταμιείου. Theoph. 441, 12: ὑπανεγινώσκετο ὁ χάρτης. Срв. също в мирните договори на руските князе от X в., напр. Повесть 38 = *Зимин*. Памятники 34: „и харатьею сею, хранити все, еже есть написано на неи"; „...да кленутся о всем, яже сут написана на харатьи сеи"; 35: „преступить се, еже есть писано на харатьи сеи". Приведените места от руските мирни договори могат да се сравнят със съдържанието на редове 11 и 12.

14. Запазените в този ред букви ΑΡΑΛΙ са недостатъчни, за да се допълнят сигурно поради липса на околен текст. Предложеното допълване π]αραλί[λους = παραλλήλους е само една възможност, срв. Theoph. 355, 28 и сл.: τῶν τοιούτων καθολικῶν δύο ἐγγράφων λόγων πρὸς ἀλλήλους μεθ' ὅρκων γεγονότων καὶ ἀλλήλοις ἐπιδοθέντων; 447, 7: καὶ ἐποίησαν ἔγγραφα ἐπὶ τούτῳ πρὸς ἀλλήλους. Повесть 28 и 38 = *Зимин*. Памятники 9: „На утверженье же и неподвижение быть межи вами, Хрестьаны, и Русью бывший мир сотворихом Ивановым написанием на двою харатью." 34: „Мы же свещание се написахом на двою харатью, и едина харатья есть у цесарьства нашею, на неи же есть крест и имена наша написана, а на друзеи сли ваша и гости ваша."

Днес надписът завършва с ред 14. Дали е имало други редове, не може да се установи. Във всеки случай, ако са следвали още редове, то те не ще да са били много, понеже откъслекът представя очевидно края на договор, сключен между България и Византия през лято 6328 от сътворението на света или 819/820 година от пришествието на истинския бог.

Златарски (История I 1, 310, заб. 4), който прие, че годината 6328 от С. М. отговаря на 823, отнесе надписа към времето на българската намеса във въстанието на Тома Славянина срещу императора Михаил II. Вече датировката, възприета от Златарски, изключва това предположение. Датата 819/820, когато е бил сключен договорът, съвпада с датата (25 декември) 820, когато Михаил II след убийството на Лъв V заел императорския престол. Ето защо много по-правдоподобно е да се приеме, че договорът е бил сключен с новия император, за да потвърди сключения 30-годишен мирен договор с убития император Лъв V, понеже положените от него клетви за спазването на мира не са задължавали и Михаил II.

Това тълкуване се подкрепя и от следните известия във византийските извори. Според хрониста Георги Монах византийският император Михаил повикал българите на помощ, когато бунтовникът Тома Славянина обсадил Цариград (ed. de Boor II, 796, 24–25 = Извори VIII 56). Според Продължителя на Теофан обаче българският владетел Омуртаг сам, по свой почин, предложил помощта си, понеже искал да затвърди и направи по-силен 30-годишния мирен договор, ако и императорът да я отклонявал (ed. Bonn. 64, 22–65, 10 = Извори IX 114). Същото съобщава и Генесий, който отбелязва, че когато Омуртаг предложил помощта си, вече се изпълвало почти първото десетилетие от 30-годишния мирен договор (ed. Bonn. 41, 18 – 21 = Извори VIII 331).

Независимо от това дали Михаил е извикал българите или сам Омуртаг е предложил помощта си срещу Тома Славянина, трябва да се приеме, че това е станало въз основа на някакъв договор, както допусна *P. Lemerle*. Thomas le Slave, Travaux et Mémoire 1, Paris, 1965, 281. Както Продължителят на Теофан, така и Генесий, които са се ползували от сродни извори (*F. Barišić*. Les sources de Génésios et du Continuateur de Théophane pour l'histoire du règne de Michel II (820 – 829), Byzantion, XXXI, 1961, 257 – 271; *P. Lemerle*. Thomas de Slave 278), свързват предложената от Омуртаг помощ с 30-годишния мирен договор, без да казват причините за това. Навярно в този договор или по-вероятно в сключения в 820 е имало клауза за военна помощ срещу известно заплащане. Тези намеци у двамата византийски хронисти за 30-годишния мирен договор и свързването му с помощта на Омуртаг дават основание да се приеме, че в 820 г. е бил сключен договор между Византия и България, който не само потвърдявал 30-годишния мирен договор, но е включвал клауза за военна помощ. Може би в р. 4 на откъслека трябва да се допълни ἐὰν μὶ βοιθῖ = ἐὰν μὴ βοηθῇ, а не ἐὰν ἐξέλ]θι = ἐὰν ἐξέλθῃ.

Забележително е, че възмездието за неспазването на договорните условия, изразено дипломатично „ако забрави клетвите", се предоставя на бога, както в № 14, където възмездието за забравеното или пренебрегнатото добро, сторено от българите, се възлага на всевиждащия бог.

Откъслек от варовиков блок, задната страна профилована, вис. 0,19, дъл. 0,275, деб. 0,10, намерен в развалините на Плиска, сега в музея в Плиска (инв. № 1840). Образ 114.

Издания. В. Бешевлиев. ИАИ XX, 1955, 279, № 5, фото.

- - - - - - - - - - -
- - - - EINETI - - -
-Βουλ]γάρων. ἐὰν- -
- - - - - - - - - - - -

Буквите са високи 0,03 – 0,042, а буквата N, която е издълбана над реда, 0,019. В жлебовете на буквите има следи от червена замазка.

2. Частицата ἐὰν показва, че се касае за договорен надпис, много по-стар от 30-годишния мирен договор.

а) Откъслек от мраморна колона, вис. 0,17, шир. 0,145, деб. 0,06; вис. на буквите 0,045 – 0,05, намерен в Плиска, сега в музея в Плиска (инв. № 88). Образ 115.

Издания. В. Бешевлиев. ПН II, № 53, фото.

- - - ΛΟ- - -
- - - τὸ]ί̣ περ[ὶ
- - - ΤΟΥ- - -

1 Ο или 8 2 Ν или Η, или Ι

2. Представя началото на глава 10 от договор.

b) Откъслек от мраморна колона, вис. 0,189, шир. 0,09, деб. 0,07; вис. на буквите 0,065, намерен в Плиска, сега в музея в Плиска (инв. № 1837). Образ 116.

Издания. В. Бешевлиев. ПН II, № 54, фото.

- - - Σ- - - -
- - - Ọ Ṇ : - - -
- - - ΙΑ- - - -

1 C или Ε.

c) Откъслек от мраморна колона, вис. 0,16, шир. 0,22, деб. 0,04, намерен в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 588). Образ 117.

Издания. Ф. Успенский. ИРАИ X 227, № 4а, факсимиле табл. XLIV 4; *В. Бешевлиев.* ПН II, № 52, фото.

- - - - ΝΒ- - -

d) Откъслек от мраморна колона, вис. 0,21, шир. 0,14, деб. 0,15; вис. на буквите 0,06, намерен юли 1971 източно от източната порта на Плиска, сега в музея в Плиска (инв. № 1847). Образ 118.

- - - ΑΥ- - -
- - - Α̣ΡΙ- - -

e) Откъслек от мраморна колона, вис. 0,30, шир. 0,16, деб. 0,09; вис. на буквите 0,06, намерен юли 1971 източно от източната порта на Плиска, сега в музея в Плиска (инв. № 1848). Образ 119.

- - - Ρ- - -
- - - ΗΛ̣- - -
- - - ΑΤ- - -

Буквите на тези откъслеци приличат напълно на буквите на № 41, 42 и 43. Поради това не е изключена възможността те да са откъслеци от тези или подобни надписи. Основание за това дава не само материалът (мраморни колони), но и ред 2 на откъслек *a*.

46. a) Мраморна колона, горе отчупена, вис. 1,20, диам. 0,55 – 0,57, намерена при с. Наръш (сега Νέα Φιλαδέλφεια), 22 км северно от Солун, сега в Археологическия музей в Цариград, зала XX, № 4691 (вж. *Nezi*

Firatli. A short guide to the Byzantine works of art in the Archaeological Museum of Istanbul, Istanbul 1955, 34 No. 4691. – b) Мраморна колона с полузаличен надпис, вис. 1,28, диам. 0,46 – 0,47, намерена пак при с. Наръш, сега загубена. Образи 120 – 121.

Издания: Г. Баласчев. Новонайденият надпис от времето на цар Симеона, Български преглед IV 12 (март 1898), 61 – 78; *Ф. Успенский*. ИРАИ III, 1898, 184 – 188, факсимиле (към това писмо на К. Лишин до Успенский от 11 ноември 1897 с факсимиле вж. *Ж. Въжарова*. Руските учени 191 – 194); *В. Н. Златарски*. История I 2, 340, заб. 1 (срв. МСб. XV, отд. критика 20 – 40); *Йор. Иванов*. Български старини 16 – 20, факсимиле (*В. Бешевлиев*. ПН I, № 48 и с. 146 и сл., факсимиле); *Б. Филов*. ИАИ XI, 1937, 302 – 303; *H. Grégoire*. La légende d'Oleg et l'expédition d'Igor, Académie royale de Belgique, Bulletin de la Classe des Lettres, sér. 5, XXIII, 1937, 2 – 3, 80 – 94; Byzantion XI, 1936, 601 и сл. (срв. *G. Ostrogorsky*. L'expédition du prince Oleg contre Constantinople en 907, Annales de l'Institut Kondakov 11, 1939, 47 и сл.; 296 и сл. и Geschichte 215, заб. 2; *М. В. Левченко*. Очерки по истории русско-византийских отношений, Москва 1956, 108 и сл.); *M. Lascaris*. Les sources épigraphiques de la légende d'Oleg, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves XI, 1951 (= Mélanges H. Grégoire, III) 213 – 221.

a ῎Ετου[ς ἀ]πὸ κτ(ίσεως) κ(όσμου) ‚ϛυιβ΄, ἰν(δικτιῶνος) ζ΄
ὅρος ῾Ρωμαίων κ(αὶ) Βουλγάρ(ων)
ἐπὶ Συμεὼν ἐκ θ(εο)ῦ ἄρχ(οντος) Βουλγάρ(ων)
ἐπὶ Θεοδώρου ολγου τρακανου
ἐπὶ Δριστρου κομίτου.

b [ὅρο]C ΡΩΜ[αίω]Ν ΚΑΙ ΒȣΡΓΑΡ[ων]
. . . . ΘV . . . . ΒΟV . . .
. . . . ΓΟVΤΡΑΚΑΝΟV
. . . . ΟVΚΟΜΙΤΟV

Превод

Лето 6412 от създаването на света (=940), индиктион 7, граница на ромеи и българи при Симеон, архонт от бога на българите, при Теодор олгу таркана и при Дристър комита.

Букви. Буквите са високи 0,04 – 0,05, удължени и приличат на тези в № 15. Забележителни са формите на буквите А, В, Е, О, М, Р, С и Ω, които се различават значително от тези в останалите първобългарски надписи.

Особени знаци. Съкращенията са означени с полегата чертица под последната буква на издълбаната част на думата. Думата ἄρχοντος е издълбана съкратено АР с малко Х над Р. По същия начин е съкратена тази дума и в № 13, 1. Думата Θεοῦ е издълбана съкратено ΘΥ с чертица над Υ. В думата τρακανου буквите Т и Р са свързани, а окончанието -ου е предадено с малко ȣ над буквата N. Дифтонгът ου се предава с ȣ с изключение на последната дума в последния ред.

Ортография. Правописът е коректен, традиционен.

1. Този ред е отчасти повреден. За липсата на члена при κόσμος вж. *Blass – Debrunner* 158, § 253, 4. Годината 6412 от С. М. отговаря на 904, вж. *Grumel*. Chronologie 252.

2. За словореда на двете народностни имена вж. при № 42, 5. В надпис *a* е забележителна формата Βουργάρων = Βουλγάρων, която е най-старият пример за прехода на λ в ρ в това име, срв. № 87, 5 – 6, вж. Увод, § 26 и *Moravcsik*. Byz. II 100 – 104.

3. За формулата ἐπὶ Συμέων вж. *Mayser* II, 2, 465, срв. CIG IV, № 8685 ἐπὴ Βασιλίου καὶ Κονσταντήνου καὶ Λέωντος τῶν θηωτάτον βασιλέων τῦν 'Ρωμέων. Συμέων е несклоняемо, както напр. у Const. Porph. De adm. 32, 80; 87 – 88; 91 – 92, вж. *Psaltes* 170. ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος Βουλγάρων отговаря на № 14, 1 – 2. За ἐκ θεοῦ ἄρχων вж. Увод, § 49. За отбелязване е липсата на члена при народностните имена, която се дължи на желанието за по-кратко изразяване, вж. Увод, § 33.

4. Според *Баласчев* 73, *Успенский* 187, *Иванов* 18 и сл. и *Grégoire* 84 и сл. и 604 споменатият тук Теодор е един и същ с Теодор, висш сановник при Симеон, който е бил изпртен в Цариград в 913, за да води мирни преговори с византийците (Theoph. Cont. 359,15 и 385, 14 = Извори IX 123 и 126, към това *Златарски* I 2, 314 – 315). Това отъждествяване се отхвърля с право от *Златарски* (МСб XV, критика 33 и История I 2, 314, заб. 3). Вторият Теодор е бил навярно ичиргу боил. – Титлата олгу таркан се среща засега само тук. Според P. Wittek (вж. *Grégoire* 85 и 604 и Byzantion XXI, 1951, 275) ολγου е тюркското прилагателно uluγ „голям", „велик" (вж. *Gabain*, Glossar 347; *Малов* 105 и Памятники 438; *Айдаров* 119 и 365) с метатеза, а според *Menges* (99) може да бъде форма от oγul или oγlu „син" (*Айдаров* 77 и 361) пак с метатеза. За втората част на титлата τρακανου, която представя генитивна форма от ταρκανος, може би със славянска метатеза на -р- (*Menges* 99; за метатезата вж. *Leskien*. Grammatik 60 и сл.; *Vaillant*. Manuel 71 и сл.; *Vasmer*. Die Slaven 287 и сл.), вж. Увод, § 46.

5. Δριστρου κομίτου (= κομήτου) е очевидно едно и също лице Δίστρος ὁ κόμης от житието на 15-те тивериуполски мъченици, както с право приеха *Баласчев* (74 и сл.), *Златарски* (МСб. XV, критика 34 и сл.), *Иванов* (19) и *Грегоар* (84), вж. Migne. PG 126, 213 = СбБАН, XXVII 266. „По негова заповед болярият Дистър пренесъл от Тивериупол в Брегалница светиите Сократ и Теодор." Формата Δίστρος вм. Δριστρος се дължи на хаплология или на дисимилационно изчезване на първото -р-, вж. *Dieterich* 123. За името Дристър вж. *Moravcsik*. Byz. II 120. Генитивната форма κομίτου = κομήτου вм. κόμητος е създадена под влияние на съществителните от О-основи, за това вж. *Hatzidakis* 78 и сл.; 188 и сл.; 382; *Jannaris* 432; *Dieterich* 163; *Mayser* I 288; *Psaltes* 149. Думата κόμης има тук значението „управител на провинция". За употребата на този термин в администрацията на Първата българска държава свидетелствуват и текстове като следните: Cedren. II 347 и сл.; 434, 22 – 23 = Извори XI 257: „...синове на един от най-силните комити в България“; 275: „...синове на комит, един от най-силните хора у българите и затова наречени комитопули“. За отбелязване е възприемането на византийското административно устройство у българите.

Според едно несигурно сведение при с. Вардаровци (дн. Ἀξιοχώριον, 32 км северозападно от Солун) е имало друга колона със същия надпис, вж. *Иванов* 17; *Филов.* ИАИ XI, 1937, 302 и сл.

В един документ на Атонския манастир Ивирон от 1104 г. се съобщава, че на югоизток от с. Подгора (днес село Подхори в гръцка Тракия) стоял камък с надпис ὅρος τῶν Βουλγάρων. Може би става дума пак за граничен надпис от времето на цар Симеон (вж. Actes d'Iviron I. Dès origines au milieu du XIe siècle. Edition diplomatique par J. Lefort, N. Oikonomides, D. Papaschrysantas. Paris 1985, 268).

IV. ВОЕННИ НАДПИСИ

а) ЗАПОВЕДИ

47. Надписът е издълбан на лявата страна на същия античен надгробен камък (ага), на дясната страна на който се намира надпис № 2, намерен в Хамбарлий (дн. Маламирово). За вида, размерите и сегашното местонахождение вж. при № 2. Образи 122 – 126.

Издания. K и *H. Škorpil*. AEM XV, 1892, 98 – 99, № 26, неточен препис с маюскули на редове 23 – 30; *П. Ников*. Два старобългарски надписа за византийско-български отношения, Byzantinoslavica III/ 2, 1932, 354 – 382, факсимиле и фото; *В. Бешевлиев*. Първобългарските надписи от с. Хамбарлий, ИИД XIII, 1933, 36 – 47, факсимиле (ПН I, № 24 и с. 133 и сл. и ПН II, с. 41); *H. Grégoire*. Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare, Byzantion IX/ 2, 1934, 756 – 773.

. Δ . . . .
ICIANEX . I .
TONA . ΛE . . .
TON KAVX . . . .
ON ἥνα I . . . . .
AONITOC . . . .
PHA . N . . TON . . .
. . TO . . . N ἐ̣π̣όησα
τὸν ἀδελφόν μου κ-
ὲ ὁ στρατηγὸς ὁ Λέον
ἥνα ἦν ὑποκάτο αὐτ-
οῦ. Ἀπὸ Βερόην κὲ
Δ . . . . ỌΔṾKATOVC Δ-
ουλτροηνους ἐσστὴν
πρῶτος ὁ Τουκος ὁ η[ζ-]
ουργου βουλησ δ[ηὰ]
τὸ δεξηὸν μέ[ρος κ-]
ὲ ὁ Βαρδάνης κὲ ὁ Η-
ανὴς ὑ στρατηγὺ ὑπ[ο-]
κάτου αὐτοῦ· κὲ δη[ὰ
τ]ὸ ἀρηστερὸν μέρ[ο-]
ς τοῦ σαρακτου μου·
τὴν Ἀνχηάλον, τὴν

Δεβελτόν, τὴν Σοζ-
όποληην, τὴν Ρανουλ-
ην ἐστὴν κεφαλὴ ὁ Η-
ραταης ὁ βοηλα καυχ-
ανος κὲ ὁ Κορδύλης κὲ
ὁ Γρηγορᾶς ὑποκάτο
του στρατηγύ.

За четенията и допълванията на П. Ников вж. самото издание.

Превод

...направих моя брат, а стратегът Лъв да бъде нему подчинен. От Бероя... Дултроини е пръв Тук ичиргу боилът за дясната страна, а стратезите Вардан и Яни нему подчинени. За лявата страна на моята войска: за Анхило, Дебелт, Созопол, Ранули, е главатар Иратаис боила капханът, а Кордил и Григора нему подчинени стратези.

Букви. Буквите са издълбани много небрежно. Те са с плитки жлебове и изглеждат като надраскани. В края на надписа редовете са изкривени. Двете наклонени една към друга хасти на буквата А са съединени с ъгъл. На буквата В долният полукръг е по-голям от горния и има почти ъглеста форма. Двете рамена на буквата К са къси и образуват почти остър ъгъл. Средната полегата хаста на буквата N започва от горния край на лявата отвесна хаста и завършва при долния край на дясната отвесна хаста. Буквата О има удължена, почти заострена форма. Буквата Υ прилича на кирилско печатно У.

Особени знаци. Буквите HN и NH са свързани. Дифтонгът ου се предава винаги с OΥ.

Ортография. i = η, o = ο, αι = ε, οι = υ.

Началото на надписа е олющено, след което идват почти напълно заличени редове с отделни невинаги четливи букви. Надписът става ясно четлив едва от 9-и ред нататък.

4. Може би τὸν καυχ[ανον.

6. Може би λ]αόν.

8. В края на реда се чете несигурно ΕΠΟΗΣΑ = ἐπόησα = ἐποίησα. За тази форма, ако наистина така трябва да се чете, вж. при № 1 Iа, 12 и Увод, § 25. Грегоар предложи още и четенето ἔδωκα, което обаче епиграфски не е оправдано. Същият предложи да се чете пред тази дума στρατηγόν или πρῶτον. Обаче запазените букви не допускат подобно четене.

9. Местоимението μου се отнася очевидно до автора на надписа, а понеже първобългарските надписи са съставени от името на българския владетел, то от това следва, че тук става дума за брата на кана. Според Теофан (503, 6 – 7 = Извори VI 289) Крум оставил в 813 брат си с неговата войска да обсажда Одрин. Следователно Крумовият брат е бил един от българските военачалници (вж. и № 2). Ето защо трябва да се приеме, че в надписа се споменава братът на Крум и че надписът е издълбан по заповед на Крум. За употребата на μου вж. Увод, § 33.

10. За Λέον = Λέων и за византийски стратези на българска служба вж. р. 18 – 19.

11. ἧνα ἧν = ἵνα ᾖ = ἐστί срв. №41, 4: ἧνα ἐστίν. Тази форма би могла да бъде конюнктивна с краесловно -ν, вж. напр. *Dieterich* 223. Обаче в надпис №48, 2 тя има значението на indicat. praesentis. Затова и тук се касае за същото. ὑποκάτο = ὑποκάτω с род. падеж, срв. Const. Porph. De adm. 29, 125: ἐγώ ποτε κεφαλὴ ἐγενόμην, καὶ ἀρτίως εἰμὶ ὑποκάτω πάντων. За този предлог вж. Увод, §31, а за значението – *Preisigke* II 661, 35. В горния надпис той има повече значение на съществително, както κατεπάνω, вж. *Psaltes* 336.

12. За предлога ἀπό с винителен падеж вж. при №56, 16. Формата Βερόη се среща по-често от формите Βέροια, Βεροίη, Βερόη, дн. Стара Загора, вж. RE III 306; *Иречек*. Пътувания 162 и сл.; *Detschew*. Sprachreste 53–54.

13–14. В началото на р. 13 се долавят слабо очертанията на буквата Δ, след което има място за около четири букви. По-нататък се вижда слабо дясната половина на О, а след това се чете до края на реда ΔΥΚΑΤΟΥΣΔ. В р. 14 се чете сравнително ясно ΟΥΛΤΡΟΗΝΟΥΣ ΕΣΣΤΗΝ. Двата реда съдържат очевидно географски имена, които се споменават тук за пръв път. Затова не може да се каже как са гласели и какво трябва да се допълни в началото на р. 13. Тук би могло да се предложи само като възможност допълването и четенето δ[ηὰ τοὺ]ς или ἀ[πὸ τοὺ]ς δύ(ο) κάτου<ς> Δ-, δ[ηὰ]... οσυκατους, Δ-, или само τοὺς Δ-. При последното четене остават необяснени предходните букви. За евентуалната форма κάτου вж. при №2, 25. Евентуалното географско название (οἱ δύο κάτου) Δουλτροηνοι е иначе неизвестно. По окончание то може да се сравни с многобройните прилагателни на -ηνος, произведени от местни имена в Тракия, напр. Βαζοπαρηνοι, Βδεκυρηνοι, Βεσσοπαρηνοι, Κηριβοστηνοι. *Schwyzer* I 69; 490; 638. За двойното σ в ἐσστήν = ἐστίν вж. Увод, §24.

15. За значението на πρõτος = πρῶτος вж. *Sophokles* s. v. 3; *Preisigke* III 153, 24. Първобългарското име Τουκος се среща тук за пръв път и напомня много на Τζυκος в №43, 6 и Τζοκος в Менологията на императора Василий (PG 117, 276), поради което би могло да се приеме, че се касае за каменоделска грешка вм. Τ(ζ)ουκος, че трите имена са форми на едно и също име и че се отнасят до едно и също лице, както предположи *Grégoire* 767 и сл., против това *Menges* 113, заб. 5. За етимологията на името п. т.

16. За ηζουργου βουληα = ητζιργου βοιλας вж. Увод, §43. За формата βουληα вж. Увод, §36. Забележителна е липсата на номинативното -ς при βουληα, може би каменоделска грешка, срв. обаче №69, 4–5 Τζεπα. Поставянето на титлата след името е съгласно с тюркския словоред.

17. τὸ δεξηὸν μέ[ρος, т. е. τοῦ σαρακτου μου, вж. р. 21.

18–20. ὁ Βαρδάνης κὲ ὁ 'Ηανής ὑ στρατηγὺ ὑπ[ο]κάτο αὐτοῦ = ὁ Βαρδάνης καὶ ὁ 'Ιωάννης οἱ στρατηγοὶ ὑποκάτω. Формата Βαρδάνης покрай Βαρδάνιος (Theoph. 480, 18 и 488, 25) се среща често у Теофан, напр.: 378, 24; 379, 25; 445, 19 и др., срв. *Hatzidakis* 82. Името е иранско Wardan, вж. *Marquart*. Streifzüge 493; *F. Justi*. Iranisches Namenbuch, Marburg 1895, 351–353; *H. Hübschmann*. Armenische Grammatik, Leipzig 1895, 82, №185; *M. Vas-*

mer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. I. Die Iranier in Südrußland, Leipzig 1923, 35, към това *L. Zgusta*. Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste, Prag 1955, 339, §773. Носителят на това име не е иначе известен. Към това *P. Charanis*. The Armenians in the Byzantine empire, Lisboa 1963, 22, особено *P. M. Бартикян*, У истоков армяно-болгарского сотрудничества, Сб. Ваклинов 41–42. Формата Ἠανής = Ἰάννης (срв. новогр. Γιάννης) покрай Ἰωάννης се среща често у византийските писатели, напр. Theoph. Cont. 122, 4: τὸν Ἰαννήν и 6: Ἰαννοῦ; Migne. PG 105, 500: Ἐντεῦθεν καὶ Ἰωάννης εὐθὺς ὁ δυσώνυμος Ἰαννής. Вж. за тази форма *Jannaris* 150a; *Hatzidakis* 336; *Dieterich* 72 и сл.; *Psaltes* 65. Стратезите Яни и Леон са навярно същите, които се споменават в Цариградския синаксар 416 = Извори IX 288: „той (= Омуртаг) посече с нож и един друг Леон и Йоан, стратези на християните“, вж. *Grégoire*. Byzantion IX 758 и сл. и *Speculum* XXV, 1950, 552 и сл.; *Fr. Halkin*. Analecta Bolland. 70, 1952, 131. Ако това отъждествяване може да се смята за сигурно, надписът е бил издълбан преди погубването на двамата стратези от Омуртаг, т. е. преди 815. Местоимението αὐτοῦ се отнася до ичиргу боила Тук.

20–22. За δηά = διά с винителен падеж = клас. περί срв. Malalas 423, 13–15: Οἱ δὲ αὐτοὶ βασιλεῖς προεχειρίσαντο τὸν πατρίκιον Ὑπάτιον στρατηλάτην ἀνατολῆς εἰς τὸ φυλάξαι τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Σαρακηνῶν διὰ τὰ ἀνατολικὰ μέρη за това вж. *Hatzidakis* 211 и сл.; *Jannaris* 1534; *Blass–Debrunner* 142, §222, *Ljungvik* 32 и сл.; *Thumb* 100, 4. – Прилагателните ἀριστερός и δεξιός означават често в гръцки относителното местоположение както на отделен предмет, така и на цели географски области, напр. Const. Porph. De cer. 567, 10: εἰς τὸ πρὸς ἀνατολὴν δεξιὸν μέρος; Script. incert. 344, 16 и др., вж. *Stürenburg* 37–39. За да се означи обаче по-точно посока по отношение на четирите точки на света, в гръцки се прибавят и означенията изток, запад, юг или север, вж. приведения пример. У тюрките обаче това не е било нужно, понеже понятията ляво, дясно, както и отзад и отпред са изразявали същевременно и световните посоки според това, коя от тях е била основната. Така напр. за монголите, тунгузите, а също и за иранците и др. посоката юг е била основна и затова юг значи отпред, ляво – изток и т. н., вж. *W. Kotwitz*. Sur les modes d'orientations en Asie Centrale, Rocznik orientalistyczny, V, 1929, 68–91; *R. Bleichsteiner*. Zeremonielle Trinksitten und Raumordnung bei den türkisch-mongolischen Nomaden, Archiv für Völkerkunde 5–6, Wien 1951, 197–198; *Grousset* 282–283. Според това може да се приеме, че и в надписа с лява и дясна страна се означава „изток“ и „запад“, вж. за това по-нататък. – За значението на думата μέρος „област“, „страна“ вж. *W. Vollgraff*. Grec ancien et grec moderne, Mélanges Grégoire I, 608 и сл. – Първобългарската дума σαρακτον (или σαρακτος) означава навярно „войска“ (= φοσιάτον?, вж. тук с. 201). Менгес (117–118) предложи с всички резерви следното тълкуване: *sarakt*- проточувашки + *šaraq* = общ. тюркски *jaraq* „weapon, armour“, вж. също *Малов*. Памятники 385; *Айдаров* 359; *Gabain*. Glossar 352, от което _*śaraq-ty, *śaraq-tu_ „armed unit, armored unit, armed forces, realm in war-preparedness“. Окончанието -τον е прибавено може би по подобие на φοσσάτον ∼ σαραϰ-τον? Вж. още *Pritsak* 71, който прие обаче значението „държава“, както предположи *Ст. Младенов* (в изданието на П. Ников 372, заб. 80). Този последният изведе думата от тюркския корен sar- „обхващам“, „обикалям“, „ограждам“. От тези две тълкувания първото изглежда по-правдоподобно. А. Грегоар предложи да се чете χαράϰτου вм. σαραϰτου, като прие, че се касае за особена (метапластична) форма на родителен падеж от χάραξ, и посочи на Theoph. cont. 216, 12: … Κροῦμος…πολέμιον χάραϰα… ἐβάλετο. Това предложение обаче е малко вероятно.

23 – 26. Винителният падеж на градските имена в тези редове зависи все още от предлога διά в р. 20. – Забележителен е надписът ’Ανχήαλον за ’Αγχίαλον. За този град вж. *Иречек*. Пътувания 791 – 796; *Mihailov*. IGBulg. I 323 – 324. – За Дебелт вж. при №2, 14 – 15, а за Созопол при №28. – Градското име Ρανουλη се среща тук за пръв път. То напомня звуково на ‘Ραϰούλη (Procop. De aedif. IV 11, ‘Ραϰώλη у Стефан Византийски 26) и на пътната станция Ranilum в Пойтингеровата карта (вж. Извори II 21). Според надписа този град се е намирал на морето или близо до него. *Б. Димитров* (Мегалитите в Тракия, София 1976, 130 – 131) локализира Ранули в т. нар. Валчанско кале при р. Ропотамо. Същата крепост имат предвид и *бр. Шкорпилови* (Черноморското крайбрежие и пр. – МСб, III, 1890, 145), като пишат: „От Бакърлъшката група (дн. Меден рид) излиза от главната целина един тесен отлог над р. Ропотамо; на него се намират остатъци на това укрепление, което е достъпно само откъм източната страна, а от другите три страни е ограничено със стръмни скали“. Името Ранули изглежда да е от латински произход: Ranula „малка жаба“, „жабичка“, срв. Βατραχοϰάστρον в Родопите. Може би с Ранули са означавали днешната „лъвска глава“. Вероятно южно от крепостта е минавала тогавашната българо-византийска граница, ако се съди от името на реката Ропотамо „Гранична река“, вж. ‘Οριοπόταμος – Ropotamo, Балканско езикознание, XXIV, 1981, №1, 61 – 62. – За думата ϰεφαλή, която отговаря на πρῶτος в р. 15, срв. Theoph. 385, 9 – 10: ϰαὶ προεβάλετο στρατηγὸν ϰαὶ ϰεφαλὴν αὐτῶν τὸν διάϰονον ‘Ιωάννην и вж. *E. Stein*. Untersuchungen über spätbyzantinische Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitt. zur Ozman. Geschichte 2, 1914, Index s. v.; *F. Dölger*. Byzantinoslavica III 2, 374, 87.

27. Първобългарското име Ηραταης се среща тук за пръв път. По окончание то може да се сравни с Μαρμαής, български пълководец от времето на цар Симеон (вж. Const. Porph. De adm. 32, 93 = Извори IX 211). За етимологията вж. *Menges* 114. Съчетанието ὁ βοηλα ϰαυχανος се явява също за пръв път (срв. №588, 4 – 6). За словореда срв. р. 16. За съчетанията вж. Увод, §37, а за титлата – п. т., №42.

28 – 30. ὁ Κορδύλης ϰὲ ὁ Γρηγορᾶς ὑποϰάτο του στρατηγύ = ὁ Κορδύλης ϰαὶ ὁ Γρηγορᾶς ὑποϰάτω αὐτοῦ (= ὁ Ηραταης) στρατηγοί (εἰσίν). Кордил е също арменско име, вж. Бартикун 42 и бел. 17. Според Грегоар (759) споменатият тук Кордил е един и същ с едноименния военачалник на преселените от Крум през 813 жители на Одрин и околностите му в Отвъддунавска България, който в 837 организирал завръщането на преселниците, вж. Georgios Continuatus ed. Moravcsik в Studia Byzantina 206 – 207 = Извори IX 156, за това вж. *Златарски* I 1, 339 – 340. Това предположение е много вероятно. – Името Γρηγορᾶς се среща често у византийските писатели, напр. Theoph. 205, 30; 297, 8; Const. Porph. De adm. 43, 98. За това име вж. *Jannaris* 1043; *Psaltes* 21 и 164. Споменатото тук лице обаче е иначе неизвестно. – За съкратената форма του = αὐτοῦ, която се среща и другаде през тази епоха, напр. CIG IV 8634: τῆς βασιλείας του; Const. Porph. De cer. 295, 10: παλλὰ τῶν ἔτη и др., вж. Увод, § 27. С р. 30 надписът завършва.

*

Надписът представя военна заповед, с която се нарежда, както се вижда от запазената част, кои да бъдат началниците на трите военни сектора, които се намирали в южните области на българската държава. За началник на централния сектор или по-скоро за заместник на главнокомандуващия на всички войски е бил поставен братът на владетеля, т. е. на Крум, чието име е неизвестно. За негов помощник е бил определен чужденецът стратег Леон. С командуването на десния сектор, който е започвал от днешна Стара Загора и се е простирал навярно на югоизток, е натоварен ичиргу боилът Тук с двама помощници чужденци стратезите Вардан и Йоан. Левият сектор, който е обхващал Черноморското крайбрежие от Анхиало на юг до Созопол и Ранули, е възложен на боил капхана Иратаис пак с двама помощници чужденци стратезите Кордил и Григорас. Къде се е намирал централният сектор, надписът не посочва поне в запазената част. Но това не е трудно да се предположи поне приблизително. Той се е простирал по течението на р. Тунджа може би с краен южен пункт Версиникия, дн Маламирово (= Хамбарлий).

В тези сектори българските войски са били разположени или съсредоточени с оглед на предстоящи военни действия срещу Византия (вж. *Йор. Венедиков*. Хамбарлийските надписи, Българска военна мисъл IV, 1937, 733 и сл.). Теофан съобщава, че през пролетта на 813 византийският император Михаил се приготвил за война срещу българите и през май се отправил на поход. За тези военни действия се приготвил и Крум (500, 2 – 501, 12 = Извори VI 287 – 288). В завързалото се сражение при Версиникия недалеч от Одрин византийците били напълно разбити (Theoph. 501, 27 – 502, 3 = Извори VI 288 – 289). Заповедта може следователно да се свърже с подготовката на българите за сражението при Версиникия и да се датира преди това сражение. След победата си Крум оставил брат си да обсажда Одрин. Това известие на Теофан може да се свърже със съдържанието на надписа в смисъл, че войските на Крумовия брат, които са били резерва, са получили заповед да се придвижат напред и да превземат Одрин, докато Крум с главното ядро се отправил за Цариград. А Грегоар (768 – 769) свързва надписа с големите приготовления на Крум в началото на 814, за които разказва подробно Scriptor incertus (347, 11 и сл. = Извори VIII 23 – 24) и според това го датира в 814. От изтъкнатото дотук се вижда, че думата „саракт“ означава „войска“, а не държавна територия, както личи и от обстоятелството, че надписът изрежда селища само на юг от Стара планина, но не и на север, както би трябвало да бъде, ако се касаеше за цялата българска територия. И така надписът може да се датира или в 813, или в 814.

Разделяне на държавата на три сектора във военно и административно отношение, което важи и за самата бойна сила, не е рядко явление у тюркските народи. За империята на т. нар. Hiung-nu *E. H. Parker* (A Thousand Years of the Tartars, New York 1926, 12 – 13) пише следното: „The next in rank to the Jenuye were the two Dugi, one for the East and one for the West, the Jenuye himself ruling the central portion of the nomad Empire... East and West are equivalent to Left and Right in Chinese parlance... Of the two the Eastern Dugi was of the higher rank, and was usually heir to the throne.“ Срв. *J. J. M. De Groot*. Die Hunnen der vorchristlichen Zeit, I Berlin 1921, 55 – 58; 60; *Thomsen*. Orkhon 146:... Jabgu, yabgou... et šad, chad, étaient deux grandes dignités chez les Turcs. D'après l'ordre établi, il y avait deux chads, l'un pour la partie occidentale de l'empire, l'autre pour la partie orientale“; *St. Julien*, Documents historiques sur les Toukiou (Turcs). Extrais de Pien-i-tien et traduits du chinois (journal asiatique, 6 série, t. III-IV) Paris 1864, 353: „Mo-khan mourut après vingt ans de règne; il délaissa son fils Ta-lo-pien et se donna pour successeur son propre frère cadet. Celui-ci s'appela Tho-po-khan. Il donna à Che-thou, fils d'I-si-khan le titre de Eul-fo-khan, et le chargea du commandement général de la partie orientale de ses Etats. Il donna au fils de son frère cadet Jo-tan-khan le titre de Pou-li-khan, et l'établit dans la partie occidentale.“ *Mar̃quart*. Komanen 183 и сл. и 190 (из Naçir b. Jahjá): „und die Würde des Bäglär-bäg des rechten Flügels wurde dem Bäg der Qajy und Bajat, und die Würde des Bäglär-bäg des linken Flügels wurde dem Bäg der Bajundur und Čawundur gegeben“. Двама беглербега е имало и в някогашната Османска империя: единият за Румелия – ὁ αὐθέντης τῆς δύσης, а другият за Анадола – ὁ αὐθέντης τῆς ἀνατολῆς, вж. *Baştav Şerif*. Ordo Portae, Budapest 1947, 8, 65 – 10, 87 и 29 с литература: също *Д. Г. Гаджанов*. Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век (Пер. сп. LXX, 1909), 696: „Двамата военачалници, които се казват „бегове на дясното и лявото крило“, заповядват на всички румелийски заими, тимариоти и алай-бегове и употребяват войската в окопите и за други работи.“

От двамата военачалници, боил капхана Иратаис и ичиргу боила Тук, първият е бил по-висш, както показва № 14, в който ичиргу боилът се явява подчинен на капхана. Това се вижда и от обстоятелството, че капхан Иратаис е бил началник на лявата или източната страна. Според приведения по-горе пасаж началникът на източната половина на номадската империя на Hiung-nu е бил по ранг по-висок от този на западната. Вж. за това други примери у *O. Pritsak*. Orientierung und Farbsymbolik. Saeculum V, 1954, 376 – 383. Следователно у първобългарите за почетна се е смятала лявата или източната страна, както у монголите, и посоката юг – север е била меродавна. Тази ориентировка имат и по-голямата част от официалните строежи в Плиска, напр. тронната зала в големия дворец, както и самият дворец. Така е ориентиран и Мадарският конник.

вж. *В. Бешевлиев.* За ориентацията на първобългарските сгради, ИНМ Варна X (XXV), 1974, 103–106. По отношение на ориентацията първобългарите се различавали от хуните и други тюркски народи, у които основната посока е била изток–запад.

Забележително е в надписа още наличието на византийски стратези на българска военна служба. Нерядко византийските извори съобщават за византийци, избягали при българите, гдето те са получавали служби. Така Теофан (485, 9 = Извори VI 279) съобщава, че в 809 много византийски офицери, за да се спасят от отмъщението на Никифор, се принудили да избягат при Крум. Между тях бил и опитният инженер спатарият Евматий. При Крум избягал и един арабин, също опитен механик, който научил българите да строят обсадни машини (Теофан 498, 11 = Извори VI 286). В 811 от византийската войска при Маркели избягал в България и Византий, довереният служител на императора Никифор (Теофан 490, 14 = Извори VI 281). Неизвестно кога от Византия дошъл при Крум някой си Константин Пацик, който станал не само негов приближен, но и негов зет (Scriptor incertus 343, 7–8 = Извори VIII 20–21). За бегълци, и то тъкмо стратези, споменава и последният запазен ред в №41, 17. Едни от тези бегълци са били сигурно и споменатите в надписа стратези. Погубването на стратезите Леон и Йоан по-късно по заповед на Омуртаг се е дължало вероятно не на обстоятелството, че са били християни, както съобщава агиографският извор (вж. по-горе), а може би на това, че те не са останали докрай верни на българската държава, както е бил случаят с Кордил, ако се касае за същия Кордил, който организирал бягството на византийските преселници от Отвъддунавска България (вж. по-горе).

б) СПИСЪЦИ НА РИЗНИЦИ И ШЛЕМОВЕ

Мраморна колона, вис. 1,05, диам. 0,36, намерена в гробищата Сал-Муш при с. Шабла, сега в Археологическия музей в София (инв. №411). Образ 127.

Издания. K. Škorpil. AEM XVII, 1894, 208, препис с маюскули (= Отчет 7, № XI); *Успенский.* ИРАИ X 231, №4, препис с маюскули и факсимиле табл. 47, 3; *Kalinka* 75, №84, факсимиле; *Бешевлиев.* ГНМ, №15 и ПН I, №25 и с. 137 и сл., факсимиле.

λ βαγατουρ βαγαινου
λοράκηα ἦν ὁμοῦ νγʹ
κασδια μεʹ.

Превод

Багатур багаин има ризници всичко 53 и шлемове 45.

Букви. Буквите са високи 0,02–0,04 и доста небрежно издълбани. На буквата Т отвесната хаста излиза над водоравната. Буквата ϒ прилича на латинското V, а сигма има правоъгълна форма.

Особени знаци. В самото начало на надписа е издълбан знак, който прилича на обърнато надолу кирилско У. По всяка вероятност той представя известният първобългарски знак с подобно начертание Y. В р. 1 между I и N са издълбани три точки една над друга без видимо значение.

Ортография. i = ι, η; o = ο.

1. Знакът в началото на реда играе тук ролята на кръста в други надписи. Първата част на титлата βαγατουρ βαγαινος (срв. № 64, 2), която се явява и в съчетанието βογοτορ βοηλα в № 69, 5 и βαγατουρ κανα в № 84, е една и съща с монг. *baghatur* „герой“, рус. *богатырь* (вж. *Фасмер*. ЭСРЯ I 183), новоперс. behader, унг. *bátor* (вж. *Tomaschek*. AEM XVII, 1894, 208), вж. още ИРАИ X 200; *Parker* 131: „The words sheporo and *bagatur* were applied to „valiant“ personages“; *Marquart*. Komanen 84, заб. 1; *Grousset* 249; 253; 279; *Кляшторный* 113 бел. 174 *Gabain*. Glossar 300 и особено *Menges* 93 и сл. и *Moravcsik*. Byz. II 83. За втората част βαγαινος вж. Увод, § 40. Липсата на член пред титлата показва, че не се касае за определено лице, а за всеки със същата титла. Синтактично βαγατουρ βαγαινου е предикативен genitivus possessivus, който се среща и в новогръцки, вж. Увод, § 29.

2. В сричката -ρα- е издълбано погрешно Λ вм. A, също в сричката κα в κασιδία. Формата λοράκηα = λωρικία има α в сричката -ρα- под влияние на суфикса -άκιον, срв. θωράκιον към θώραξ. За този суфикс вж. *Hatzidakis* 184; *Jannaris* 1038^{b} и сл.; *Psaltes* 277. Обикновено тази дума гласи λωρίκια (срв. № 49, 1 и № 50, 1, срв. Theoph. 319, 6–7: ...ἔλαβον τὰ λωρίκια αὐτῶν καὶ τὰς κασσίδας... Думата λωρικίον е заета от лат. lorica „ризница“, вж. *Zilliacus* 228. За ризниците през тази епоха вж. *Grosse* 322 и сл. – За ἦν = ἦ = ἐστί вж. при № 47, 11. Conjunctivus вм. indicativus при глагола εἰμί се среща и другаде, напр.: Leo Gramm. 137, 8: εἰ θέλεις εἰμί, εἰ οὐ θέλεις, οὐκ ὦ = Theoph. 249, 6: ἐὰν θέλῃς, εἰμί· ἐὰν θέλῃς, οὐκ εἰμί, вж. *Christensen*. BZ 7, 1898, 872: ὦμεν = ἐσμέν. Това се дължи на смесване в употребата на двете наклонения, вж. Увод, § 27. Сингуларната форма на глагола при подлог от среден род в мн. число е обикновено явление в атически, но рядко в късногръцки, вж. *Blass – Debrunner* 88–89; § 133; *Radermacher* 118 и сл.; *Wolf* II 22. В новогръцки изобщо не се среща. Затова трябва да се приеме, че тук ἦν има значение на мн. число, както в новогръцки εἶναι. За ὁμοῦ „всичко“ срв. Const. Porph. De cer. 651, 20–21: ἐδέξατο ὁ στρατηγὸς τῆς Σάμου ἔχειν στρατὸν δ′, καὶ διπλοῦς α′ ὁμοῦ ε′.

3. κασίδια от лат. cassida или cassis „шлем“ (вж. *Zilliacus* 166; 220) е образувано с умалителния суфикс -ιον (вж. *Psaltes* 271 и сл.), срв. Const. Porph. De cer. 669, 17–18: ἕτερα λωρίκια κοινὰ ι′, κασίδια π′; Mauricii Strategicon ed. Mihăescu 316, 3: κασσίδια ἔχοντα τουφία μικρά. Словоредът λωρίκια – κασίδια е обичаен и постоянен, срв. приведените примери и следващите инвентарни надписи. За значението на този вид надписи вж. Увод, § 7. Те са стояли на видни места, за да може да стане проверката на броя на ризниците и шлемовете бързо. Мястото, гдето е намерен надписът, е било може би и неговото първоначално място. В такъв случай трябва да се приеме, че при Шабла се е намирал първобългарски укрепен морски пункт или пристанище.

Мраморна колона, горе със запазен профил, долу отчупена и с издълбан улей отгоре надолу, вис. 2,65, диам. горе 0,42, долу 0,44; намерена в 1959 в местността Селище при Преслав, където е преупотребена в църква № 4; надписът се намира на долния край на колоната, и то обърнат обратно, сега в музея в Преслав (инв. № 3353). Образ 128.

Издания. V. Beševliev. Eine neue protobulgarische Inschrift, UAJ 32, 1960, 121 без фото.

σετητ βαγαηνου ἐξουσία
λορίϰια ὁμοῦ πγ', ϰασίδια
ὁμοῦ ο'.

Превод

Сетит багаин притежава всичко 83 ризници и всичко 70 шлема.

Букви. Буквите са високи 0,026 – 0,05. Буквата сигма има правоъгълна форма, прилича на буквата Е без средната хаста. Забележтелна е формата на буквата Ξ (вж. образ 128). Подобна форма се явява в името 'Αλέξανδρος по монетите на императора Василий I и Лъв VI, вж. *Wroth* I, с. CVIII и II, с. 437, № 5 и 447. Цифрената стойност на буквите е посочена с три точки, наредени една под друга.

Ортография. i = ι покрай η (два пъти), o = ο.

Сложната титла σετητ βαγαηνος се явява тук за пръв път. Значението на първата част е неизвестно. Според Pritsak, Inscriptiones 35 тя отговаря на старотюркската титла в рунните надписи š-ad-ap-i-t. Забележителна е употребата на думата ἐξουσία, която не се среща в други надписи от същия вид. Големият брой 83 ризници, с които е разполагал сетит багаинът, показва, че той е заемал навярно най-висшия военен пост от досега известните багаини. Броят 83 се явява и в № 54, 5.

Навярно не е случайност, че повечето надписи със списъци на ризници и шлемове са намерени близо до старопланинските проходи, и то на север от тях. Това свидетелствува между другото колко силно е била укрепена тази област за защита от нападения от юг. Издигането на укрепления е било предизвикано навярно от нахлуването на императора Никифор I в България през тези проходи в 812.

Четвъртит варовиков блок, вис. 0,40 – 0,43, дъл. 0,73 – 0,75, деб. 0,34 – 0,40, намерен в с. Мадара, гдето е бил вграден вторично в развалената сега турска джамия, сега в музея при Мадарския конник. Образи 129 – 130.

Издания. Iv. Venedikov. Trois insciptions protobulgares, Разкопки и проучвания IV, София 1950, 181 – 184, фото.

+ υϰ βοηλα λορήϰηα ϰς', η-
τζηργου βαγαηνου ιβ', ζη-
[τϰ?]ομηρου ιζ', υϰ βαγαην-
ου ϰβ', βηρη βαγαηνου ϰβ'.

Превод

Юк боилът има 26 ризници, ичиргу багаинът 12, зиткомирът 17, юк багаинът 22, бири багаинът 22.

Букви. Буквите са високи 0,04–0,07. Буквата β е ъглеста, както в № 1 I. Звукът о се изразява със зигзаговидния знак Z, вж. за него при № 13, срв. и № 12, също Увод, § 19.

Особени знаци. Следните букви са свързани: НК, НР, НN, НВ и МНР. Буквите с цифрена стойност са оградени с отвесни линии, които излизат горе и долу извън реда.

Ортография. і = η. Буквата I има само цифрена стойност. о = ο.

1. За кръстния знак в началото на реда вж. Увод, § 53. – Първата част на сложната титла υκ βοηλας се среща само в този надпис (вж. и р. 3). Венедиков (183) предложи да се свърже с тюркското *уйк* „товар“ (вж. *Gabain.* Glossar 357), което му се вижда малко вероятно, или с тюркското *uč* „Spitze, Anfang, äusserst, fern“ (вж. *Gabain.* Glossar 346) и да се тълкува υκ βοηλας и υκ βαγαηνος (в р. 3) като „външен боил“ и „външен багаин“, като се позова на сведенията на Константин Багренородни (De cer. 681, 18) за вътрешни и външни боили в българската държава. Тълкуването на υκ като *uč*, колкото и да е примамливо, се натъква на една фонетична трудност, която го прави съмнително. В същия надпис звукът ч в ητζηργου е предаден с τζ, а в υκ с κ. Затова първото тълкуване на υκ като товар се явява по-приемливо. Двете титли υκ βοηλας и υκ βαγαηνος биха могли според това да значат „боил на обоза“ и „багаин на обоза“. Според Menges (Byzantion 28, 1958, 446) υκ βοηλας значи „upper, higher boila. И това тълкуване поради същите причини трябва да се отхвърли.“ – Формата βοηλα е родителен падеж, както βαγαηνου.

2. За ητζηργου вж. при № 14, 6–7, а за βαγαηνος – Увод, § 40.

3. Сложната първобългарска титла ζη..ο μηρου се явява тук за пръв път, на която началото е може би същата дума ζητκω в съставения на първобългарски език надпис № 53, 1. Втората част е родителен падеж от именителен μηρος, която Венедиков (183 и сл.) е наклонен да свърже с mir в осм.-турската титла miralai. Към това срв. перс. mîrza „благородник“. μηρος е може би едно и също и с втория елемент на личното име Μαλαμηρ.

4. βηρη βαγαηνου (род. падеж) е също неизвестна иначе сложна първобългарска титла, на която първата част *Венедиков* (184) сравни приемливо с βορι в титлата βορι ταρκάνος (Migne. PG 126, 1221 B, срв. *Moravcsik.* Byz. II 97). Свързването на същата обаче с тюркски думи, означаващи „крепост“, „укрепявам“, като осм.-турск. birkit, beriklik, е малко вероятно. Много по-приемливо е да се свърже с böri „вълк“ (*Gabain.* Glossar 304), към което принадлежи може би и βορι в βορι ταρκάνος. В такъв случай въпросната титла ще означава „вълк багаин“ и би съответствувал на „тигър (багаин?)“ в № 52, 1. Според *Pritsak*, Inscriptiones 36 βηρη отговаря на старотюркското в рунните надписи biri „юг, дясна страна“.

В надписа няма глаголна форма, но по подобие на №48 тук се подразбира форма от глагола „съм". Изпускането на този глагол в случаи като горния не е рядко явление в гръцки, вж. *Kühner – Gerth* I, 40 и сл.; *Schwyzer* II 623 и сл.; *Blass – Debrunner* 84 – 85, §127.

Надписът е важен извор за езика на първобългарите поради новите иначе неизвестни титли, ако и тяхното тълкуване да не е сигурно. Той увеличава и броя на първобългарските военни титли и служби и представя важен документ за военната организация на първобългарите. За значението на този вид надписи вж. Увод, §7.

Мраморна колона, горният край и лявата страна отчупени, на задната страна е издълбан улей, а на долния ляв край има волута, вис. 1,30, диам. 0,37, намерен в развалините на Преслав, сега в Археологическия музей в София (инв. №365). Образи 131 – 132.

Издания H. и *K. Škorpil.* AEM XIX, 1896, 241, факсимиле (= Отчет 10, №XVI); *Успенский.* ИРАИ X 232, №5, препис с маюскули и факсимиле табл. 47, 4; *Kalinka* 76, №85, факсимиле (*Бешевлиев.* ГНМ, №16 и ПН I, №26 и с. 139, факсимиле).

- - - - - - - - - - -
ἠσὶν τ]ὰ λορήκ-
ηα--]αὐτοῦ, τὰ-
κασήδ]ηα β′ κ
ὲ--]ΗΠΑΣΤΡ
---]Α λορήκ-
ηα--]ΚΕΥΟΥΜ
. . ἔ]χουν σαλμά-
τηα]ρϛα′ κὲ τὰ λο-
ρήκηα τõν ἠσὶ[ν
ρϛβ′.

Букви. Буквите са високи 0,067 – 0,09. Забележителни са формите на буквите: О с удължения на горния и долния край, чашковидно Υ и цифрения знак ϛ с форма на обърнато бастунче.

Особени знаци. Буквите с цифрена стойност са оградени с по три точки, наредени отвесно.

Ортография. i = η и ι, o = o, αι = ε.

В началото на надписа е стояла някаква първобългарска титла, както в другите инвентарни надписи, на която посочва местоимението αὐτοῦ в р. 9.

3. В този ред Калинка допълни κασίδηα.

4. За този ред Успенский предложи да се допълни λοιπὰ στρατ-, а Haberdey (вж. Kalinka, с. 77) τὰ λοιπὰ στρατικά. Тези предложения за допълване са съмнителни, колкото и сполучливи да изглеждат на пръв поглед. В първобългарските надписи старогръцкият дифтонг οι гласи редовно ӣ = υ, вж. Увод, §25. Остатъкът от буква пред П е по-скоро част от Н или I, отколкото от Υ. Запазването на дифтонга οι в λοιπά би било единственото изключение в надписите. Още по-несполучливо е допълването στρατικά. Поне засега прилагателно с такава форма не е отбелязано в гръцки. В краен случай би могло да се предложи с всички резерви допълването λοιπὰ στρατηοτηκά. Венедиков (175), изхождайки от εστρωγην в р. 4 – 5 на №53, предположи, че тук е стояла някаква подобна дума. Във всеки случай едно безукорно приемливо допълване на р. 4 поне засега не може да се предложи.

6. За края на този ред Калинка предложи допълването σκεύουμα, като отбеляза, че ου стои вм. ω. Обаче и тази дума не е отбелязана в речниците. Синтактично Калинка определи σκεύουμα като kollektiver Singular, Prädikatsakusativ: „als Tross haben sie“. Това допълване е незадоволително не само поради факта, че думата σκεύουμα е иначе неизвестна, но и поради обстоятелството, че тук би трябвало да стои подлогът на глаголната форма ἔχουν в р. 7, който в р. 9 се подема с местоимението το͂ν. Ето защо в буквите ΚΕΥΟΥΜ трябва да се дири този подлог. В такъв случай буквеният комплекс би могъл да се разчлени така: κὲ ὑ ουμ- = καὶ οἱ ουμ-. Но и това не е сигурно. И тъй допълването на този ред остава засега проблематично.

8. За формата ἔχουν = ἔχουσι, както правилно допълни Калинка, вж. *Hatzidakis* 19; 112; *Jannaris* 777; *Dieterich* 247; *Reinholds* 82; *Psaltes*, 316. – Запазените букви дават възможност да се допълни σαλμάτηα = σαγμάτια „самари“ или σαλμάρια = σαγμάρια „товарни животни“, вж. Suidas s. v. Σαγμάρια и Τοῦλδον, към това *Zilliacus* 164; 234. Формата σαλμ- вм. σαγμ- е простонародна, вж. Isidor Etym. XX 16, 5: sagma quae corrupte vulgo dicitur salma a stratu sagorum vocatur, unde et caballus sagmarius, mula sagmaria. Ако се вземе пред вид, че в надписа се изброяват само неодушевени предмети, и то въоръжения, първото допълване се явява по-вероятно.

9 – 10. τὰ λορήκηα το͂ν ἠσίν = τὰ λωρίκια τῶν εἰσίν. За съкратената форма на местоимението τῶν = αὐτῶν вж. Увод, § 27. С р. 10 надписът завършва.

Първите три реда съдържат, както с право забелязва Калинка, личното въоръжение на военното лице, което е стояло в загубеното начало на надписа, а останалите редове се отнасят до въоръжението на неговите войници.

52. Правоъгълен откъслек от варовикова плоча, вис. 0,625, шир. 0,41, деб. 0,17. На задната страна са издълбани два вписани един в друг с различна големина правоъгълника, които завършват с общ улей. На двете странични плоскости са надраскани няколко първобългарски знака и съвсем схематично два коня. Откъслекът е намерен в местността Соук пунар при т. нар. Деведжийолу в землището на с. Длъжко, Шуменско, сега в Археологическия музей в Шумен (инв. № 15317). Образ 133.

Издания. В. Антонова. Новооткрит раннобългарски надпис от с. Длъжко, Известия на Народния музей – Коларовград III, 1965, 25 – 29, факсимиле; *V. Beševliev.* Protobulgarica. 1. Eine neue Inventarinschrift, To Honor Roman Jakobson (Essays on the Occasion of His Seventieth Birthday, The Hague 1967, 222 – 224), факсимиле и фото.

----ὁ βαρσα
----ης ὁ βρει

-----ZTHΣT
----κὲ ἰ χόρ-
5 α κὲ (?)-]A του ἔχι λο-
ρκία... κα]σ[ί]δια ρνζ'
-----KEΥΠΛEN

Буквите. Буквите са високи 0,04–0,07. Буквите E и Σ са ъглести, Υ чашковидно, горният полугръг на B е по-малък от долния.

Особени знаци. Буквите с цифрена стойност са оградени с по три точки, издълбани една под друга. В р.1 след P и в р.3 след Z и Σ е издълбан вторично първобългарският знак ⋏, който обаче няма връзка с буквите.

Откъслекът е част от дясната страна на инвентарен надпис или от надпис, в който се споменава въоръжение, както показват р.5 и 6. Сегашното състояние на запазената част не позволява да се определи дали надписът е започвал с днешния първи ред, или е имало пред него друг или други. Допълването на р.6, което е сигурно, показва, че редовете са съдържали приблизително 19–20 букви.

1–2. ὁ βαρσα да бъде лично име или първата част на сложна първобългарска титла, напр. ὁ βαρσα βαγαινος, срв. в Орхонските надписи „барс бег" (*Айдаров* 84; 101; 294 и 357) и тюркменското племе Βαρσάκιδες (*Moravcsik*. Byz. II 87). Тази дума значи „тигър", вж. *Gabain*. Glossar 301; *Айдаров* 357; *Малов* 92 и Памятники 368; *Фасмер*. ЗСРЯ I 128. Срв. в № 50, 4 βηρη βαγαηνος „вълк багаин". Пред титлата е стояло лично име. – Запазените букви -ης в р.2 представят краят на лично име, след което е идвала пак сложна първобългарска титла. Тя е започвала с ὁ βρει, което е може би идентично с βηρη в № 50.

4. Края на този ред В. Антонова допълни приемливо като ἰ χόρα.

5. Първата запазена буква A е навярно краят на някаква войскова единица, напр. στρατιά. За του = αὐτοῦ вж. № 47, 30. За ἔχι срв. ἔχουν в № 51, 7.

6. За словореда λωρίκια – κασιδία срв. № 48; 49; 51 и Const. Porph. De cer. 669, 17 и сл.

7. Първите три запазени букви KEΥ трябва да се четат може би κὲ ὑ = καὶ οἱ. Обаче едно сигурно допълване на останалите три букви не може да се предложи.

Схемата на този инвентарен надпис се различава значително от тази на останалите, известни досега. Тук става дума, както изглежда, за въоръжението на точно определени с имената си лица, а може би и за притежаваните от тях земи.

Гранитна колона, горе профилована, вис. 2 м, диам. 0,39, намерена в местността Бял бряг при Преслав, сега в музея в Преслав (инв. № 3212). Образи 134–135.

Издания. Ив. Венедиков. Новооткритият в Преслав първобългарски надпис, ИАИ XV, 1946, 146–160, факсимиле и фото, и Trois inscriptions protobulgares, Разкопки и проучвания, IV, 1950, 167–177, №1, фото (*J. Deny.* Une inscription en langue protobulgare découverte à Preslav, Revue des études byzantines V, 1947, 235–239; *Altheim* 225 и сл.).

ζητκω <η> ητζηργ-
ωυ βωυλε χωυμ-
σχη κυπε υνε΄ τω-
υλσχη φμ΄ εστρω-
5 γην κυπε υκζ΄ τω-
υλσχη ωνδ΄ τωυρτ-
ωυνα πηλε ζωπαν
εστρυγην κυπε κ΄
τωυλσχη μ΄ αλχαση
10 κυπε α΄ χλωυβρην α΄

Букви. Буквите са високи 0,05–0,10. Буквата A е с тъп ъгъл вм. хоризонтална хаста между двете рамена. Буквата B лежи върху хоризонтална чертица, която излиза от двата долни края на буквата. Двете хоризонтални хасти на Ξ са слабо полегати. K е с удължени странични хасти. Буквата Υ е чашковидна. Долната хоризонтална хаста на буквата Δ излиза от двата края, както при B, и напомня на кирилското Д. Буквата Ω като числен знак прилича на легнало арабско число 8.

Особени знаци. Буквите с числена стойност са оградени с по две точки, издълбани една под друга. Една отвесна линия през цялата изписана площ отделя редовете, които обикалят цялата колона.

Ортография. i се предава винаги с η, o с ω, a u с ωυ. Съчетанието σχ предава навярно звуковете „ш“ и „дж“.

Надписът е съставен на първобългарски език. Единственият опит за четене и тълкуване е направен от първия издател Ив. Венедиков и отчасти от J. Deny. Тук са изложени техните четения и тълкувания с прибавка на някои забележки и друга литература.

1–2. Буквеното съчетание ZHTKΩHHTZ$\boxed{\text{ΗΡΓΩΥΒΩΥ}}$ΛΕ е разчленено приемливо от Венедиков на ζητκωη ητζηργωυ βωυλε. То представя сложна първобългарска титла, съставена от три елемента, както τὸν κανα βοιλα κολοβρον (№ 14, 6–7) и βογοτορ βοηλα κολοβρος (№ 69). Първата част ζητκωη е навярно една и съща с ζη . . ο (μηρου) в № 50, 2–3. В такъв случай думата е гласяла само ζητκω, а буквата H принадлежи към следващата дума ητζηργωυ и представя дитография, както прие Венедиков в ИАИ XV 153. Първоначално Венедиков (п. т.) предположи, че това е лично име. По-късно обаче той се усъмни с право в това тълкуване (Разкопки 173; 175 и 177) и изказа предположението, че ζητκωη е може би глаголна форма. Ако ζητκω е едно и също с ζη. . . ο в № 50, което може да се смята за сигурно, то в тази дума се крие някакво понятие, което определя по-точно положението на ичиргу боила, срв. приведените по-горе сложни тричленни титли. За титлата ичиргу вж. при № 14, 6–7 и Deny 236. – βωυλε е друга форма на βοιλας, и то със същата фонетика, както Zergo ƀula в Чивидалското евангелие (*Moravcsik*. Byz. 356). Завършекът -ε представя навярно диалектната форма *-ă* = *-e* на тюркския посесивен суфикс *-i*, вж. *Айдаров* 131 – 133 и *Gabain* 5, §4; 49, §20; 97, §193.

2 – 3. Венедиков прие, че втората дума в съчетанието χωυμσχη κυπε означава „ризница“ и че отговаря на λωρίκια в №48, 50 и 51. Той я свърза със следните думи в тюркските езици: чув. кибе „дреха“, татар. köbe „ризница“, кум. chuba „vestis militaris ex anulis ferreis“, срв. *Grönbech*. Wörterbuch 157: kübe (chuba) Ringpanzer, coyretum 100, 10 conserta и др. Към тях Дени (237 и сл.), който прие тълкуването на Венедиков, прибави още няколко примера. Следователно значението „ризница“ на κυπε може да се смята за сигурно. За първата дума Венедиков прие, че определя по-точно вида на ризницата, и е наклонен да я свърже с руската дума „юмшан“ или „юшман“, срв. *Фасмер*. ЗСРЯ IV 530 под „юмша“; *Малов*. Памятники 390 и 391; *Айдаров* 120 йумчак „мягкий“; *Gabain* 357; yumšaq „*weich*“; *Grönbech*. Wörterbuch 129, 133: yumšaq, yimšak „weich, zart“. В руски думата означава „кольчуга“, т. е. верижна ризница. Според Венедиков целият горен израз значи „плочеста ризница“. Дени се въздържа да приеме това тълкуване. Ако се вземе пред вид значението на руското юмша и на юмшак „мек“ в Орхонските надписи, по-вероятно е да се приеме, че горният израз означава мека, направена от отделни верижки или халки ризница.

3 – 4. Според Венедиков τωυλσχη значи „шлем“. Той го сближи с осм.-турск. tuldža, куман. toulga „cassidis species, quae superiorem capitis partem“; *Grönbech*. Wörterbuch 250: „tovulγa (toulga) Helm, cervelera 100, 9“) и *туча* в една българска народна песен (МСб XII, 1895, 63). Обаче „туч“ е заемка от османо-турски tunç „бронз“, вж. Речник на редки, остарели и диалектни думи и т. н., София, 1974, 516 и Речник на чуждите думи в българския език, София, 1982, 885. Следователно τωυλσχη отговаря на κασίδια в гръцките инвентарни надписи, които доказват правилността на предложеното от Венедиков тълкуване на първобългарската дума.

4 – 5. Думата εστρωγγην Венедиков прие за определение на κυπε, понеже се среща и в р. 8 под формата εστρυγγην, свързана пак с κυπε. Поради съчетанието στρ той я сметна за индоевропейска заемка в езика на първобългарите и беше наклонен да види в нея тюркизирана форма на незапазеното прилагателно, започващо със στρ- в гръцкия надпис №51, 4, което Haberdey допълни като στρ[ατικά], вж. там. Deny (239) обърна внимание на приликата между εστρωγγην и Strigonium, латинското название на унгарския град Esztergom и руското фамилно име Строгонов или Строганов, което има татарски произход. Венедиков (Разкопки 175) от своя страна обърна внимание на estragon, название на растение, което той изведе от гръцкото δράκων. С оглед на това той прие, че εστρωγγην κυπε значи lorica anguinea, т. е. „люспеста ризница“.

6 – 7. Съчетанието ΤΩΥΡΤΩΥΝΑΠΗΛΕΖΩΠΑΝ Венедиков разчлени на τωυρτωυνα πηλε ζωπαν. Последната дума под формата ζουπαν се среща и в гръцкия надпис № 61, 2 (обяснения вж. там). Забележителна е тук само разликата във вокализма на първата сричка, който се явява и във формите Ωμορταγ (№ 56, 10) и κολοβρος (№ 14, 7 – 8) срещу Ωμουρταγ (№ 59, 1) и κουλουβρος (№ 69, 7), вж. Увод, § 35. Думата τωυρτωυνα Венедиков (ИАИ XV 156) обяви най-напред за лично име. По-сетне обаче той я свърза с чувашката дума turdu „племе“, „семейство“, завършека -na евентуално с дативното окончание за ед. число в тюркските езици (Разкопки 176). – Втората дума πηλε Венедиков беше наклонен да я свърже с корен pile- „царувам“, „управлявам“ или с *bile* „заедно“ (вж. *Deny*. Gramm., § 437 и заб.; *Gabain*, § 276 и § 295; *Grönbech* 35 и сл. и 53); *Малов*. Памятники 371 (bilä) и 372 (birlä), както отчасти допусна и Дени (236). По подобие на осм.-турск. *ile* „със“, което значи и съюза „и“ (*Deny*. Gramm., § 875 и сл.; *Gabain*, § 276; *Айдаров* 357 *бирле*), би могло да се приеме, че πηλε има тук значението на „и“. Срв. *Altheim* I 226, на който обясненията са само отчасти приемливи.

8. εστρυγην е очевидно равно на εστρωγην в р. 4 – 5. Тук трябва да се отбележи редуването на υ с ο, което се явява и в първобългарските лични имена: Ομυρταγ № 61, 1 покрай Ωμορταγ № 56, 29 и Τζυκος № 43, 6 покрай Τζοκος в менологията на императора Василий (PG 117, 276), Увод, § 35.

9. Думата αλχαση Венедиков сметна правилно за определение на следващата дума κυπε и я свърза с чуваш. *alga* „обица“, казан. *alkali, alkasiman* „халкоподобен“, като изтълкува целия израз αλχαση κυπε „ризница, направена от халки“. Следователно αλχαση κυπε е равнозначно на χωυμσχη κυπε, като в единия случай се изтъква мекотата на ризницата, а в другия – самата направа.

10. χλωυβρην означава според Венедиков някакъв особен вид шлем. За тази дума би могло да се предложи и тълкуването „самар“, ако се вземе пред вид съдържанието на гръцкия надпис № 51, 7.

И така в превод надписът гласи приблизително: „зитко ичиргу боилът има меки ризници 455, шлемове 540, люспести ризници 427, шлемове 854, а турту(на) жупан люспести ризници 20, шлемове 40, верижни ризници 1, шлемове (?) 1“.

Надписът не съдържа подобно на гръцкия надпис № 50 глаголна форма (за това вж. *Grönbech* 85 и сл.). Всички думи, които означават вид въоръжение, са навярно в единствено число именителен падеж, както Венедиков с право отбелязва това. Трудно е обаче да се каже дали титлите са дадени в някакви падежни форми, или те са в именителен падеж, който, както е известно (вж. *Deny*. Gramm. 1093 и сл., особено 1102), може да изразява посесивни отношения съобразно мястото, което заема в изречението, когато не се касае за определени неща. Такъв е случаят в горния надпис. Затова може да се приеме, че и титлите стоят в именителен падеж. Поне това може да се твърди с положителност за ζωπαν. При βωυλε обаче завършекът -ε срещу -α в други случаи изглежда да служи да изрази посесивни отношения, може би под влияние на гръцкия посесивен генитив в гръцките инвентарни надписи, срв. κανε № 69, 1 срещу κανα в другите надписи. За това вж. при № 54, 3.

Забележителна е голямата разлика в количеството на въоръжението, което зитко ичиргу боилът и турту(на) жупанът имат. Тази разлика се дължи очевидно на обстоятелството, че първият е бил висш началник и е командувал по-голяма войскова част, а вторият е имал низш чин и малко войници. Заслужава да се отбележи също така и отношението между броя на „люспестите ризници“ и този на шлемовете. При тях броят на шлемовете е двойно по-голям от този на ризниците. От това Венедиков вади заключение, че само половината от войниците са били облечени с ризници. Малобройното въоръжение на жупана се дължи може би на обстоятелството, че се касае отчасти за лично въоръжение, както показва последният ред на надписа. Изхождайки от предпоставката, че жупанът се среща като титла у славяните, би могло да се приеме, че се касае за славянски вожд и за малък брой славяни-бойци.

Засега горният надпис е единственият цялостен текст на първобългарски език и дава ясна представа за този език, за характера на който J. Deny (239) се произнесе така: „On se demande même par moment s'il ne s'agit pas de quelque langue inconnue panachée de termes techniques turcs.“ O. Pritsak, Inscriptiones 38–48 предложи следното четене и тълкуване на надписа. Той дава следната транскрипция с латиница:
židgü ičirgü boile
köumski – köpe : 455;
toülski – köpe : 540;
estrugin – köpe : 427;
töülski – köpe : 854.
töürt ounna pile zupanene
estrugin – köpe : 20;
töülski – köpe : 40;
alqaci – köpe : 1;
qloubrin – köpe : — 1.
и следния английски превод:
„The (officer with the title of a) Ičirgü Boila has under his responsibility (to maintain ready):
coasts of mail – totalling : 455;
bardings – (totalling) : 540;
helmets – (totalling) : 427;
bardings – (totalling) : 854.
The (officer with the title of) župan of the four decarchies has (under his responsibility to maintain ready):
helmets – totalling : 20;
bardings – (totalling) : 40;
(his own special) helmet – totalling : 1;
(his own special) coat of mail – (totalling) : 1.

Освен това дава следните тълкувания. židgü не е нито титла, нито име, а отговаря на гръцкото ἐξουσία в надпис №49 със значение „натоварвам“, „отговарям“. κυπε съответствува на ὁμοῦ в гръцките инвентарни надписи №48 и 49. Думата εστρωγγην трябва да се раздели на ες и turga < turqa „шлем“. Изразът τωυρτωυνα πηλε ζωπαν трябва да се чете töürt oun(n)a pile župan-(e)-(n)-e и значи: „the župan of the four decarchies". χλωυβρην тълкува като *qalbur със значение „кожа". Talat Tekin (40) приема, че τωυρτωνα е осм.-турс. tört. (4).

54. Откъслек от мраморна колона, вис. 0,42, шир. 0,40, намерен в развалините на една църква при Чаталар (дн. Цар Крум), сега в музея в Преслав (инв. №2599). Образи 136–137.

Издания. I. Venedikov. Trois inscriptions protobulgares, Разкопки и проучвания IV, 1950, 177–181, №2, фото.

---ΟΡΙ----
---ΟΚΑΤȣ---
---ξδ' κανε--
---Ν κουπεσι πς'
---ζη κουπεσι πγ'
---ΟΣΧ κουπεσι πε'

Букви. Буквите са високи 0,04–0,05. Буквата А е с хоризонтална съединителна хаста. Δ лежи върху хоризонтална линия, която излиза от двете страни на буквата. В р. 4 рамената на буквата К са отделени от отвесната хаста. Буквите Е и Σ имат правоъгълна форма. При буквата Х дясната хаста е по-малка от лявата. Долната част на ȣ е закръглена. Численият знак ς прилича на обърнато Р.

Особени знаци. Буквите ПЕ, ПГ, NK са свързани. Буквите с цифрена стойност са оградени с по три точки, наредени отвесно.

Ортография. Ι = ι и η, Ο = ο.

Откъслекът е част от надпис със списък на ризници и шлемове.

1. Запазените в този ред букви ΟΡΙ могат да се допълнят като λ]ορί[κια, ако се касае за двуезичен надпис: на гръцки и първобългарски.

2. Буквите ΟΚΑΤȣ могат да се четат като ὁ κάτου (срв. №2, 25) или да се допълнят като ὑπ]οκάτου (срв. №47, 19–20), ако се касае и в този ред за гръцки език.

3. κανε е форма от καν, както правилно прие Венедиков. Последната сричка на κανε завършва също на -ε, както βωυλε в №53, 2. Тук принадлежи навярно и формата κανε в №69, 1. В случая се касае, както изглежда, за форма с постпозитивната частица -і. Буквите ΖΔ пред κανε, които са означени ясно като цифри, са издълбани много едри спрямо останалите букви на надписа. Дали пред тях е имало още някой знак за стотици, не може да се каже с положителност.

4. Думата κουπεσι, която се повтаря и в следните два реда, е, както вече правилно изтъкна Венедиков, известната дума κυπε „ризница" от №53, 3 с по-друг вокализъм и завършека -σι. Венедиков приведе сполучливо за редуването ου ~ υ дублетните форми Ομουρταγ (№64, 1) и Ομυρταγ (№61, 1). И в този случай се касае навярно пак за някакъв междинен звук между *u* и *ŭ*, напр. *jü* или *ö*, вж. Увод, §35. За форма с този вокализъм срв. в ръкопис Ambrosianus 139 на Mauricii Strategicon ed. Mihăescu 52, 24: γουννία ἤ ζούπας (срв. осм.-турск. джубе) срещу п. т. 264, 8–9:

ζάβαις ἢ λωρικίοις, ако двете думи имат еднакъв произход. – Завършека -σι Венедиков сравни правилно с осм.-турския посесивен суфикс за III лице *-sy* (вж. *Deny*. Gramm., § 222; § 228 и 237; срв. *Gabain*, § 193). – По подобие на № 53 пред κουπεσι е стояло някакво прилагателно. Затова Венедиков е склонен да види в буквата -N в началото на реда края на думата εστρωγην от № 53, а в р. 5 в -ζη края на думата αλχαση пак от същия надпис.

6. Запазените букви ΟΣΧ в началото на реда не могат да се свържат с никое от известните названия на ризници в № 53. Те могат да бъдат краят на съществително. Ако предложените допълвания за р. 1 и 2 са правилни, то първите два запазени реда са били съставени на гръцки език. В такъв случай надписът е бил двуезичен. Така или иначе той представя важен паметник на първобългарския език. Вж. още *Pritsak*, Inscriptiones 48 – 50.

V. СТРОИТЕЛНИ НАДПИСИ

55. Варовиков блок, лявата страна и горният край отсечени, вис. 0,395, дъл. 0,644, деб. 0,344, намерен в с. Войвода. Според АЕМ XVII 200 произхожда от развалините на кулата върху могилата при същото село, след това бил зазидан в селската джамия, сега в Археологическия музей в София (инв. № 1090). Образ 138.

Издания. K. Jireček при *K. Škorpil.* AEM XVII, 1894, 200, № 73 (= Отчет 5, № X); *Успенский.* ИРАИ X 230; № 2, препис с маюскули и факсимиле табл. 47, 2; *Бешевлиев.* ПН I, № 44 и с. 144, факсимиле и фото.

-----------ΤΗΝ κ(ὲ) ἠσχύροσεν κ(ὲ)
-----------ἀ]ρχε͂ον ἦτο κ(ὲ) ἀνυκο-
δόμησεν αὐτὸ κὲ...ἠσήγ]αγεν λαὼν κ(ὲ) τούς Α
-----------ἔ]δοκ(εν).

Букви. Буквите са високи 0,033 – 0,047. С изключения на О и Ω всички букви имат квадратна, ъглеста форма.

Особени знаци. Сричката κε се предава чрез буквата К, на долната хаста, на която е прикрепена малка полегата чертица, както в № 1. Буквите ТΗ, ΗΝ и ΗΣ са свързани.

Ортография. ι = η, ο = ο и ω (само един път в р. 3).

1. ΤΗΝ може би трябва да се допълни като αὐ]τὴν. Успенский предложи τὴν πόλιν ταύ]την. – Подлогът на ἠσχύροσεν = ἰσχύρωσεν и на следващите глаголни форми е може би българският владетел.

2. Пред ἀ]ρχε͂ον = ἀρχαῖον е стояло съществително от среден род, напр. τὸ κάστρον. Допълването на Успенский ἀνανέωσεν ὅ τι ἀ]ρχαῖον ἦτο е малко вероятно. За новообразуваната форма ἦτο = ἦν вж. Увод, § 27. – Допълването ἀνυκο[δόμησεν = ἀνοικοδόμησεν = ἀνῳκοδόμησεν е предложено вече от К. Иречек в АЕМ XVII 201. За липсата на аргумента вж. Увод, § 27, срв. *Grégoire*, № 339: Ἀνυκοδομή[θη ὁ ναὸς τοῦ Γεωργίου и т. н. За значението на глагола срв. LXX Amos. 9, 11: καὶ ἀνοικοδομήσω τὰ πεπτωκότα αὐτῆς. След глагола е идвало навярно местоимението αὐτό.

3. За ἠσήγ]αγεν = εἰσήγαγεν срв. Const. Porph. De adm. 46, 105: ὅπως παραλάβω τὸ κάστρον καὶ εἰσαγάγω ἐν αὐτῷ, ὅνπερ περιφέρομαι λαόν. За значението на λαός вж. при № 2, 28. За края Успенский предложи τοὺς ἄρχοντας

4. Успенский допълни ἔδοκεν като παρέ]δοκεν. С тази дума надписът завършва.

*

Надписът е съобщавал очевидно за възстановяването на някаква крепост или град. Касае се може би за града, на който развалините се намират до с. Войвода в местността Асара, вж. ИРАИ X 57 и сл. Този град трябва да се отъждестви със споменатата Δίνεια у Лъв Дякон (138, 24–139, 2 = Извори IX 265). По начертанието на буквите надписът трябва да се датира преди строителните надписи на Омуртаг № 56 и 57.

Колона от тъмен сиенит, вис. 4 м, обиколката долу 1,72. Първоначалното местонахождение неизвестно, сега подпорна колона в църквата „Св. 40 мъченици“ в Търново. Образи 139–141.

Издания. Хр. С. Даскалов. Открытія въ древней столицѣ болгарской, Терновѣ, Чтенія въ импер. обществѣ исторіи и древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ II, 1859, 15–16 (= МСб. VIII, 1892, 376), препис с маюскули; *П. Р. Славейков,* Четыри паметника, Български Книжици 1859, 410–411, препис с маюскули (*А. Гильфердингъ,* Собраніе сочиненій I, Петроград 1868, 41, заб. 2; *K. Jireček,* Geschichte der Bulgaren, Prag 1876, 146 = Исторія Болгаръ, Одесса 1878, 181–182 = История на Българите, София 1929, 103); *Х. М. Лопаревъ.* Двѣ замѣтки по древней болгарской исторій, Записки импер. русск. археол. общества III, 1888, 341–362; *В. Н. Златарски.* Два известни български надписа от IX век, МСб. XV, 1898, 131–138, препис с маюскули (= История I 1, 444–447); *Успенский.* ИРАИ VII, 1902, 2–6 факсимиле (*Баласчев* 222–229; факсимиле); *Фехер.* Паметниците 63–74 (= Les monuments 144); *Бешевлиев.* ГНМ, № 10 и ПН I, № 10 и с. 78–85, факсимиле.

+ Κα(ν)α συβι-
γη Ωμο-
<μο>ρταγ ἰ-
ς τὸν παλε-
5 ὸν ὖκον α-
ὐτοῦ μένο(ν)
ἐπύησεν ὑπ-
έρφυμον ὖκο(ν)
ἰς τὸν Δανούβ-
10 ην κ(ὲ) ἀνάμεσα
τῶν δύο ὔκο(ν)
τῶν πανφύ-
μο(ν) καταμετρή-
σας ἰς τὶν μέσιν ἐ-
15 πύισα τοῦμβαν κὲ
ἀπὸ τὶν αὐτὴ(ν) μέσην
τῆς τούμβας ἕος τὴν αὐλί(ν)
μου τὴν ἀρχέα(ν) ἰσὶν ὀργηὲ
μυριάδες β′ κ(ὲ) ἐπὶ τὸν Δ-

ανούβιν ἰσὴν ὀργιὲς μυ-
ριάδες β′. τὸ δὲ αὐτὸ τουβί(ν)
ἔστιν πάνφυμο(ν) κ(ὲ) μετρίσα(ν)-
τες τὶν γῖν ἐπύισα τὰ γράμα-
τα ταῦτα. ὁ ἄνθροπος κ(ὲ) κ-
αλὰ ζῶν ἀποθνίσκι κὲ ἄλ-
ος γενᾶτε κὲ ἵνα ὁ ἔσχατον γη-
νομένος ταῦτα θεορῶν ὑπομνή-
σκετε τὸν πυίσαντα αὐτό. τὸ δὲ ὄ-
νομα τοῦ ἄρχοντός ἐστην Ω-
μορταγ καν<ν>α συβιγη· ὁ Θ(εὸ)ς ἀ-
ζηόσι αὐτὸν ζῖσε ἔτ-
η ρ′.

Превод

+ Кан сюбиги Омортаг, обитавайки в своя стар дом, направи преславен дом на Дунава и по средата на двата всеславни дома, като измери (разстоянието), направи на средата могила и от средата на тази могила до стария ми дворец има 20 000 разтега и до Дунава има 20 000 разтега. Самата могила е всеславна и след като измерихa земята, направих този надпис. Човек и добре да живее, умира и друг се ражда. Нека роденият по-късно, като гледа този надпис, да си спомня за оногова, който го е направил. А името на архонта е Омортаг кан сюбиги. Нега бог да го удости да преживее сто години.

Букви. Буквите са високи 0,03 – 0,055. Стилът на буквите напомня много на този в № 3. Буквата А се явява в две форми: с ъгъл в средата и триъгълник, долепен до една наведена наляво полегата линия. Буквите В и Δ лежат върху хоризонтална линия, която излиза от двата края на буквите. Буквата I е с две точки отгоре. Буквата Υ се явява ту като чашка, ту като латинско V, ту като с продължена надолу дясна хаста. Отвесната хаста на Р слиза под реда.

Особени знаци. Буквите AV, HNK, HN, HM, NП са свързани. Сричката κε се изразява с К, на което на долната полегата хаста е прикрепена полегата чертица, а дифтонгът ου често с ȣ.

Съгласната N се изразява често с надредена чертица над буквите А, О, I, Н. За това съкращение, което се явява в папирусите от II в. от н. е., вж. *Schubart* 174 и сл. Срв. *Larfeld* 278 и *Gardthausen* II 327. Числената стойност на буквите се посочва с ограждане на съответната буква с три точки, наредени отвесно една под друга, срв № 51 и 54.

Ортография. i = ι, η, ο = ο, αι = ε, οι = υ. Само началото на името Омортаг е издълбано с Ω, вж. р. 2 – 3 и 34 – 35.

1 – 3. Кръстният знак в началото на надписа представя т. нар. invocatio symbolica, с което започват и завършват обикновено официалните документи на византийските императори. Този обичай е бил възприет и от канцеларията на кана, за да се изрази изравняването на българския владетел с византийския император по отношение на знаците на царския сан, вж. Увод, § 33 и *Treitinger* 149 и сл.; 180 и сл.; 227 и сл.; *Grabar*. L'empereur 32 и сл.; *Bréhier* 58; *E. Mamboury*. Mélanges H. Grégoire

1949, 449 и сл. За съчетанието ϰα(ν)α συβιγη (вж. и ред 30), което се среща и в № 57 – 69. συβιγη е сложен първобългарски израз sü beg-i и представя домашната титла на българския владетел – Омуртаг, вж. Увод, § 45. – Формата ϰανα = qan-i е посесивен суфикс, за да се изрази тясната връзка между владетеля и съдържанието на надписа, вж. *Gabain* 97, § 193 и 158, § 360. Ωμο<μο>ρταγ = Ωμορταγ, р. 29 – 30, Ωμουρταγ, № 59, 1, Ομουρταγ, № 57 и 64 и Ομυρταγ, № 61. За други форми на това име вж. *Златарски* I 1, 292, заб. 4; *Moravcsik*. Byz. II 217 – 218 с лит. Към това *H. Grégoire*. Byzantion XVII 114, заб. 33, който сметна името за иранско (*Menges*, п. т. XXI 107, срв. *Beševliev*. Protobulgarica). За този български владетел вж. *Златарски* I 1, 292 – 331. На формата Ωμορταγ отговаря Omortag в Einhardi annales (Pertz MGH I) 212; Fuldensis annal., п. т. 358, вж. и № 86. Буквата Ω- вм. О- в началото на името има чисто декоративно значение (срв. заглавките в ръкописите) и служи да изтъкне личното име (срв. големите букви при личните имена в надписи и ръкописи, вж. *Larfeld* 143; *Schubart* 173). За ο ~ ου във втората сричка вж. Увод, § 35.

3 – 10. За ἰς = εἰς = ἐν вж. Увод, § 31. – παλεὸν ὗϰον = παλαιὸν οἶϰον, за οι > υ (= ü) вж. Увод, § 25. Споменатият тук „стар дом“ се отъждестви правилно с Плиска (по-точно с двореца в Плиска) от К. Иречек (Arch. 612) и Успенский (ИРАИ X 551 и сл.), както показва надпис № 57, 5 – 7. – μένον = μένων. Глаголът μένω има тук значението „обитавам“, „пребивавам“, както в новогръцки, срв. Moschos (PG 87) 3096, 12: ἀδελφὸς μένων ἐν ϰοινοβίῳ. Theoph. II 759; Malalas 788; Πρωΐα 1567 s. v. За словореда при причастието вж. Увод, § 32. От редове 3 – 6 се вижда, че Омуртаг не е сменил резиденцията си, а е продължил да живее в Плиска. – Глаголната форма ἐπύησεν = ἐποίησεν има каузативно значение, вж. *Kühner – Gerth* I 99 и сл.; 108 и сл.; *Brugmann – Thumb* 536, § 535. Тук ποιέω е равно на ϰτίζω, както у Theoph. 244, 12; 248, 7; 368, 10 и др., срв. също и № 57. – ὑπέρφυμον = ὑπέρφημον, срв. Achmet. Oneir. 201, 19; εὑρήσει ὑπέρφημον ὄνομα ἐν πᾶσι. За елативното значение на прилагателните с представката ὑπερ- вж. *N. Andriotis*. Byzantinisch-Neugriech. Jahrbücher XVI, 1939 – 1940, 151; Στ. Καρατζᾶς. Mélanges Grégoire I 286 и сл.; 290; *Schwyzer* I 436, заб. 2 и II 518; Τζάρτζανος I 82. За прехода на η (= i) в υ (= ü) вж. Увод, § 25, срв. CIG, № 8858: Ὑπὲρ εὐχῆς Εὐφυμήου μοναχοῦ. – Тук ἰς = εἰς може да стои вм. клас. ἐν или да има значението на клас. ἐπί или πρός, срв. № 41, 7, вж. *Blass – Debrunner* 134, § 207, 1. – Δανούβην = Δανούβιον с изчезване на -ο- в окончанието -ιος и -ιον, вж. Увод, § 25. Формата Δανούβις се среща у Caesar. Nazian. XI cap. 144: παρὰ δὲ Ἕλλησι Ἴστρος, παρὰ δὲ Ἰλλυρίοις ϰαὶ Ῥιπιανοῖς τοῖς παροίϰοις τοῦ Ἴστρου Δανούβης; Geogr. min. ed. Müller I 419; II 496; Procop. De aedif. IV 5 и др., срв. също Theoph. 219, 14 и app. crit.; Jordanes ed. Mommsen 87, 17: Histrum, qui et Danubius dicitur, вж. подробно *K. Müllenhoff*. Steinbergers Zeitschrift f. deutsches Altertum 8, 1876, 26 и сл.; RE IV 2103 и сл., *P. Kretschmer*. Glotta XXIV, 1935, 1 и сл.; *Фасмер*. ЭСРЯ I, 552 – 553.

10 – 15. ἀναμέσα с род. падеж = клас. μεταξύ е новогръцката форма на елинистическото ἀνάμεσον, вж. Увод, § 31. – τῶν δύο ὗϰων τῶν πανφύμον = τῶν δύο οἴκων τῶν παμφήμων. – πάνφυμος = ὑπερφυμος. За прилагателните с παν- с елативно значение вж. освен посочената по-горе литература за ὑπέρφυμος още и *Jannaris* 1134; *Schwyzer* I 437, срв. Ramsay and Bell 531: + οὗτος ὁ πάνσεπτος κὲ πανσεβάσμιός ἐστιν τῆς πανυμνίτου κὲ παναχράντου κὲ πανμακαρίστου κὲ πανενδό[ξ]ου κ[ὲ ἀθ]λοφό[ρ]ου κ[ὲ] παν[ελίμον]ος κὲ παναμ[ώμο]υ κὲ παν[α]γίας Δεσπύνης ἱμõν и т. н. За ν вм. μ вж. *Schwyzer* I 213 и сл. Близо до формата πάνφυμος стои παμφούμιστος, вж. Χατζιδάκις. MNE I 550. Във византийските християнски надписи се среща много често за лица прилагателното πανεύφημος = famosissimus, което отговаря на πάνφυμος както по форма, така и по значение, напр. CIG IV, № 8646, № 8661 и др., вж. *Preisigke* III 198; *P. Koch*. Die byzantinischen Beamtentitel von 400 bis 700, Jena 1903, 94 и сл.; *C. Hanton*. Lexique explicative и пр., Byzantion IV, 1927, 113 и сл.; Theoph. II 764. У византийските писатели се употребяват нерядко подобни епитети и за постройки, напр. Const. Porph. De cer. 762, 15: ἐν τῷ περιφανεστάτῳ τρικλίνῳ τοῦ Ἰουστινιανοῦ. – Глаголът καταμετρέω е terminus technicus в койне за измерване на земни площи, напр. LXX Ez. 45, 1: καταμετρεῖσθαι ὑμᾶς τὴν γῆν, вж. *Preisigke* s. v. При καταμετρήσας се подразбира τὴν γῆν, срв. р. 23. – τὶν μέσιν = τὴν μέσην; ἡ μέση в значение „среда“ се явява срв. късно в гръцки език, срв. Theoph. 450; 23: ἐξελθοῦσα εἰς τὴν μέσην τοῦ ἐμβόλξου. В класическия гръцки език понятието „среда“ се изразява, както е известно, с предикативното местоположение на прилагателното μέσος или по-рядко с τὸ μέσον. – Смяната на глаголните лица ἐπύισα = ἐποίησα (1 лице) срещу ἐπύησεν (3 лице в р. 7) не означава и промяна на действуващите лица, срв. Const. Porph. De adm. 8, 25–28: ὁ βασιλεὺς δηλοποιεῖ ὑμᾶς ἀπελθεῖν καὶ ἀποδιῶξαι τοὺς Πατζινακίτας ἀπὸ τοῦ τόπου αὐτῶν καὶ καθεσθῆναι ὑμᾶς (ὑμεῖς γὰρ καὶ πρότερον ἐκεῖσε ἐκαθέζεσθε) πρὸς τὸ εἶναι πλησίον τῆς βασιλείας μου, καὶ ὅτε θέλω, ἀποστέλλω, καὶ ἐν τάχει εὑρίσκω ὑμᾶς, вж. Увод, § 33. – τοῦμβα „могила“, срв. Achmet. Oneir. 98, 14: βουνοὺς ἤτοι τούμβας. Καβοτούμβα като местно име у Procop. De aedif. 147, 31. За етимологията на думата вж. *W. Meyer-Lübke*. Romanisches etymologisches Wörterbuch. 2. Aufl., Heidelberg 1924, s. v.

16–19. За ἀπό с винителен падеж в средно- и новогръцки особено при имена от среден род вм. клас. с родителен падеж вж. *Hatzidakis* 224; *Jannaris* 1517; *Thumb*, § 166, срв. Const. Porph. De adm. ed. Moravcsik 334, Preposition и особено *Ursula Treu* в Aus der byzantinischen Arbeit der DDR I, Berlin 1957, 17 и сл. – ἕος = ἕως с винителен падеж в средно- и новогръцки; у византийските писатели обикновено при имена от среден род, напр. Theoph. 234, 3: ἕως τὸ ἅγιον πάσχα, но Const. Porph. De adm. 21, 55: ἀνῆλθεν ἕως Κωνσταντινούπολιν. За съчетанието ἀπὸ – ἕως срв. напр. Theoph. 115, 6 и сл.: ἀπὸ τῆς Χερσαίου ἕως τοῦ Κοπρεῶνος. – αὐλίν = αὐλήν е равностойна на οἶκος, както се вижда от р. 7–8, и означава „дом“ или по-точно тук „дворец“, срв. *Moravcsik*. Byz. II 80 с лит., към която още *Златарски* I 1, 256, заб. 2. – τὴν αὐλὶν τὴν ἀρχέαν = τὸν παλεὸν ὗκον αὐτοῦ. За μου вм. αὐτοῦ вж. по-горе при р. 15. – ἰσὶν ὀργγ μυριάδες β′ = εἰσίν ὀργυιαὶ μ. За асимилацията на υ в ι в ὀργυιά вж. Увод, § 25. Една ὀργυιά е била равна в античността на 1,78 м, вж. *W. Becher*. RE XVIII 1029 и сл. Освен тази атическа оргия съществувала е една по-дълга, наречена царска, заета от Египет, която е била дълга около 2,100–2,134 м и се е употребявала и във Византия. Атическата оргия е съдържала 4 лакътя по 0,444, а царската – царски лакти по 0,535. Имало е и персийски царски лакът, дълъг 0,5328. Вж. *H. Nissen*. Griechische und römische Metrologie (Handbuch der klass. Altertumswissenschaft I, 2. Aufl., München 1892), 835 и сл.; *Ф. Успенский*. ИРАИ I, 1898, 11 и сл.; *L. Petit*. ИРАИ VI, 1900, 50 и сл.; *Fr. Lübkers*. Reallexikon des klass. Altertums 8. Aufl. von J. Geffcken und E. Ziebart, Leipzig 1914, 1148–1150. В Гърция и досега народът си служи с оргия, която е дълга 1,83 (Πρωΐα s. v., *Pernot* 322). Коя от тези оргии се има тук предвид, е трудно да се каже. Във всеки случай едва ли се касае за атическата оргия. За именителния падеж ὀργηέ вм. родителен срв. Theoph. 451, 23: ἔπεσον δύο χιλιάδες Ἄραβες; новогръцки κάστρο σαράντα ὀργυιὲς τοῦ ψήλου, за това вж. *Mayser* II 1, 135; *Jannaris* 1304–1305; *Thumb*, § 43. За словореда срв. Const. Porph. De adm. 42, 70; καὶ ἀπὸ μὲν τοῦ Δανάπρεως ποταμοῦ μέχρι Χερσῶνός εἰσιν μίλια τ'.

19–21. За ἐπὶ = ἕως в р. 17 срв. Theoph. 403, 12: ἀπὸ τῆς Ἀφρικῆς ἐπὶ τὴν Σπανίαν, вж. *Mayser* II 2, 476; *Werner* 295. – ἴσην = εἰσιν. Метапластичната форма ὀργιές = ὀργυιές = ὀργυιαί се среща много често в средногръцки, вж. Увод, § 27. – За τὸ δὲ αὐτό = „споменатото“ вж. *Jannaris* 1420; *Psaltes* 195; *Mayser* II 2, 74 и сл.; Const. Porph. De adm. ed. Moravcsik 334, Pronoums. За употребата на δέ без μέν в койне вж. Увод, § 32. – τουβίν = τουμβίον. За -ιν вм. -ιον вж. при Δανούβην, р. 9–10. За изчезването на μ пред β вж. *Mayser* I, 190; *Dieterich* 111 и сл.; *Thumb*, § 33, 3. Местоимението αὐτό при τουβίν показва, че тази дума е равнозначна на споменатата по-горе τοῦμβα. За умалителните на ιον вж. *Hatzidakis* 177; 362 и сл.; *Jannaris* 1036 и сл.; *Psaltes* 399 и сл.; *W. Petersen*. Greek Diminutives in -ιον, Weimar 1910 (вж. Glotta IV, 1912, 341); *D. J. Georgacas* On the nominal endings -ις, -ιν in later Greek, Classical Philology, 43, 1948, 243–260.

22–23. μετρίσαντες τὶν γῖν = μετρήσαντες τὴν γῆν срв. р. 15. Причастието μετρήσαντες е в мн. число, ако и да се отнася до единственото число ἐπύισα. В случая се касае за т. нар. pluralis sociativus или maiestatis, при който такива несъгласувания по отношение на числата не са рядко явление, вж. *Moulton* 137 и сл.; *Mayser* II 1, 40 и сл.; *Blass–Debrunner* 175–176, 280; *Schwyzer* II 243. По-малко вероятно е да се приеме, че ἐπύισα трябва да се чете като ἐπύισαν, както предложи Златарски. – γράματα = γράμματα значи тук „надпис“. За опростяване на гемината вж. Увод, § 24.

24–26. ἄνθροπος = ἄνθρωπος – κὲ = καὶ „дори“ концесивно. – За καλά (клас. εὖ = койне καλῶς) вж. Увод, § 27. За словореда при наречията вж. Увод, § 32. – ζõν = ζῶν концесивно, вж. *Jannaris* 2155; *Schwyzer* II 389 и сл. – ἀποθνίσκι = ἀποθνήσκει е praesens gnomicus, вж. Увод, § 30. – ἄλος = ἄλλος, за гемината вж. по-горе. – γενᾶτε = γεννᾶται е също preasens gnomicus. Глаголът γεννάομαι = клас. γίγνομαι се среща в по-късния гръцки език, вж. *Preisigke* s. v.; *Bauer* s. v. Изразът ὁ ἄνθροπος κὲ καλὰ ζõν ἀποθνίσκι κὲ ἄλος γενᾶτε може да се сравни с обичайната формула в езическите и християнските надгробни надписи οὐδεὶς ἀθάνατος, οὐδεὶς ἀθάνατος ἐν τῷ κόσμῳ.

26–28. За ἵνα „нека“ вж. Увод, § 30. Обикновено тази частица стои до глаголната форма, срв. № 41, 42, 43, 47. – Наречието ἔσχατον = ἐσχάτως има компаративно значение, както и новозаветния гръцки език, вж. *Blass–Debrunner* 42, § 62; *Tabachovitz* 38 и сл. – γηνομένος = новогр. γινωμένος с перфектно значение, вж. *Thumb* 211; *Jannaris* 996, 37. – ταῦτα, т. е. τὰ γράμματα. – θεορῦν = θεωρῶν. – Хаплологичната форма ὑπομνήσκετε = ὑπομιμνήσκεται се среща и у византийските писатели, напр. Const. Porph. De cer. 405, 25: ὑπομνήσκει αὐτοῦ, вж. Увод, § 26. За употребата на ἵνα с indicativus срв. Theoph. 176, 22: ἵνα διατίθεται, вж. Увод, § 30. – πυίσαντα = ποιήσαντα. Свързването на глагола ὑπομιμνήσκεσθαι с винителен вм. родителен или дателен падеж се среща и в класическия гръцки език, вж. *Kühner–Gerth* I 364, заб. 12; *Blass–Debrunner* 102, § 155 и 114, § 175, също Увод, § 28. – За αὐτό = τοῦτο (т. е. τὸ τουβίν) вж. Увод, § 28. – Изразът ἵνα ὁ ἔσχατον γηνομένος ταῦτα θεορῦν ὑπομνήσκετε τὸν πυίσαντα αὐτό напомня по смисъл отчасти заключителните формули в надгробните езически надписи ἐποίησαν μνήμης χαριν и на μνησθῇ ὁ γράψας в някои християнски, напр. SEG II 773, 772, 823 и др., и отговаря почти напълно на Διὰ τοῦτο ἐκελεύσαμεν γραφῆναι, ἵνα, ὅστις μεθ' ἡμᾶς ἔσται, τοῦτο τὸ ὄνομα καὶ τὴν ἀνδρείαν καὶ τὴν δεσποτείαν τὴν ἡμετέραν ἐπιγνώσεται в Res Gestae divi Saporis 36–37 и отчасти на: „...я вечный камень приказал воздвигнуть и написал. Глядя на него, знайте, тот камень ... я ... эту надпись писавший, племянник его Йоллыг-тегин“ в Малкия надпис на Кюл-тегин (*Айдаров* 289) и на: „Я приказал написать (это) для народа тюркского Бильге-кагана, я, мудриый Тоникук“ в надписа на Тоникук (*Айдаров* 333).

28–30. Частицата δέ служи тук да въведе нова мисъл, вж. *Kühner–Gerth* II 274. – Изразът τὸ δὲ ὄνομα τοῦ ἄρχοντός ἐστην Ωμορταγ посочва не само името на автора на надписа, но служи същевременно и да го датира и отговаря както по място, така и по значение на ἶτο δὲ ὁ κερός, ὅταν ἐκτίστιν и пр. в № 58, 23–28. Той може да се сравни с византийски формули като Grégoire 219: + ἐγένετο ἡ πόρτα βασιλίας τῶν εὐσεβεστάτων ἡμῶν δεσποτῶν Φλ. Ἰουστινιανοῦ ... ἔτους ιβ' и т. н., вж. Увод, § 54 и *H. Fichtenau*. Die Datierung nach dem Herrscher in der Zeit der Völkerwanderung, Studi storici in onore di Gabriele Pepe, Bari 1970, 127–148. – За гръцката титла на ἄρχων на българския владетел вж. Увод, § 49. – καννα = κανα: двойната N се дължи на дитография, срв. обаче canna taban (*Moravcsik*. Byz. II 355).

30–32. ἀξιόσι = ἀξιώση: глаголът ἀξιῶ с инфинитив има значение „позволявам“, „разрешавам“, срв. ὁ θεὸς ἀξιώση με προσκυνῆσαι ὑμᾶς. ὁ θεὸς ἀξιώση τὴν ἐμὴν μετριότητα προσκυνῆσαι τοὺς πόδας ὑμῶν *Preisigke* I 147, 26–34, срв. също новогръцката молба от остров Кипър: Ποῦ νὰ μ'ἀξιώση ὁ θεὸς νὰ λουτουρκηθῶ μέσ'στὴν ἁγίαν Σοφίαν (Φ. Ι. Κουκουλές, Διὰ τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ βίου. Ἐν Ἀθήναις 1922, 74). – В койне coniunctivus aoristi се употребява често в пожелания, вж. *Radermacher* 166; *Schwyzer* II 316. Тази употреба е запазена и в новогръцки, но само във вкаменени изрази като ὁ θεὸς φυλάξῃ, вж. *Thumb*, § 121. – ζίσε =

ζῆσαι, забележително е тук окончанието -σαι, което е необикновено за тази епоха, срв. № 57, 22. В първобългарските надписи инфинитивът се среща само при глагола ἀξιῶ. – За глагола ζῶ вж. при № 13, 4. – За целия израз ὁ Θεὸς ἀξηόσι αὐτὸν ζῖσε ἔτη ρ', който представя т. нар. πολυχρόνιον у византийците, вж. Увод, § 52.

*

Надписът е бил поставен, за да ознаменува постройката на нов великолепен дворец на Дунава. За спомен на това дело е била насипана могила, която се е намирала на еднакво разстояние между новия дунавски дворец и стария в постоянната резиденция на Омуртаг. Обичаят да се издигат могили за ознаменуване на някое важно събитие се среща и у други народи. Така Тамерлан издигнал в 1391 могила с надпис за спомен от похода му срещу Токтамиш (вж. *Н. Н. Поппе*. Карасапкайская надпись Тимура, Труды отдела Востока II, Ленинград 1940, Государственный эрмитаж).

Споменатият в надписа стар дом се е намирал в Плиска, както се вижда от надпис № 57 (за това вж. там). Този град е отстоял от Дунава според надписа на 40 000 оргии. Това разстояние се равнява на 71 км и 200 м, ако се вземе за основа атическата оргия (= 1,78), което е малко вероятно. Ако се вземе обаче за мярка царската оргия (= 2,100 или 2,134), което в случая е по-вероятно, разстоянието ще бъде около 84 км или 85 км и 360. По въздушна линия Плиска се намира от Дунава наистина на 84 км. На това разстояние отстоят, както изтъкна *Успенский* (или *К. Шкорпил*, вж. ИРАИ X 551), две точки: Кадъкьой (дн. Малък Преславец) и град Силистра. Той прие първата точка и изказа мнение, че това са развалините на т. нар. Горно Градище при Кадъкьой. Това мнение беше възприето от повечето изследователи, напр. *В. Н. Златарски* (История I 1, 326). Що се касае до могилата, която била издигната по средата на двата дома, *Успенский* (ИРАИ X 553) отъждестви с голямата могила при с. Мумджилар. Тази могила се намира на 46 км от Плиска и на 41 км от Кадъкьой. И двете отъждествявания се оказаха обаче погрешни, понеже извършените през 1948 г. разкопки при Кадъкьой не дадоха такива материали, от които да може да се заключи с положителност, че там се е намирал дунавският дворец на Омуртаг или изобщо някакъв първобългарски строеж, вж. *Кр. Миятев*. ИАИ XVIII, 1952, 243 и сл.; *С. Георгиев*, п. т. 259 и сл.; *Ст. Станчев*, п. т. 285 и сл. Също така разкопките на Мумджиларската могила през 1930 показаха, че могилата произхожда по всяка вероятност от V в. пр. н. е. (вж. *Г. Фехер*. ИАИ VIII, 1934, 106 и сл.). *Златарски* (I 1, 329 и сл.), който прие, че в надписа става дума за гробница, изказа мнение, че тя се е намирала в малката крепост Ташламахле, Акаданларско (дн. Дуловско).

След като археологическите разкопки показаха, че локализирането на новия дворец в Кадъкьой трябва да се изостави, като най-вероятно негово място се явява град Силистра. Предприетите напоследък разкопки в този град разкриха типична първобългарска надстройка над античната крепостна стена, а недалеко от нея под една съвременна къща основите на градска врата с характерен първобългарски градеж, както в Плиска (*Ст. Ангелова.* Крепостната стена на Дуросторум – Дръстър – Силистра, Археология XV, 1973, кн. 3, 83–93). От този град произхождат откъслеците от големия летописен надпис № 3, който е разказвал за делата на Крум и чиято грижлива изработка показва, че той е бил изложен на някакво важно място, като напр. дворец. Според т. нар. сказание на пророк Исай (*Йор. Иванов.* Богомилски книги и легенди, София 1925, 282) българският цар Испор бил съградил големи градове: на Дунава град Дръстър, а във вътрешността град Плиска. Това сведение въпреки легендарния си характер не може да се пренебрегва, понеже то почива на истински исторически факти, а не е плод на авторска фантазия и представя очевидно късна реминисценция за някогашни строежи на български владетел (може би Омуртаг) в Силистра и Плиска. Ето защо това сведение може да се свърже със съдържанието на горния надпис. Заслужава да се изтъкне, че цар Симеон в отговора си на едно от писмата на императора Роман Лакапен посочва като пример само Доростол, т. е. Силистра, за това, че българските земи са били някога византийски (вж. Извори VIII 303). От това ясно се вижда, че Силистра е бил най-забележителният град след Плиска в пределите на Първата българска държава на север от Стара планина и единственият укрепен град още от старо време. Според Продължителя на Георги Монах (вж. Извори XI 139) Симеон бил намерил убежище в този град, когато бил разбит от маджарите в 895. Според Константин Багренородни обаче Симеон бил принуден да се скрие от маджарите в крепостта Мундрага (вж. Извори IX 214). Обикновено се приема, че в случая става дума за два различни града. Обаче тук не се касае нито за две различни места, нито за някакво противоречие в изворите. Напротив, те взаимно се допълват. Крепостта, или цитаделата, на Силистра се е наричала по всяка вероятност Мундрага, срв. Кремъл в Москва, Храдчане в Прага, Акропола в Атина и т. н. Продължителят на Георги Монах дава предимство на името на града, а Константин Багренородни – на името на крепостта. Симеон се е скрил следователно в крепостта на Силистра Мундрага. Златарски (I 1, 325, заб. 4) допусна може би с право, че Мундрага е бил новият дом на Дунава, за който се говори в надписа. Това досещане на Златарски не е за пренебрегване.

Анри Грегоар (*G. Kolias.* Léon Choerosphactés, Athen, 1939, 27, бел. 2) предположи също, че Мундрага трябва да се отъждестви с новия дом. Според Анна Комнина (Извори XV, 62) в Силистра имало две крепости αἱ δύο ἀκροπόλεις τῆς ῥηθείσης πόλεως. Едната от тях може да бъде Мундрага, а другата някогашният римски лагер. Но не е изключено Мундрага да е първобългарското название на града Дристра – Силистра, срв. Тотхун за Анхиало, вж. *Златарски,* История I, 1, 386.

Същият град е бил навярно главната връзка между отвъд- и отсамдунавска България. Най-сетне тук се е намирало и седалището на патриарха през Първото българско царство. Всичко това показва голямото политическо и военно значение на Силистра, която е играла, както изглежда, ролята на втора българска столица. Ето защо напълно естествено е тъкмо в този град да е бил построен дворец-резиденция.

На около 15 км източно от Силистра на един наносен остров на Дунава в румънска територия бяха разкрити от 1957 насам останките на огромна първобългарска крепост, която по размери (2,5 ха) може да съперничи на т. нар. вътрешен град на Плиска (*П. Диакону*. Крепость X – XV вв. в Пъкуюл луй Соаре в свете археологических исследований, Dacia V, 1961, 479 – 501, и особено *Petre Diaconu – Dumitru Viceanu*. Pâcuiul lui Soare, Bucureşti 1972). Поради това *Кр. Миятев* (Архитектурата в средновековна България, София 1965, 44 – 47 и 236, заб. 26а) допусна, че това може да бъде Омуртаговият преславен дом на Дунава. В полза на това предположение би могло да се изтъкне обстоятелството, че в надписа не се споменава името на Силистра, както би трябвало да се очаква, ако се касаеше за този град. Развалините на Пъкуюл луй Соаре биха могли да принадлежат също на Мундрага, както приема А. Кузев (Die Festungen an der unteren Donau im XII. – XIV. Jh., Acres du IIe Congrès International des Études du Sud-Est-Européen, II, Athenes 1973, 418). Разбира се, и те могат да се означат като Силистренска крепост по името на най-близкия голям град. Бъдещите разкопки в Силистра ще допринесат може би за окончателното разрешаване на въпроса.

Тъкмо на средата между Плиска и Силистра при с. Кладенци, порано Кърк бунар, на височината между Буюклийската река и Шахинларската долина, на пътя от Пирликьой (дн. Градница) за Шахинлар (дн. Нова Камена) се намира укреплението Кърк бунар или Хисарлък. Вж. *Ваклинов* 96; *Рашев* 104. На запад от укреплението до самото село Кладенци се издига доста голяма могила с триангулационен знак, на склоновете на която е имало турски гробища, на юг от нея е съществувала група Девташлари, както при Плиска (вж. *К. Шкорпил*. ИРАИ X 505, срв. и с. 379). Местоположението на тази могила позволява да се отъждестви с могилата, спомената в надписа.

Съобщението за измерване на разстоянието между могилата и двата дома заслужава особено внимание. То показва, че у първобългарите в IX в. е имало землемери и че са правени измервания на земни площи. Това съобщение покрай големите строежи в Плиска свидетелствува за техническа култура у първобългарите.

Трудно е да се установи точната дата на надписа. Сравнен с надпис № 57, който носи датата 822, той изглежда по-стар от него, поне що се касае до палеографията му, която го приближава до откъслеците под № 3. Следователно надписът ще е издълбан пред 822 г.

57. Колона от варовик, горе профилована, долу отчупена, вис. 3,83 (първоначално около 6,15), диам. горе 0,54, долу 0,75, височина на надписаната площ 2,55, изкопана в 1905 от Р. Попов в една нива близо до с. Чаталар (дн. Цар Крум), Шуменско, сега в Археологическия музей в София (инв. № 697). Образи 142 – 148.

Издания. *Успенский*. ИРАИ X, 1905, 543 и сл., факсимиле табл. 98 и фото (Баласчев 330 и сл. факсимиле); *Златарски*. История I 1, 441 и сл.; *Фехер*. Паметниците 60 и сл.; *Бешевлиев*. ГНМ, № 9; същият, Към прабългарските надписи, ГСУ ИФ XXIII, 1927, 7 и сл., факсимиле и фото на една част, и ПН I, № 11 и с. 85 и сл., факсимиле; *К. Иречек* в Из архива на К. Иречек, подбрал П. Миятев, II, София 1959, № 229, с. 320 – 326.

Κανα συβιγι
Ομουρταγ ἰς τὶν
γῖν, ὅπου ἐγενίθιν,
ἐκ Θεοῦ ἄρχον ἐστίν.
ἰς τῖς Πλσκας
τὸν κάνπον μέ-
νοντα ἐπύισεν αὖλιν
ἰς τὶν Τουτζαν κὲ με[τίγαγεν
τὶν δύναμίν του [ἰς τοὺς
Γρικοὺς κὲ Σκλάβους κὲ
τεχνέος ἐπύισεν γέφυ[ραν
ἰς τὶν Τουτζαν μὲ τὸ αὖλιν
στύλους τεσάρις κὲ ἐ[πάνο το͂ν
στύλον ἔστισεν λέον[τας
δύο. ὁ Θεὸς ἀξιόσι τὸν ἐκ Θεοῦ ἄ-
ρχονταν μὲ τὸν πόδα αὐτοῦ
τὸν βασιλέα καλο[πατοῦντα **или** -πατῖν, ἔος τρέ-
χι ἥ Τουτζα κὲ ἔος [------
τοὺς πολοὺς Βούλγαρις ἐπέχον[τα,
τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ ὑποτάσοντα χέ-
ροντα κὲ ἀγαλιόμενος ζίσιν
ἔτι ἑκατόν. ἶτο δὲ ὁ κερός, ὅταν
ἐκτίστιν, βουλγαριστὶ σιγορ ελεμ,
γριχιστὶ ἰνδικτιο͂νος ιε'.

11 Фехер γέφυραν. **15** Баласчев λέοντας. За невъзприетите други чужди допълнения вж. съответните издания.

Превод

Кан сюбиги Омуртаг е от бога архонт в земята, гдето се е родил. Обитавайки стана на Плиска, съгради малък стан на Тича и премести (там) войската си срещу гърци и славяни. И направи изкусно мост на Тича заедно с малкия стан и постави в този малък стан четири колони, а върху колоните два лъва. Нека бог удостои поставения от бога архонт, като гази (*или* да гази) добре с крака си императора, докато тече Тича и докато..., като владее над многото българи и като подчинява враговете си, да проживее в радост и веселие сто години. Времето пък, когато се съгради (това), беше по български сигор елем, а по гръцки 15 индиктион.

Букви. Буквите са високи 0,043 – 0,082. Буквата А е унциална и прилича на триъгълно байраче. На буквата В горната половина е по-малка от долната. На някои места тази буква стои върху хоризонтална линия. Буквите Е и С са полукръгли. Δ стои върху хоризонтална линия, както В. К има къси рамена, а Υ чашковидна форма.

Особени знаци. Звукът u се изразява с ΟΥ покрай 8. Цифрената стойност на буквата се означава с хоризонтална чертица над съответната буква.

Ортография. i = ι (η само в р. 19), αι = ε, οι = υ, ω = ο.

1–2. За κανα συβιγι и Ομουρταγ вж. при №56, 1–3.

2–4. Вм. ἰς τὶν γῖν = εἰς τῆν γῆν = ἐν τῇ γῇ би трябвало да стои genitivus possessivus τῆς γῆς, понеже изразът се отнася до ἄρχον ἐστίν, срв. Fronton ed. Naber 241: ὁ μέγας βασιλεὺς ἄρχων πάσης γῆς καὶ θαλάττης. Тук би могло да се касае за един вид attractio inversa под влияние на наречието за място ὅπου (срв. *Jannaris* 1443 и *Schwyzer* II 641). В случая има по-скоро надделяване на локалната представа: архонт „къде“ пред обичайната посесивна: „на кое“, срв. надпис №87: + Σηβην ζουπανος μέγας ἠς Βουργαρήαν. – Наречието ὅπου, което тук стои вм. ἐν ᾗ или εἰς ἥν (срв. LXX Num, 35, 33 τὴν γῆν, εἰς ἣν ὑμεῖς κατοικεῖτε), се среща често така употребено в койне и късния гръцки език, напр.: Moschos (Migne. PG 87) 2914 A: εἰς τὸ ὄρος, ὅπου αὐτὸς εἶπεν. Kalinka, №386: εἴ τις ἐν τούτω τῶ ἡρώω, ὅπου κεῖτε ἡ προγεγραμένη, θελήσι ἄλλον ἕτερον θεῖναι κτλ. За това вж. *Jannaris* 608; 2011; *Dieterich* 200 и сл.; *Radermacher* 75; *Wolf* 5; *Psaltes* 197; *Schwyzer* II 645, срв. също тук р. 23. Горният израз напомня следните формули, на които може би е подражание, Grégoire, №276: Τὸν τῆς ὑφ'ἡλίῳ γῆς αὐτοκράτορα καὶ τροπεοῦχον δεσπότην ἡμῶν Οὐαλεντιανὸν τὸν αἰώνιον Αὔγουστον. BCH I 288: Τὸν γῆς καὶ θαλάσσης καὶ παντὸς ἀνθρώπων ἔθνους δεσπότης Φλ. Κλαύδιον Ἰουλιανὸν κτλ. CIG IV N 8792 ʽΡωμανὸς γῆς δεσπότης. За това вж. Увод, §49. – ἐγενίθιν може да бъде форма или от глагола γίγνομαι (ἐγενήθη), или от γεννάομαι (ἐγεννήθη), понеже и двата глагола имат едно и също значение. Двата глагола са употребени един до друг в №56, 26–27. Изхождайки от простонародните гръцки текстове, като напр. Малала, трябва да се приеме, че се касае за втория глагол, вж. *Merz* 31, срв. Theoph. 469, 17: κελεύσασα ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ ἕκαστον ἐν ᾗ ἐγεννήθη (разночетение ἐγενήθη). Aoristus passivi на -θην се среща много често в народната гръцка реч, вж. Увод, §27. За краесловното или подвижното -ν вж. пак там. – Официалната титла на българския владетел на гръцки език ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχων (вж. също №13, 14, 46 и 58) се явява тук за пръв път, за нея вж. Увод, §49. Тя е била призната на Омуртаг пред 822, може би в договора от 819/820 (вж. №43). В такъв случай надпис №56 ще да е бил издълбан преди тази дата, може би във времето на императора Лъв V. За тази титла вж. още *Н. П. Благоев*. СбБАН 6, 1916, 58 и сл.

5–8. ἰς = εἰς = ἐν и τῖς = τῆς. Формата Πλσκας (gen.), ако не е издълбана погрешно вм. Πλισκας, представя опит да се предаде първоначалното славянско Пльска със сонантно Λ. За етимологията вж. *Фасмер*. ЭРСЯ III 397–398 и Die Slaven 59 и 286, към това *В. Бешевлиев*, ИАИ XXV, 1962, 14–15. У византийските писатели името гласи Πλίσκουβα или Πλίσκοβα, което предава навярно старобългарския израз градь Пльсковъ, вж. подробно *Златарски* I 1, 319, заб. 2, към това *В. Бешевлиев*. Из късноантичната и средновековна география на североизточна България, ИАИ XXV, 1962, 1–18 с лит. Формата κάνπον = κάμπον се среща и в ръкописите на Теофан (вж. критичния апарат в изданието на de Boor към 229, 14; 291, 2; 322, 10; 376, 18). За ν вм. μ срв. πάνφυμος в №56, 11. Κάμπος = лат. campus означава обикновено „поле“ = πεδίον, срв. Theoph. 418, 26; 433, 5:

εἲς τὸν κάμπον Ἀγχιάλον и др., а по-рядко „лагер“, „стан“, castra, στρατόπεδον, вж. *Du Cange*, s. v.; Sophocles s. v.; *Zilliacus* 218. Тук се касае за второто значение. Вече Bury 368, 4 го тълкува правилно: „Doubtless κάμπος designates not the whole κάμπος of Aboba, but the fortified enclosure of Pliska.“ Срв. също MGH SS. I 183: eorumquae (= на аварите) regia quae, ut dictum est, Hringus, a Longobardis autem Campus vocatur. В надписа с κάμπος се предава навярно тюркското „орду“, „орту“, „орда“ (*Gabain*. Glossar 321 „стан, войска, дворец“; *Айдаров* 361). За тази дума, която се среща вече в Орхонските надписи (Кюл Тегин 48, Айдаров 302: „Враги огузы напали на наш лагер-орду“; Моюн Чору 20, Айдаров 347: „там я распорядился устроить свой беловатый лагерь и дворец – орду öргiн“), вж. подробно Liao 508 – 509; *K. H. Menges*. Byzantion XXVIII (1958) 1959, 450 – 451; *Фасмер*. ЭСРЯ III, 150. – За словореда ἳς τῖς Πλσκας τὸν κάνπον вж. при № 14, 1 – 2. – μένοντα = μένων: в късното койне, а особено във византийския говорим език, акузативната форма на сегашното причастие действителен залог се вкаменява и започва да се употребява за всички родове и падежи (Увод, § 27), срв. Malalas 130, 11: Πρίαμος ἑωρακὼς τὸν Ἀχιλλέα, πέμποντα τινὰ Ἰδαῖον ὀνόματι (към това *Wolf* II 28). За значението на глагола μένω вж. при № 56, 6. За словореда при причастието вж. Увод, § 32. – За ἐπύισεν = ἐποίησεν вж. при № 56, 7. – Умалителното αὔλιν = αὔλιον (срв. р. 13), произведено от думата αὐλή, която означава, както е известно, първоначално „двор“, а преносно „жилището“ в двора (*Liddell – Scott*, s. v.) и по-късно „царски дворец“, „царска резиденция“, „царски двор“ (*Sophocles*, s. v.; *Preisigke*, s. v.; *Mayser* II 2, 29), не е равно на първоначалната дума. То има тук наистина умалително значение „малък двор“, а в случая „малък стан“ или само „крепост“ в противоположност на големия стан на Плиска, т. е. малък κάμπος. Свързването на αὐλή с тюркското *αγуl* (*Златарски* I 1, 256, заб. 2; *Фехер*. ИАИ III, 1925, 18 и сл.; *B. v. Arnim*. Turko-tatarische Beiträge, Zeitschrift f. slav. Philologie X, 1933, 344 – 349; *В. Тъпкова-Заимова*. ИИБИ 6, 1956, 43 и сл.; *Миятев*. Архитектура 33; 236), която означава „селище от шатри“, „село“ (Liao 432), „кошара“ (*Айдаров* 86, вж. също *Фасмер*. ЭСРЯ I, 96), е погрешно. То се дължи на неправилно разбиране на гръцките текстове, в които тази дума се среща във връзка с двореца на българския владетел, вж. *В. Бешевлиев*. ИБИД XIV – XV, 1937, 75 – 79; *Ив. Венедиков*. Αὐλή, ИИБЕ XVI, 1968, 107 – 113. – Τουτζα, както се вижда от р. 11 – 12, е име на река, която вече Успенский (ИРАИ X 547) правилно отъждестви с р. Тича, стб. Тыча (началото на IX в. в препис от XV в.). В това име старобългарският звук ъı е предаден на гръцки с ου, както в по-старите славянски заемки в гръцкия език, напр. μαγούλα = могъıла, вж. *Vasmer*. Die Slaven 276 – 278. За етимологията вж. *Ив. Дуриданов*, Старите славянски имена на реките Голяма и Луда Камчия: Тыча и Дичина, славянски студии, София 1963, с. 186 и сл. Изразът ἳς τῖς Πλισκας τὸν κάνπον μένοντα ἐπύισεν αὔλιν ἳς τῖν Τουτζαν съответствува точно на ἳς τὸν παλεὸν ὗκον αὐτοῦ μένον ἐπύισεν ὑπέρφυμον ὗκον ἳς τὸν Δανούβην в № 56, 3 – 10.

8–10. Допълването μετίγαγεν = μετήγαγεν се основава на места като Menandr. 208, 27–29: οὗτος παραγενόμενος ἐν Παιονίᾳ τῇ χώρᾳ μετήγαγεν εἰς τὴν Ῥωμαίων αὐτόν τε τὸν Βαϊανὸν καὶ τὰς τῶν Ἀβάρων δυνάμεις. Malalas 351, 6: ἐν δὲ Κωνσταντινουπόλει μετήγαγεν αὐτούς. Theoph. 267, 33: διὰ τοῦτο ὁ αὐτοκράτωρ Μαυρίκιος τὰς δυνάμεις ἀπὸ ἀνατολῆς ἐπὶ τὴν Θρᾴκην μετήγαγεν. Тук би могла да се допълни и формата μετῖξεν = μετῆξεν, ако се приеме, че редът не е бил достатъчно дълъг за първата форма. За тази форма вж. *Hatzidakis* 176; *Blass–Debrunner* 50, §75; *Psaltes* 219. – τὶν = τὴν δύναμις означава тук „войска“, срв. Theoph. 354, 13 и сл.: Σουφιᾶν... συνέβαλε πόλεμον μετὰ Φλώρου καὶ Πετρωνᾶ καὶ Κυπριανοῦ ἐχόντων δύναμιν Ῥωμαικήν, вж. също Mauricii Strategicon ed. Mihăescu 391 s. v. – За конюнктната форма του = αὐτοῦ вж. Увод, §27. – За формата Γρικούς = Γραικούς, вж. при №3, 2, а за Σκλάβους при №41, 9. Пред Γρικούς в края на р. 9 трябва да се допълни ἰς τοὺς. Σκλάβους е без член, понеже той е стоял вече пред Γρικούς, срв. №58, 13–14 и Увод, §28.

11–12. Наречието τεχνέος = τεχναίως = τεχνικῶς принадлежи към иначе неотбелязаното новообразувано прилагателно τεχναῖος. За този вид прилагателни в средновековния гръцки език вж. *Psaltes* 297 и сл., а за наречията на -ως през същата епоха – п. т. 338 и сл. – За формата μέ = μετά вж. *Hatzidakis* 155; *Jannaris* 1608; *Dieterich* 124; *Nachmanson* 114, заб., а за свързването на този предлог с винителен падеж вж. Увод, §31. – Допълването τὸ [αὖλιν е по смисъл най-подходящо. Допълванията μετ[ήνεγκεν или μετ[ήγαγον на Успенский, μετῴ[κισεν на Баласчев, μετό[πισθεν или μετό[πιν τὴν αὐλήν на Златарски, μετό[πισθεν τῆς αὐλῆς на Фехер не са оправдани в езиково отношение.

13–14. ἔστι[σεν = ἔστησεν. – αὐτό = τοῦτο, както в новогръцки, вж. Увод, §28. – Формата τεσάρις = τεσσάρεις = τέσσαρας, която е образувана по подобие на τρεῖς, се среща в ръкописите на Теофан (вж. критичния апарат към 335, 13 в изданието на de Boor), а също и у други късни писатели, вж. Увод, §27.

14–15. За допълването ἐ[πάνο τῶν στύλον (= στύλων) срв. Theoph. 28, 25: στήσας καὶ πορφυροῦν κίονα καὶ ἐπάνω αὐτοῦ ἀνδριάντα ἑαυτοῦ. Const. Porph. De cer. 65, 19: κακεῖνας ἐπιτίθησιν αὐτὸ ἐπάνω τῆς σωλέας. De adm. 29, 250: Ἵστανται δὲ εἰς τὸ τοιοῦτον κάστρον καὶ κίονες πυκνοὶ, ἔχοντες ἐπάνω κοσμήτας и др. За ἐπάνω вж. *Jannaris* 1583, 3; *Psaltes* 336; *Mayser* II 2, 539 и сл. – λέον[τας или -τες, вж. *Dieterich* 156. – За усет у първобългарите към произведенията на пластичното изкуство говори и следният пасаж у Теофан (503, 21–24 = Извори VI 289): „Разгневен от това, злодеецът (= Крум) изпратил отред за грабеж в Свети Мамант, изгорил тамошния дворец и като натоварил на коли медния лъв от хиподрома заедно с мечката и змея на водохранилището и избрани мраморни статуи, завърнал се и взел с обсада Одрин.“

16–23. За ὁ Θεὸς ἀξιόσι (= ἀξιώσει) вж. при №56, 30–32. – За формата ἄρχονταν = ἄρχοντα (срв. №58, 9) вж. №42, 8. – За μέ = μετά вж. р. 12. – Освен καλο[πατοῦντα би могло да се допълни също καλο[πατῖν = -πατεῖν или дори καλõ[ς πατοῦντα или πατῖν. Все пак наречието καλῶς би било необичайно за езика на първобългарските надписи. – Допълването ἕος τρέχι = ἕως τρέχει принадлежи на Успенский. За τρέχω = ῥέω вж. *Jannaris* 996, 234. За словореда срв. Theoph. 452, 26 и сл.: ἕως ἄν ἐφανερώθησαν οἱ ʽΕβραῖοι ʼ κτλ., вж. *Radermacher* 28; *Philitsou* 517, § 357. За значението на ἕως вж. *Blass – Debrunner* 233, § 383. След ἕος е следвал още някакъв израз, който е изразявал описателно понятието „вечно“. Срв. *W. Peek*. Griechische Vers-Inschriften I: Grabepigramme, Berlin 1955, Nr. 1171: ἔστ’ ἄν ὕδωρ τε ῥέῃ καὶ δένδρεα μακρὰ τεθήλῃ (Nr. 1171a: καὶ ποταμοὶ πλήθωσι, περικλύζῃ δὲ θάλασα) ἠέλιός τ’ἀνιὼν φαίῃ λαμπρά τε σελήνη. *Diehl*. Inscriptiones latinae christianae veteres I, № 792, 8: Comenciolus ... patricius missus a Mauricio Aug ... sic semper Hispania tali rectore laetetur dum pali rotantur dum(que) sol circuit orbem. Dionys. Halikarn. VI 95: μέχρις ἄν οὐρανός τε καὶ γῆ τὴν αὐτὴν στάσιν ἔχωσι. NT Mt 5, 18: ἕως ἄν παρέλθῃ ὁ οὐρανὸς καὶ ἡ γῆ. *А. Соловјев – Вл. Мошин*. Грчке повеље српских владара, Белград 1936, 47: μέχρις ἄν ὁ ἥλιος τὴν γῆν ἐφορᾷ ... *Зимин*. Памятники 31: „дондеже сияеть солнце и весь мир стоить“. Вж. също *Iv. Dujčev*. Byzantinoslavica XV, 1954, 256 и сл. – πολούς = πολλούς, срв. № 14, 1. – За Βούλγαρις = Βούλγαρεις вж. при № 14, 40, срв. и № 58, 12. – Глаголът ἐπέχω означава тук навярно „държа под себе си“, „владея“, срв. Xenoph. Conv. 8, 1: δαίμονος πάντα ἐπέχοντος. Const. Porph. De adm. 32, 59: θέλων μόνος τὴν ἀρχὴν ἐπέχειν, вж. *Liddell – Scott*, s. v. На израза τοὺς πολοὺς Βούλγαρις ἐπέχοντα отговаря в № 14, 1 – 2 Τõν πολῶν Βουλγάρον ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον. – За опростяване на двойната съгласна в ὑποτάσοντα = ὑποτάσσοντα вж. Увод, § 26. – χέροντα κὲ ἀγαλιόμενος = χαίροντα καί ἀγαλλιώμενον, номинативната форма ἀγαλιόμενος вм. акузативна е издълбана под влияние на предходните причастия, които каменоделецът (или съставителят) на надписа е сметнал погрешно за именителни падежи, срв. р. 6 – 7. – ζίσιν = ζήσειν = ζῆσαι. За -σειν като окончание на аористния инфинитив вж. Увод, § 27. – ἔτι = ἔτη. – ἑκατόν има тук преносно значение „много“, срв. новогр. ʼΕγὼ θὰ εἶμαι γρηά, μὰ καὶ σεῖς, ἑκατὸ χρόνια νὰ ζήσετε – ὁ θεὸς νὰ σᾶς πολυετῆ παιδιά μου – τέτοιο πρᾶμα ποτὲ δὲ θὰ τὸ’ δῆτε (Τὸ ʽΕλληνικὸν Διήγημα ὑπὸ Κ. Φ. Σκόκου, ʼΑθῆναι I, 1928, 235); пословица: ἑκατὸ χρονῶ γάϊδαρος παρπατησιὰ δὲ μαθαίνει (Πρωtα s. v. ἑκατόν); Verg. Aen. VI 625: Non, mihi si linguae centum sint oraque centum etc., вж. *Schwyzer* I 593; *N. Andriotis*. Byz.-Neugr. Jahrbücher XVI, 1939, 114 – 116.

Редовете 16 – 23 съдържат същото пожелание или акламация за дълголетие, както № 56, 30 – 32, само че в много разширен вид. Тук се открояват две основни пожелания, към които са прибавени още други три, изразени граматично чрез причастия. Първото пожелание е „поставеният от бога архонт да гази с крака си добре императора“. За това пожелание или акламация вж. Увод, § 52. Константин Багренородни в приведеното в Увода, § 52 описание на триумфално газене съобщава, че псалтът пеел между другото (611, 5 – 6): ὑποτάξαι ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτῶν πάντα ἐχθρὸν καὶ πολέμιον, т. е. „да постави под краката им всеки враг и неприятел“. Същото това пожелание е изказано в надписа с причастието (р. 21) τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ ὑποτάσοντα, т. е. „да подчинява враговете си“. Това пожелание-акламация се среща у Теофилакт Симокат (296, 27 – 297, 3) под разширения вид: ὁ θεός, ὁ κελεύσας σε βασιλεύειν (= τὸν ἐκ Θεοῦ ἔρχονταν в надписа) ὑποτάξει σοι πάντα πολεμοῦντα τὴν βασιλείαν...εἰς δουλείαν σου τοῦτον ὑποτάξει χωρὶς αἱμάτων (= Theoph. 287, 15–20:...ὑποτάξαι σοι πάντα ἐχθρὸν καὶ πολέμιον ἐμφύλιόν τε καὶ ἀλλόφυλον χωρὶς αἱμάτων...). Срв. също CIG IV 8642: ὦ μεγαλομάρτυς Δημήτριε, μεσίτευσον πρὸς θεόν, ἵνα τῷ πιστῷ σου δούλῳ τῷ ἐπιγείῳ βασιλεῖ ʽΡωμαίων ʼΙουστινιανῷ δοίῃ μοι νικῆσαι τοὺς ἐχθρούς μου καὶ τούτους ὑποτάξαι ὑπὸ τοὺς πόδας μου. Хрисувула на цар Иван Александър от год. 1341:... οἱ ἐν αὐτῇ μοναχοὶ...ἐκτενέστερον τῇ βασιλείᾳ μου ὑπερεύχωνται, ἵν' ὑποτάξῃ αὐθωρὸν πάντα ἐχθρὸν καὶ πάντα πολέμιον καὶ Σκύθην καὶ Βάρβαρον, ἔτι δ'Οὔννους καὶ ʽΡῶς καὶ τὸ Ξανθικὸν καὶ Γερμανικὸν ἔθνος (*Дуйчев*. Стб. кн. II 142). Тук принадлежат и Const. Porph. De cer. 382, 22: ὁ σωτήρ, ἀγαθοὶ δεσπόται, πάντα ἐχθρόν σας δουλώσει πρὸ τῶν ποδῶν σᾶς. 318, 22: Χριστὲ ὁ θεὸς ἡμῶν... τοὺς γὰρ ἐχθροὺς ἡμῶν ὑποτάξας ἐν τῇ δυνάμει σου. Тези акламации стоят във връзка със следните места от псалмите: Ps. 109, 1: κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἄν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου. Ps. 8, 7: πάντα ὑπέταξας ὑποκάτω τῶν ποδῶν αὐτοῦ. Ps. 18, 48: ὁ θεὸς...ὑποτάξας λαοὺς ὑπ' ἐμέ и Ps. 45, 4: ὑπέταξε λαοὺς ἡμῖν καὶ ἔθνη ὑπὸ τοὺς πόδας ἡμῶν. Срв. парафразите в TN I Cor. 15, 25–27; Eph. 1, 22 и Hb. 10,13. В приведените текстове с ἐχθρός се означават навярно личните врагове, а с πολέμιος – външните неприятели. В надписа византийският император е причислен към последните и затова в израза τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ ὑποτάσοντα не е дадено понятието πολέμιος. Авторът на надписа е съумял майсторски да парафразира акламацията ὑποτάξαι ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ πάντα ἐχθρὸν καὶ πολέμιον като ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ и πολέμιον е отнесъл към византийския император и го е отделил в особено . изречение: μὲ τὸν πόδα αὐτοῦ τὸν βασιλέα καλοπατῖν или -τοῦντα. Тази акламация предава същевременно по описателен начин титлата victor ac triumphator = νικητής, τροπαιοῦχος в титулатурата на римските, съответно византийските императори, срв. Const. Porph. De cer. 373, 3–5: νικητῶν βασιλέων πολλὰ τὰ ἔτη. ἐχθρολετῶν βασιλέων πολλὰ τὰ ἔτη. τροπαιούχων βασιλέων πολλὰ τὰ ἔτη, към това *Treitinger* 169 и сл.; 182 и сл.; *Hunger* 73–75, срв. и №2, 6–9. Въведените с ἕως изречения са предавали описателно понятието ἀεί или πάντοτε при тази титла, срв. Const. Porph. De cer. 370, 4–371, 5.

Пожеланието τοὺς πολοὺς Βούλγαρις ἐπέχοντα, на което точното съответствие липсва между византийските акламации, може би трябва да се свърже със следната акламация у Константин Багренородни (De cer. 612, 7–8: αὔξει ἡ βασιλεία τῶν ʽΡωμαίων. Срв. обаче №14, 1 и сл.)

Двете причастия χέροντα κὲ ἀγαλιόμενος са също един вид акламации. Като израз те представят парафразата на TN. Matth. 5, 12: χαίρετε καὶ ἀγαλλιᾶσθε, а в граматично отношение типичен hendiadyoin за изразяване на понятието „щастлив“, felix, beatus, εὐτυχής, съотв. feliciter, εὐτυχῶς. Като самостоятелни благопожелания те могат да се сравнят по смисъл с акламации като: Const. Porph. De cer. 217, 1: καλὰς ἡμέρας καὶ ἀγαθὰς ὁ θεὸς παράσχῃ τοῖς ὀρθοδόξοις δεσπόταις, п. т. 4: ὁ θεὸς καλὰς ἡμέρας καταπέμψει τοῖς δεσπόταις 295, 12; καλὰ τὰ ἔτη τῶν βασιλέων. Към това *Alföldi*. Insignien 89 и сл.; Ausgestaltung 86 и сл.; *Treitinger* 77 и сл.; 19; *Kantorowicz*. Laudes 20. В същност двете причастия трябва да се отнесат към втората основна акламация ὁ Θεὸς ἀξιόσι ... ζίσιν ἔτι ἐκατόν, в която те имат по-скоро значение на наречия. В тези пожелания се отразява идеалът на византийския император за щастлив живот на земята, срв. Migne. PG 95, S. Joannis Damasceni Epistola ad Theophilum imperatorem 369 и сл.; Εἶτά φησιν ὁ πολυπράγμων βασιλεὺς τῷ προγνώστῃ καὶ μάντει· Τί ποιήσω, καὶ τί πράξω, ὅπως ἐν εὐζωΐᾳ καὶ εὐημερίᾳ καὶ τροπαιοφόρῳ νίκῃ διαβιῶναί με τὸν ἅπαντά μου χρόνον. За акламациите вж. Увод, § 52.

23 – 25. За ἶτο = ἦτο = ἦν вж. при № 55, 2. – κερός = καιρός = клас. χρόνος, за промененото значение вж. *K. Dieterich*. Bedeutungsgeschichte griechischer Worte, Rheinisches Museum 59, 1904, 226 – 237 и 60, 1905, 229 – 240. Καιρός в значението година се среща вече у Полибий и съвременните нему надписи и папируси, а също и у византийските писатели, напр. Theoph. 27, 10. За словореда ἶτο δὲ κερός и пр. срв. № 61, 5 – 6 и Menandr. 195, 13: ἦν δὲ ἐπίκλησις и пр. Глаголът стои в началото на изречението, за да изтъкне нова мисъл, вж. *Philitsou* 516, § 357. – За ὅταν ἐκτίστιν = ὅτε ἐκτίσθη вж. *A. Debrunner*. Das hellenistische Nebensatziterativpräterum mit ἄν, Glotta XI, 1921, 23 и сл.; *Blass – Debrunner* 232 – 233, § 382; *Radermacher* 201; *Moulton* 262. ὅταν с indicativus aoristi се среща и у византийските писатели, напр. Theoph. 325, 14: ὅταν ἔφυγεν ὁ Χοσρόης, също 327, 15 и сл.; 488, 25. – За στ вм. σθ в ἐκτίστιν вж. при № 41, 10. – Изразът ὁ κερὸς ὅταν може да се сравни с TN. Matth. 9, 15: ἡμέραι ὅταν, а по употребата на наречие вм. релативно местоимение в съответен падеж и с р. 2 – 3. За наречията βουλγαριστί и γρικιστί, образувани с окончанието -ιστί, срв. Const. Porph. De cer. 69, 21: ῥωμαϊστί, De adm. 9, 25: Ῥωσιστὶ καὶ Σκλαβηνιστί, вж. *Debrunner*. Wortbildungslehre, § 353; *Psaltes*, § 472. Забележително е поставянето на името българи на първо мяст, срв. № 42, 5 и № 46, 2. – За значението на първобългарския летоброен израз σιγορ ελεμ, който се среща и в т. нар. Именник на българските князе под формата шегоръ алемъ, вж. Увод, § 54 и там приведената литература. – ἰνδικτιο͂νος (= ἰνδικτιῶνος) ιε' отговаря на 822, вж. *Grumel* 192 – 203 и 250. Забележително тук е датирането по индиктиони вм. от сътворението на света (срв. № 46) или от Рождество Христово (срв. № 43). В случая се касае очевидно пак за подражание на практиката на византийската императорска канцелария, в която датирането по индиктиони е било почти правило от VI в. насам, вж. *K. Brandi*. Der byzant. Kaiserbrief aus S. Denis und die Schrift der frühmittelalterlichen Kanzleien. Archiv für Urkundenforschung I, 1908, 43 и сл. С употребата на индиктиона Омуртаг е искал още веднъж да изтъкне равноправието си с византийския император, вж. Увод, § 53.

*

Първият издател на надписа *Ф. Успенский* прие (ИРАИ X 547 и сл.), че в него става дума за дворец, който бил построен в Преслав, а мостът – до северния вход на Върбишкия проход. Мнението на Успенский с малки промени беше възприето от всички, които са се занимавали с надписа (за това подробно вж. *Аврамов*. Плиска II 3 – 19). Според Успенский построяването на двореца на Тича означавало в същност преместване на столицата Плиска в Преслав. На това противоречи *Златарски* (I 1, 322–325; 2, 254–255), който прие, че в случая се касаело само за основаването на град Преслав. Подобно мнение изказа и *Бъри* (368 и сл.). Вж. още *Г. Баласчев.* Минало 4, 1910, 338; *Г. Фехер.* ИАИ III, 1925, 61. Срещу тези с нищо необосновани мнения се обяви *В. Аврамов* (Плиска II 3–94). Той, като обръща внимание на обстоятелството, че там, гдето е намерена колоната с надписа, има остатъци от големи строежи и че самата колона поради огромните си размери не е могла да бъде донесена допълнително отдругаде (т. е. е от Преслав), за което, би могло да се добави още, свидетелствува и несполучливият опит да се прережe колоната на две, а е била издигната на самото място, заключава съвършено правилно и убедително, че въпросната крепост е била построена там, гдето е намерена колоната, т. е. при Чаталар, сега Цар Крум (*Аврамов.* Плиска II 46 и сл.). Мнението на В. Аврамов беше потвърдено от разкопките в 1958 и 1959, извършени на десния бряг на р. Камчия (Тича) в местността Хисаря, два километра южно от селото Чаталар – Цар Крум. Те разкриха останките на крепост с прилежащо селище, вж. *В. Антонова – Ц. Дремсизова.* Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум, Археология, 1960, 2, 28–39; *Ц. Дремсизова.* Проучване на аула на Омуртаг през 1959. Изследвания в памет на К. Шкорпил, София 1961, 11–128; *В. Антонова.* Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум през 1959, п. т. 131–152; *Рашев* 107; *Миятев.* Архитектура 42–44 и заб. 25–26 на с. 236. Тези разкопки доказаха още, че думата αὔλιον е правилно изтълкувана като военен стан. В развалините на стана беше намерен и мраморен лъв (вж. *Антонова.* Пр. съч. 151–152), навярно един от тези, за които съобщава надписът.

Този военен лагер се е намирал почти на еднакво разстояние (около 20 км) от двата старопланински прохода – Ришкия и Върбишкия, а от окопа Еркесия, който в общи черти е следвал граничната линия, определена в 30-годишния мирен договор (вж. № 41), на около 100 км. Следователно той не е служил за защита нито на старопланински проходи, нито на българо-византийската граница, а е бил военна база, в която са били съсредоточени войски за евентуални операции, както се казва в надписа, срещу гърци и славяни.

Във всички известни досега първобългарски надписи гърците се явяват като неприятели на българите. За пръв път в този надпис се споменават като врагове и славяните. От пожеланието за дълголетие се вижда, че както гърците, така и славяните са имали за вожд византийския император, за когото се изказва пожелание да бъде винаги газен от българския кан. Следователно от надписа лъха явна враждебност срещу гърци, славяни и византийския император. Обаче в 822 г., когато надписът е датиран, отношенията между тогавашния император Михаил II и Омуртаг са били не само мирни, но дори най-приятелски. Според византийския хронист Георги Монах (ed. de Boor 796, 20–797, 8 = Извори VIII 56–57) императорът Михаил II бил поискал военна помощ от Омуртаг срещу въстаналия Тома Славянина, а според Генесий (Извори VIII 331) и Продължителя на Теофан (Извори IX 114–115) сам Омуртаг предложил помощта си. Според първия извор Тома Славянина, ако и да погубил много българи, бил принуден да се скрие и укрепи в Аркадиопол, а според последните два той бил напълно разбит в сражението при Кедукт, което имало решаващо значение за края на въстанието (вж. *Златарски* I 1, 307–311; особено подробно *P. Lemerle.* Thomas le Slave, Travaux et Mémoires 1, 1965, 255–297). Следователно в надписа не може да става дума за императора Михаил II, който освен това едва ли може да се смята за гръко-славянски вожд, а за друго лице, което би могло да бъде смятано също за византийски император.

В посланието на императора Михаил II до германския император Людвик Благочестиви се казва изрично, че във войските на въстаналия Тома е имало и славянски племена от Солунско (Извори VII 26: sed etiam... partibus Thraciae, Macedoniae, Thessaloniae et circumjacentibus Sclaviniis). Самият Тома Славянина е бил провъзгласен за император от Антиохийския патриарх Йов (срв. Lemerle 288: Il n'est pas douteux que celui-ci, pendant deux ans ou plus, ait porté le titre de βασιλεὺς Ῥωμαίων). Всичко това подхожда най-добре на съобщението в надписа, че лагерът бил построен срещу гърци и славяни, и на пожеланието да бъде газен, т. е. победен императорът, понеже, както изглежда, Омуртаг е смятал Тома вече за византийски император.

При това положение на нещата изниква въпросът, кога е бил издълбан надписът – преди или след намесата на Омуртаг във византийската гражданска война. По всяка вероятност той е бил издълбан след окончателното завършване на строежа, който е започнал най-малко една година преди това. Очевидно походът на Омуртаг срещу Тома е бил предприет след строежа, т. е. в 822. Трудно е обаче да се установи дали това е станало през есента на 822, както прие Льомерл (пр. съч. 290–291), или през пролетта на следващата година, както прие Бъри (462–464), понеже 15 индиктион е започвал на 1 септември 822 и е завършвал по същото време 823. Така или иначе в горния надпис се е запазил отзвук от намесата на Омуртаг срещу Тома.

Хронистите Генесий и Продължителят на Теофан свързват помощта на Омуртаг с 30-годишния мирен договор (Извори VIII 331: „Защото сключеният от императора Лъв 30-годишен мир почти навършвал вече първото десетилетие". – Извори IX 114–115: „Мортагон..., понеже искал да затвърди и направи по-здрав 30-годишния договор, сключен с предишния владетел Лъв"). В случая се касае за някакво недоразумение. Защото малко е вероятно 30-годишният мирен договор да е задължавал Омуртаг да оказва помощ при вътрешни размирици във Византия. Това е могло да стане въз основа на друг договор, най-вероятно с договора от 820 (№ 43), когато в Мала Азия се е надигало вече въстанието на Тома. Тогава може би е била призната и титлата на Омуртаг „от бога владетел", която така настойчиво се изтъква в началото на надписа.

Освен съобщението за постройката на стан и мост на Тича възприемането на византийската императорска титла и на византийски акламации надписът е единственият датиран по българско летоброение.

58. Мраморна колона с надпис от 21 реда, сега загубена. Колоната е била видяна и надписът преписан от Blankenburg в Шумен през 1831 г.

Издания. CIG IV, № 8691b; *В. Н. Златарски*. Два известни български надписа от IX век, МСб, XV, 1898, 138 – 140 (= История I 1, 335, заб. 2); *Успенский*. ИРАИ X 230 и сл.; *Фехер*. Паметниците 75 (= Les monuments 145); *П. Ников*. Кавхан Исбул, сб. В. Н. Златарски, 195 и сл.; *Бешевлиев*, ГНМ, № 11 и ПН I, № 12 и с. 98 и сл.

Κανα συβηγη
Μαλαμηρ ὁ ἐκ
Θεοῦ ἄρχον· ὁ π-
αλεὸς αὐτοῦ βο-
5 ηλας ὁ Ησβουλος
ὁ καυχανος ἐπύι-
σεν τὸ ἀνάβρυτο-
ν τοῦτο κὲ ἔδοκε-
ν τὸν ἄρχονταν
10 κὲ ὁ ἄρχον πολά-
κης ἔδοκεν τοὺ-
ς Βούλγαρης φαγῆν
κὲ πῖν κὲ τοὺς βοι-
λαδας κ(ὲ) βαγαινους
15 ἔδοκεν μεγάλα
ξένηα. ὁ Θ(εὸ)ς ἀξηό-
ση ζίσιν τὸν ἐκ Θ(ε)οῦ
ἄρχονταν ἔτι ἐκ-
ατὸν μετὰ τὸν Ισ-
20 βουλον τὸν καυχα-
νων.

Превод

Кан сюбиги Маламир, от бога архонт: Неговият стар боила, кавханът Исбул, направи този водоскок и го даде на архонта. А архонтът даде на българите много пъти ядене и пиене, а на боилите и багаините даде големи подаръци. Нека бог удостои от бога архонта да проживее заедно с капхана Исбул сто години.

Ортография. i = η, ι; o = ο (ω в р. 21); αι = ε, οι = υ.

1 – 3. За κανα συβηγη вж. Увод, § 45, а за Μαλαμηρ при № 13, 6 и за титлата ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον Увод, § 49. Целият израз κανα συβηγη Μαλαμηρ ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον, както и κανα συβηγη Ωμουρταγ в № 59 – 68 и κανε συβυγη, Μαλαμηρ в № 69, с които изрази започват възпоменателните надписи, не са nominativi pendentes, а напомнят само външно уводните формули на римските, съответно византийските императорски едикти и писма, в които глаголната форма λέγει е изпусната, напр.: *Fr. Preisigke*. Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten № 3924: Γερμανικὸς Καῖσαρ Σεβαστοῦ υἱὸς ... λέγει. τὴν μὲν εὔνοιαν ὑμῶν κτλ. Const. Porph. De cer. 395, 19 и сл.: Αὐτοκράτωρ, Καῖσαρ εὐτυχὴς Λέων νικητὴς ἀεισέβαστος εἶπεν· τοῦ πρᾳοτάτου ἄρχοντος Ἀνθεμίου τὸν χαρακτῆρα κτλ., обаче *Латышев* № 7: + Αὐτοκράτωρ Κε͂σαρ Ζήνων εὐσεβὴς νικητὴς τροπεοῦχος μέγιστος ἀεισέβαστος· φιλοτιμησαμένη ἡ αὐτῶν εὐσέβια κτλ. Dittenberger IOG II, № 665 Ia: Ποσιδώνιος στρατηγός· τῆς πεμφθείσης μοι ὑπὸ τοῦ κυρίου ἡγεμόνος κτλ. Между приведените примери и първобългарските надписи едва ли има някаква връзка. Общото се дължи може би на писмовния стил в единия и другия случай.

3–8. παλεός = παλαιός. – αὐτοῦ = τοῦ ἄρχοντος. – За Ησβουλος вж. р. 13–14. – За βοηλας вж. при № 13, 6, а за члена при личните имена Увод, § 28. – За капхана вж. Увод, § 42, срв. и № 13, 6. – τὸ ἀνάβρυτον = Saliens. Fons aquam e tubulis emitens (Stephanus, Thesaurus Graecae linguae s.v.) „водоскок“, „чешма“ (*Иречек*, Пътувания 103), а не „водопровод“, както тълкува Златарски и др. – Показателното местоимение τοῦτο показва, че надписът е стоял на самия водоскок или до него.

8–9. ἔδοχεν = ἔδωκεν. – За формата ἄρχονταν вж. при № 42, 8, за винителния падеж като заместник на дателния вж. Увод, § 29, срв. Scriptor incertus 337, 3: καὶ διδόντες χαρίσματα τοὺς ἄρχοντας τοῦ στρατοῦ.

10–13. ὁ ἄρχον πολάκης = ὁ ἄρχων πολλάκις: за опростяването на геминатата вж. Увод, § 26. За формата τοὺς Βούλγαρης = Βούλγαρεις вж. при № 14, 40. Тук Βούλγαρης отговаря навярно на тюркското „кара будун“ в Орхонските надписи, вж. *Айдаров* 93–94 и 362. – φαγῆν κὲ πῖν = φαγεῖν καὶ πεῖν: за тези вкаменени инфинитивни форми със значение на съществителни вж. Увод, § 27, срв. TN. Matth. 25, 35: ἐδώκατέ μοι φαγεῖν, срв. също Athen. 275 φαγησιπόσια, новогр. φαγοπότι. За формата πεῖν вм. πιεῖν вж. Увод, § 25.

13–16. Множественото число βοιλαδας (срв. Const. Porph. De cer. 681, 17: οἱ ἕξ βολιάδες) е образувано от βοιλας по подобие на старогр. φυγάς, φυγάδας и новогр. ψωμάς, ψωμάδας. За това вж. *Schwyzer* I, 128; *Hatzidakis* 385 и сл.; *Dieterich* 166 и сл.; *Jannaris* 288; *Psaltes* 168 и сл. Титлата βοιλας е означавала, както се вижда от следната титла βαγαινος (вж. при № 48, 1), една от двете класи благородници, и то по-висшите в първобългарската държава, вж. Увод, § 41. – При βαγαινους не е повторен членът, който стои пред първата група титли, вж. Увод, § 28. – Думата ξένηα = ξένια се среща в същото значение и у византийските писатели, напр. Theoph. 456, 19–20: καὶ ἐδωρήσαντο ἀλλήλοις ἥ τε Αὐγούστα καὶ ὁ ’Ααρὼν ξένια πολλά. За вида на тези подаръци вж. № 86 и 88.

16–21. За ὁ Θεὸς ἀξηόση ζίσιν (= ἀξιώση ζήσειν) срв. № 56, 30–32 и № 57, 22, за цялата акламация вж. Увод, § 52. – За ἄρχονταν вж. при р. 9. – ἔτι = ἔτη. – За ἑκατόν вж. при № 57, 23, а за μετά с винителен падеж вж. Увод, § 31. – καυχανων = καυχανον. Споменаването на капхана заедно с архонта в акламацията показва неговото високо служебно положение в държавата: той е управлявал, както личи от № 13, 6, заедно с кан Маламир, вж. Увод, § 42. Словоредът в акламацията се различава от този в № 56 и 57.

*

Водоскокът е бил построен навярно в Плиска. Големите подаръци, които са били дадени на боилите и багаините, както и угощението на народа показват, че водоскокът е бил голямо техническо постижение или представлявал хубаво украшение и необходимост за града.

VI. ВЪЗПОМЕНАТЕЛНИ НАДПИСИ

Колона от варовик, горе профилована, вис. 1,695, диам. горе 0,57, долу 0,63. Първоначалното местонахождение неизвестно. Каниц я видял в 1872 пред Чобан джамия в Провадия, сега в Археологическия музей в София (инв. №624). Образи 149 – 150.

Издания. Kanitz III 355, препис с маюскули. *В. Н. Златарски.* Един от Провадийските Омуртагови надписи, Пер. сп. 63, 1903, 94 – 107 (= История I 1, 307); *Успенский.* ИРАИ X 190, №2, фото и факсимиле табл. 43, 2; *Kalinka* 78, №88, факсимиле; *Баласчев* 231, факсимиле; *Фехер.* Паметниците 78, №2 (= Les monuments 146, №2); *Бешевлиев.* ГНМ, №1 и ПН I, №1 и с. 65 и сл., факсимиле.

+ Ϗανα συβηγη Ωμουρταγ·
ὠ Ϗορσης ὁ ϰοπανος θρε-
πτὸς ἄνθροπός μου ἐγέ-
νετω ϰὲ ἀπελθὸν ἠς τὸ φου-
σάτον ἐπνήγην ἠς τὸν πο-
ταμὸν τὸν Δάναπρην.
ἦτω δὲ γενεᾶς Τζαϰαραρης.

Превод

Кан сюбиги Омуртаг: Корсис, копанът, беше мой храненик. Като отиде във войската, удави се в река Днепър. Той беше от рода Чакарар.

Букви. Буквите са високи 0,06 – 0,07. Средната хаста на буквата А е наведена, започва от долния край на лявата хаста и достига до средата на дясната. Буквата В стои върху водоравна линия, излизаща от двете страни на буквата. Буквата Υ прилича на лат. V. Страничните хасти на буквата К са къси. Връхчетата на буквата ȣ са съвършено къси. Средната част на буквата М е много издължена надолу. Буквата Е представя непълен полукръг.

Особени знаци. Буквите НΓ, NН, NНΓ, НП, NП са свързани. Над буквите Р (р. 2), N и А (р. 6) има надредни чертици. *K. Krumbacher.* BZ XVII (1908) 297 прие, че те са служили да подчертаят собствените имена, както в ръкописите, и препрати към *L. Traube.* Nomina sacra, München 1907, 46.

Ортография. ι = η, ο = ο (ω само при личните имена и в окончанията на глаголите), αι = ε.

1. За хризмата, която не представя подражание на християнските надгробни надписи, вж. Увод, §53, а за първобългарската титла на Омуртаг п. т., §45. Срв. надписи №56, №57 и №58.

2. Буквеният комплекс ΩΚΟΡΣΗΣ е бил погрешно четен като Ωκορσης вм. ὠ (= ὁ)Κορσης, както ясно показва ὁ κολοβρος в №65. За члена при личните имена вж. Увод, §28. Името Κορσης е първобългарско. Опити за тълкуването му при погрешното четене Ωκορσης вж. *Moravcsik*. Byz. II, 350 и *Menges* 108. – Длъжността κοπανος се среща само тук. *Златарски* (Пер. сп. 63, 96) прие, че се касае за военна служба, а *Фехер (Паметниците 83 и сл.) я сближи с маджарското* Kupan = Koppány (име на княз от времето на Арпадите). *Успенский* (ИРАИ X 199) и *Бъри* (334, заб. 3) приеха, че първата буква κ- е била погрешно издълбана вм. ζ- и че тук трябва да се чете ζοπανος. Това предположение е невероятно. Думата напомня само външно на гръцкото κόπανος „тласкач“, „ударник“, без обаче да е идентична с това. Свързването с καυχανος (вж. напр. UAJ 26, 1954, 258; *Moravcsik*. Byz. II 163) е също така съвършено неприемливо. Защото е невероятно споменаването на тази най-висша длъжност, без да се посочи същевременно и съсловната принадлежност на лицето. По същите причини трябва да се отхвърли тълкуването на *Menges* 92 като *qap(a)*γαπ (*Айдаров* 104). По-скоро би могло да се свърже с *гъpan* (*Berneker*. Slavisches Etym. Wörterbuch, I 368 *Фасмер*. ЭСРЯ III 195 и сл). Засега значението на тази дума остава неизвестно. Вж. още *Markwart*. UJ IX, 1929, 85; *P. Skok*. Jugoslav. istoriski časopis II, 1936, 5.

2–4. За израза θρεπτὸς ἄνθρωπος вж. Увод, §48. – Употребата на μου, което подема κανα συβηγη Ωμουρταγ от началото на надписа, е характерна за късногръцки, вж. *Dieterich* 193 и сл.; *Radermacher* 74; *Mayser* II 2, 67 и сл.; *Thumb* 83 и сл. – ἐγένετω отговаря на ἶτον в останалите възпоменателни надписи (вж. №61 и 63–66). Затова „беше“, а не „стана“, вж. *Witkowski*. Ber. 267.

4–6. κὲ ἀπελθὸν ἠς = καὶ ἀπελθὼν εἰς. – За φουσάτον = φοσάτον срв. №14, 5 и 61, 5. Членът пред тази дума показва, че се касае за добре известно понятие, което не може да бъде друго освен „войска“. За прехода на ο в ου вж. Увод, §25. Формата φουσάτον се среща и в ръкописите на Теофан, вж. изданието de Boor II 786 s. v. За краесловното -ν в ἐπνήγην = ἐπνίγη вж. Увод, §27. За честата употреба на aoristus passivi на -ην в койне вж. п. т. – Словоредът τὸν ποταμὸν τὸν Δάναπρην се среща много рядко у класическите писатели, напр. Thucyd. VII 82, 3: τὸν ποταμὸν τὸν 'Ερινεόν, също 80, 5 (срв. коментара на Classen-Steup към това място), а по-често у по-късните, напр.: Hermas, visio. I 1, 2: τὸν ποταμὸν τὸν Τίβεριν; Synaxarium 387, 22 и сл.: κατὰ τὸν ποταμὸν τὸν Ἴστρον, Const. Porph. De adm. 45, 158: ὁ ποταμὸς ὁ Ἔραξ, вж. *Krüger* 50, 7, 1 и *Kühner – Gerth* I 601 и сл. – За името на река Днепър Δάναπρης вж. *Tomaschek*. RE III 736 и сл.; RE IV 2098; *Marquart*. Streifzüge 189 и сл.; *Фасмер*. ЭСРЯ I, 518. За склонението на Δάναπρης вж. Psaltes 166.

7. За ἦτω = ἦτο вж. при №55, 2. Буквата Ω има тук чисто калиграфско значение, срв. Ωμουρταγ, ὠ Κορσης, ἐγένετω. Частицата δέ служи да въведе нова мисъл, вж. *Kühner – Gerth* II, 274. Забележителна е предикативната употреба на genitivus possessivus в израза ἦτω δὲ γενεᾶς, която се среща и в новогръцки, вж. Увод, §29. γενεᾶς е без определителен член, срв. Xenoph. Cyr. I 2, 1: ὁ δὲ Καμβύσης οὗτος τῶν Περσειδῶν γένους, вж. обаче №61, 5. За словореда вж. при №57, 23. – Τζακαραρης е първобългарско родово име. Изхождайки от случаите у Const. Porph. De adm. 40, 3: πρώτη ... τῶν Καβάρων γενέα, δευτέρα τοῦ Νέκη κτλ. 48: ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ Ἀρπαδῆ и др., би могло да се приеме (срв. *Menges* 102), че Τζακαραρης е родителен падеж от един именителен Τζακαραρη или дори Τζακαραρ. Обаче в новогръцки при такива случаи стои нерядко и именителен падеж, напр. μεγάλο πλῆθος Τούρκοι, вж. *Thumb* 29 и сл.; *Philitsou*, §44; Γ. Ἀναγνωστόπουλος. Ἀθηνᾶ 34, 1922, 234. Завършекът -αρι или -αρ в Τζακαραρη или Τζακαρ се тълкува обикновено като тюркското är, ir или äri „хора“, вж. *W. Radloff*. Die alttürk. Inschriften der Mongolei II: Die Inschrift des Tonjukuk, Петербург 1899, Glossar 88 и Опытъ словаря тюркских наречий (Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte), Петербург 1888, 1445; *Gabain*. Glossar 298 s. v.; *J. Marquart*. Streifzüge 44; Komanen 26, заб. 2; ИРАИ XV, 1911, 11, заб. 1; *J. Deny*. Mélanges Etude Boisacq I, Bruxelles 1937, 311; *Menges*. Igor 53; *Айдаров* 75. Според *Menges* (101 и сл.) ar, är представя старинен колективен суфикс. Следователно основата на родовото име трябва да е гласяла Τζακαρ = čakar (за съчетанието τζ = č = ч срв. ιτζιργου, вж. *Psaltes* 134 и сл.; *Schwyzer* I 332, 7). Според Фехер (ИАИ V, 1928–1929, 139) „чакар“ съответствува на осм.-турск. *čakyr* „ястреб“. Тази етимология се отхвърли от *Menges* (103 и сл.), който свърза името с *čaqar* „укрепено място“, „крепост“. Вж. също *Moravcsik*. Byz. II 307–308. За значението на първобългарските родове вж. *Успенский*. ИРАИ X 214 и сл.; *Златарски*. Пер. сп. 63, 98 и сл.

*

Надписът е единственият писмен извор, който съобщава за български военни действия в областта на р. Днепър. *В. Н. Златарски* (Пер. сп. 63, 102 и сл. и История I 1, 307, срв. *Бъри* 366) прие, че те са били насочени срещу маджарите, които по това време изглежда, че са се спускали вече към Днепър. Той датира надписа между 818 и 820 или 823. Според *Г. Баласчев* (232), който отхвърля мнението на Златарски, походът е бил предприет срещу славяните. *Jireček*. Serben 194. Напоследък *И. А. Божилов* (One of Omurtag's Memorial Inscriptions, Bulgarian Hist. Review, 1, 1973, 71–76) застъпи гледището, че походът е бил насочен срещу хазарите. Надписът се споменава накратко от *К. Иречек* в АЕМ X, 1886, 193 и Пътувания 859.

Мраморна колона, горе профилована, вис. 1,82, диам. 0,57. Първоначалното местонахождение наизвестно. В 1872 Каниц я видял пред голямата джамия в Провадия. После е била пред турското училище пак там. Сега в Археологическия музей в София (инв. №665). Образ 151.

Издания. *Kanitz* III 354, препис с маюскули; Νικόλαος Ὀδησσος 290, №27; *Škorpil*. AEM XVII 199, №72, препис с маюскули (= Отчет 4, №VIII); *Успенский*. ИРАИ X 190, №3, фото и факсимиле табл. 43, 3

Kalinka 77, №87, факсимиле; *Баласчев* 229, факсимиле; *Златарски* I 1, 316; *Фехер*. Паметниците 78, №1 (Les monuments 146, №1); *Бешевлиев*. ГНМ, №2 (= ПН I, №2 и с. 69 и сл.), факсимиле.

+ Κανα συβηγη Ωμου[ρτ]αγ·
ὠ Νεγαβον[αη]ς ὁ ζερα ταρ-
κανος θρ[επτὸς] ἄνθροπός
μου ἐγένετο [κὲ ἀ]πελθὸν [ἰς]
τὸ φουσάτον ἐπνήγην ἰς τὴ[ν]
Τήσαν τὸν ποταμόν. ἦτο δὲ
γενεᾶς Κουβιαρης.

Превод

Кан сюбиги Омуртаг: Негавонаис, зера таркан беше мой храненик. Като отиде във войската, той се удави в река Тиса. Той беше от рода Кубаир.

Букви. Буквите са високи 0,06. Буквата А е с полегнала средна хаста. Буквата В в р. 2 стои върху хоризонтална линия. Останалите букви не се различават съществено от тези в №59.

Особени знаци. Буквите NΗΓ, р. 5 и NΠ, р. 6 са свързани. Над буквата Р в р. 1 има надредна чертица, вж. №59.

Ортография. i = η (ι в редове 4, 5 и 7), о = ο (ω само при личните имена, срв. №59), αι = ε.

1. За хризмата при №59.

2–3. Буквеният комплекс ΩΝΕΓΑΒΟΝ..Σ трябва да се разчлени ὠ Νεγαβον..ς, а не Ωνεγαβον..ς (ὠ = ὁ), срв. №59. Νεγαβον[αη]ς е първобългарско лично име, което може да се сравни по отношение на окончанието с Ηραταης (№47, 27) и с Μαρμαήν (Const. Porph. De adm. 32, 93), а за началото с Νεγυν, №87, 89, също и с Νέβουλος (*Moravcsik*, Byz. II 210) и *Nesundicus* (п. там 355). – ζερα ταρκανος е сложна първобългарска титла, на която първата част се среща само тук. За втората част вж. Увод, §46.

3–5. За тези редове вж. №59, 2–5.

6–7. За словореда τὴν Τήσαν τὸν ποταμόν срв. Moschos (Migne. PG 87) 107: τοῦ ἁγίου Ἰορδάνου τοῦ ποταμοῦ, Herod. I 43: ἐς τὸν Ὄλυμπον τὸ ὄρος, Menandr. 170: ὁ Φᾶσις ἡ πόλις и др., които случаи са сравнително редки, вж. *Kühner–Gerth* I 602. За речното име Тиса вж. *Tomaschek*. AEM XVII, 200; *J. Melich*. Über den Flussnamen Tisza, Teiss, Streitberg-Festgabe, Leipzig 1924, 262 и сл.; *S. Szádeczky-Kardoss*. The Name of the River Ticza, Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae 2, 1953, 77–115. – За ἦτο δὲ γενεᾶς вж. №59, 7. – Κουβιαρης именителен или родителен падеж ед. число ж. р. от именителен Κουβιαρη или Κουβιαρ (срв. №59, 7) е име на първобългарски род. Основата на името е гласяла навярно Κουβι-, вж. обясненията за това при №59, 7. Според Menges (104) основата Κουβ- може да се тълкува различно, но най-вероятно изглежда свързването ѝ с тюркското quba „жълтеникав", „червеникав", „рус", вж. също

Menges. Igor 12; Элементы 75; Introduction 35. Това родово име напомня първобългарското лично име Κούβερ (вж. Извори VI 158 – 166), което е може би от същия корен. Вж. също *Menges* (104), който е наклонен да приеме това предположение и тълкува Κούβερ „< *qub'är (quba- *quby + är)* или *quv'är*“. За родовите имена изобщо вж. при № 59.

*

Съдържанието на надписа се свързва от *К. Иречек*. Пътувания 859; *Успенский*. ИРАИ X 213 и сл.; *Златарски* I 1, 315 и сл.; *Баласчев* 230; *Бъри* 365, с военните действия на българите срещу франките. Следователно надписът може да се датира между 827 и 829. Вж. също *Ch. I. Brătianu*. „Bulgaria de dincolo de Dunare“ in izvoarele bizantine, Omagiu lui Ioan Lupaš. Bucureşti, 1943, 127 и сл.

Мраморна колона, горе профилована, вис. 1,84, диам. горе 0,35, долу 0,42, намерена в Плиска при разкопките на голямата базилика, сега в Археологическия музей в София (инв. № 640). Образ 152.

Издания. *Успенский*. ИРАИ VI, 1901, 216, факсимиле, и X 190, № 1, фото и факсимиле, табл. 41, 1; *К. Шкорпил*. Отчет 16, № XXII; *Баласчев* 236, факсимиле; *Фехер*. Паметниците 80, № 7 (= Les monuments 146 № 7); *Бешевлиев*. ГНМ, № 4, и ПН I, № 3 и с. 71 и сл., факсимиле.

Κανα συβιγι Ομυρταγ·
ὁ Χσουνος ὁ ζουπαν ταρ-
κανος θρεπτὸς ἄνθροπος
μου ἶτον κὲ ἀπέθανεν ἲς τὸ
φοσάτον. ἶτον δὲ τὸ γένος
αὐτοῦ Κυριγηρ.

Превод

Кан сюбиги Омюртаг: Шун, жупан тарканът беше мой храненик и умря във войската. Неговият род беше Кюригир.

Букви. Буквите с високи 0,04 – 0,07 и приличат на тези в № 57. Буквата А представя триъгълник, прилепен към една хаста, наведена наляво. В и Δ стоят върху една хоризонтална линия. Буквата К има къси рамена. О е обикновено по-малко от другите букви. 8 е с дълги връхчета. С е почти дъга. Буквата Υ се явява в три форми: чашковидно с наведена наляво или дясно опашка.

Особени знаци няма.

Ортография. i = ι (рядко η), ο = ο, αι = ε.

4. За този ред вж. при № 59. Формата Ομυρταγ, ако не представя каменоделска грешка, може да се сравни с № 53, 3 κυπε покрай κουπεσι в № 54, 4. Белегът υ е гласял в IX в. ü. За редуването на υ с ου при имена и други думи от чужд произход у византийските писатели вж. Увод, § 25 и 35, също *Psaltes* 53 и сл.

2 – 3. Буквеният комплекс ΟΧΣΟΥΝΟΣ трябва да се раздели ὁ Χσουνος, а не Οχσουνος, вж. за това при № 59. Съчетанието σχ означава навярно звука *ш*. Личното име е първобългарско. – ζουπαν ταρκανος е сложна първобългарска титла, на която първата част се среща самостоятелно в № 87, у Константин Багренородни (De adm. 29, 67) ζουπάνους γέροντες (също 32, 120 и 34, 8) и под формата ζωπαν в № 53, 7 (за ο ∼ ου вж. Увод, § 35). За тази дума вж. *F. Miklosich*. Lexicon palaeo-slavenico-graeco-latinum. Wien 1862 – 1865 s. v.; Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen. Wien 1886 s. v. župa; *J. Peisker*. Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turko-tataren und Germanen, Berlin 1905, 101; 120; 160; *K. Brugmann*. IF 11, 1909, 111; *C. Jireček*. Serben 74; 115; 127; *Menges*. UAJ 31, 1959, 178; *Moravcsik*. Byz. II 131 – 132; *Vasmer*. Die Slaven 183 и ЭСРЯ II 66. – За втората част вж. при № 46, 4.

3 – 4. За θρεπτὸς ἄνθροπος вж. Увод, § 48. – За ἴτον, което отговаря на ἐγένετο в № 59, 60 и 62, вж. при № 55, 2, а за краесловното -ν вж. Увод, § 27 и за формата φοσάτον вж. при № 14, 5 – 6.

5 – 6. Изразът ἦτον δὲ τὸ γένος αὐτοῦ, който стои вм. ἦτο δὲ γενεᾶς в останалите възпоменателни надписи, напомня на изрази като TN. Luk. 1, 5: καὶ τὸ ὄνομα αὐτῆς Ἐλισαβετ; LXX, Num. 26, 59: καὶ τὸ ὄνομα τῆς γυναικὸς αὐτοῦ Ιωχαβεδ. За словореда вж. при № 57, 23. – Κυριγηρ е първобългарско родово име в именителен падеж без гръцко окончание. Успенский (ИРАИ X 216) сравни несполучливо това име с Κουτούργουροι (Procop. De bello Goth. IV 5) и Κοτρίγουροι (Agath. 290 и сл. и Menandr. 458). То може да се сравни по-скоро, що се касае до завършека, с тюркските племенни имена като Altziagiri (Jord. Get. 63, 11), Κοτζαγηροί (Theophyl. Sim. 260, 19 – 20, към това *Moravcsik*. Byz. II 164), Κοτράγηροι (Menandr. 170, 22; *Moravcsik*. Byz. II 172). Суфиксът *-гир* е характерен за тунгузите евенки, у които с него са образувани множество племенни имена, напр. Горагир, Дулигир, Киндигир, Курекагир, Манегир, Самагир, Чапогир, Юкагир, Хирогир и др. Вж. *K. H. Menges*. Byzantion XVII, 1945, 270 и сл. и Introduction 52; 112; *O. Pritsak*. Stammesnamen und Titulaturen der Altaischen Völker, UJ XX, 1952, 82; *Г. М. Василевич*. Ессейско-чирингдинские эвенки, Сбор. муз. антропол. и этнографии XIII, 1951, 154 и сл. Според *А. Ф. Анисимов*. Религия эвенков, Москва 1958, 153, родовите имена, образувани със суфикса -гир, са произведени от имена на животни, напр. Горагир от гуран „див козел“. Според Menges 105 и сл. основата на Κυριγην значи „храбрец“. *Г. М. Василевич* привежда в Совет. этнография, 1946, кн. 4, 36 и 46 и сл. основата курз куры у евенките (към това *А. П. Окладников*. Истор. журнал 1943, № 10, 56 и сл.). Характерното за евенките окончание -гир показва, че заселилите се в Северна България първобългари не са били еднородна етническа група, което се вижда много добре и от различната ориентация на техните гробове, вж. *Д. Ил. Димитров*. Погребалният обред при раннобългарските некрополи във Варненско (VIII – X в.), ИАИ XXXIV, 1974, 51 и сл. и особено 91 – 92. – Някои езикови различия в горния надпис показват, че редакторът или съставителят не е бил същият, както на останалите надписи от същата група. Въз основа на буквите надписът може да се датира към 822 г.

Три откъслека от мраморна колона с диам. 0,52, намерени в гробищата до североизточната част на окопа при Плиска. Сегашното им местонахождение неизвестно, навярно загубени. Образ 153.

Издания. *K. Škorpil*. AEM XVII, 1894, 199, препис с маюскули (= Отчет 3, № VII; *Успенский*. ИРАИ X 192, № 8, факсимиле, табл. 43, 8; *Баласчев* 235, факсимиле; *Фехер*. Паметниците 79, № 3 = Les monuments 146, № 3; *Бешевлиев*. ГНМ, № 3 и ПН I, № 6 и с. 73 и сл., факсимиле).

+ Κα[να συβηγη Ωμ]ουρτ[αγ·
ὁ ΗΛ------ΒΟΥ--
--ΗΛ---------
θ]ρεπ[τὸς ἄνθροπός μου ἐγέ-
ν]ετο κὲ ἀπελθὸν ἡ̓ς τὸ φό-
σ]άτον ἀπέθανεν ἡ̓ς τὸν πό-
λεμον. ἦτο δὲ γενεᾶς---
δουαρης.

2 ΗΑ или ΗΜ, или Ν.

Превод

Кан сюбиги Омуртаг: ....беше мой храненик и като отиде във войската, загина във войната. Той беше от рода...дуар.

Букви. Буквите са високи 0,052 – 0,062. Буквата А е с наведена наляво средна хаста. Буквата Δ прилича на кирилско Д. Буквата Р е с малко колелце.

Особени знаци. Буквите NH и NП са свързани. Буквата О в р. 6 е издълбана като продължение на средния триъгълник на буквата М.

Ортография: i = η, o = ο, αι = ε.

За тълкуването на надписа вж. № 59 – 61.

2. В началото Томашек (AEM XVII 199) предложи да се допълни βοηλᾶν...βούλου. Това допълнение не е приемливо, понеже в началото на реда би трябвало да стои някакво лично име, както в другите надписи от същата група. Освен това началото на реда не се чете сигурно.

6 – 7. За израза ἀπέθανεν ἡ̓ς τὸν πόλεμον срв. *W. M. Ramsay* and *G. L. Bell*. The Thousand and One Churches, London, 1909, 545: ἔνθα κῆτε Φηλάρετος ᾿Ακύλα ἀπέθανον ἰ̓ς τὸν πόλεμον μηνὶ Μαΐου λ′, ἰ̓νδ. δ′, също BZ VI, 1897, 265: ...καὶ ἐσφάγη ἐν τῷ πολέμῳ.

*

Нито войната, за която става дума в надписа, нито датата могат да се определят със сигурност. Освен това първият издател К. Шкорпил не е напълно сигурен в принадлежността на трите откъслека един към друг. Може би те принадлежат на два различни надписа, с което би се обяснило съществуването на двата загубени сега реда 2 и 3, които са много дълги за лично име и титла.

63. Откъслек от варовикова колона, вис. 0,29, диам. 0,36, намерен близо до с. Могила, огдето е бил пренесен в Нови пазар, сега в Археологическия музей в София (инв. № 664). Образ 154.

Издания. *Н*. и *K. Škorpil*. AEM XIX, 1896, 240, факсимиле (Отчет 8, № XV); *Успенский*. ИРАИ X 192, № 7, фото и факсимиле табл. 43, 7; *Kalinka* 80, № 90, само колация; *Баласчев* 345, факсимиле; *Фехер*. Паметниците 79, № 4 = Les monuments 146, № 4; *Бешевлиев*. ГНМ, № 7; ИИД XI – XII, 1931 – 1932, 341 и ПН I, № 7 и с. 74 и сл.

[Κανα συβηγη Ωμουρταγ˙]
- - - - - - - - - - - - -
ζ̣ο̣υ̣π̣α̣νος θρεπτὸς [ἄ]ν-
θροπός μου ἦτον ϰὲ [ἀσθε-
5 νήσας ἀπέθανεν. ἦτ[ον δὲ
γενεᾶς Ερμηαρης.

Превод

Кан сюбиги Омуртаг: . . . . . . жупанът беше мой храненик и като се разболя, умря. Той беше от рода Ермиар.

Букви. Буквите са високи 0,06 и приличат на тези в № 62.

Особени знаци. Буквите NK, NH и MH са свързани.

Ортография: i = η, o = ο, αι = ε.

За тълкуването на надписа като цяло вж. № 59 – 61.

3. Калинка допълни името Δορπα]νός, което е неприемливо, понеже по подобие на другите възпоменателни надписи тук трябва да стои някаква титла. Затова в AEM XIX 240 се допълва βαγαι?]νος, а в ИАИ III 79 ταρκα]νός, срв. и ИИД XI – XII 341. Тези допълвания обаче не са съгласувани със запазените остатъци от букви, които могат да се допълнят най-добре само като ζουπανος, срв. бележките на Калинка към този ред и колацията на Eug. Bormann у същия. За формата ζουπανος срв. № 87.

6. Първоначалната форма на първобългарското родово име Ερμηαρης е гласяла навярно *Ερμηαρ или *Ερμη, вж. за това при № 59. Последната форма съответствува напълно на РОД ЄМ8 ЄРМН в Именника на българските князе (срв. AEM XIX 240; ИРАИ X 216; *J. Marquart*. Komanen 26, заб. 2). *В. Томашек* (AEM XIX 240) посочи на аварското лично име Ἑρμίτζης (Chron. Paschale I 724). *Менгес* (106 и сл.) го сравни с монгол. ärämägäj „мъжествен“, „храбър“ и с аварското племе Ἑρμηχιόνες (Theoph. 239, 21), към това вж. *H. W. Haussig*. Byzantion XXIII, 1953, 425). Вж. също *K. Jireček*. Serben 190, заб. 1.

64. Откъслек от мраморна колона, вис. 0,64, диам. 0,31, намерен близо до с. Суютли (дн. Върбяне), Новопазарско, отгдето в 1900 е бил пренесен в Нови пазар, сега в Археологическия музей в София (инв. № 643). Образ 155.

Издания. *H* и *K. Škorpil*. AEM XIX, 1896, 238, факсимиле (= Отчет 6, № XIII); *Успенский*. ИРАИ X 191 и сл., № 6, факсимиле и фото табл.

43, 6; *Kalinka* 79, №89, само колация; *Баласчев* 233, факсимиле; *Фехер*. Паметниците 80, №6 (= Les monuments 146, №6); *Бешевлиев*. ГНМ, №5 и ПН I, №4 и с. 72 и сл., факсимиле.

Κανα [σ]υβιγι Ομουρταγ·
ὁ Σλαβνας ὁ βαγατουρ βα-
γαιν[ος] θρεπτὸς ἄνθρο-
πός μ[οῦ] ἶτον κὲ ἀσθενί-
σας ἀπέθανεν.

Превод

Кан сюбиги Омуртаг: Славнас багатур багаинът беше мой храненик и като се разболя, умря.

Букви. Буквите са високи 0,04 – 0,06 и небрежно издълбани. Те приличат на тези в №56 и №61 с изключение на буквата Θ, на която средната хоризонтална хаста излиза от двете страни на колелцето.

Особени знаци няма.

Ортография. ı = ι, ο = ο, αι = ε.

За тълкуването на надписа вж. №59 – 61.

2. Буквеният комплекс ΟΣΛΑΒΝΑΣ трябва да се чете ὁ Σλαβνας, а не Οσλαβνας. Личното име Σλαβνας напомня името Σκλαβοῦνας, вожд на славянското племе севери (Theoph. 436, 15 = Извори VI, 272, към това *Moravcsik*. Byz. II 278 и *Vasmer*. Die Slaven 79) и Слав в апокрифния български летопис (*Йор. Иванов*. Богомилски книги и легенди, София, 1924, 281). Според това би могло да се приеме, че починалият е бил славянин. Предложените за него етимологии от *Tomachek*. AEM XIX 238, турск. arslan; *J. Markwart*. UJ IX, 1929, 84, заб. 5; *Menges* 108; *Фехер*. ИАИ III 87, се градят на погрешното четене Οσλαρνας и Οσλαβνας. – За βαγατουρ βαγαινος вж. при №48.

5. За този ред срв. следните два Малоазийски надгробни надписа *Ramsay – Bell* 545: ἔνθα κῆτε ᾿Ακύλας ἀπέθανεν ᾿Απρηλήου ια΄, ἰνδ. ι΄ (около 750 – 770 г.), и 555: ἔνθα κατάκητε Παῦλος· ἀπέθανε μηνὴ ᾿Απριλίου γ΄ (около 850 – 900 г.). Забележително е, че в този напис и следващите №65 и 66 не е посочен родът на починалия. Може би той е бил посочван само на знатни лица, членове на прочути родове, или на тези, които са загинали в сражения.

Мраморна колона, горе профилована, вис. 1,25, диам. 0,32, намерена в голямата базилика до Плиска, отгдето е била пренесена в с. Суютли (дн. Върбяне), Новопазарско, за улей на чешма, а оттам в Нови пазар, сега в Археологическия музей в София (инв. №641). Образи 156 – 158.

Издания. *Успенский*. ИРАИ X 191, №5, фото и факсимиле табл. 43, 5; *Баласчев* 327, факсимиле; *Фехер*. Паметниците 79, №5 (Les monuments 146, №4); *Бешевлиев*. ГНМ, №6 и ПН I, №5 и с. 73, факсимиле.

Καν]α συβιγ[ι Ο]μουρταγ˙
ὁ κολοβρος [ὁ ι]ζουργου
κολοβρος [θρ]επτὸς
ἄνθροπό[ς μ]ου ἶτον
5 κὲ ἀπέθαν[εν] ἔσο.

Превод

Кан сюбиги Омуртаг: колобърът, ичиргу колобърът беше мой храненик и умря вътре.

Букви. Буквите са високи 0,06 и сравнително грижливо издълбани. Те приличат по форма на тези в № 61. Буквата B стои върху хоризонтална линия. Υ се явява в две форми: като чашка и с долна хаста, обърната наляво. Буквата Z е пресечена по средата с хоризонтална линия.

Особени знаци няма.

Ортография. İ = ι, O = ο, αι = ε.

За тълкуването на надписа като цяло вж. при № 59 – 61.

2 – 3. Тълкуването на ὁ κολοβρος е несигурно. То би могло да представя лично име, което е малко вероятно, или дитография на думата κολοβρος в р. 3. Формата ιζουργου се среща и в № 47, 15 – 16. За значението на тази дума вж. Увод, § 43. За κολοβρος п. т., § 44.

5. ἔσο = ἔσω = εἴσω вм. ἔνδον „вътре“ в страната, т. е. не в сражение, срв. № 59 – 62 и *Малов* 67, № 37: „Я умер внутри тюргешского государства.“ – ἔσω се среща често в койне, вж. Увод, § 27. За смесването на ἔσω с ἔνδον вж. *Hatzidakis* 210 и сл.; *Dieterich* 183; *Blass – Debrunner* 69, § 103. Срв. Theoph. 387, 7: παρακαλοῦντες καὶ τοὺς ἔσω τὸ αὐτὸ ποιεῖν.

66. Варовикова плоча с отчупен долен ляв край, дъл. 1,67 – 1,88, шир. 0,61 – 0,82. Надписното поле, което се намира на горния край на плочата, е високо 0,62 и широко 0,73. Намерена е вторично употребена като похлупак на каменен саркофаг източно от южната апсида на голямата базилика до Плиска през 1970. Сега в Археологическия музей в Шумен (инв. № 15 318). Образ 159.

Издания. *Ст. Михайлов*. Археология XII, 1970, кн. 4, 1 – 8 = Une nouvelle inscription protobulgare dans l'ancienne capitale Pliska, Byzantion XI, 1970, 2, 421 – 433 с табл. II; *В. Бешевлиев*. Нов възпоменателен първобългарски надпис, Сборник в памет на Ал. Бурмов, София 1973, 412 – 418 = Eine neue protobulgarische Gedenkinschrift, BZ 65, 1972, 394 – 399, фото табл. XII.

Κανα συβιγι Ομ-
ουρταγ˙ ὁ Τουρ-
δατζις ὁ κανδ-
ίδατος θρεπτὸς
5 ἄνθροπός μου ἶ-
τον κὲ ἀπέθαν-
εν ἔσο.

Превод

Кан сюбиги Омуртаг: Турдачис, кандидатът беше мой храненик. Той умря вътре.

Букви. Буквите са високи 0,05 – 0,065. На буквата В двата полукръга са издълбани отделени един от друг.

Особени знаци няма.

Ортография. ἰ = ι, ο = ο.

За името, вж. *Р. М. Бартикян*. У истоков армяно-болгарского сотрудничества. – Сб. Ваклинов. София, 1984, 43 – 45.

За тълкуването на надписа вж. № 65, а също и № 59 – 61.

2 – 4. Арменското лично име Τουρδατζις се среща тук за пръв път. – Византийската служебна титла κανδίδατος се явява в първобългарските надписи тук също за пръв път. Корпусът на кандидатите, наречени така, понеже носили бяла униформа, е бил учреден от римския император Александър Север (208 – 235) или Гордиан III (238 – 244). Във византийския императорски двор кандидатите са били личната охрана на императора или императорската гвардия. Те стояли постоянно в двореца с изключение на случаите, когато е трябвало да придружават императора. Кандидатите взимали дейно участие в разните церемонии в императорския двор и присъствували на приемите на чуждите посланици. Имало различни кандидати: пехотинци, конни, на хиподрома и др. Те принадлежали към т. нар. βασιλικοὶ ἄνθρωποι и били канени заедно с другите императорски придворни на устройваните от императора угощения. Вж. *Grosse* 96 – 98; RE X 1314; *Bréhier* 84; 132 – 133; 136; *R. Guilland*. Etudes sur l'histoire administrative de l'empire byzantin:Le titre de candidat. Candidatus, κανδίδατος. Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag, Heidelberg 1966, 210 – 225.

*

Титлата кандидат е била очевидно заета у първобългарите от византийския дворцов церемониал. Каква точно е била службата на кандидатите в двореца на българския владетел, е трудно да се каже поради липса на други данни. Все пак може да се приеме с голяма вероятност, че тя ще да е била подобна на тази на кандидатите във византийския императорски двор. Срв. Увод, § 52.

Откъслек от варовикова колона, вис. 0,72, диам. 0,435, намерен до с. Калугерица Шуменско, сега в музея при Мадарския конник (инв. № 1381). Образи 160 – 161.

Издания. *B. v. Arnim*. Vorbericht über eine Studienreise durch Bulgarien (Anzeiger der Akademie der Wissenschaften in Wien, phil.-hist. Klasse, Jahrg. 1932, Nr. IX) 2 – 3, факсимиле; *Бешевлиев*. ИАИ VII, 1933, 399 и сл. и ПН I, № 8, с. 75, фото; *Фехер*. Сб. Мадара, София 1934, 388 и сл., фото.

[Κανα συβιγι Ομουρταγ·]
- - - - - - - - [ταρ-

χανος [θρεπτὸς ἄ]νθρο-
π[ό]ς μου [ἶτον κὲ ἀπέ]θανε-
ν ἰς τ[ὸν-----

Превод

Кан сюбиги Омуртаг: - - - - тарканът беше мой храненик и умря в - - - -

Букви. Буквите са високи 0,055 – 0,065. Буквата А има формата като в № 61.

Особени знаци няма.

Ортография. ἰ = ι.

За тълкуването на надписа вж. № 59 – 61.

В края на последния ред би могло да се допълни τὸν πόλεμον или τὸ φοσάτον, а също τὶν, след което е следвало някакво име в женски род.

68. Откъслек от варовикова колона, вис. 0,11 – 0,25, шир. 0,13, деб. 0,24, намерен в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 590). Образ 162.

Издания. Успенский. ИРАИ X 241, № 11, препис с маюскули и факсимиле, табл. 46, 9; *Бешевлиев.* ПН II 42, 49, фото.

Κανα συβηγη Ωμουρταγ·
- - - - - γου - - -

Букви. Буквите са високи 0,05 – 0,065 и приличат на тези в надпис № 60. Буквите ГН в р. 1 са свързани. В р. 2 първата запазена буква може да бъде и Т.

Този откъслек е по всяка вероятност част от възпоменателен надпис от времето на Омуртаг.

69. Мраморна колона с повреден долен десен край, горе профилована, вис. 1,36, диам. 0,38, намерена в турските гробища при с. Насърлие (дн. Радко Димитриево), Шуменско, отгдето е била пренесена в Шуменското окръжно управление, сега в Археологическия музей в София (инв. № 642). Образи 163 – 164.

Издания. Н. и *K. Škorpil.* AEM XIX, 1896, 239 и сл., факсимиле; *Успенский.* ИРАИ X 191, № 4, факсимиле табл. 43, 4; *Баласчев* 334, факсимиле; *Фехер.* Паметниците 80 (= Les monuments 146, № 8); *Бешевлиев.* ГНМ, № 8 (Към прабългарските надписи, ГСУ ИФ XXIII, 1927, 3 и сл. и ПН I, № 9, с. 75 и сл., факсимиле).

Κανε συ-
βυγη
Μαλα-
μηρ· Τζε-

πα βογο-
τορ βοηλα
κουλουβρος
ἦτον κὲ
τοῦ ἄρχον-
τος θρεπτὸς
ἄνθροπος
ἦτον κ[ὲ ἀσ-
θενή[σας ἀ-
πέθ[ανεν
κὲ ἐ[πενε-
βά[λην αὐτὸ
ἧς μνη[μόσυ-
νον αὐ]τοῦ.

Превод

Кан сюбиги Маламир: Чепа боготор боил беше кулубър и храненик на архонта. Той, като се разболя, умря. Това се постави за негов спомен.

Букви. Буквите са високи 0,036 – 0,06 и небрежно издълбани. Те не лежат на една линия. Буквата А прилича на триъгълник, долепен до хаста, наведена надясно. В е издължена и стои върху хоризонтална линия. Буквите Е и Σ са предимно с прави ъгли. На буквата Θ средната пресечена хаста излиза от двете страни на колелцето. Дясната хаста на Υ е наведена наляво.

Особени знаци няма.

Ортография: i = ι, ω = ο, αι = ε.

1 – 3. Формата κανε вм. κανα се среща и в надпис № 54, 3, вж. за нея там. Тук тя би могла да се тълкува и като сближаване стб. кънѧсь – συβυγη = συβηγη с лабиализация или дисимилация на звука i? – За Μαλαμηρ вж. при № 13, 6.

4 – 8. Τζεπα е първобългарско лично име, което се среща тук за пръв път. Опити за етимология у Menges 108 и сл. За отбелязване е липсата на гръцкото номинативно окончание -ς. – За βογοτορ = βαγατουρ вж. при № 48, 1, срв. Const. Porph. De adm. 32, 127: Ἀλογοβότουρ = αλο βογοτουρ вж. *Moravcsik*. Byz. II 64. За вокализма вж. Menges (95), който прие, че в случая се касае за пълна лабиализация. Обаче тук може да се касае за славянски вокализъм а > ο, което изглежда по-вероятно, вж. *J. Markwart*. UJIX, 1929, 84, заб. 5; *Бешевлиев*. Славянизми 100 и Slavistik 4. – κουλουβρος = κολοβρος вж. 14, 7. Според Menges 90 редуцирано произношение. Тук се касае по-скоро за гръцка транскрипция на стб. кълоубръ, вж. *Beševliev*. Slavistik 7. Целият израз βογοτορ βοηλα κουλουβρος е без член, понеже е nomen praedicativum, срв. № 14, 7 – 8: τὸν κανα βοιλα κολοβρον. За значението на κολοβρος вж. Увод, § 44.

9 – 11. За словореда τοῦ ἄρχοντος θρεπτὸς ἄνθροπος, който е характерен за първобългарските надписи, срв. № 14, 1 – 2.

15 – 16. Допълването на тези два реда е несигурно. Даденото допълване е само exempli causa, срв. обаче за ἐπεμβάλλω *Grégoire*, № 333, също ἐπιβάλλω, п. т. № 163, № 227⁶.

17. ἧς μνημόσυνον αὐτοῦ отговаря точно на евангелския израз TN Matth. 26, 13: ὃ ἐποίησεν αὕτη εἰς μνημόσυνον αὐτῆς, също Marc. 14, 9; Petri evangelium 12, 54: εἰς μνημόσυνον αὐτοῦ; надгробните надписи: AEM XV, 1892, 207: τῶν γοναίων μνιμόσυνον ἔστησαν; *Beševliev*. Spätin., № 96: μνημόσυνον ἐποίησαν τῷ πατρί и др. Същият израз се среща и в ненадгробни надписи, напр. CIG IV 8621: εἰς μνημόσυνον ἀείδιον τῆς αὐτῶν; 8634; 9525 и др. Срв. също Theoph. 26, 19; 500, 9; Malalas 183, 5; Const. Porph. De adm. 29, 144; *Psaltes* 311. Редакцията на горния надпис се различава значително от тази на Омуртаговите надписи от същата група. Той е съставен в трето лице, а не в първо, както в по-старите. Началото е, както в Омуртаговите надписи, а краят може да се сравни със заключителните формули на християнските надгробни надписи от по-старата епоха.

70. Варовиков блок с повреден десен край, вис. 0,41, шир. 0,40, деб. 0,235, намерен при малката църква на югоизточния склон на Шуменската крепост (вж. ИРАИ X 440 и табл. XCVII, № 8), сега в Археологическия музей в Шумен. Образ 165.

Издания. В. Бешевлиев. ИАИ XX, 1955, 282, № 9, фото.

ОСТРО
БОГОIN

Буквите са високи 0,065 – 0,10 и запълнени с червеникава мазилка.

Името Остро... е вероятно славянско, срв. Остро-мир (вж. *Fr. Miklosich*. Die Bildung der slav. Personennamen, Denkschriften Wien. Akademie 10, 1860, 298, № 269), но не е изключена възможността да бъде и от друг произход, срв. Prisc. frg. 21: Ὄστρυϊ, и Theoph. 117, 26: Ὀστρύς (*G. Vernadsky*. Südost-Forschungen VI, 9141, 62, смята името за иранско). – Богоin представя очевидно славянската форма на първобългарската класова титла βαγαινος със закономерно застъпване на неудареното *а* със *о*, срв. поганъ от paganus, вж. *Vaillant*. Manuel 31, 18, вж. също *Beševliev*. Slavistik 4 и сл. От старобългарската форма се вижда, че ударението в βαγαινος е падало върху -os.

Надписът е вероятно надгробен и един от най-старите кирилски старобългарски надписи. Той произхожда от IX в., когато още са съществували двете първобългарски класи боили и багаини, срв. № 58, 13 – 14 вж. също Увод, § 39.

71. Правоъгълна плоча от сив глинест варовик, вис. 1,02 – 1,035, шир. 0,55 – 0,58, деб. около 0,10, намерена върху гроб в разрушена църква в местността Селище в Преслав, сега в Археологическия музей в София (инв. № 3962). Образ 166.

Издания. Ст. Станчев. Надгробният надпис на един преславски болярин от X в., Исторически преглед XI, 1955, 4, 61 и сл., и „Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав“, Надписът на чъргубиля Мостич, София 1955, 3 – 42, фото и факсимиле.

Съде лежитъ Мо-
стичь чрьгꙋбъі-
лꙗ бъівъіи при
Сумеонѣ цр҃и
5 и при Петрѣ цр҃и [о-
с[м]иѭ же десѧ-
ть лѣтъ съі оста-
вивъ чрьгꙋбъіль-
ство і вьсе імѣни-
10 ѥ быстъ чрьнори-
зьць і въ томь сь-
врьши жизнь своѭ.

Буквите са високи 0,03 – 0,065. За палеографските особености на надписа вж. *В. Иванова.* Надписът на Мостич и Преславският епиграфски материал. Надписът на чъргубиля Мостич, 43 – 144.

1. Изразът съде лежит отговаря напълно на уводната формула в християнските гръцки и латински надписи: ἐνθάδε (или ἔνθα) κεῖται (или κατάκειται) = hic jacet. Началото на надписа е съгласувано следователно с християнските надгробни надписи. Следващите редове обаче напомнят все още гръцките първобългарски надписи.

2 – 3. Името Мостичь, което се явява тук за пръв път, изглежда славянско както по основа, така и по окончание. Обаче паралели за това име липсват в славянските езици, вж. *Станчев* 10 и сл.; *Иванова* 61 и сл. По окончание то може да се сравни с първобългарските лични имена: Ζβηνίτζης, сина на Омуртаг (вж. *Moravcsik.* Byz. II 129), Σιγρίτζης, пълководец на цар Симеон (вж. п. т. 275), Τελέτζης, български владетел (вж. п. т. 304), и Ἐσχάτζης (вж. п. т. 126), аварското Ἑρμίτζις (п. т. 125), хазарското Βαλγίτζις (п. т. 86) и куманското Κιτζῆς (п. т. 160). Но не е изключена възможността името да бъде иранско, срв. Μαστας, Μαστους (*L. Zgusta.* Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste, Praha, 1955, 115 – 117; Μαστιος 312), със славянския преход на неударено *a* в *o*, вж. *Бешевлиев.* Славянизми 101 и Slavistik 4 и сл. – чрьгꙋбъілꙗ е очевидно славянизирана форма на ιτζιργου βοιλας (вж. № 14, 6 – 7). Славянската форма чрьгꙋ показва следните фонетични особености спрямо ιτζιργου: началното *i* е изпаднало, а второто е застъпено с *ь*, както в родителния падеж Дьмитрѧ от гръцкото Δημήτριος (вж. *Vaillant.* Manuel 31), при *r* има метатеза, а краесловното ударено (?) *u* е запазено непроменено (срв. *Vaillant*. Manuel 31). Втората част бꙑлѩ идва вероятно от βοιλας със застъпване на οι с ꙑ, а не от βουλιας, което представя по-скоро гръцка транскрипция на бꙑлѩ. *Бешевлиев*. Славянизми 101 и сл. и Slavistik 6 и сл. Посочванията, че Мостич е бил чрьгѹ бꙑлѩ при Симеон и Петър и че оставил чрьгѹбꙑлство, в р. 7–9 показват ясно, че ιτζιργου βοιλας не е титла, а длъжност, вж. Увод, § 43. – Причастието бꙑвꙑн отговаря на γενάμενος в гръцки надгробни надписи, напр. *Beševliev*. Spätin № 227: Ἐνθάδε κατάκιτε Σολομῶν ... γενάμενος κόμης τῶν καθωσιομένων δομεστικῶν καὶ βικάριος Θράκης.

4. Формата Сѹмеонъ представя транскрипция на гръцкото Συμεών. Словоредът прн Сѹмеонѣ ц҃рн съответствува на № 46, 3: ἐπὶ Συμεὼν ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος.

6–7. десѧть род. падеж мн. число с ь вм. ъ, вж. *Vaillant*. Manuel 35; 153.

9. Съюзът „и“ е предаден тук и в р. 11 с ї вм. н, както е в р. 5.

10–12. Формата чрьнорнзьць е старинна, вж. *Vaillant*. *Manuel* 197. Изразът сьврьшн жнзнь своѭ съответствува на ἐτελεύτησε (τὸν βίον) в християнските надгробни надписи.

*

Надгробният надпис на Мостич се различава съществено от гръцките възпоменателни надписи на Омуртаг, но стои сравнително близо до надписа на Чепа № 69 от времето на Маламир и е съставен по подобие на гръцките християнски надписи. В него не е дадена обаче датата на смъртта и липсва монашеското име на Мостич. *Станчев* (14) допусна възможността Мостич да е същият онзи ἠτζβόκλια = ἠτζιργουβοῦλα у Константин Багренородни (De adm. 32, 118), който е бил изпратен от цар Симеон през пролетта на 924 срещу сърбите (вж. *Златарски* I 2, 475–477).

VII. НЕОПРЕДЕЛЕНИ ОТКЪСЛЕЦИ

а) Откъслек от варовикова колона, вис. 0,135, шир. 0,105, деб. 0,08, намерен в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 607). Образ 167.

Издания. Успенский. ИРАИ X, Альбомъ XLIII 9; *Бешевлиев.* ПН II 43, № 51, фото.

О
ОΛΙ
ПО

1 О или 8

в) Откъслек от варовикова колона, вис. 0,105, шир. 0,23, деб. 0,08, намерен в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 606). Образ 168.

Издания. Успенский. ИРАИ X, 192, 9, факсимиле табл. XLIII 9; *Бешевлиев.* ПН II 43, № 50, фото.

ΟΥΡ

Буквите и на двата откъслека са високи 0,06 и приличат на тези в № 41. Откъслеците са навярно части от един и същ надпис; Откъслек b представя може би краят на надписа.

Откъслек от мраморна колона, вис. 0,11, шир. 0,12, деб. 0,06, намерен в Плиска, до 1955 в Археологическия музей във Варна (инв. № III 620), сега в Шумен. Образ 169.

ΜΕС
ΙΡΥ

1 М или ІП. 2 Р или В.

Буквите са високи около 0,07 и приличат на тези в надписите с ϰάστρον.

Откъслек от мраморна колона, вис. 0,12, шир. 0,125, деб. 0,045, намерен в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инб. № III 617). Образ 170.

ΣΙ

Буквите са високи около 0,08 и приличат на тези в надписите с κάστρον.

75. Откъслек от мраморна колона, вис. 0,07, шир. 0,155, деб. 0,05, намерен в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 616). Образ 171.

ΥΝ или ΥΛΙ

Буквите са високи около 0,08.

76. Откъслек от мраморна колона, вис. 0,21, шир. 0,25, деб. 0,04, намерен в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 612). Образ 172.

ΙΙΙ

Буквите са високи около 0,07. Трите отвесни хасти могат да бъдат буквите Μ, ΙΠ или ΠΙ.

77. Откъслек от мраморна колона, вис. 0,105, шир. 0,06, деб. 0,03, намерен в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 621). Образ 173.

ΑΒ или ΛΒ

Буквите са високи около 0,07.

78. Откъслек от мраморна колона, вис. 0,10, шир. 0,14, деб. 0,07, намерен в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 587). Образ 174.

Издания. Успенский. ИРАИ X 227, № 04 b, фото табл. 44,4.

Ο

Буквата е висока около 0,09.

79. Откъслек от мраморна колона със следи от вторична употреба, вис. 0,15, шир. 0,12, деб. 0,04, намерен в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 602). Образ 175.

Издания. Успенский. ИРАИ X 248, № 15, факсимиле табл. 48, 15.

ΡΧ

Буквите са високи 0,10 и приличат на тези в надписите с κάστρον. Според Успенский надписът не е първобългарски.

VIII. НАДПИСИ ВЪРХУ ПРЕДМЕТИ

а) ЛЕГЕНДИ НА ОЛОВНИ ПЕЧАТИ

Оловен печат с надпис от двете страни, ограден със зрънчест венец, неизвестен произход. Диам. 28 мм. Образ 176.

Издание. *Zacos — Veglery* I 1, 635—636, № 934, Plate 82

лице: ΜΑΫΡ- ΩΠΑΤΡ-ΙΚΙΩ + в три реда.
опако: S[ΑΡ]ΧΟ-ΝΤΙΤΩΝ-CEPMHC[Ι]-ΑΝΩΝSΒ-8ΛΓΑΡ′

т. е. Μαύρῳ πατρικίῳ κ(αὶ) [ἄρ]χοντι τῶν Σερμησ[ι]ανῶν κ(αὶ) Βουλγάρ(ων) „(Принадлежи на) Мавра, патриция и вожда на сермисианите и българите.“

Надпис в дателен падеж се среща и в други византийски печати, напр. Zacos — Veglery, № 240: Ἰωάννῃ ὑπάτῳ καὶ ἄρχοντι βλαττίου, също № 234, 241, 600 и др. Печатът принадлежи на Мавър, сподвижника на Кубер, който се споменава на няколко места в „Чудесата на св. Димитър Солунски“ (*Lemerle* Recueils I 227—234 §283—§306 = Извори VI 161—166). Според този извор Мавър бил провъзгласен от императора за консул (Извори VI 161), т. е. ἀπὸ ὑπάτων = exconsul, което е било само титла. От надписа на печата обаче се вижда, че той е бил провъзгласен за патриций: вж. *Lemerle*, Recueils II 151—153. За значението на тази най-висша титла, която се давала на чужденци по онова време, *W. Ohnsorge*. Der Patricius-Titel Karls des Grossen, BZ 53 (1960) 300—321; *R. Guilland*. Contribution à la prosopographie de l'empire byzantin — Las Patrices, Byzantion 40 (1970) 2, 317—360; *Guido Bonolis*, I titoli di nobiltà nell' Italia bizantina, Firenze 1905, 24—29. Освен това Мавър е бил според печата вожд на сермисианите и българите. Σερμησιανοί е субстантивирано прилагателно, образувано от градското име Σερμεῖον (дн. Сремска Митровица, Югославия) и означава „жители на Срем“ или „сремци“. То се среща и в „Чудесата на св. Димитър Солунски“ (*Lemerle*, Recueils I 230, 7 и 233, 8, 11; II 138, 142, бел. 213 бис, 143). По-рано, като се изхождаше от погрешното четене Κερμησιάνοι в старото издание на Чудесата от Tougard, се приемаше, че избягалите от Панония византийци под предводителството на Кубер се наричали Κερμησιάνοι, понеже се настанили в Κεραμήσιος κάμπος (Tougard 188—290 = Извори VI 160). Керамисийското поле се отъждествява със станцията Ceramie на пътя от Сердика за Хераклея (Битоля) в Табула Пеутингериана (Извори II 24) и Равенския Аноним (Извори II 397), което е навярно едно и също с Ceramie. Според едни изследвачи Керамия се е намирала в Битолско (*Th. Tafel*. De Thessalonica eiusque agro dissertatio geographica, Berolini 1839, XCVIII, № 76; *Ст. Станоiевич*. Византиiа и Срби II, Нови Сад 1906, 46, 217; *Йор. Иванов*. ИБАД I (1910) 235–237; *Н. Милев*. Кубрат от историята и Кубер в „Чудесата на св. Димитрия Солунски", Пер. сп. LXXI, 1910, 574–576; *Златарски* I 1, 121 и 149 и особено *Lemerle*. Recueils II 147 и бел. 227 и 228), а според други в Прилепско, и то Марков Варош (*W. Tomaschek*. Zur Kunde I 43; II 74; *Marquart*. Ausdrücke 23–24; *B. Saria*. Ceramiae – Deuropos, Mitteil. des Vereins Klass. Phil. in Wien II, 1925, 34–38 = Старинар 3, 1924–1925, 110; *P. Lemerle*. Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIᵉ siècle, Revue Historique 211, 1954, 297; *Ф. Папазоглу*. Македонски градове у Римско доба, Скопие 1957, 218с, заб. 26 и 223). За Мавър и печата вж. *Lemerle*, Recueils II 151–153.

Печатът се споменава по съобщение на V. Laurent у *H. Ahrweiler*. Byzance et la Mer. La marine de guerre, la politique et les Institutions aux VIIᵉ–IXᵉ siècles, Paris 1966, 27 и 29с, заб. 7 в превод: „Mauros patrice et archonte des Bulgares Sermisianoi".

81. Оловен печат, на лицевата страна допоясно изображение на владетел с островърха брада и спусната надолу дълга коса, облечен в ризница, с шлем на главата, в дясната ръка напреко копие зад гърба, а в лявата, която не се вижда, полукръгъл щит, украсен с изображение на конник с насочено копие срещу паднал неприятел; отляво и дясно на образа по една шестолъчна звезда; всичко оградено със зрънчест венец. Диам. 37 мм. Образ 177.

На задната страна кръстовиден инвокативен монограм (тип XLVI, Plate 258, Zacos – Veglery) ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΗΘΕΙ. В четирите ъгъла:

Τ ϒ
ΕΡΒ – ΕΛΛΙ – ΚCΑ-ΡΟ[C]

Издание. *Zacos – Veglery* I 3, 1441, № 2672.

Θεοτόκε, βοήθει Τερβελλίου κ(αί)σαρο[ς],

т. е. „Богородице, помагай на цезара Тервел".

Формулата Θεοτόκε βοήθει се явява за пръв път в императорските печати на Никифор I и Ставраки (Zacos – Veglery, № 43; № 46), а в печатите на други лица вече в VII в. (Zacos – Veglery, № 334). Родителният падеж вм. дателния при βοηθῶ, който се среща и в други печати, напр. № 908, Θεοτόκε, βοήθει Λέοντος πατρικίου, също № 334, 984, 1082, 1083 и др., е заместник на стария дателен. Срв. № 735: Κύριε, βοήθει τῶ σῶ δούλω ᾿Αναστασίου μακελλαρίου, гдето стои дателен падеж покрай родителен. За това вж. *Hatzidakis* 223–224; *Jannaris* 1247, 1350; *Thumb* 35–36. Генитивната форма Τερβελλίου може да бъде от Τερβελλιος, но също така от Τερβελλις с изчезване на -ο- в окончанието -ιος, вж. за това Увод, § 25. Патриарх Никифор съобщава, че Юстиниан II, след като заел престола повторно с помощта на българския владетел Тервел, наметнал му царска хламида и го провъзгласил за цезар (Niceph. 42, 22–23 = Извори VI 298).

За тази най-висока титла след императорската, която е била дадена за пръв и последен път на чужд владетел в този случай, вж. *R. Guilland.* Recherches sur les institutions byzantines I, Amsterdam 1969, 25–43.

Според *Zacos – Veglery* образът на Тервел представя подражание на образите на Константин IV (668–685) и Тиберий III (698–705) в техните солиди (*Wroth* табл. XXXVI 1–4 и табл. XL 8), а също и в печата на Тиберий III (*Zacos – Veglery,* № 28).

Изобразеният конник с копие, насочено срещу паднал неприятел пред краката на коня, представя символичен израз на победа или триумф и се среща вече в монетите на пеонския цар Патрай (340–315) и особено често в римските императорски монети от Домициан насам, а също и върху други предмети, вж. *В. Бешевлиев.* Триумф 27–32. Същата тази идея е вложена и в Мадарския конник, при който падналият неприятел е заменен с лъв. Следователно Тервел не само е изобразил победата символично върху щита си, но е заповядал да се извае този символ и върху Мадарската скала. Формулата „Богородице, помагай“ е само външно подражание без вътрешно религиозно съдържание.

Два екземпляра на оловен печат. На лицевата страна кръстовиден инвокативен монограм (тип LXXXIX, Plate 259 у Zacos—Veglery): ΧΡΙCΤΕ ΒΟΗΘΕΙ. В четирите ъгъла: ΤΩ-CΩ-Δ8-ΛΩ оградено със зрънчест венец. На обратната страна в пет реда: +ΤΕΛ-ΕΡΥΓΘΕ-ΟΦΥΛΑΚ-ΤΩΠΑΤΡΙΚΙΩ, оградено със зрънчест венец. Диам. 28 и 29 мм. Произход неизвестен. Образи 178 и 179.

Издание: *Zacos – Veglery* I 3, 1777, № 3188 a, b, Plate 213.

Χριστέ, βοήθει τῶ σῶ δούλω
Τελερυγ θεοφυλάκτω πατρικίω

„Христе, помагай на твоя роб Телерюг, богохранимия патриций.“

Формулата Χριστέ, βοήθει се явява в печати от VIII в., напр. у Zacos – Veglery, № 684a, 1070, 1073 и др.

Печатът принадлежи на бившия български владетел Телерюг, който поради неизвестни причини се отказал от престола в 777, избягал при византийския император Лъв IV (775–780) и приел християнството. Императорът му дал титлата патриций и го оженил за Ирина, братовчедката на неговата съпруга (Theoph. 451, 5–9 = Извори VI 275–276), вж. *Златарски* I 1, 226–238.

Забележителна е формата Τελερυγ срещу Τελέριγος у Теофан. Zacos – Veglery приемат, че θεοφύλακτος е почетен епитет и посочват θεοφύλακτος πατρικία; *Dölger.* Regesten I, № 222; *Guilland.* Recherches II 167. Би могло да се предположи, че това е било християнското име на Телериг, което обаче не изглежда вероятно, понеже при печатите не са известни случаи с двойни имена.

Оловен печат. На лицевата страна кацнал орел с издигнати крила и глава, обърната надясно; над главата инвокативен монограм във вид на кръст (тип XLVI Plate 258 у Zacos — Veglery): ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΗΘΕΙ, ограден с венец. На обратната страна в пет реда: +ΒΑΙΑ-ΝΩΠΑΤΡ-ΚΙΩSC[I] — ΤΡΑΤΗ-ΓΩ. Диам. 26 мм. Произход неизвестен. Образ 180.

Издание. Zacos — Veglery I 1, 494, № 594, Plate 65.

Θεοτόκε, βοήθει + Βαϊανῶ πατρ⟨ι⟩κίω κ(αὶ) στρατηγῶ.

Год. 650 – 750.

„Богородице, помагай на Баян, патриция и стратега.“

За името Баян вж. при № 7. Притежателят на надписа, който е очевидно от тюркски произход, е вероятно българин на византийска служба. Той е може би братът на новоизбрания в 766 български владетел Токт, когото патриарх Никифор (70, 28 – 71, 1 = Извори VI 304) представя на читателите чрез брат му Боян, което показва, че този е бил добре известно лице в Цариград. Високата титла „патриций“, за която вж. при № 80, издава знатен произход.

84. Оловен печат. На лицевата страна инвокативен монограм (тип XLVI Plate 258, Zacos — Veglery): ΘΕΟΤΟΚΕ ΒΟΗΘΕΙ, ограден с венец. На обратната страна в три реда ΤΩΔΟ-ΥΛΩCΟΥ-ΧΟΥΜΗΡ, ограден с венец. Диам. 29 мм. Произход неизвестен. Образ 181.

Издание. *Zacos – Veglery* I 3, 1701, № 3010, Plate 204.

Θεοτόκε, βοήθει τῶ δούλω σου Χουμήρ

„Богородице, помагай на твоя роб Хумир.“

Първата половина на VIII в.

Името Χουμηρ, което напомня много Πουμιρ в № 89 и на Маламир, е навярно също първобългарско. Затова може да се приеме, че притежателят на печата е бил покръстен българин.

85. Оловен печат със светлозелена патина. На лицевата страна двураменен кръст върху олтар, ограден с надпис и зърнчест венец. На обратната страна надпис в пет реда с подчертани букви и ограден със зърнчест венец. Диам. 25 мм. Намерен във Варна, сега в Археологическия музей в Русе (инв. № IV 584). Образи 182 – 183.

Издание. *Т. Герасимов*. Български оловен печат от IX в., ИВАД VIII, 1951, 73 – 75, фото и факсимиле.

Лице: + Κ(ύρι)ε βοήθη τῶ σῶ δούλω.

Опако: + Ἰωάν — νη βαγατ — ουρ κανα — Ηρτχιθυ — ηνω.

„Господи, помагай на твоя роб Йоан багатур кана Иртхитюенски“

βοήθη = βοήθει. За βαγατουρ вж. при № 48, а за κανα при № 56 и Увод, § 45. Изразът βαγατουρ κανα е схванат като едно цяло, поради което само последният член стои в дателен падеж според склонението на гръцките *а*-основи от мъжки род. Почетната титла βαγατουρ заема първо място, както в № 48 и 69. Ηρτχιθυηνω е прилагателно на -ηνος, образувано навярно от местно или родово име. Словоредът на целия надпис е характерен за оловните печати от X – XII в., срв. *V. Laurent*. La collection C. Orghidan, Paris 1952,

№ 120: + Κύριε, βοήθει Θεοδώρῳ προέδρῳ τῷ Ἀλικαρέᾳ, също № 107, 111, 115, 116, 121 и др.

Притежателят на печата Йоан багатур кан Иртхитюенски е иначе неизвестен. Употребата на вече изчезналия дателен падеж показва, че той е живеел може би в Цариград или най-малко печатът е бил изработен там. Според Герасимов печатът трябва да се датира след 865, понеже притежателят му носи християнското име Йоан. Това тълкуване обаче не е задължително.

Този оловен печат беше издаден от Б. Панченко в ИРАИК X, 1905, 555–557 по друг екземпляр, произхождащ навярно от Цариград и съхраняван на времето в Руския археологически институт в Цариград. Първият издател беше прочел погрешно опакото на печата: Ἰωάννῇ βαγατουρ και βαην τ(ῷ) Χωτινῷ. По начертанието на буквите той датира печата в X в.

б) ЗЛАТЕН МЕДАЛЬОН

а) Златен медальон. Допоясно изображение на владетел, голобрад, облечен с дивитисион и хламида, закопчан с кръгла фибула на дясното рамо, на главата ниска корона с кръст и пропендули; в дясната ръка кръст, а в лявата, свита пред гърдите, навярно акакия; в горната половина околовръстен надпис; всичко оградено с венец. Обратната страна гладка и празна. Диам. 20 мм, деб. 0,5 мм, тегло 2,7423 г. Намерен в жилище на Царевец, Търново. Образи 184–185.

Издания. *П. Славчев*. Медалион на Омуртаг, Вестник Плиска, Мадара, Преслав от 16 май 1977, с. 10; *Йор. Йорданов*. Едностранни златни монети-медальони с името на хан Омуртаг, Нумизматика 4, 1976, 18–34.

б) Същият медальон, диам. 22 мм, намерен в гроб до с. Тюрк Арнаутлар, сега Белоградец, Варненско, днес загубен. Образ 186.

Издание: *К. Шкорпил*. ИРАИК X, 1905, 387, обр. 51 (неразчетен).

CANE SYBHΓI ΩMOPTAΓ

„(Медальон) на кан сюбиги Омортаг"

Букви. Смесени латински с гръцки.

CANE е може би тюркска притежателна форма със суфикс *-e* вм. *-i*, по подражание на надписите с родителен падеж на византийските оловни печати, напр. *Zacos– Veglery*, № 283; Χριστοφόρου ὑπάτου καὶ κομμερκιαρίου Ἀδριανουπόλεως (от 822–823), също № 131, 205, 843, 983 и др. Образът подражава образите на византийските императори върху оловни печати и златни монети, напр. Zacos — Veglery, № 39 (табл. 15), оловен печат на Константин VI (790–792); Wroth XLIII 22, монета на Константин V; XLVI 12, 14, 15; XLVII 1, монети на Никифор I; XLVII 3, монета на Михаил I; XLVII 10, монета на Лъв V; XLVIII 1, монета на Михаил II.

Медальонът е бил подаряван навярно на почетни гости при тържества. За такива подаръци споменава изрично надпис № 58.

в) СРЕБЪРНА ЧАША

87. Сребърна чаша с богата украса, на външното дъно допълнително прибавена пластинка с гравиран надпис от пет реда, вис. 0,052, диам. горе 0,092, долу 0,052, намерена в гроб в Преслав, сега в музея на Преслав (инв. № 3309). Образ 187.

Издания. Т. Тотев. Сребърна чаша с надпис от Преслав, ИАИ XXVII, 1964, 5—15; *V. Beševliev*, Eine protobulgarische Inschrift auf einer Silberschale, Byzantion 35, 1965, 1—9.

K(ύρι)ε, βο(ή)θη
+ Σηβην
ζουπανος
μέγας ὴς
5 Βουργα-
ρήαν

„Господи помози. Сивин велик жупан в България.“

Букви. Буквите са високи в 1-ви ред 0,04, а в 2—6-и редове 0,05.

Ортография. i=η (само в ред 6 ι).

Първият ред е допълнително прибавен. Това личи не само от това, че буквите са по-дребни, но и от кръста във втория ред, който принадлежи в същност към началото на надписа.

1. Буквата Н в средата на думата βοήθη=βοήθει не е гравирана, а само загатната със знак като запетая след О. Поради допълнителната прибавка на формулата Κύριε βοήθει следващите редове не са свързани граматично с нея. Затова се явява привидно граматично несъгласуване.

2. Този ред започва с кръст, както повечето византийски печати и първобългарски надписи.—Първобългарското лично име Σηβην вече първият издател Т. Тотев свърза правилно с името на българския владетел Σαβίνος (Theoph. 433, 19—20 и 436, 12—13; Niceph. Breviarium 70, 1—27= Извори VI 271—272 и 304; Niceph. Antirh. Migne PG 100, 508c). За него вж. *Златарски* I 1, 215—219 и *Moravcsik*. Byz. II 262. *W. Tomaschek* (Zeitschrift für die Österr. Gymnasien 1877, 684) изведе името Σαβίνος от осм.-турск. *sävän* „обичащ“, което по-късните изследователи одобриха под формата *sevin* към *säv* „обичам“ (*Moravcsik*. Byz. II 262). Предполагаемата праформа *sevin* или *sävin* на Σαβῖνος се различава от Σηβην (чети: Сивин) само по отношение на гласната в първата сричка. Тук се касае или за преход на *-e* в *-i*, както в συβηγι=*sü beg-i*, или за слабо произношение на *e*. За редукция или пълно изчезване на гласната *e* има може би в името на Омортаговия син Ζβηνίτζης (Migne. PG 126, 193c), което изглежда да принадлежи към същия корен (за тези фонетични промени вж. *Gabain* 43—44, § 15) или да представя неточна транскрипция на едно тюркско *Svinč* от *Sävinč* „радост“ (към *sävin* „радвам се“, вж. *Малов*. Памятники 421; *Gabain* 333 s. v.; срв. *J. Németh*. Inschriften 28: „Eine andere Ableitung von *sävin-*, nämlich *sävindž* „Freude“ ist ein oft vorkommender Frauen- und Männername“) с изчезване на гласната в първата сричка. Според Златарски обаче името е славянско (История I 1, 334, заб. 1; *Moravcsik.* Byz. 180). Σηβην трябва да се свърже и с Винєхъ от Именника на българските князе, който по време отговаря на Σαβίνος. Винєхъ е произлязло от Сивинєхъ, като преписвачът на Именника е схванал погрешно сричка си- за старобългарското показателно местоимение „този“, поради което го е изпуснал като излишно. Под влияние на известното лично име от латински произход *Sabinus,* Σαβίνος първобългарското лично име Σηβην е било осмислено от византийските хронисти на Σαβίνος. Името Σηβην напомня *Sibi,* име на владетел на Согдия (*J. Harmatta.* The great Bactrian inscription, Acta Antiqua Hungarica XII, 1964, 3–4, 421) и личното иранско име Σωβηνης (*M. Mayrhofer.* Zu den Parther-Namen der griechischen Awroman-Dokumente, Mémorial Jean de Menasce, Louvain 1974, 208; 212). Σηβην е без гръцко номинативно окончание, понеже съставителят на надписа е схванал първобългарския израз *Sivin zupan* като цяло, както първобългарските сложни титли, напр. ὁ βοιλα καυχανος, ὁ ζουπαν ταρκανος и др., на които само втората част има гръцко окончание съгласно тюркския начин на изразяване, при който „падежните“ окончания се явяват обикновено при последната дума на съчетанието (вж. *Gabain* 86, § 177; 160, § 363).

3–4. Титлата ζουπανος μέγας се среща тук за пръв път. Нейният обратен словоред: съществително — прилагателно, се различава значително от обичайния гръцки, срв. + Σφραγὶς Στεφάνου μεγάλου ζουπάνου τοῦ Νεμάνια (*N. Lihačev.* Sceau de Stefan Nemanja, Byzantion XI, 1936, 461–468). Това се дължи може би на влиянието или предаването на някой първобългарски израз като ζουπαν ταρκανος, където особеното значение на последния член е изразено чрез μέγας, а не за изтъкване на прилагателното (вж. *Philitsou* 518, § 362). В Сърбия, Далмация и други западнославянски страни държавният глава е носел титлата μέγας ζουπάνος покрай ἀρχιζουπάνος (*K. Jireček,* Serben I, 115 и сл., 127–128 и заб. 2; II 10, също Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, Denkschriften der Wiener Akademie, LVI, Wien 1912, 3–4, срв. *Morawcsik.* Byz. II 131 и сл.). Затова първобългарската титла ζουπανος μέγας и славянската μέγας ζουπάνος не могат да бъдат равнозначни, понеже Сивин не е бил държавен глава на България. Двете титли са следователно еднакви само по форма, но не и по значение.

Заслужава да се отбележи, че както ζουπανος μέγας от сребърния съд, така и ζουπαν ταρκανος от № 61 имат неславянски лични имена Сивин и Шун, а освен това последният принадлежи към рода Κυριγηρ, който очевидно не е славянски. Изглежда, че най-висшите жупани са били първобългари.

5–6. За ἠς Βουργαρήαν = εἰς Βουλγαρίαν, което съответствува на ἰς τὶν γῖν.., ἐκ Θεοῦ ἄρχον ἐστί в № 57, вж. там. Формата Βουργαρήα отговаря на Βουργάρων в № 46 б, вж. за нея там. Формулата Κύριε βοήθει приближава надписа до легендите на оловните печати. Обаче, ако се вземе предвид, че тя е била прибавена допълнително, то надписът показва притежателя на чашата.

г) ЗЛАТЕН ПРЪСТЕН

88. Златен пръстен с правоъгълна плочка, диам. 0,19 отвън, 0,14 отвътре, деб. 0,025; плочка шир. 0,08, дъл. 0,11, деб. 0,012; на лицевата страна гръцки надпис в три реда. Намерен във Външния град на Плиска. Неиздаден. Образ 188.

Τοῦτα τ(ὰ) — δακτύλ-ι(α) δ(ίδει) ὁ ἄρχ(ων).

„Тези пръстени дава владетелят.“

Букви. А, както в № 60, 63 и 67; I, както в № 7. За формата τοῦτα = ταῦτα вж. *Jannaris* 160, §566 и 567; *Dieterich* 197; *Psaltes* 196, §310; *Thumb* 86, §145. δακτύλια = δακτύλιοι, за промяната на рода срв. ὁ δάκτυλος = τὸ δάκτυλον, вж. *Hatzidakis* 354–373; *Jannaris* 103, §249 и §249b.

Буквата Δ, която има надреден знак за съкращение, представя началото на някаква глаголна форма, на която субектът е именителният падеж ὁ ἄρχ(ων) в края на надписа. Най-вероятно изглежда да се касае за глагола δίδω (за тази късна форма вж. *Hatzidakis* 408; *Jannaris* 198, §775, 234, §937, 242, §958; *Dieterich* 220–221; *Psaltes*, §352; *Thumb* 128, §199, 6) или δωρίζω „подарявам“, т. е. δ(ωρίζει).

С ἄρχων се означава тук българският владетел, както в първобългарските каменни надписи. Начертанията на буквите А, Δ и I сочат времето на Омуртаг.

д) НАДПИСИ НА ГРАФИТИ

89. Варовиков блок с врязани рисунки на конник и човешки фигури, дъл. 0,48, шир. 0,28, деб. 0,215, намерен в Плиска, сега в Археологическия музей в София (инв. № 3963). Образи 189–190.

Издание. *Ст. Станчев*. Разкопки и новооткрити материали в Плиска през 1948 г., ИАИ XX, 1955, 211–217, фото и факсимиле.

--ΔΕ ἶσαν πολὰ δυ(ν)ατὸς
Πουμιρ Νεγυν
Πέτρος

Буквите са високи 0,01–0,028 и небрежно надраскани – ΔΕ може би трябва да се допълни ἐνθά]δε ἶσαν = ἦσαν. За описателните суперлативни форми с πολλά (πολὰ δυνατός) вж. *Jannaris* 151, §522; *Thumb* 69, §116, 3. — Πουμιρ е първобългарско лично име, което първият издател (215) сполучливо сравни с имена на -μιρ, напр. Μαλαμιρ. Към това сега и Χουμηρ в № 84. За началото срв. Πουζάνος и др. у *Moravcsik*. Byz. II 256 Νεγυν е също ново първобългарско име, което Станчев (217) сравни по отношение на първата сричка с имена като Νέβουλος (*Moravcsik*. Byz. II 210), Νέστογγος (п. т.), Nesundicus (п. т. 355) и печенежкото Νεάντες (п. т. 210). Към тях може да се прибави още Νεγαβονατης в № 60. В превод надписът гласи: „Тук бяха: много силният Пумир, Негюн, Петър.“ *Д. Овчаров* (За смисъла и съдържанието на един графит от Плиска, Сб. Преслав 3, 1983, 207) чете KAN вм. I CAN. В такъв случай надписът би гласял:

[Ἐνθά]δε καν πολὰ δυ(ν)ατὸς
Πουμιρ Νεγυν
Πέτρος

т. е. „Тук (са изобразени): кан velемощен, Пумир, Негюн и Петър.“

Този надпис, както се вижда от придружаващите го рисунки, няма официален характер, а представя забавни драсканици на войници.

Рисунка на две фигури на кон, от която първата е по-дребна, надраскани върху вътрешната страна на развалините на южната градска стена на Преслав. Образ 191.

Издание. D. Ovčarot. Le terme Romania sur une inscription nouvellement découverte à Preslav. Studia Balkanica 10. Recherches de géographie historique II, 1975, 105–111. С образ факсимиле.

Δυνα-
τὸν
μὲ
Ἀλέξαν-
5 δρ(ο)ν
ἠς̣ Ρομανῆα.

Небрежно надрасканите букви са високи 0,01 – 0,025. Забележително е, че както в № 89, така и в този надпис няма определителен член, поради което не може да се каже дали δυνατός се отнася до определено лице и представя субстантивирано прилагателно, или е само прилагателно. Според това надписът ще гласи в превод: „Силното с Александър в Романия“ или „Силен с Александър в Романия“.

С Ῥωμανία се означава, както е известно, Източната Римска империя, или Византия. Това обозначение се явява вече в IV в., вж. напр.: Theoph. 447,5–7: . . . καὶ ὤμοσαν ἀλλήλοις, μήτε Βουλγάρους ἐξελθεῖν κατὰ Ῥωμανίας, μήτε τὸν βασιλέα ἐπιτηδεῦσαι εἰσελθεῖν εἰς Βουλγαρίαν. = Извори VI 274: „. . . И те взаимно се заклели нито българи да излизат срещу Романия, нито императорът да иска да нахлуе в България.“ Вж. за това название заедно с други примери *W. Ensslin.* BZ 39, 1939, 205–207; *Psaltes* 262 381; *F. Dölger.* Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner, Zeitschrift für Kirchengeschichte 56, 1937, 1 и сл.; *Moravcsik.* Byz. I 11; също *Иречек.* Пътувания 133.

Според първия издател надписът трябва да се датира в първата четвърт на X в.

IX. НЕЯСНИ НАДПИСИ

91. Грубо оформена плоча с неогладена повърхност от дребнозърнест твърд жълтеникаво-бял варовик, вис. 1, 77, шир. 0,64, деб. горе 0,20, долу 0,31, левият горен ъгъл слабо отчекнат, намерен при изкопни работи във външния град на Плиска на около 120 м от вала и на около 800 м от южната линия на земленото укрепление. Сега в музея на Плиска.

Издание. Рашо Рашев, Новооткрит надпис от Плиска (под печат).

λ]ύϰο ὀϰτό

Превод

вълк осем

Буквите са високи 0,135, 0,118, 0,095, 0,08 и 0,002 и приличат на буквите в № 20, 21, 22, 26, 30 и 31. Над буквата К е издълбано допълнително 0 (обр. 203—205).

Ортография. ω=ο, следователно λ]ύϰο ὀϰτό=λύϰω ὀϰτώ

Съдържанието на надписа може да се сравни с леточислените изрази в старотюркските надписи от Монголия и Киргизия (вж. *С. Е. Малов*, Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва 1959) като напр.: „В год Дракона, в седьмой месяц (с. 10)“, „В год Собаки, в десятый месяц ... В год Свиньи, в пятый месяц (с. 23)“, „В год Обезьяны, седьмого месяца (с. 53)“, „В год барса, второго месяца (*Малов*, Памятники, с. 103)“ и т. н. или с леточисления израз в № 57, 24 σιγορ, ελεμ „говедо единадесет“. По същия начин са датирани и възкачванията на престола на българските князе в т. нар. Именник на българските князе.

Тези имена на животни означават, както е известно, една определена година в тюркския дванадесетгодишен животински цикъл, който се състои от следните имена на животни: първа година мишка, втора година говедо, трета година тигър, четвърта година заек, пета година дракон, шеста година змия, седма година кон, осма година овца, девета година маймуна, десета година кокошка, единадесета година куче и дванадесета година свиня (вж. *Gabain* 108, § 210, *Pritsak* 24—34 и особено L. *Bazin*, Les calendriers turcs anciens et mediévaux. Université de Lille 1974).

Между приведените имена на животни не се среща името на вълка. *И. Микола* (Тюркско-болгарское летосчисление, Изв. отд. Русск. языка и словесности Импер. акад. наук 18, 1913, кн. I, 244, български превод в сп. Минало, год. III, 1914, кн. 2, 77–81) изтълкува леточисления израз вєрєни алємъ в Именника на българските князе като: (година) вълк, (месец) първи. Това тълкуване възприеха В. Н. *Златарски* (История I, 1, 356–357) и *O. Pritsak* (52–55). По-късно И. *Микола* (Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren, JSFOu 30, 1914, 33) се отказва от тълкуването си и предложи да се чете su]ver, срв. чувашки sə̃və̃r „съсел“. Новото четене на Микола беше отхвърлено от Златарски и Прицак като голяма промяна на предадения текст. Л. Базен (684) не се съгласи с тълкуването на вєрєни като вълк, като забелязва, че в никой тюркски календар на дванадесетгодишните животни третата година тигър не е заменена с вълк. Той предложи вєрєни да се чете като *väřän от тюркското ăvrän дракон с метатеза на първата сричка. Срв. подобно явление в старобългарски: алдии > ладии, алчєнъ > лакомъıи. Предложеното от Базен тълкуване, което е може би най-сполучливо, не изключва замяната на „тигър“ с „вълк“ за третата година. Възражението, че „вълкът“ не се среща в тюркските календари, няма особено голяма тежест, ако се вземе предвид, както посочи вече Прицак (52), че името на третата година „тигър“ е заменено с „лъв“ и „лисица“ в някои календари, което признава и Базен (684). На Балканския полуостров тигърът не се среща. Вълкът обаче тук не е по-малко опасен звяр, отколкото тигърът в Централна Азия. Затова неговата замяна с вълк в календара е напълно естествена, както показва и горният първобългарски надпис.

В този надпис е забележителна употребата на дателния падеж, който в първобългарските надписи се среща само в № 15 под влияние на църковния гръцки език. Тук той служи както в новозаветния гръцки без предлог за точно датиране (вж. *Jannaris* 347 §1395, *Blass-Debrunner* 129 §200, *Wolf* 48), напр.: TN, Mt 16, 21, τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ. TN Mt 12, 1 τοῖς σάββασιν, също в раннохристиянските надписи от Варна (*Beševliev*, Spätin) № 100 ἀνεπάη μηνὶ Νοεμβρίω Ιπρώτη ἡμέρα Σαββάτω, № 224 τὴν κατάπαυσιν ἐνθάδε ηὕυατο μηνὴ Ὀκτωβρίω, τρίτη, ἰνδικτιῶνι ἑβδόμῃ, вж. още № 108, 112, 118, 120.

Начертанието на буквите сочи към времето на Крум. Тази дата може да се уточни, ако се вземе за изходна точка леточисленият израз в № 57 σιγορ ελεμ, който отговаря на месец декември 821 (*Pritsak* 34. *Bazin* 654–660). В дванадесетгодишния животински цикъл годината σιγορ или шєгоръ т. е. говедо, е втората, а тигър=вълк третата. Ако от 822, когато завършва година шегор, се приспаднат дванадесет години и се прибави още една — третата, получава се по нашето летоброене годината 811. В старотюркския календар осмият месец отговаря приблизително на месец септември. С какви събития е свързана датата „в (година) вълк, (месец) осми“, т. е. 811 м. септември, не може да се каже с положителност. Може би тя стои в някаква връзка с поражението и гибелта на византийския император Никифор на 26. VII. 811. В такъв случай надписът ще представя нов вид триумфален надпис и е съвременно доказателство за съществуването на година с име „вълк“ в календара на първобългарите. Обаче не е изключена възможността да означава, както в № 57, времето, когато е бил извършен някакъв строеж. Тогава надписът ще принадлежи към строителните надписи.

92. Три варовикови блокчета, донесени от Силистра в 1913, сега в Археологическия музей в Русе. Образи 192–194.

a) Вис. 0,36, шир. 0,32, деб. 0,31; вис. на буквите: 1-ви ред 0,05, 2-ри ред 0,007, 3–4-и ред 0,06.

Издания. В. Бешевлиев. Нови откъслеци от първобългарски и други средновековни надписи от Плиска и Силистра, ИАИ XX, 1955, 287, № 18. Срв. *Г. Фехер.* ГНМ 1922–1925, 257, обр. 250 (с. 277) и „Надписът на Мадарския конник“, София 1928, 73, заб. 1.

ΟΧΣΙ
ΤΖΙΤ
ΜΑ
ΓΙΛΣ

b) Вис. 0,33, шир. 0,29, деб. 0,45; вис. на буквите: 1-ви ред 0,06, 2-ри ред 0,005, 3-и ред 0,055, 4-и ред 0,07. На горната страна на блока има изкуствена вдлъбнатина като коритце.

Издания В. Бешевлиев. ИАИ XX 287, № 19, фото.

ΑΝΖΙ
ΖΕΡΑ
ϒΤΖΙ
ΑΞΟΕ

c) Вис. 0,37, шир. 0,275, деб. 0,29; вис. на буквите 0,065.

Издания В. Бешевлиев. ИАИ XX 287, № 20, фото.

ΖΕΝΤϒ
ΑΞΟ
Ε

И трите надписа, които не са откъслеци от друг по-голям надпис, произхождат от едно и също време и са имали еднакво предназначение. Последните редове на *b* и *c* показват ясно, че се касае за цялостни надписи. Съчетанието ΑΞΟΕ и в двата надписа би могло да се тълкува като ἄξο(νες) ε'. Обаче думите в другите редове не са гръцки. Думата ΖΕΡΑ в р. 2 на надпис *b* може да се свърже с първобългарското ζερα в ζερα ταρκανος в № 60, а ϒΤΖΙ в р. 3 с тюркското üč „три“ или uč „връх“ (*Gabain* 346 и 348; *Айдаров* 365). Ако ϒΤΖΙ трябва наистина да се чете üč, то това датира надписа преди X в., когато гръцката буква ϒ е имала все още звуковата стойност ü. Думата ΟΧCΙ е може би идентична с ΟΧCΗ в № 91, 1. Езикът на тези три надписа е очевидно не гръцки. Той може да бъде тюркски, евентуално първобългарски. Произходът на надписите от Силистра не противоречи на такова заключение.

92. Камък с жлеб, намерен в разкопките при Попина в 1954, сега загубен. Образ 195.

Издание. Ж. Въжарова. Славяно-българското селище край с. Попина, Силистренско, София 1956, 19, обр. 10.

ΠΟΔ - - -
ΑΠΡ - - - -
ΛΥΤ - - - -
ΑΞΟ - - - -

Буквите на този откъслек от надпис приличат много на тези в № 89, а ΑΞΟ в р. 4, ако втората буква е наистина Ξ, отговаря на ΑΞΟΕ в № 89 *b* и *c* в последния ред. Всичко това свързва двата надписа. Езикът обаче на горния надпис би могъл да бъде гръцки.

Откъслек от долния край на мраморна плоча с релефен кръст, вис. 0,16, дъл. 0,246, деб. 0,06, намерен в малката дворцова църква в Плиска, сега в Археологическия музей във Варна (инв. № III 182). Образ 196.

Издания. Успенский. ИРАИ X 265 и сл., фото; *Бешевлиев.* ИАИ XX, 1955, 285 и сл., фото.

ΟΧΣΗΑ
ΥΘΒΟΚΑΕ
+ ΕΑΛΧΘΣΘΑ
+ ς ΟΛΧ

Буквите са високи 0,018 – 0,03. В началото на р. 3 знакът + означава навярно буквата Ψ. Буквата А е издълбана като ѧ, както се среща по монетите на византийските императори Никифор Фока (963 – 969), Йоан Цимисхи (969 – 976), Василий II (976 – 1025), Михаил IV (1034 – 1041), вж. *Wroth* I, с. CVII; II 472 – 496. Същото начертание има буквата *А* и в ликийската и старата латинска (V в.) азбука и знакът сампи в някои сирийски надписи, вж. *Larfeld* 368 и сл.; *Cagnat* 3, *Gardthausen* 368 и сл.; ИРАИ VII 97. Следователно този вид *А* сочи, от една страна, Мала Азия, а, от друга, епохата на византийското владичество над България. Надписът е съставен на непознат език. Съчетанието ΟΧΣΗ може да се сравни с ΟΧΣΙ в № 89а, р. 1. Надписът е навярно надгробен.

Откъслек от варовиков блок, вис. 0,35, шир. 0,27, деб. 0,24; вис. на буквите 0,07; намерен в основите на стена при изкоп за плавателен басейн в Силистра; сега в музея в Силистра. Образ 197.

СПІ
ІТІП
ВІΛΟ

Първата буква на първия ред може да бъде и Е. Запазените букви не са достатъчни за сигурно тълкуване.

СРАВНИТЕЛЕН ПОКАЗАЛЕЦ НА ИЗДАНИЯТА

Това издание №	Немското издание №	ПН №
1	1	
2	2	14
3	3	13 и 15
4	4	45
5	5	16
6	6	17
7	7	
8	8	
9	9	
10	10	
11	11	
12	12	
13	13	18
14	14	19 и 20
15	15	47
16	16	42
17	17	43
18	18	55
19	19	
20	20	27
21	21	28
22	22	29
23	23	30
24	24	30
25	25	
26	26	32
27	27	31
28	28	34
29	29	36
30	30	35
31	31	33
32	32	
33	33	
34	34	41
35	35	
36	36	
37	37	37
38	38	40
39	39	38
40	40	39
41	41	21
42	42	22
43	43	23
44	44	54
45	45	52,53 и 54
46	46	48
47	47	24
48	48	25
49	49	
50	50	
51	51	26
52		
53	52	
54	53	
55	54	44
56	55	10
57	56	11
58	57	12
59	58	1
60	59	2
61	60	3
62	61	6
63	62	7
64	63	4
65	64	5
66		
67	65	8
68	66	
69	67	9
70	68	
71	69	
72	70	50 и 51
73	71	
74	72	
75	73	
76	74	
77	75	
78	76	
79	77	
82		
83		
85	78	
89	80	
91	81	
92	82	
93	83	
94	85	

ПОКАЗАЛЦИ

1. ЛИЧНИ ИМЕНА

а) Първобългарски

Βαιανος: πατρίκιος καὶ στρατηγός 83
Βαρσα...(?), ὁ — 52, 1
Βογιαν... 7, 3
Βορης 15, 4
Δριστρος: ἐπὶ Δριστρου κομίτου 46, 5
Ηρατaης: ὁ — ὁ βοηλα καυχανος 47, 26
Ισβουλος: ὁ καυχανος — 13, 10;
  Ισβουλ(ον) τὸν καυχανον 13, 6; 14, 4;
  τὸν Ισβουλον τὸν κυχανων 57, 19 и сл.;
  ὁ Ησβουλος ὁ καυχανος 57, 5
Κρουμεσις: ὁ — ὁ ἄρχον 1 II, 12; 1 II, 9 и сл.
Κρουμος: ὁ ἄρχον ὁ — 2, 35;
  ὁ Κρὸυμος 3b, 3;
  ὁ — ὁ πάπος 13, 2
Κορσης: ὠ — ὁ κοπανος 59, 2
Μαλαμηρ: ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον 58, 2;
  Μαλαμηρ 69, 2 и сл.;
  ὁ Μαλαμιρ 13, 6
Νεγαβον[αη]ς: ὁ ζερα ταρκανος 60, 2
Νεγυν 89
Ομουρταγ 57, 2; 62, 1; 64, 1; 65, 1;
  ὁ Ομ[ου]ρταγ 1 III, 8; 6, 1;
  Ωμουρταγ 59, 1; 60, 1;
  Ωμορταγ 56, 2 и сл. и 29 и сл.; 86;
  Ομυρταγ 61, 1
Περσιανος: ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον ὁ — 14, 2 и сл.
Πουμιρ 89
Σηβην: ζουπανος μέγας 87, 2
Σλαβνας: ὁ — ὁ βαγατουρ βαγαινος 64, 2
Τελερυγ: πατρίκιος 82
Τερβελις: ὁ — ὁ ἄρχον 1 Ic, 14; 81;
  τὸν Τερβελιν 1 Ic, 7
Τζεπα βογοτορ βοηλα κουλουβρος 69, 4 и сл.
Τζυκος, ὁ 43, 6
Τουκος: ὁ — ὁ ηζουργου βουλησ 47, 15 и сл.
Τουρδατζις: ὁ — ὁ κανδίδατος 66, 2–3
Χουμηρ: 84
Χσουνος: ὁ — ὁ ζουπαν ταρκανος 61, 2

Мостичъ чрьгоубылꙗ 71, 1–2
Остро богоін 70

б) Други

’Αλέξανδρος 90
Βαρδάνης, ὁ (στρατηγός) 47, 18
Γρηγορᾶς, ὁ (στρατηγός) 47, 29
’Ηανής (= ’Ιωάννης), ὁ (στρατηγός) 47, 18–19
Θεόδωρος: ἐπὶ Θεόδωρου ολγου τρακανου 46, 4
’Ιουστινιανός: ὁ – ὁ βασιλεύς 1 Ib 9–11
’Ιωάννης: ’Ιωάννη βαγατουρ κανα 85
Κορδύλης, ὁ (στρατηγός) 47, 28
Λεων: ὁ στρατηγὸς ὁ Λέον 47, 10;
  Λέων 4, 1 и 3;
  Λέοντα 4, 4
Μαῦρος: πατρίκιος καὶ ἄρχων 80
Νικηφόρος: Νηκιφ[όρος] 3a, 3
Петъръ: Петрѣ цр̃и 71, 5;
Πέτρος (войник) 89
Συμεών: ἐπὶ – ἐκ Θ(εο)ύ ἀρχ(οντος) Βουλγάρ(ων) 46, 3;
  Сумеонѣ цр̃и 71, 4

2. РОДОВИ И НАРОДНОСТНИ ИМЕНА

а) Първобългарски

...δουαρης, γενεᾶς 62, 8
Ερμηαρης, γενεᾶς 63, 6
Ηρτχιθυηνος: Ηρτχιθυηνω 87
Κουβιαρης, γενεᾶς 60, 7
Κζυριγηρ, τὸ γένος 61, 6
Τακαραρης, γενεᾶς 59, 7

б) Други

Βούλγαροι: τοὺς Βουλγάρους 1 I, 5
Βούλγαρεις: οἱ Βούλγαρις 14, 40–41;
  τοὺς πολοὺς Βούλγαρις 57, 20;
  τοὺς Βούλγαρης 58, 12;
  Βουλγάρων 44, 1; 46, 2 и 3; 80;
  τῶν πολῶν Βουλ(γ)άρον 14, 1–2;
  Βουλγάρον (род. п.) 42, 5;
  Βουργάρ]ων] 46 b, 1;
  Βουργαρῄαν 87, 5–6
  βουλγαριστί 56, 24
Γραικοί: ἡ Γρεκύ 3a, 5 и 8;
  Γρεκούς 1 II, 7;
  ὑ Γρικύ 13, 5;
  τοὺς Γρικούς 3a, 2; 13, 4 и 7;
  τῶν Γρικ(ῶν) 13, 8;
  γρικιστί 57, 25
‘Ρωμαῖοι: τῶν Ρομέον 42, 5;
  βασιλε(ὺς) Ρομέων 81b
  ‘Ρωμαίων 46, 2
Σερμησιάνοι: τῶν Σερμησιάνων 80
Σκλάβοι: Σκλάβον (род. п.) 41, 9 и 11;
  Σκλάβους 57, 10
Σμολεανοι: τοὺς Σμολεανους 14, 9
Φιλιπποπολίται: τοὺς Φιλι(ποπολίτας) 13, 11

Χριστιανοί: οἱ Χριστηανοί 14, 42;
τοὺς Χριστηανούς 14, 40;
τῶν ἐγμαλότον Χριστιανῶν (род. п.) 41, 14

3. ГЕОГРАФСКИ ИМЕНА

Ἀγαθονίκη: Ἀγαθ[ονίκης] 41, 6
Ἀγχιάλος: τὴν Ἀνχηάλον 47, 23
Ἀδριανούπολις: Ἀδρηανούπολην 2, 17 – 18;
ἰς Ἀδριανούπολιν 3a, 10
Αἶμος: [Ἔ]μον ὄρος 41, 8
Ἀρκαδιούπολις: κάστρ[ον] Ἀρκαδι[ουπόλεως] 26
Βαλζηνα: Βαλζηνας (род. п.) 41, 6
Βερόη: Βερόην 41, 12
Βερσινικία: τὴν (Βερσ)ηνικίαν 2, 16 – 17;
[τῆς Βερσ]ινικί[ας] 18
Βιζύη: [κάστρον] Βιζύης 27
Βούκελλον: [κάστρον] Βουκέλ[ου] 30
Βούρδιζον: τοῦ Βουρ(δίζου) τὸ κάστρον 13, 8; 20
Γαρίαλλαι: κάστ[ρον] Γαριάλα[ς] 26
Δάναπρις: τὸν ποταμὸν τὸν Δάναπρην 59, 6
Δανούβις: ἰς τὸν Δανούβην 56, 9;
ἐπὶ τὸν Δανούβιν 56, 19 – 20
Δεβελτὸς: ἰς τὴν Δεβελτόν 2, 14 – 15; 47, 24
Διδυμότειχον: κάστρον Διδυμοτύχου 21
Δουλτρουηνοι: Δουλτροηνους 47, 13
Θεοδοσιούπολις: κάστρον Θεοδοσπόλεων 24
Θεοδωρούπολις: κάστρον Θεοδορουπόλεως 23
Θεσσαλονίκη: ἰς Θεσα[λο]νίκιν 1 Ic, 11
Κισσιναι: τ]ὰ[ς] Κισινας 1 Ic, 12
Κωνστάντια: τὴν Κονσταντήαν 2, 10;
ἰς Κονστάντιαν 41, 7
Μακρὴ λιβάδα: ἰς Μακρὶν λιβάδο[ν] 41, 7
Μαρκέλλαι: ἰς Μαρκ[έλαν 3a, 2
Μεσημβρία: [κάστρον] Μεση[μβρίας] 29
[Στ?]ουδίου, [κάστρον] 37
. . . ουδρ . . . , [κάστρον] 39
Πλισκα: ἰς τῖς Πλσκας τὸν κάνπον 57, 5
Πρόβατον: τοῦ Προβάτου τὸ κάστρον 13, 7
Ῥαιδεστόν: κάστρον Ρεδεστοῦ 22
Ρανουλη: τὴν Ρανουλην 47, 25 – 26
Ῥωμανία: Ρομανήα 90
Σερδική: τὴν Σερδηκήν 2, 13 – 14
Σέρραι: πόλεμος τῆς Σέρας 16
Σκουτάριον: κάστρον Σκουταρ[ίου] 31
Σωζόπολις: κά[στρον] Σωζοπό[λεως] 28; 47, 24 – 25
Τήσα: ἰς τὴν Τήσαν τὸν ποταμόν 60, 6
Τουτζα, ἡ – 57, 19;
ἰς τὶν Τουτζαν 57, 8 и 12;
[π]όλεμος [τ]ῆς Του[τζας 17
Φιλιππούπολις: ἰς Φιλιπόπολιν 13, 9

4. ПЪРВОБЪЛГАРСКИ ТИТЛИ И ДУМИ

αλχαση κυπε 53, 8
ANZI 89, 1
ΑΞΟΕ 89, 4; 89 c, 2 – 3; 90, 4
βαγαινος: τοὺς . . . βαγαινους 58, 14;
ὁ βαγατουρ βαγαιν[ος] 64, 2 – 3;
βαγατουρ βαγαινου 48, 1;

βηρη βαγαηνου 50, 4;
ητζηργου βαγαηνου 50, 1–2;
σετητ βαγαηνου 49, 1;
υκ βαγαηνου 50, 3–4
βαγατουρ: ὁ βαγατουρ βαγαιν[ος] 64, 2–3;
βαγατουρ βαγαινου 49, 1;
βαγατουρ κανα 85, 2–3;
[βα]γατουρ κ... 9, 2;
βογοτορ βοηλα κουλουβρος 69, 5
βαρσα..., ὁ – (**име или част от сложна титла**) 52, 1
βηρη βαγαηνου 50, 4
βοιλας: ὁ παλεὸς...βοηλας 58, 4–5;
τοὺς βοιλαδας 58, 13–14;
ὁ βοηλα καυχανος 47, 27–28;
βογοτορ βοηλα κουλουβρος 69, 5;
ὁ ηζουργου βουληα 47, 16;
τὸν ητζιργου βοιλαν 14, 6;
ητζηργωυ βωυλε 53, 1;
τὸν κανα βοιλα κολοβρον 14, 7;
υκ βοηλα (**род. п.**) 50, 1;
βουληα **вж.** βοιλας
βωυλε **вж.** βοιλας
βρει..., ὁ – 52, 2
ΓΙΛΣ 89, 4
ελεμ: ὁ κερὸς...βουλγαριστὶ σιγορ ελεμ 57, 24
εστρυγην κυπε 53, 8;
εστρωγην κυπε 53, 4
ZENTϒ или ZENϒT 89c, 1
ZEPA 89, 2
ζερα ταρκανος 60, 2
...ζη κουπεσι 54, 5
ζητκο: ζη[τκ]ο μηρος 50, 3;
ζητκω ητζηργωυ βωυλε 53, 1
ζητκω, **вж.** ζητκο
ζουπαν: ζουπανος 63, 3;
ζουπανος μέγας 87, 3–4;
ὁ ζουπαν ταρκανος 61, 2;
τωυρτωυνα (πηλε) ζωπαν 53, 6–7
ζωπαν, **вж.** ζουπαν
ιτζιργου: ητζιργου βαγαηνου 50, 1–2;
ητζιργου βοιλαν 11, 6;
ητζηργωυ βωυλε 53, 1–2;
η]τζηργου... 6, 7;
ὁ ηζουργου βουληα 47, 15–16;
ὁ ιζουργου κολοβρος 65, 2–3
κανα: κανα συβιγι 57, 1; 61, 1; 64, 1; 65, 1;
κα(ν)α συβιγη 56, 1–2;
κα<ν>α συβιγη 56, 30;
κανα συβηγη 58, 1; 59, 1; 60, 1;
κανε 54, 3;
κανε συβυγη 69, 1; cane subηγι: 83
βαγατουρ κανα 85, 2–3;
τὸν κανα βοιλα κολοβρον 14, 7–8
καυχανος: ὁ καυχανος 14, 8; 58, 6;
ὁ καυχα<χα>νος 13, 10;
κ]αυχαν[ος 8, 1;
τὸν καυχανον 13, 6; 14–5;
τὸν καυχανων 58, 20–21;
ὁ βοηλα καυχανος 47, 27–28;

κολοβρος: ὁ κολοβρος 65, 2;
[ὁ ι]ζουργου κολοβρος 65, 2−3;
βογοτορ βοηλα κουλουβρος 69, 7;
τὸν κανα βοιλα κολοβρον 14, 7−8
κοπανος 59, 2
κουπεσι, вж. κυπε
κυπε: αλχαση κυπε 53, 9−10;
εστρυγην κυπε 53, 8;
εστρωγην κυπε 53, 4−5;
χωυμσχη κυπε 53, 3;
κουπεσι 54, 4−5
μηρος: ζη[τκ]ο μηρου 50, 3
ολγου τρακανου 46, 4
...ΟΣΧ κουπεσι 54, 6
ΟΧΣΙ 87a, 1; 91, 1
πηλε: τωυρτωυνα πηλε ζωπαν 53, 7
σαρακτον: (или -ος) τὸ ἀρηστερὸν μέρος τοῦ σαρακτου μου 47, 22
σετητ βαγαηνου 49, 1
σιγορ: ὁ κερὸς ... βουλγαριστὶ σιγορ ελεμ 57, 24
συβιγι (винаги κανα συβιγι): συβιγι 57, 1; 61, 1; 64, 1; 65, 1;
συβιγη 56, 1−2 и 30;
συβηγη 58, 1; 59, 1; 60, 1;
συβυγη 69, 1−2
ταγγρα: ...ν Ταγγραν 6, 5−6
ταρκανος: ὁ ζερα ταρκανος 60, 2−3;
ὁ ζουπαν ταρκανος 61, 2−3;
ολγου τρακανου (род. п.) 46, 4;
ταρκανος 67, 2−3
ΤΖΙΤΜΑ (?) 89a, 2−3
τωυλσχη 53, 3−4; 5−6 и 9
τωυρτωυνα (πηλε) ζωπαν 53, 6−7
υκ: υκ βοιλα (род. п.) 50, 1;
υκ βαγαηνου 50, 3−4
ΥΤΖΙ 89, 3
χλωυβρην 53, 10
χωυμσχη κυπε 53, 2−3
БОΓОIN 70
чрьгоубылѩ 71, 2−3
чрьгоубыльство 71, 8−9

5. ГРЪЦКИ И СТАРОБЪЛГАРСКИ ДУМИ

а) Гръцки

ἀγαθός: πολὰ ἀγαθὰ ἐπύισαν 14, 41
ἀγαλλιάομαι: ἀγαλιόμενος ζίσιν 57, 22
ἀγγελία: ἀνγελία 41, 2
ἀδελφός: ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ 2, 5; ὁ ἀδελ[φός] 43, 7; τὸν ἀδελφόν μου 47, 9; [τὸ]ν ἀδελ[φόν] 3c, 1
αἰχμάλωτος: τῶν ἐγμαλότον Χριστιανῶν (род. п.) 41, 13
ἀλήθεια: ἤ τις τὴν ἀλήθηαν γυρεύη 14, 37
ἀληθινός: ἀλιθινοῦ θεοῦ 43, 10
ἀλλά 14, 43
ἄλλος: ἄλος γενᾶτε 56, 25
ἀνάβρυτον, τὸ 58, 7
ἀνάμεσα с род. п.: ἀνάμεσα τῶν δύο ὕκο(ν) 56, 10
ἄνθρωπος: ὁ ἄνθροπος ... ἀποθνίσκι 56, 24; τοὺς ἀνθρόπους 5, 2; θρεπτὸς ἄνθροπος 59, 3; 60, 3; 61, 3; 63, 3; 64, 3; 65, 3; 66, 4−5; 67, 3; 69, 11

ἀνοικοδομέω: ἀνυκο[δόμησεν] 55, 2–3
ἀντί: ψυχὶν ἀντὶ ψυχῖς 41, 15
ἀξιόω: ὁ Θεὸς ἀξήοσι 57, 17; 56, 30–31; 58, 16
ἅπας: ἅπασ(αν) φύμ(ην) ἐπύισ(εν) 13, 9
ἀπέρχομαι: ἀπῆλθεν 2, 37; ἀπῖλθεν 1 Ic, 8; 3b, 3; [ἀπῖλ]θαν 1 Ic, 12;
ἀπελθὸν ἧς τὸ φουσέτον 59, 4; 60, 4; 62, 5
ἀπό с род. п.: ἔτους ἀπὸ κτ(ίσεως) κ(όσμου) 46, 1; с вин. п.: ἀπὸ Βερόην 47, 12; ἀπὸ τὶν αὐτὴν μέσην 56, 16
ἀποδίδωμι: ὁ Θ(εὸ)ς ἀποδόσι 43, 5
ἀποθνήσκω: ὁ ἄνθροπος... ἀποθνίσκι 56, 25; ἀπέθανεν 3c, 2; 63, 5; 64, 5; 67, 4–5; 69, 13–14; 61, 4; 62, 6; 65, 5; 66, 6–7
ἀποστέλλω: ἀπέστηλεν 1 III 9; ἀπέστιλεν 14, 3; 41, 2
ἀποφεύγω: ἐὰν ἀποφύγι στρατηγός 41, 12
ἀριστερός: τὸ ἀρηστερὸν μέρος 47, 21
ἀρχαῖος: τὴν αὐλίν μου τὴν ἀρχέαν 56, 18; ἀ]ρχε͂ον ἦτο 55, 2; τὸ ἀρχε͂ον καλὰ ἔζουν (нар.) 13, 5
ἄρχω: ἤρχισαν 1 II, 11
ἄρχων: ὁ ἄρχον 1 I, 14 и II, 5; 7; 10; 12; 1 III, 8; 2, 1 и др.; τοῦ ἄρχοντος 56, 29; 69, 9–10; τὸν ἄρχοντα 13, 11; 1 II, 9 и 10; 42, 6; 58, 9–10; ἄ]ρχοντ[... 7, 4; ἐκ Θεοῦ ἄρχον 13, 1; 57, 4; ὁ ἐκ Θεοῦ ἄρχον 14, 2; 58, 16–17; ἐκ Θεοῦ ἄρχοντος 46, 3; τὸν ἐκ Θεοῦ ἄρχοντα 57, 16; 58, 16–17; τὸ(ν) ἄρχ(ον)τα τὸ(ν) ὑπέρφυμ(ον) 13, 11
ἀσθενέω: ἀσθε]νησας 63, 4–5; 69, 12–13; 64, 4–5
αὐλή: τὴν αὐλί(ν) μου τὴν ἀρχέα(ν) 56, 17
αὔλιον: ἐπύισεν αὔλιν 57, 7
αὔξω: πολ(ὰ) αὔ(ξ)ι τ[ὰ ἔτη 82
αὐτός: αὐτὸς ὁ γέρον ὁ βασηλεύ[ς 2, 29–30; αὐτοῦ 1 Ic, 13; 2, 4 и 5–6; 3a, 4; 3b, 2; 43, 3; 47, 11–12 и др.; σὺν τῷ...δεδομένω αὐτῷ ἔθνει 15, 8–9; αὐτόν 2, 7; 9 и 34; 3a, 8; 14, 5; 56, 8–9; τὸν πυίσαντα αὐτὸ 56, 28; ἰς αὐτὸ τὸ αὔλιν 57, 13; τὸ δὲ αὐτὸ τουβίν 56, 21; ἀπὸ τὶν αὐτὴν μέσιν 56, 16; του = αὐτοῦ 47, 30; τὶν δύναμίν του 57, 9; τὰ λορήκηα το͂ν (= αὐτῶν) 51, 9
ἀφίημι: ἄφηκαν 2, 22–23, ἵνα ἀφῆ 4, 5
βασιλεύς: ὁ βασιλεύς 1 Ib, 11–12; 1 II, 9; ὁ βασιλεὺς ὁ ... 3c, 3; βασιλεύς 80; 82; τὸν βασιλέα 57, 18; τὸν βασιλέαν 1 Ic, 15; 42, 8; ὁ γέρον ὁ βασηλεύ[ς 2, 30; τὸν ρινοκοπιμένον τὸν [β]ασιλέαν 1 Ic, 8–9;
βοηθέω: Κ(ύρι)ε βοήθη 85; 87; Θεοτόκε βοήθει 81; 83; 84; Χρίστε βοήθει 82;
βοή[θη]σο[ν 1 III, 10;
ἐβοήθισεν μ[ε 1 II, 8
βουπάλια 41, 15
γενεά: ἦτω (ἦτο и ἦτον) δὲ γενεᾶς 59, 7; 60, 7; 62, 7; 63, 5–6
γεννάω: ἄλος γενᾶτε 56, 26; ἐγενίθιν 57, 3
γένος: ἦτον δὲ τὸ γένος 61, 5
γέρων: ὁ γέρον ὁ βασηλεύ[ς 2, 30
γέφυρα: ἐπύισεν γέφυ[ραν] ἰς τὶν Τουτζαν 57, 11
γεφύριον: πολὰ γεφύ[ρια] 41, 6
γῆ: μετρίσα(ν)τες τὶν γῖν 56, 23; 57, 3
γίγνομαι: ἐγένετο 60, 4; ἐγένετον 41, 10; ἐγένετω 59, 3–4; γέγονεν 41, 8

γίνομαι: γηνόμενος 56, 4
γράμμα: ἐπύισα τὰ γράματα ταῦτα 56, 23
γρύψ 3а, 3
γυρεύω: τὴν ἐλήθηαν γυρεύη 14, 37–38
δακτύλιον: τοῦτα τὰ δακτύλια 88
δέ (винаги без μέν)
δεξιός: τὸ δεξηὸν μέ[ρος] 47, 17
διά: δ[ιὰ πά]κτα 1 Ic, 14; δ[ηὰ] τὸ δεξηὸν μέ[ρος 47, 16; δηὰ τὸ ἀρηστερὸν μέρος 47, 20
διαμένω: ἵ]να διαμίνουσιν οὗτος 42, 7
διανέμω: διανέ]μον τὰ χρυσά 1 II, 10–11
δίδωμι: διδõ (= διδῶ) 1 II, 8; δίδει 88; διδοῦμεν 1 II 9; ἐδίδ[ουν 1 II, 8; ἔδοκα 12, 3; ἔδοκεν 1 Ic, 15; 1 II, 4 и 12; 55, 4; 58, 8; 11 и 15; δόσας 14, 5; τῶ ἐκ θεοῦ δεδομένω... ἔθνει 15, 7 и сл.
δοῦλος: τῶ [σῶ] δούλω 82; 84; 85
δύναμις: μ[ετίγαγεν] τὶν δύναμίν του [ἰς τοὺς] Γρικούς 57, 9
δυνατός: πολὰ δυ(ν)ατός 89; δυνατόν 90
δύο 56, 11; 57, 16
ἐάν: ἐὰν ἀποφύγι στρατηγός 41, 17; ἐὰν ἔξα... 41, 16 ἐὰν... 44, 2
ἐγώ: μου 1 Ic, 10; 4, 5; 13, 2 и 8; 47, 9 и 22; 56, 8; 59, 3; ἐμ[έ 1 Ic, 18; μέ 1 III, 10; ἡμõν 2, 29; ἡμᾶς 13, 9
ἔθνος: σὺν τῶ ἐκ θεοῦ δεδομένω... ἔθνει 15, 9
εἴ τις (= ὅστις): ἥ της 14, 37 и 38; ἥ τι 1 II, 8
εἰμί: ἐστίν 41, 4; 56, 22; 57, 4; ἐστήν 47, 26; 56, 29; ἐσστήν 47, 14; ἰσίν (= εἰσίν) 51, 9 56, 18 и 20; ἰσήν 56, 20; ἠσίν 51, 9; ἦν (= ἐστί) 47, 11; ἦν (= εἰσί) 48, 2; ἦτο (= ἦν) 6, 3–4; 12, 2; 55, 2; 56, 23; 60, 6; 62, 7; ἦτω 59, 7; ἶτο 57, 23; ἦτον 63, 4; 69, 8 и 11; ἶτον 61, 4; 64, 4; 65, 4; ἶσαν (= ἦσαν) 89; τõν Σκλάβον τõν ὄντον ὑπὸ τ[ὸ]ν βασιλέαν 41, 9
εἰρήνη: ἰρίνην λ' ἐτ(õν) πυίσας 13, 4; ἰ[ρίνιν ἐπυίσαντο λ' ἐτ(õν) 41, 3
εἰς = ἰς = ἠς
εἷς: ἕνα 1 Ic, 13
εἰσάγω: ἠσήγαγεν 55, 3
εἰσέρχομαι: ἰσῖλθεν 3а, 3
ἐκ: ἐκ τοῦ... 1 II, 12; ἐκ Θεοῦ ἄρχον, вж. ἄρχων
ἑκατόν: ζίσιν ἔτι ἑκατόν 57, 23; 58, 18–19
ἐκεῖ: ἕος ἐκῖ γέγονεν ἱ ὁροθεσία 41, 8
ἐν с вин. п. ἐν τ(οὺς) χάρτας 43, 13
ἐνορία: περὶ τῖς ἐνορίας 41, 4
ἐξέρχομαι: ἐξῆλθεν 2, 7–8; 27–28; 33
ἐξουσία: σετητ βαγαηνου ἐξουσία λορίκια 49, 1
ἐπαίρω: ἐπῆρεν ὅλα 2, 31
ἐπάνω: ἐ[πάνο τõν] στύλον ἔστισεν λέον[τας 57, 14
ἐπάρχω: μετὰ τ(ὸν) κυχανον Ισβουλ(ον) ἐπάρ[χον 13, 6
ἐπέχω: τοὺς πολοὺς Βούλγαρις ἐπέχον[τα] 57, 20
ἐπί: ἐπὴ (αὐτὸν) 2, 34; ἐπὶ τοὺς Σμολεανους 14, 9; ἐπὶ Πε[ραμόκαστ]ελιν 41, 4; с род. п. 46, 3 и сл.;
ἐπιστρέφω: ἐπιστρεύσι αὐτοὺς ἰς... 41, 12
ἐπιχειρέω: ἐπιχίρισεν 1 Ib, 14
ἔργον: ἶβρεν τὰ (ἔρ)γα τοῦτα 13, 3
ἐρημόω: τόπους κὲ κάστρα ἐρήμοσεν 2, 10; ἐρήμ(ο)σα

2, 38; ὑ Γρικὺ ἐρήμοσαν τὰ [χορία 13, 5; τὰ χορ(ί)α τõν Γρικõν ἐ[ρημοσεν 13, 8
ἔρχομαι: ἶλθ(εν) ἰς τοὺς Γρικούς 13, 7; ἶλθ(εν) ἰς Φιλιπόπολ[ιν 13, 9
ἔσχατος: ὁ ἔσχατον γηνομένος 56, 26
ἔσω: ἀπέθανεν ἔσο 65, 5; 66, 6–7
ἔσωθεν: ἔσοθεν τõν κάστρον 41, 16
ἕτοιμος: ἕτυμα τὰ κάστρα 2, 19
ἔτος: [κατ' ἔ]τος 1 II, 8 и 9; ἔτους 15, 10; 46, 1; ἔτη 44, 1; 56, 31; 57, 23; ἔτι 58, 18; ἐτ(ῶν) 7, 2; 13, 4; 41, 3
εὑρίσκω: ἴβρεν 13, 3
ἐχθρός: τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ ὑποτάσοντα 57, 21
ἔχω: ἔχιν (?) 1 Ia, 2; ἔχι 52, 5; ἔχουν = ἔχουσι 51, 7
ἕως: ἕος ἐκῖ 41, 8; ἕος τὴν αὐλίν 56, 17; ἕος τρέχι ἡ Τουτζα κὲ ἕος... 57, 18–19
ζάω: καλὰ ἔζουν (= ἔζων) 13, 5; ἐζοῦμεν = ἐζῶμεν 4, 2; καλὰ ἔζισεν μετὰ τοὺς Γρικοὺς 13, 4; καλὰ ζõν 56, 25; ζῖσε (= ζῆσαι) ἔτη ρ' 56, 31; ζίσιν ἔτι ἐκατόν 57, 17
θάλασσα: ἰς τὶν θάλασαν 3b, 4
θεῖος: ὑ θῖυ μου ἰς Θεσα[λο]νίκιν 1 Ic, 10
θεός: ὁ θεός 2, 9 и 22; 3a, 6; 14, 38; 39 и 43; 43, 5; 56, 30 и др. – ηκὸς ὁ θεός 3a, 7; [μετὰ τὶν παρουσί]αν ἀλιθινοῦ θ[εοῦ] 43, 10; ἐκ Θεοῦ 1 III, 7; μήτηρ θεοῦ 80
θεωρέω: ὁ θεὸς θεορῖ 14, 38; 39 и 43; ταῦτα θεορõν ὑπομνήσκετεν τὸν πυίσαντα αὐτό 56, 27
θρεπτός винаги с ἄνθρωπος, вж. там
θυσία: [ἐπύισ]εν [θ]υσίαν 3b, 4; 6, 5
ἵνα: ἦνα 2, 37; 47, 5; ἵνα 4, 5; ἦνα ἐστίν 41, 4; ἦνα ἦν ὑποκάτο αὐτοῦ 47, 11 [ἵ]να διαμίνουσιν οὗτος 42, 7; ἵνα ὁ ἔσχατον ηνόμενος ταῦτα θεορõν ὑπομνήσκετε τὸν πυίσαντα αὐτό 56, 26
ἰνδικτιών: ἶτο δὲ ὁ κερὸς... γρικιστὶ ἰνδικτιõνος ιε' 57, 25; ἰνδικτιῶνος ζ' 46, 1
ἵστημι: ἔστισεν 56, 13 и 15; ἐστάθην ἰς 3a, 9
ἰσχυρόω: ἠσχύροσεν 55, 1
καί = κέ passim; адверсативно κὲ ὑ Γρικὺ ἐρήμοσαν τὰ χορία 13, 5; концесивно ὁ ἄνθροπος κὲ καλὰ ζõν ἀποθνίσκι 56, 24
καιρός: ὁ κερός, ὅταν ἐκτίστιν 57, 23
καῖσαρ: 81
καίω: ἔκ(α)ψ(εν τὰ) χορήα 2, 29
κακῖνος = καὶ ἐκεῖνος 3a, 1
καλοπατέω 57, 18
καλός: наречие καλά 1 Ic, 18; 13, 4 и 5; 56, 25
κάμπος: ἰς τῖς Πλσκας τὸν κάνπον μένοντα 57, 6
κανδίδατος: ὁ Τουρδατζις ὁ κανδίδατος 66, 3–4
κασίδιον: κασίδια 48, 3; 49, 2
κάστρον 13, 7 и 8; 20; №21–26; 32; κάστρα 2, 20 и 21–22; 5, 4; κάσστρα 2, 11; ἔσοθεν τõν κάστρον 41, 16
κατά: κατ' ἔτος 1 II, 8 и 9
καταμετρέω: καταμετρήσας 56, 13–14
κάτω: κάτου 47, 29; ὁ κάτου τόπος 2, 25
κεφάλαιον: β' κεφάλε(ον) 41, 5; τὸ α' τõν... ια' κεφαλέον (род. п.) 41, 4
κεφαλή: ἐστὴν κεφαλὴ ὁ Ηρατακης 47, 26
κομίτης = κόμης: κομίτου 46, 5; κομίτον (род. п.) 41, 14
κόσμος, вж. κτίσις
κρατέω: [κρατι]θέντον (род. п. мн.) 41, 13; [κρατι-]θέντον ἔσοθεν τõν κάστρον 41, 15

κτίζω: ὅταν ἐκτίστιν 57, 24
κτίσις: ἔτου[ς ἀ]πὸ κτ(ίσεως) κ(όσμου) 46, 1; 43, 11
κύριος: Κ(ύρι)ε βοήθη 85; 86, 1
κώμη: τῶν κομῶ[ν] 42, 3
λαμβάνω: κάστρα [ἔ]λαβεν 2, 21; ἔλαβεν 5, 5
λαός: [πτο]χοῦ λαοῦ 41, 15; λαόν 2, 28; 13, 7; λαών (вин. п.) 55, 7
λέων: ἔστισεν λέον[τας] δύο 57, 15
ληθαργέω: ὁ ἀδελφὸς αὐ[τ]οῦ οὐκ ἐληθάρ[γ]ησεν αὐτόν 2, 6–7; ὁ κά[τ]ου τόπος (οὐκ) ληθάργησεν τὸν τόπον τοῦτον 2, 24–25
λησμονέω: τοὺς ὅρκους ἐλησμόνησεν 2, 32–33; ἐλησμόνησαν 14, 42–43; λισμον[ίοι] 43, 4
λίμνη: τούτι ἡ λίμνι 1 II, 14
λοιπός: τὰ δὲ λυπὰ κ[άσ]τρα 2, 21; [λ]υπῶν Σκλάβον (род. п. мн.) 41, 11
λύω: τὰς συνθήκας ἔλυσαν 1 II, 16; ἔλυσαν 1 III, 7
λωρίκιον: λορίκια 49, 2; λορήκηα 50, 1; 51, 1–9; λοράκηα 48, 2
μέ, вж. μετά
μέγας: ζουπανος μέγας 86, 3–4; μεγάλα ξένηα 58, 15
μένω: ἰς τὸν παλεὸν ὗκον αὐτοῦ μένο(ν) 56, 6; ἰς τῖς Πλσκας τὸν κάνπον μένοντα 57, 7
μέρος: [τ]ὸ ἀρηστερὸν μέρ[ο]ς τοῦ σαρακτου μου 47, 21; τὸ δεξηὸν μέ[ρος 47, 12; [τὸ παρ]άλιον μέρος 41, 12
μέση: ἰς τὶν μέσιν 56, 14; ἀπὸ τὶν αὐτὴ(ν) μέσην 56, 16
μέσον с род. п.: μέσον τῶν β' ... 41, 5; μέσον Βαλζηνας κὲ Ἀγαθονίκης 41, 6
μετά с вин. п.: μετ'ἐμέ 1 Ic, 18; μετὰ τοὺς Γρικούς 13, 4; μετ(ὰ) τ(ὸν) καυχανον 13, 6, също р. 2, 7 и 11; μετὰ = μέ : μὲ τὸν πόδα 57, 17; μὲ Ἀλέξανδρον 90
μετάγω: με[τίγαγεν] τὶν δύναμιν 57, 8
μετονομάζω: Βορης ὁ μετονομασθεὶς Μιχαήλ 15, 4
μετρέω: μετρίσα(ν)τες τὶν γῖν 56, 22–23
μή = μὶ: σορευ[θῶσι] 3a, 2; Σκλάβον τῶν μὶ ὑποκεμένον 41, 11; μὶ Τ... 42, 8
μνημόσυνον: ἧς μνη[μόσυ]νον 69, 17–18
μυριάς: ὀργηὲ μυριάδες β' 56, 19 и 20–21
νικάω: [ἐν]ήκισ[ε]ν 1 Ic, 18; [ἐν]ίκισ[ε]ν 3b, 2; νικῶν 3a, 1
ξένιον: ἔδοκεν μεγάλα ξένια 58, 16
ὁ: ἡ = οἱ 3a, 5; ἱ = οἱ 3a, 8; ὑ = οἱ 1 Ic, 10; 13, 5; 47, 19
οἶκος: ἰς τὸν παλεὸν ὗκο(ν) 56, 5 (= τὴν αὐλί(ν)... τὴν ἀρχέαν, ред 17); ἐπύησεν ὑπέρφυμον ὗκο(ν) 56, 8; ἀνάμεσα τῶν δύο ὗκο(ν) (род. п.) 56, 11
ὅλος: τὸν ὅλον λαόν 2, 28; ἐπῆρεν ὅλα 2, 32
ὀμνύω: ὅμοσσαν τὰ... 43, 12
ὁμοῦ 48, 2; 49, 2 и 3
ὄνειος (?): τοῦ ὠνίου 9, 1
ὄνομα: 1 II, 17; 4, 3; τὸ ὄνομα 43, 8; τὸ δὲ ὄνομα τοῦ ἄρχοντός ἐστην 56, 28–29
ὀπίσω: ὀπίσσω 5, 3
ὅπου: ὅπου ἐ[ξ]ῆλθεν 2, 27; ἰς τὶν γῖν, ὅπου ἐγενίθιν 57, 3
ὀργυιά: ὀργηέ = ὀργυιαί 56, 18; ὀργιές = ὀργυιές 56, 20
ὅρκος: τοὺς ὅρκους ἐλησμόνησεν 2, 32
ὁροθεσία: ἕος ἐκῖ γέγονεν ἱ ὁροθεσία 41, 8
ὅρος: ὅρος Ῥωμαίων κ(αὶ) Βουλγάρων 46, 2
ὄρος: [Ἔμον ὄρος 41, 8
ὅταν с indic. aoristi: ὅταν ἐκτίστιν 57, 24
ὅτε: ὅτε ἐγένετο ὁ π[όλεμος] 41, 10
οὐκ: οὐκ ἐπίστε(υ)σαν 1 Ic, 10: οὐκ ἐληθάργησεν 2, 6
οὗτος: τὸν τόπον τοῦτον 2, 27; τούτι ἡ λίμνι 1 II, 14; τὸ ἀνάβρυτον τοῦτο 58, 8; τοῦτα ἔτυμα τὰ κάστρα 2, 17; τὰ (ἔρ)γα τοῦτα 13, 3; τοῦτα τὰ δακτύλια 88; ταῦτα θεορῶν 56, 27; ταῦτα κάστρα 5, 4; τὰ γράματα ταῦτα 56, 24

οὕτως: [ἵ]να διαμίνουσιν οὕτος 42, 7
πάκτον: πάκτα 1 Ib, 13–14; δ[ιὰ πά]κτα 1 Ic, 14
παλαιός: ἱς τὸν παλεὸν ὕκον 56, 4; ὁ παλεὸς αὐτοῦ βοηλας 58, 3–4
πάλιν: κ(ὲ) πάλιν ἐσορεύ[θισαν] 3a, 5
πάμφημος: τὸ δὲ αὐτὸ τουβί(ν) ἐστιν πάνφυμο(ν) 56, 22; ἀνάμεσα τõν δύο ὕκο(ν) τõν πανφύμον 56, 12–13
πάππος: ὁ Κρουμος ὁ πάπος μου 13, 2
παρακαλέω: τὸν ἄρχοντο[ν παρ]εκάλεσε[ν] 1 II, 10
παράλιος: [παρ]άλιον μέρος 41, 12
παράλληλος: τ(οὺς) χάρτα[ς τοὺς π]αραλί[λους?] 43, 14
παρουσία: [μετὰ τὶν παρουσί]αν ἀλιθινοῦ θ[εοῦ] 43, 10
πατήρ: 13, 3
πατρίκιος: 80; 82; 83
περί 45a, 2
πικρία: ἐκ πικρίας 3a, 4
πίνω: ἔδοκεν τοὺς Βούλγαρης φαγῆ[ν] κὲ πῖν 58, 13
πιστεύω: τὸν [β]ασιλέαν οὐκ ἐπίστευσαν ὑ θῖυ μου 1 Ic, 10
πνίγω: ἐπνήγην ἡς τὸν ποταμόν 59, 5; 60, 5
ποιέω: ἐπόησα 47, 8; ἐπύισα 56, 14–15 и 23; ἐπύισες 1 II, 14; ἐπύησεν 56, 7; ἐπύισεν 3a, 6 и 7 и др., ἐπύισαν 14, 41; ποίσας 1 Ib, 12 πυίσας 13, 4; τὸν πυίσαντα αὐτό 56, 28
πολεμάρχης: τοὺς πολεμάρχας 3a, 11
πολεμέω: πρὸς [τ]ὸ πολ(εμῆσε) 2, 35
πόλεμος: πόλεμος τῆς Σέρας 16; [π]όλεμος 17; 19; ὁ π[όλεμος] 41, 10; ἡς τὸν πόλεμον 62, 6
πολλάκις: πολάκις ἔδοχεν 58, 10
πολύς: πολὰ ἀγαθά 14, 41; πολὰ γεφύ[ρια] 41, 6 τοὺς πολοὺς Βούλγαρις 57, 20; [τõ]ν πολῶν Βου(λ)γάρον [ὁ] ἐκ Θεοῦ ἄρχον 14, 1; πολὰ δυ(ν)ατός 89
ποταμός: ἡς τὸν ποταμὸν τὸν Δάναπρην 59, 5–6; ἱς τὴ[ν] Τήσαν τὸν ποταμόν 60, 5
πούς: μὲ τὸν πόδα 57, 17
πρός: πρὸς τὸ πολ(εμῆσε?) 2, 35; πρὸς τοὺς Φιλι(ποπολίτας) 13, 11
πρῶτος: ἐσστὴν πρõτος ὁ Τουκος ὁ η[ζ]ουργου βουληα δ[ηὰ] τὸ δεξηὸν μέ[ρος] 47, 15
πτωχός: [πτο]χοῦ λαοῦ 41, 15
ῥινοκοπέω: τὸν ρινοκοπιμένον τὸν [β]ασιλέαν 1 Ic, 8
σαλμάτιον: σαλμά[τηα] 51, 7–8
σός: τῶ [σῶ] δούλω 85
σπαθάριος: σπαθαρίον (род. п.) 41, 14
σταθερός: σταθερ[άς] 42, 4
στρατηγός: ὁ στρατηγός 47, 10; 83; στρατηγύ 47, 19 и 30; ἐὰν ἀποφύγι στρατηγός 41, 12
στρατιώτης: σρατηõτες 1 II, 6
στῦλος: στύλους τεσάρις 57, 14; ἐ[πάνο τõν] στύλον 57, 15
σύ: PA σου ἤ τη ἐδίδ[ουν] 1 II, 8
σύν: σὺν τῶ... ἔθνει 15, 6
συνθήκη: [τὰς συνθή]κας ἔλυσαν 1 II, 16
συντυχία: συντυχία(ν) ἐπύ[ισεν μ]ετὰ τὸ(ν) ἄρχ(ον)τα τὸ(ν) ὑπέρφυμ(ον) πρὸς τοὺς Φιλι(ποπολίτας) 13, 10
σωρεύω: μὶ σορευ[θõσι] 3a, 4; ἐσορεύ[θισαν] 3a, 5
τάγμα 8, 3
τάδε: τόπους κὲ κάστρα ἐρήμοσεν τάδε 2, 12
τέσσαρες: τέσάρις (= τεσσάρεις) 57, 14
τεχναίως: τεχνέος ἐπύισεν γέφυ[ραν] 57, 11
τόπος: ὁ κάτου τόπος 2, 25; τὸν τόπον τοῦτον 2, 26; τόπους 2, 10
τότε: 1 II, 16; 13, 10

τοῦμβα: ἐπύισα τοῦμβαν 56, 15; ἀπὸ τὶν αὐτὴ(ν) μέσιν τῆς
τούμβας 56, 17
τουμβίον: τὰ δὲ αὐτὸ τουβί(ν) ἐστιν πάνφυμο(ν) 56, 21
τουρμάρχης: τρομάρχον = τουρμάρχων 41, 14
τρέφω: ἐτράφιν 1 III, 4
τρέχω: [τρέ]χι ἡ Τουτζα 57, 18–19
τρώγω: ἔδοχεν τοὺς Βούλγαρης φαγῆ[ν] κὲ πῖν 58, 12
ὑπαντάω: ἰπίντισαν αὐτὸν ἰ Γρ[εκύ] 3a, 8
ὑπέρφημος: τὸ(ν) ἄρχ(ον)τα τὸ(ν) ὑπέρφυμ(ον) 13, 11;
ὑπέρφυμον ὗκο(ν) 56, 7–8
ὑπό: ὑπὸ τ[ὸ]ν β[ασιλέαν] 41, 9; ὑπὸ τὸν ἄρχοντ[αν] 42, 6
ὑποκάτω: ἧνα ἧν ὑποκάτο αὐτοῦ 47, 11; ὑ στρατηγὺ ὑπ[ο]κάτου αὐτοῦ 47, 19–20; ὑποκάτο
του στρατηγύ 47, 29
ὑπόκειμαι: Σκλάβον τῶν μὶ ὑποκιμένον (род. п.) 41, 11
ὑπομιμνήσκω: ὑπομνήσκετε τὸν πυίσαντα αὐτό 56, 27–28
ὑποτάσσω: τοὺς ἐχθροὺς ὑποτάσοντα 57, 21
φαλακρός: ὁ γέρον ὁ βασηλεὺ[ς] ὁ φαραχλός 2, 30
φεύγω: ἔφυγαν 2, 24; 13, 10
φήμη: ἅπασ(αν) φύμ(ην) ἐπύισ(εν) 13, 9
φθάνω: ὁς ἐφθάστισαν 41, 10
φόβος: τὰ δὲ λυπὰ κ[άσ]τρα ἔδοκεν ὁ θε[ὸ]ς φόβον 2, 23
φοσάτον: ἀπέθανεν ἰς τὸ φοσάτον 61, 5; ἀπελθὸν ἧς τὸ φουσάτον 59, 4–5; 60, 5; 62, 5–6;
δόσας αὐτὸν φοσάτα 14, 5; τῶν φοσάτων 3b, 2
χαίρω: χέροντα κὲ ἀγαλιόμενος 57, 22
χαρίζομαι: [ἐ]χάρισεν 1 II, 12
χάρτης: τ(οὺς) χάρτα[ς] 43, 13
χιλίας: ε' χιλιά[δας] 1 Ic, 16
χρόνος: [ὁ] δὲ χρόνο[ς 43, 9
χρυσός (= χρυσοῦς): τὰ χρυσά 1 II, 11, също р. 4 и 5
χώρα: ἰ χόρα 52, 4–5
χωρίον: ἔκ(α)ψ(εν τὰ) χορήα 2, 29; τὰ χορ(ί)α τῶν
Γρικ(ῶν) · 13, 8
ψεύδω: ἤ τις ψεύδετε, ὁ θεὸς θεορῖ 14, 38–39
ψυχή: ψυχὶν ἀντὶ ψυχῖς 41, 15
ὤνιος (?): [τ]οῦ ὠνίου 9, 1
ὡς: ὁς ἐφθάστισαν, ὅτε ἐγένετον ὁ π[όλεμος] 41, 10

б) Старобългарски

Быти: бꙑстъ чрьноризьць 71, 10; чрьгоубꙑлꙗ бꙑвꙑи п. т. 3; ос[м]иѭ же десѧть лѣтъ
п. т. 7
въ 71, 11
вьсь: вьсе імѣниѥ 71, 9
десѧть 71, 6 и сл.
же: 71, 6
жизнь: сьврьши жизнь своѭ 71, 12
и: 71, 5; І п. т. 9 и 11
імѣниѥ: 71, 9 и сл.
лежати: сьде лежитъ 71, 1
лѣто: лѣтъ 71, 7
осмь: ос[м]иѭ же десѧть лѣтъ71, 5 и сл.
оставити: оставивъ чрьгоубꙑльство І вьсе імѣниѥ 71, 7 и сл.
при: при ... цр̄и 71, 3 и 5
свой: жизнь своѭ 71, 12
съвръшити: сьврьши жизнь своѭ 71, 11 и сл.
сьде: сьде лежитъ 71, 1
тъ: въ томь 71, 11
царь или цѣсар'ъ: при ... цри 71, 4 и 5
чрьноризьць 71, 10 и сл.

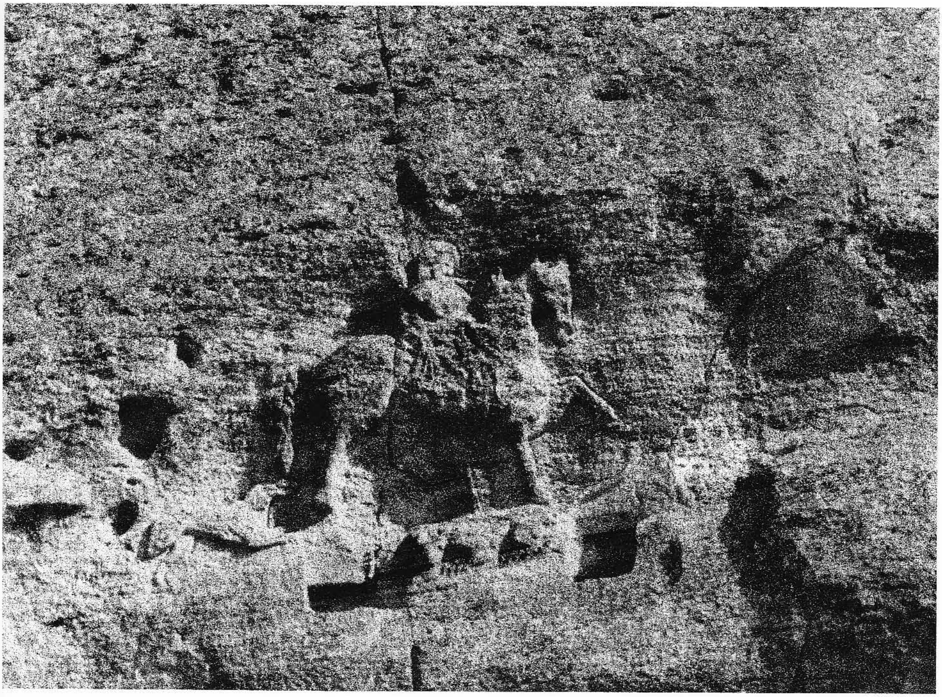

1. Общ изглед на Мадарския конник и надписите

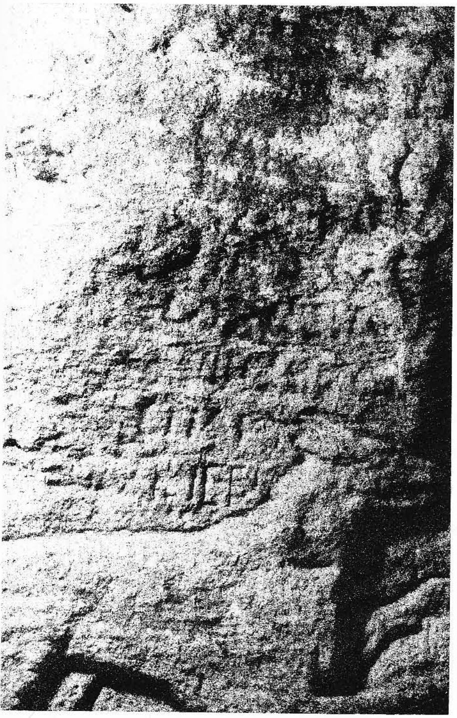

3. 1, част от Iа при изкуствено осветление

2. 1, Iа при изкуствено осветление

4. 1, част от Ia при изкуствено осветление

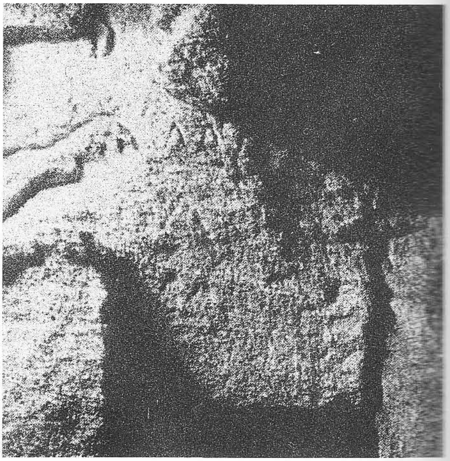

5. 1, част от надпис под десния заден кра
на коня

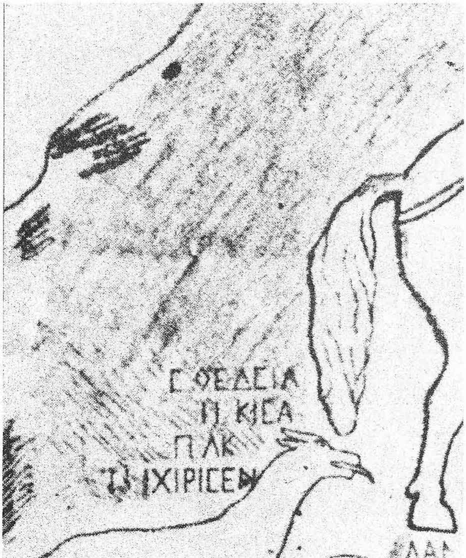
ϹΦΕΔΕΙΑ
ΠΚΙϹΑ
ΠΛΚ
ΤΙΧΙΡΙϹΕΝ
ΔΑΜ
Λ

6. 1, Ia — б, препис на К. Шкорпил от 1895

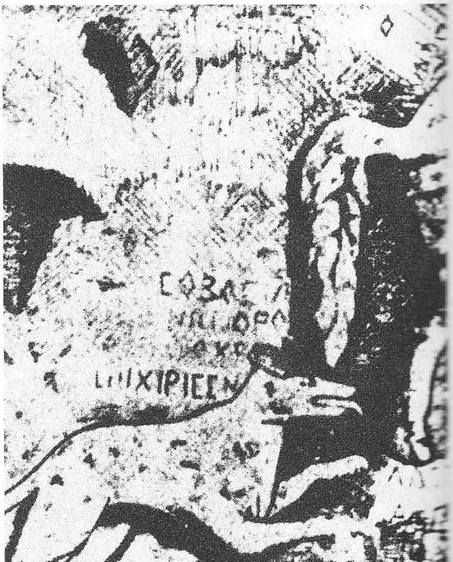
ϹΘΒΔΕ
ΝΙΙΟΡΟ
ΑΚΡ
ΙΙΙΧΙΡΙΕΕΝ

7. 1, Ia — б, препис на Г. Фехер от 192

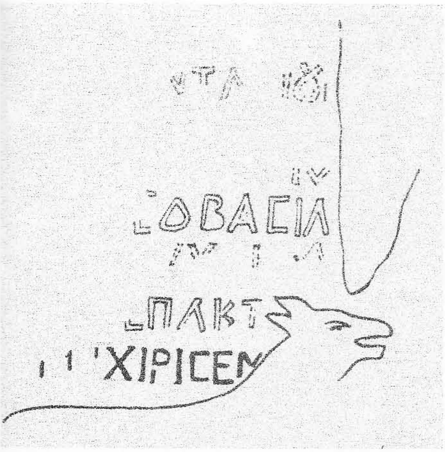
ΥΤΑ
ΕΟΒΑCΙΛ
ΕΠΑΚΤ
ΧΙΡΙCΕΜ

8. 1, Ia — б, препис на К. Шкорпил от 1932

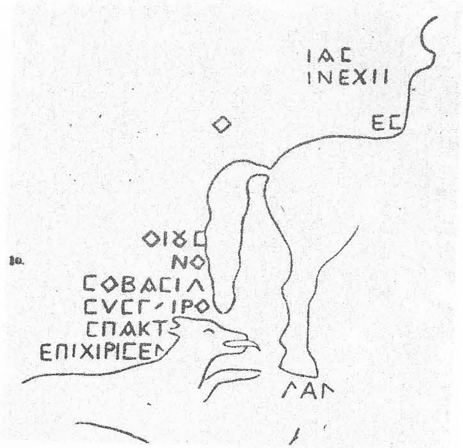
IAC
INEXII
EC
ΟΙΧΟ
ΝΟ
COBACIΛ
CΥCΓ·IPO
CΠΑΚΤ
ΕΠΙΧΙΡΙCΕΜ
ΓΑΛ

9. 1, Ia — б, препис на В. Бешевлиев

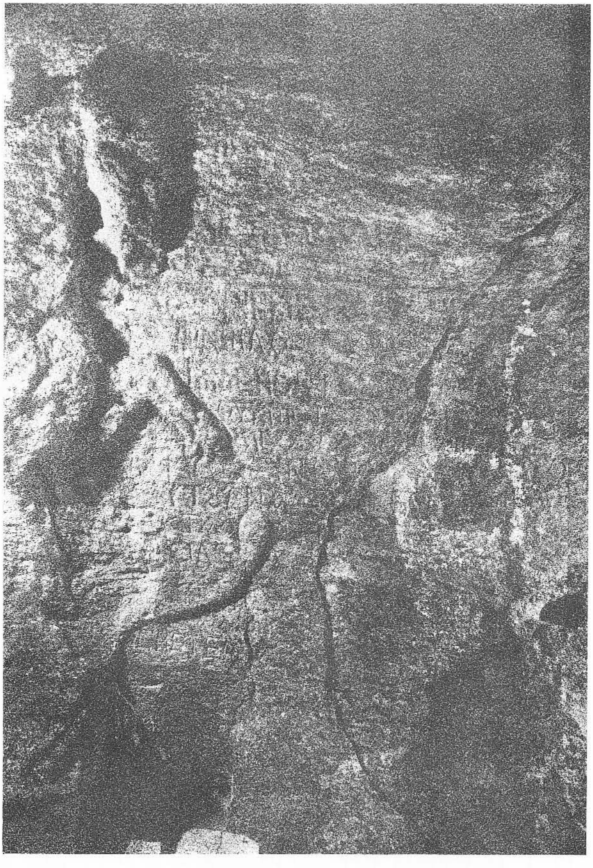

10. 1, Ic при изкуствено осветление

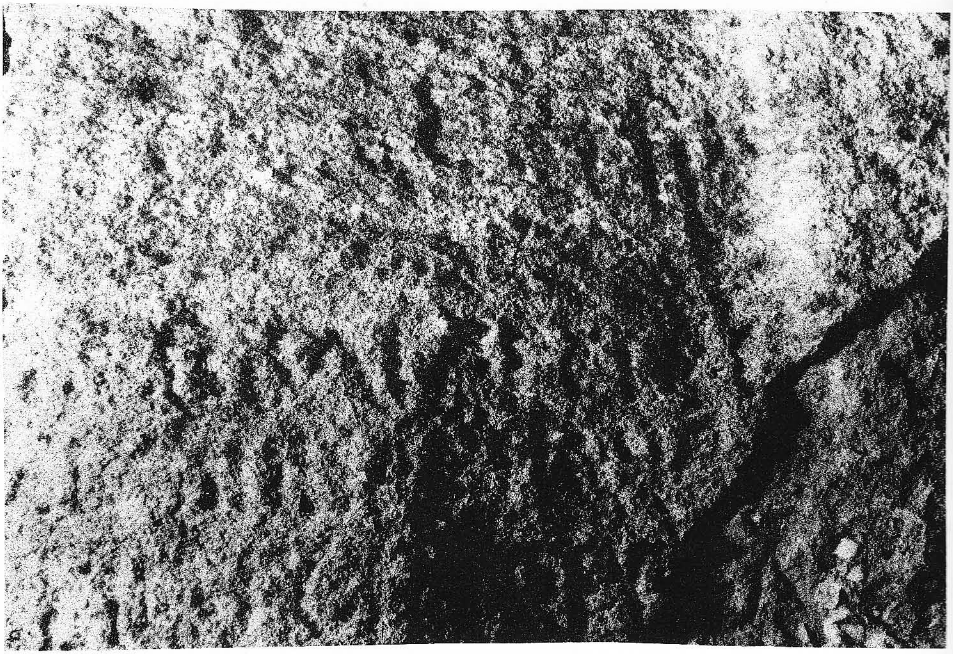

11. 1, Ic, горната част при изкуствено осветление

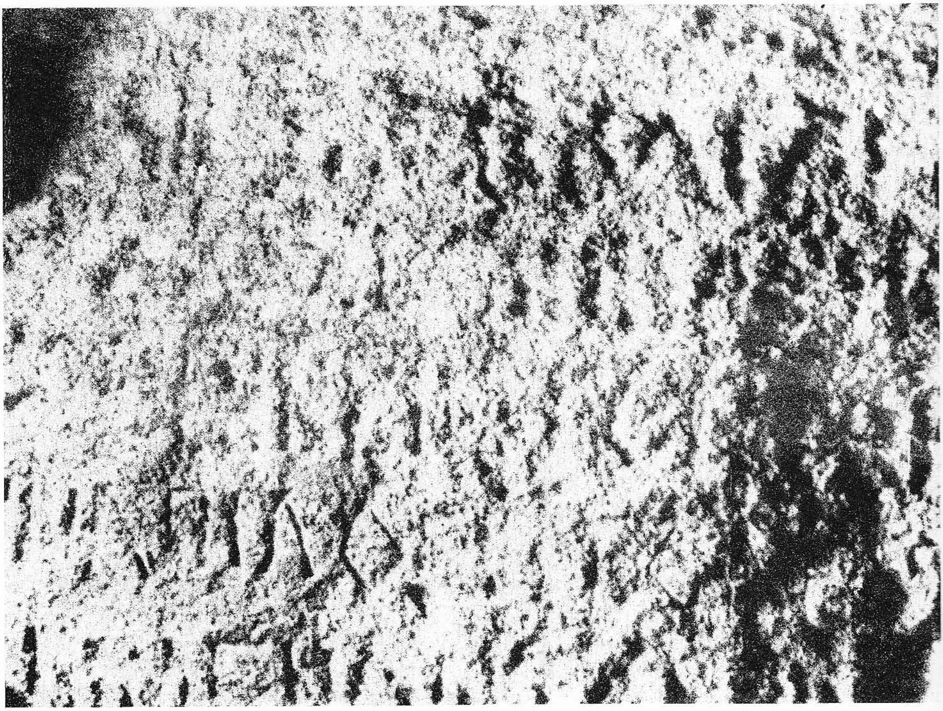

12. 1, Ic, горната част при изкуствено осветление

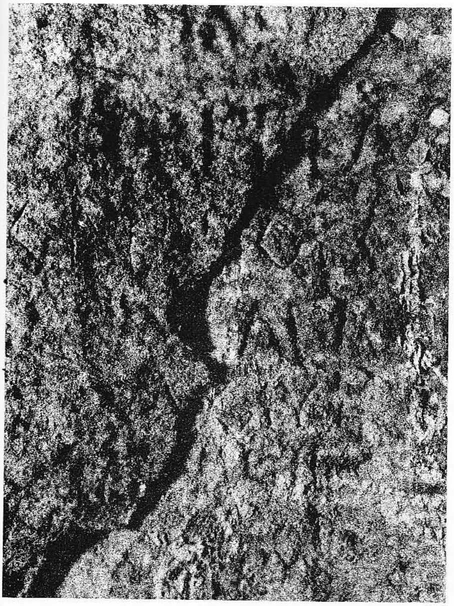

13. 1, Ic, средната част при изкуствено осветление

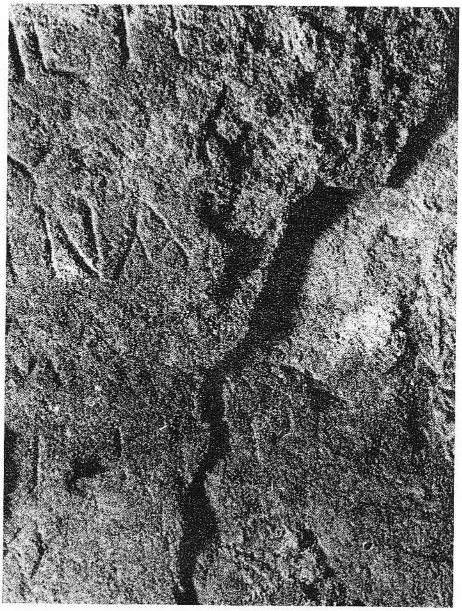

14. 1, Ic, долната част при изкуствено осветление

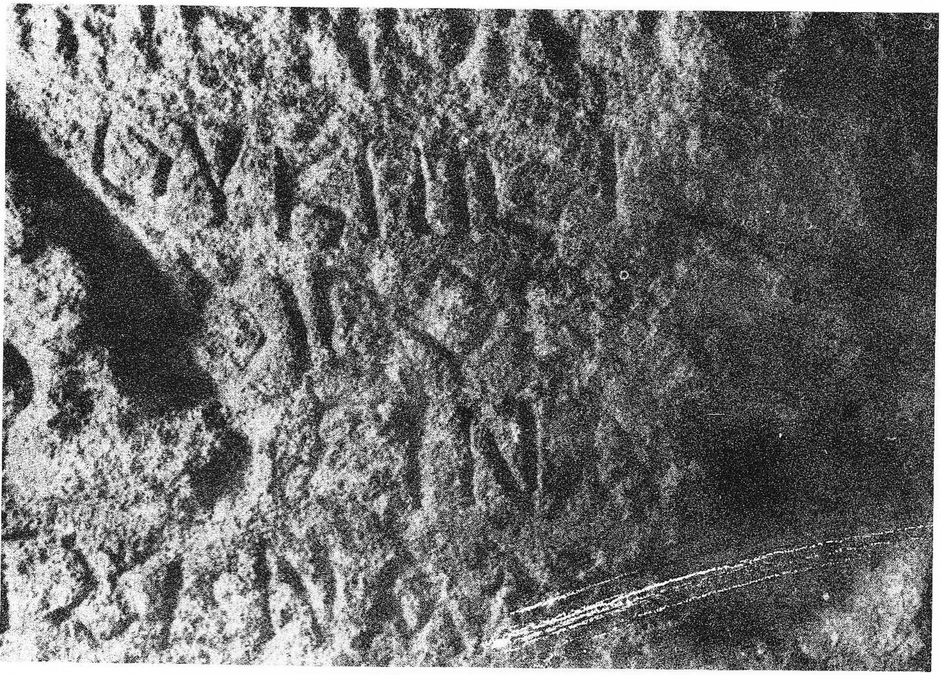

15. 1, Ic, част от средната част при изкуствено осветление

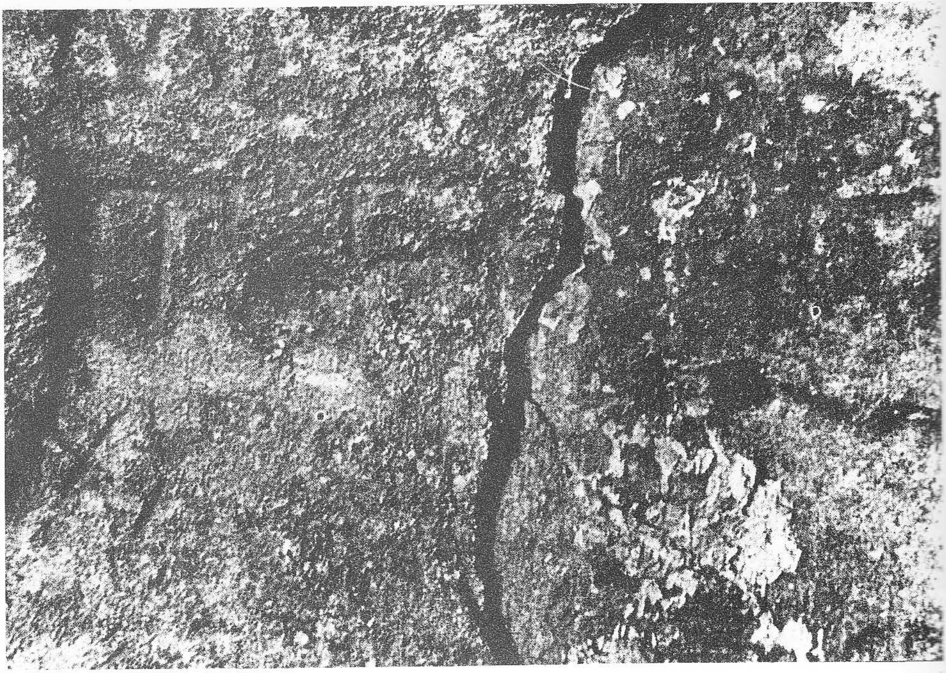

16. 1, Ic името Тервел при изкуствено осветление

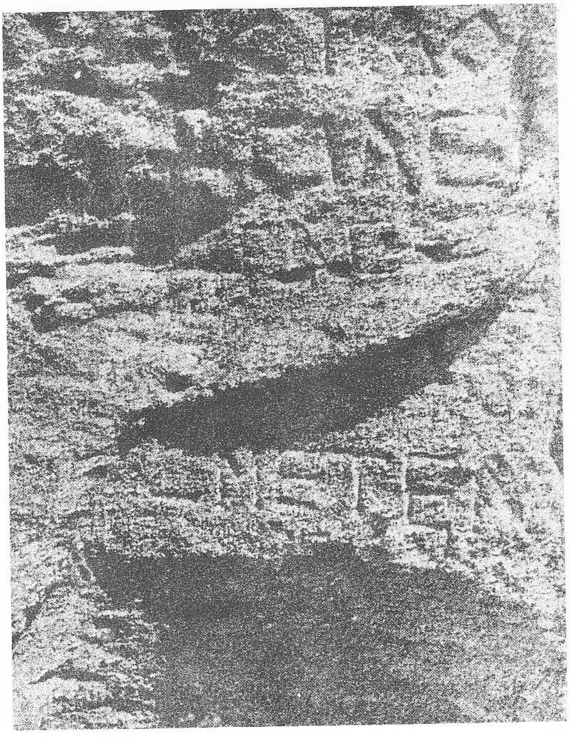

17. 1, Ic, долната част при слънч
осветление

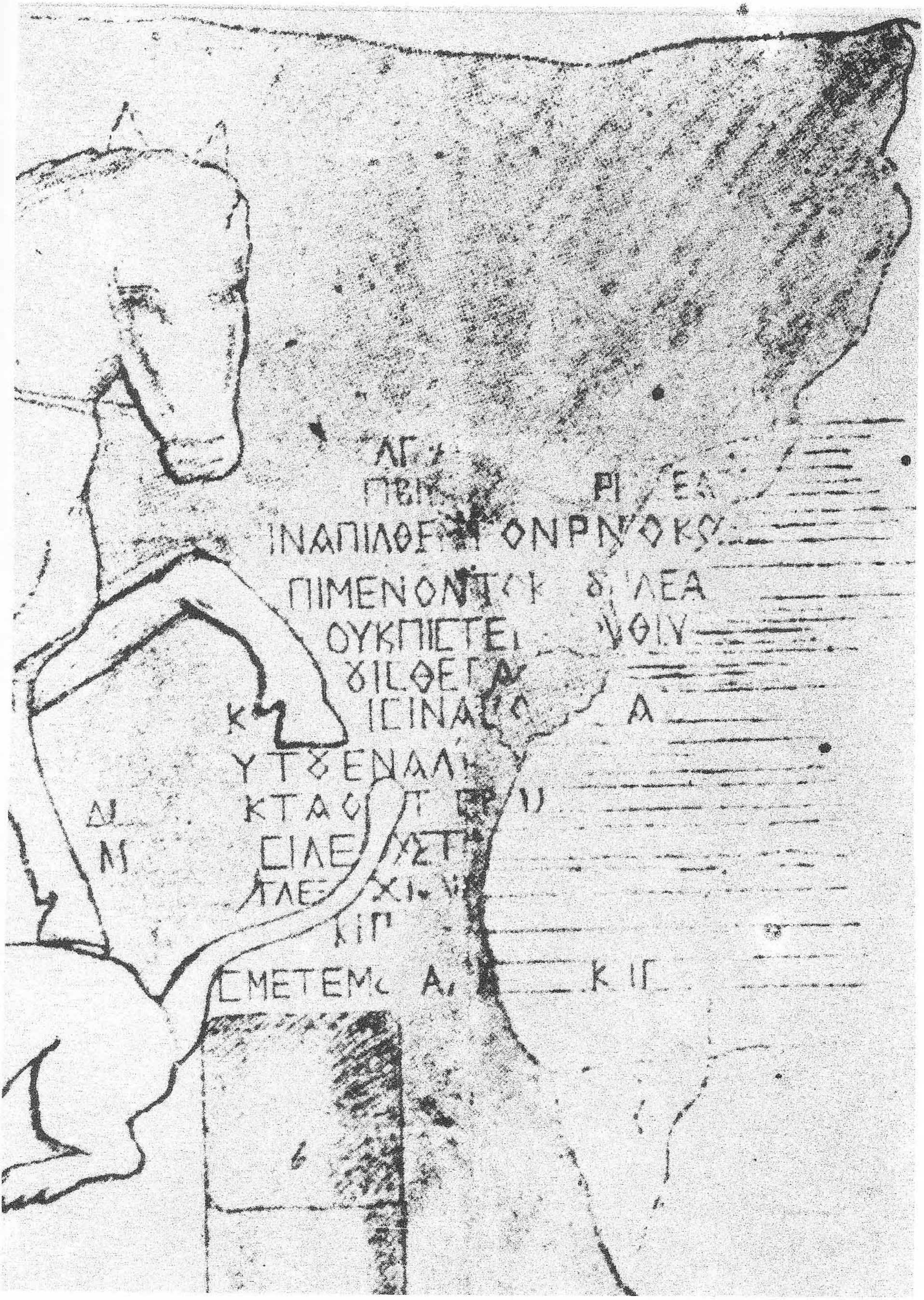
ΛΓ
ΠΒΝ ΡΙ ΕΛ
ΙΝΑΩΠΙΛΟΘΕ ΟΝΡΝΟΚΟ
ΠΙΜΕΝΟΝΤ Κ Δ ΛΕΑ
ΟΥΚΠΙCΤΕ ΘΙ.Υ
ΧΙΛΘΕΓΑ
Κ ΙCΙΝΑ Λ
ΥΤΣΕΝΑΛ
ΔΙ ΚΤΑC Τ
Μ CΙΛΕ ΧΣΤ
ΛΛΕ ΧΙ
ΚΙΓ
ΕΜΕΤΕΜ Α ΚΙΓ

18. 1, 1с, препис на К. Шкорпил от 1895

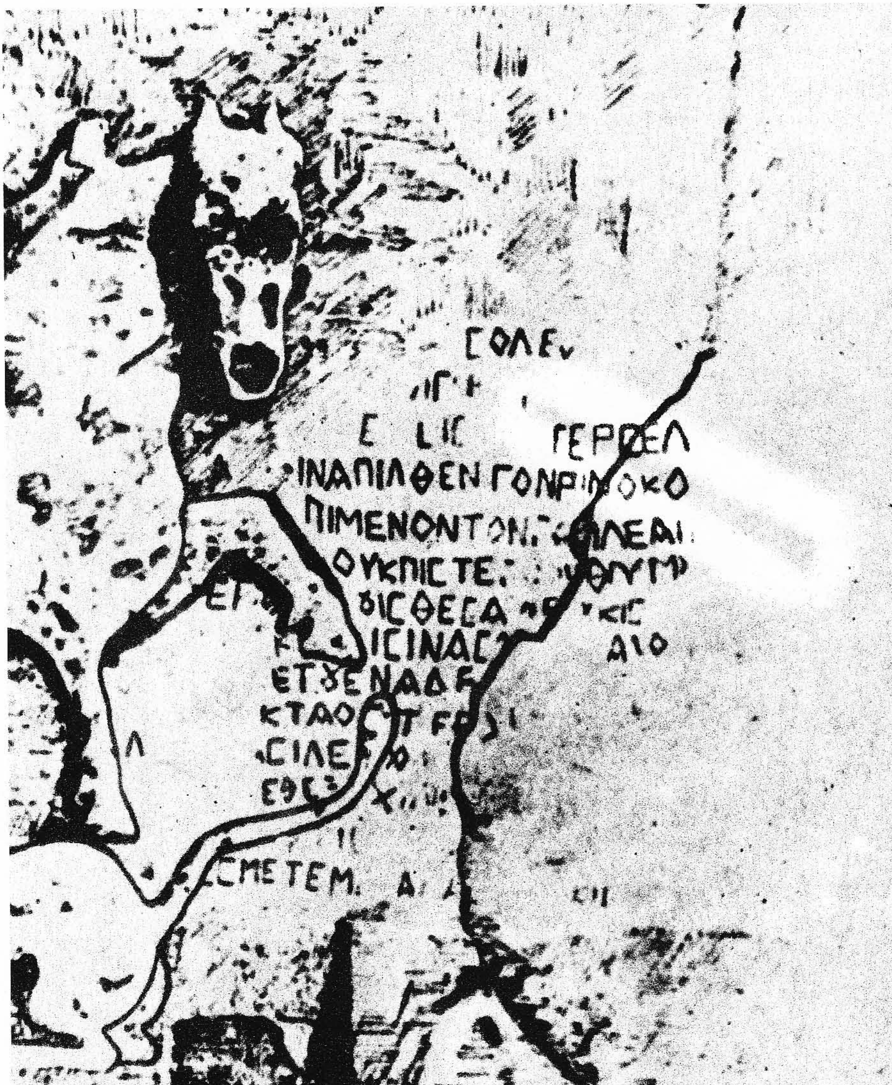
ϹΟΛΕ
Ε ΛΙΚ
ΓΕΡΘΕΛ
ΙΝΑΠΙΛΘΕΝΓΟΝΡΙΝΟΚΟ
ΠΙΜΕΝΟΝΤΟΝ
ΛΕΑΙ
ΟΥΚΠΙϹΤΕ
ΟΥΜ
ΙϹΘΕϹΑ
ΚϹ
ΙϹΙΝΑϹ
ΔΙΟ
ΕΤΞΕΝΑΔΡ
ΚΤΑΟ
ϹΙΛΕ
ΕΘϹ
ϹΜΕΤΕΜ

19. 1, Ic, препис на Г. Фехер от 1924

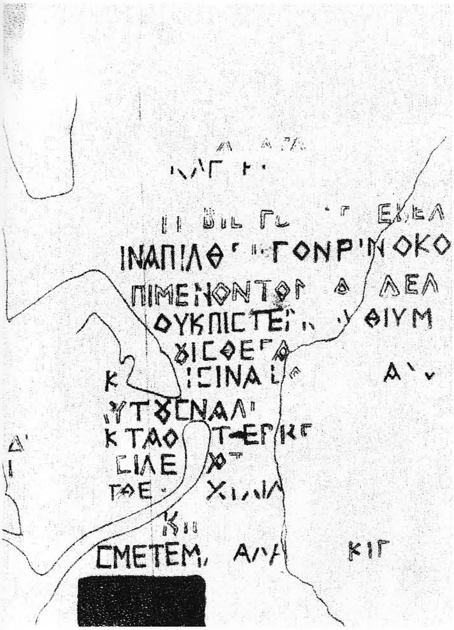
ΚΛΓ
ΕΒΕΛ
ΙΝΑΠΙΛΘ ΤΟΝΡΙΝΟΚΟ
ΠΙΜΕΝΟΝΤΟ Α ΛΕΛ
ȣΚΠΙϹΤΕΓ ȣΘΙΥΜ
ȣΙϹΘΕΓΑ
Κ ΙϹΙΝΑ Α
ΥΤȣϹΝΑΛ
ΚΤΑΟ ΤΕΡΚ
ϹΙΛΕ
ΤΑΕ ΧΙΛΙΑ
Κ
ϹΜΕΤΕΜ ΑΛΑ ΚΙΓ

20. 1, Ic, препис на К. Шкорпил от 1932

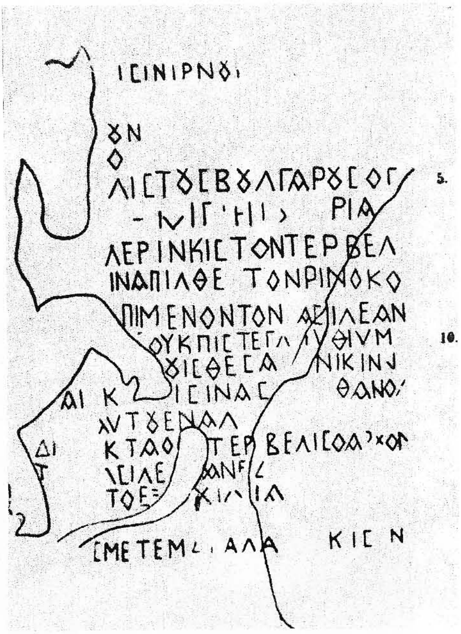
ΙϹΙΝΙΡΝȣ
ȣΝ
Ο
ΛΙϹΤȣϹΒȣΛΓΑΡȣϹΟΓ
ΝΙΓΗΙ ΡΙΑ
ΛΕΡΙΝΚΙϹΤΟΝΤΕΡΒΕΛ
ΙΝΑΠΙΛΘΕ ΤΟΝΡΙΝΟΚΟ
ΠΙΜΕΝΟΝΤΟΝ ΑΕΙΛΕΑΝ
ȣΚΠΙϹΤΕΓΑ ȣΘΙΥΜ
ȣΙϹΘΕϹΑ ΝΙΚΙΝ
ΑΙ Κ ΙϹΙΝΑϹ ΘΑΝΟ
ΑΥΤȣΕΝΑΛ
ΚΤΑΟ ΤΕΡ ΒΕΛΙϹΟΑ ΧΟ
ΙϹΙΛΕ ΑΝΕ
ΤΟΕ ΧΙΛΙΑ
ϹΜΕΤΕΜ ΑΛΑ ΚΙϹ Ν
5.
10.

21. 1, Ic, препис на В. Бешевлиев

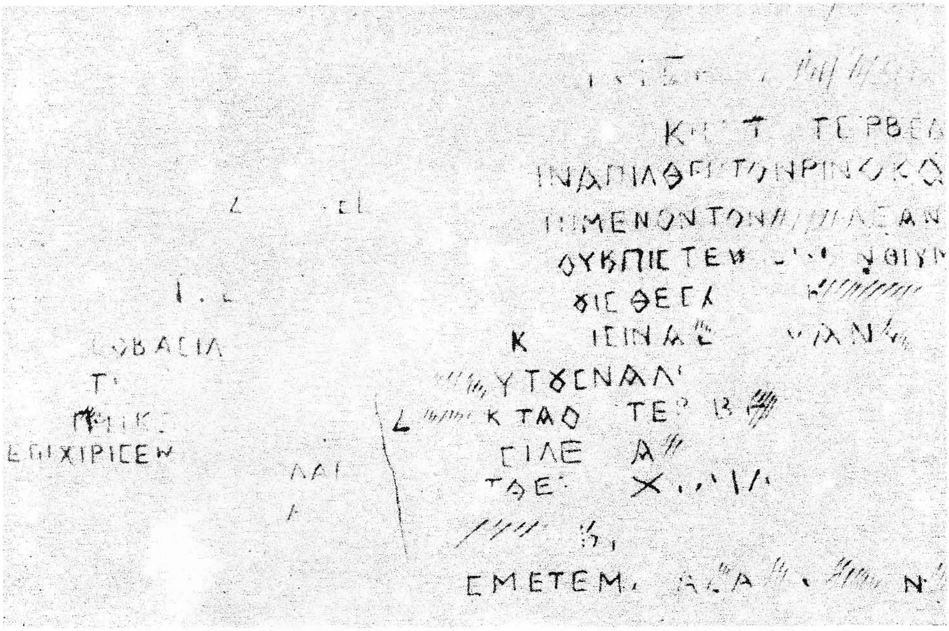
ΚΙ Τ ΤΕΡΒΕΛ
ΙΝΑΠΙΛΘΕ ΤΟΝΡΙΝΟΚΟ
ΠΙΜΕΝΟΝΤΟΝ ΛΕΑΝ
ȣΚΠΙϹΤΕ ȣΘΙΥ
ȣΙϹΘΕΓΑ
Κ ΙϹΙΝΑ ΑΝ
ΥΤȣϹΝΑΛ
ΚΤΑΟ ΤΕΡ Β
ϹΙΛΕ Α
ΤΑΕ ΧΙΛΙΑ
ϹΜΕΤΕΜ ΑΛΑ Ν
ΒΑϹΙΛ
ΕΠΙΧΙΡΙϹΕΝ
ΛΑΙ

22. 1, Ia, б, и c, препис на Р. Егер от 1935

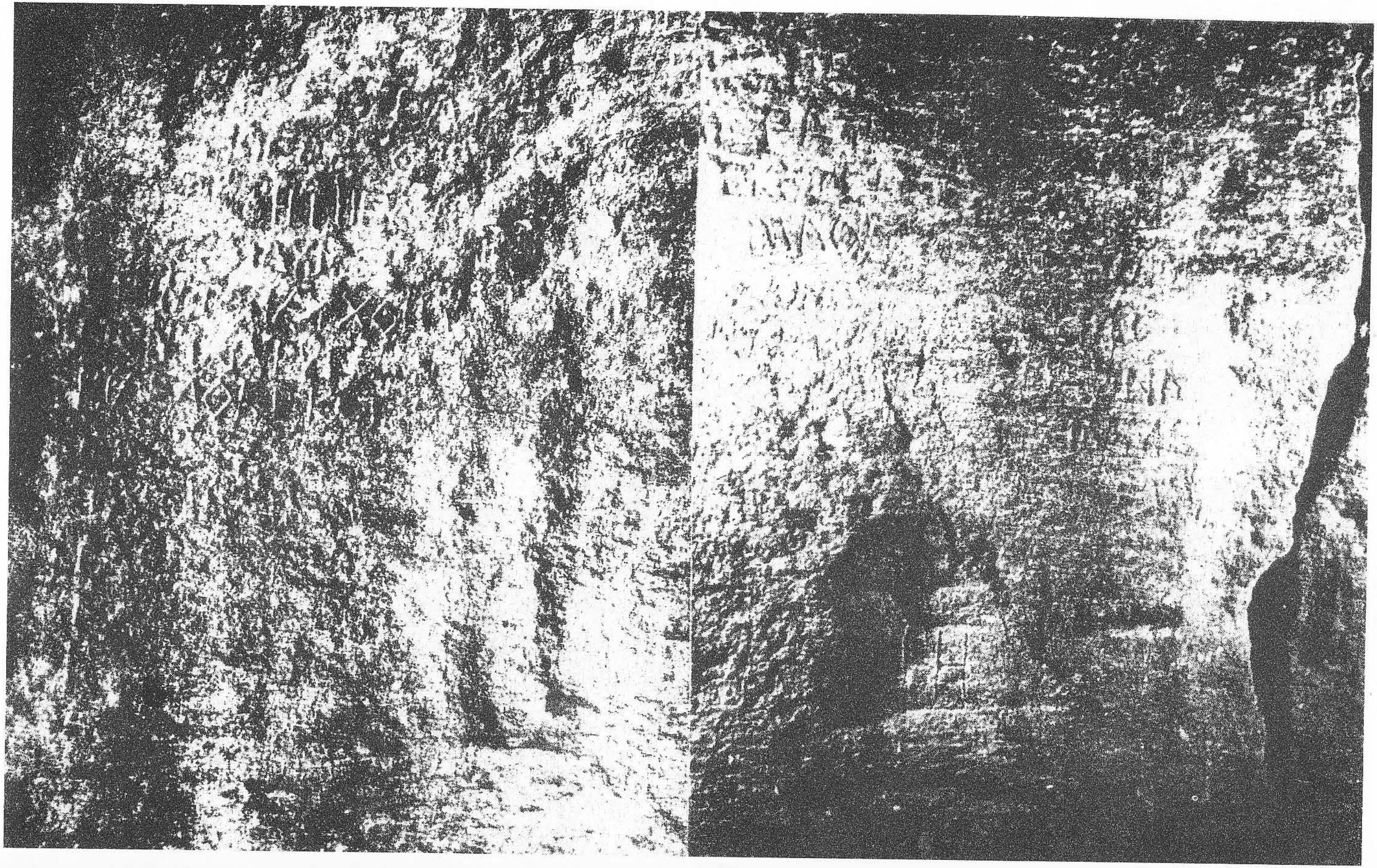

23. I, II при изкуствено осветление

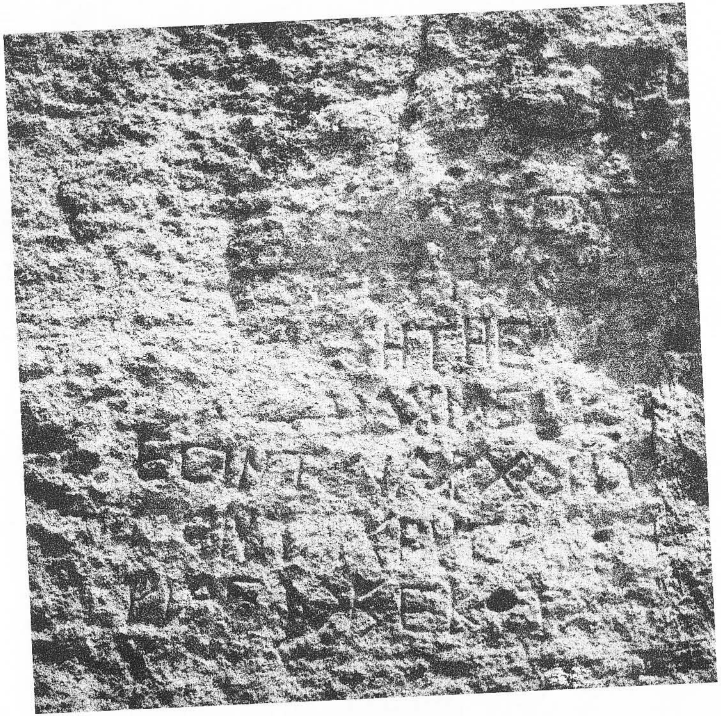

24. 1, II, лявата част при изкуствено осветление

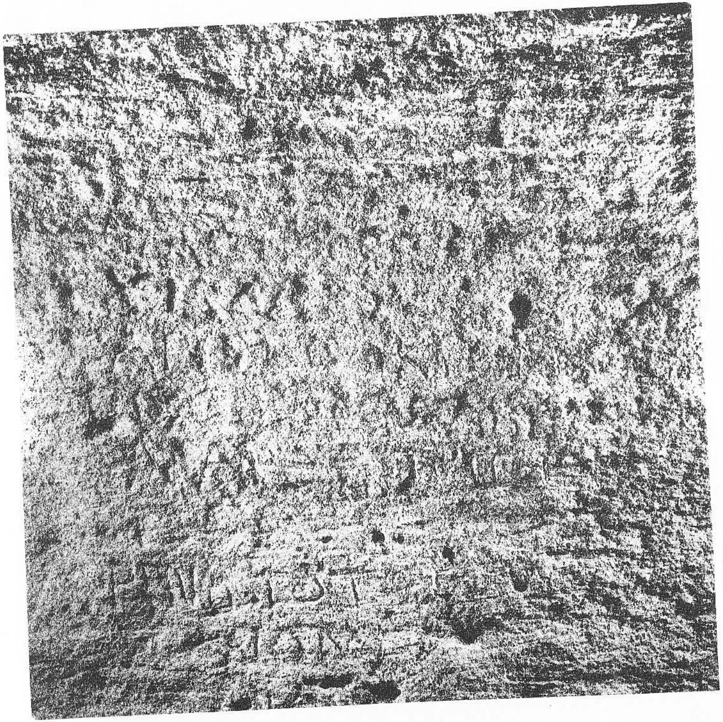

25. 1, II, дясната част при изкуствено осветление

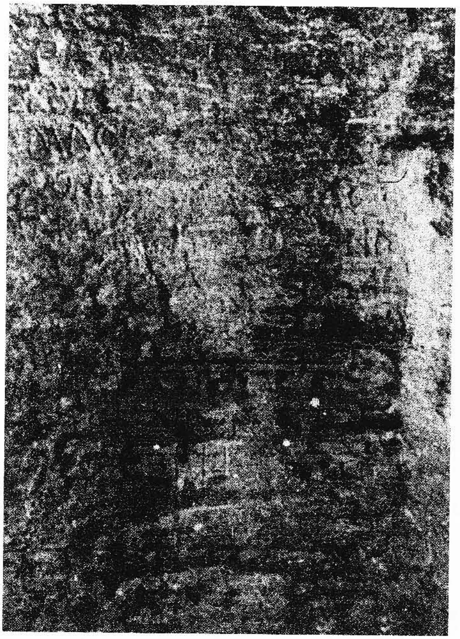

26 1. II, средната част при изкуствено осветление

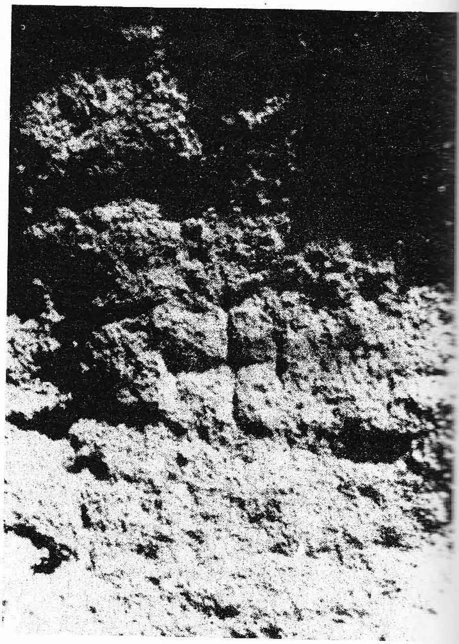

27. 1, II, кръстовиден знак под надписа

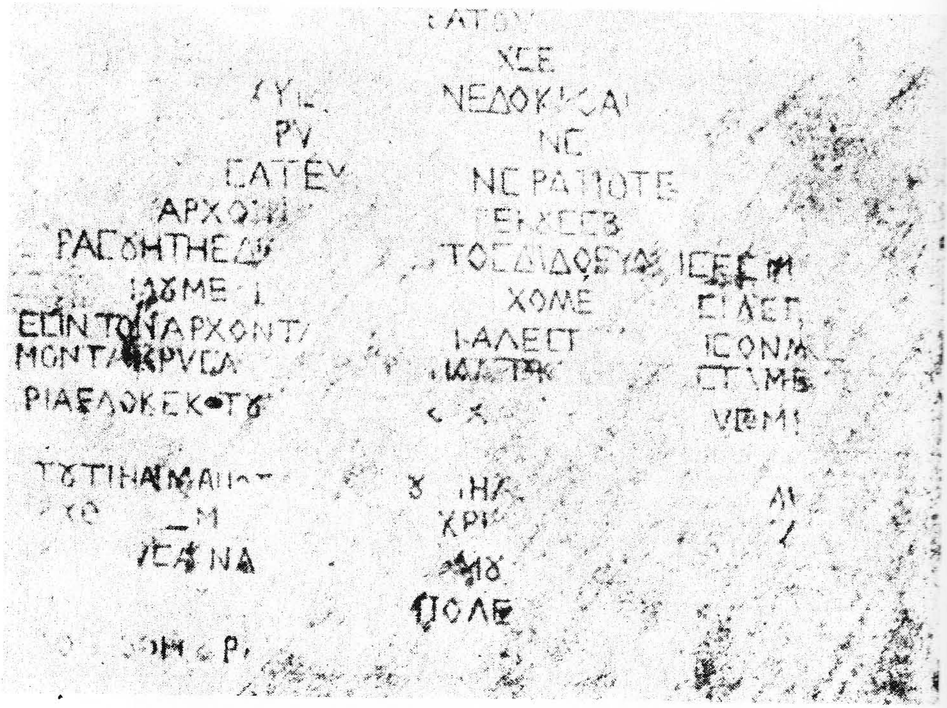
ΥΙ
ΡV
ΕΑΤΕΥ
ΑΡΧΩ
ΡΑΣΘΗΤΗΕΔ
ΙΑΧΜΕ
ΕΙΝ ΤΟΝ ΑΡΧΟΝΤ
ΜΟΝΤΑ ΚΡVΕΑ
ΡΙΑΕΛΩΚΕΚΟΤ
ΤΤΙΗΑΜΑ
Μ
ΛΕΑ ΝΑ
ΑΤΟ
ΧΣΕ
ΝΕΔΟΚ ΚΑΙ
ΝΣ
ΝΣ ΡΑΠΟΤΕ
ΕΝΚΕΣΒ
ΤΟΣΔΙΔΟ ΙΣΕΕ Μ
ΧΟΜΕ
Ι·ΑΛΕΣΤ
ΗΑ
ΧΡΙ
ΠΟΛΕ
ΕΙΛΕΣ
ΙΣΟΝ
ΣΤ ΜΕ
VΘΜΙ

28. 1, II, лявата част, препис на К. Шкорпил от 1895

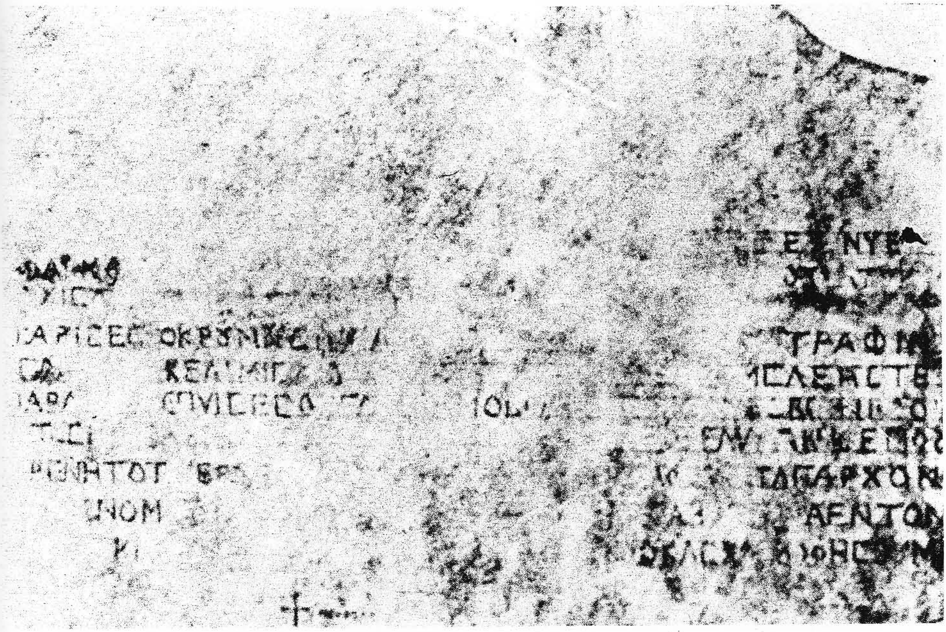
ΧΑΡΙΣΕΣ ΟΚΡΥΜΝΕΣ
ΚΕΛΜΙΓ
ΕΠΙΙΣΕΣΟ
ΕΡΙΝΗΤΟΤ
ΟΝΟΜ
ΤΡΑΦΗ
ΑΕΝΤΟΝ

29. 1, II, препис на дясната част заедно с III на К. Шкорпил от 1895

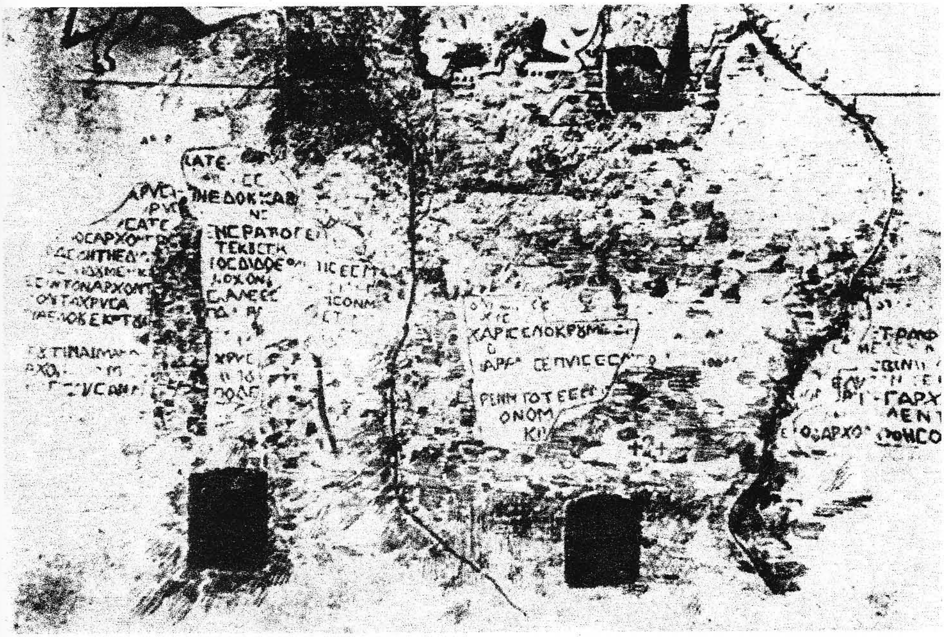
ΧΑΡΙΣΕΛΟΚΡΥΜΕ
ΟΝΟΜ
ΓΑΡΧ
ΑΕΝΤ

30. 1, II и III, препис оа Г. Фехер от 1924

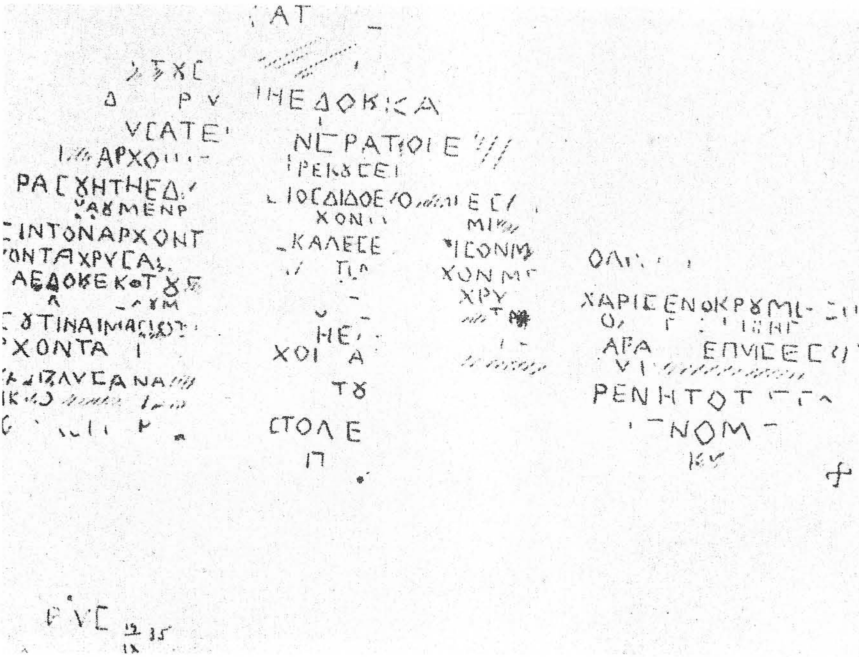
ΗΕΔΟΚΙΚΑ
ΝΕΡΑΤΙΟΙΕ
ΥCΑΤΕ
ΡΑCΧΗΤΗΕΔ
ΕΙΝΤΟΝΑΡΧΟΝΤ
ΟΝΤΑΧΡΥCΑ
ΑΕΔΟΚΕΚΟΤΥ
ΤΙΝΑΙΜΑCΙΟ
ΡΧΟΝΤΑ
ΚΑΛΕCΕ
ΧΟΝΜ
ΧΑΡΙCΕΝΟΚΡΥΜ
ΕΠΜCΕCΙ
ΡΕΝΗΤΟΤ
ΝΟΜ
CΤΟΛΕ

31. 1, II, препис от лявата част от Р. Егер в 1935

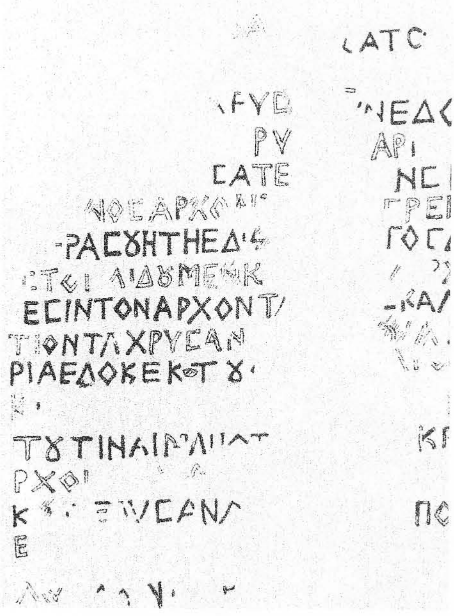
ΑΤC
ΝΕΔ
ΡΥ
CΑΤΕ
ΝΕ
ΡΑCΧΗΤΗΕΔ
ΕCΙΝΤΟΝΑΡΧΟΝΤ
ΤΙΟΝΤΑΧΡΥCΑΝ
ΡΙΑΕΔΟΚΕΚΟΤΥ
ΤΥΤΙΝΑΙ
ΚΑΛ
ΠΟ

32. 1, II, препис от лявата част от К. Шкорпил в 1932

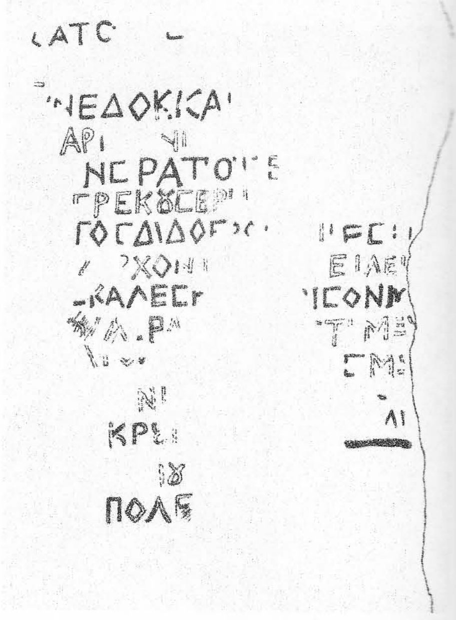
ΑΤC
ΝΕΔΟΚΙΚΑ
ΑΡΙ
ΝΕΡΑΤΟ
ΡΕΚΥCΕ
ΓΟCΔΙΔΟΓ
ΧΟΝ
ΚΑΛΕC
ΙCΟΝΜ
ΚΡΕ
ΠΟΛΕ

33. 1, II, препис на средната част от К. Шкорпил в 1932

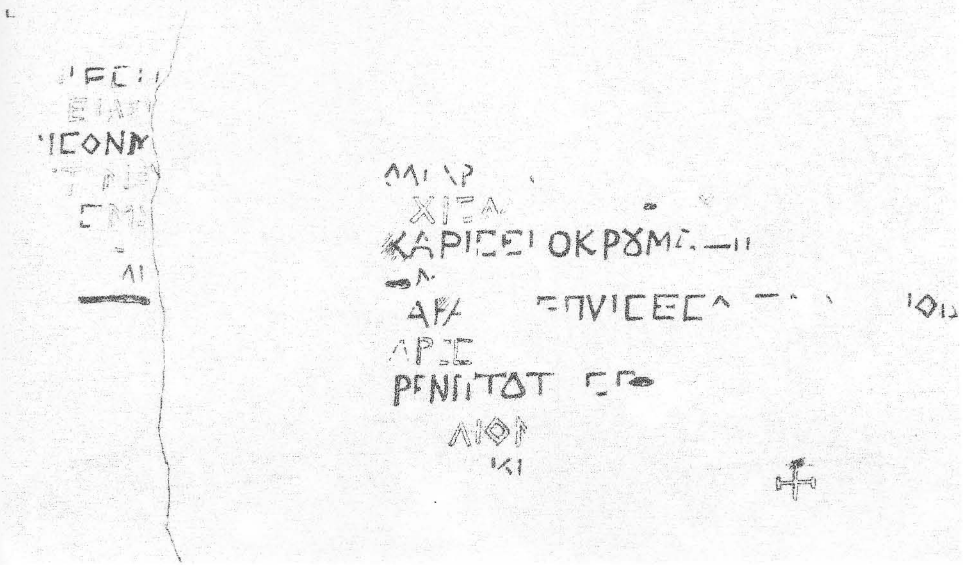

ΡΕΙ
ΕΙΑΙ
ΙΕΟΝΜ
ΤΜΙ
ΕΜ
ΛΙ

ΛΛΙ ΛΡ
ΧΙΕΑ
ΚΑΡΙΕΕΙ ΟΚΡΥΜ
Λ
ΑΡΛ ΠΝΙΕΕΕΛ ΙΘ
ΛΡΙΕ
ΡΕΝΙΙΤΔΤ ΕΓ
ΛΙΘΙ
ΚΙ

34. 1, III, препис на К. Шкорпил от 1932

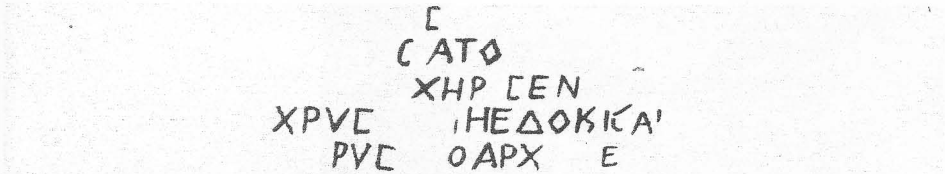

C
CATO
XHP CEN
XPYC ΙΗΕΔΟΚΙCΑ
PYC OAPX E
CATE NCPAΤΗΟΙC
ΞΝΟCAPXON ΓΡΕΚΥCΕΚΙ
ΡΑCΥΗΤΗΕΔ ΤΟCΔΙΔΟFPO ΕCΜ
ETOCΔΙΔΥΜΕΝΚ PXONT CIΛEV
ECINTΟΝΑΡΧΟΝΤΑ ΕΚΑΛΕCΕ ΙΕΟΝΜ
MONTAXPYCA ΙΑ PA TOME
ΡΙΑΕΔΟΚΕΚΟΤΥ CM

ΤΥΤΙΗΛΙΜΝΙΟΤ KP
PXOI ΙΥ
ΚΑΓCΛVCΑΝΛ ΤΟΛF
ΕΛ
ΛΥΙ ΝΙ

35. 1, II, препис на лявата част от В. Бешевлиев

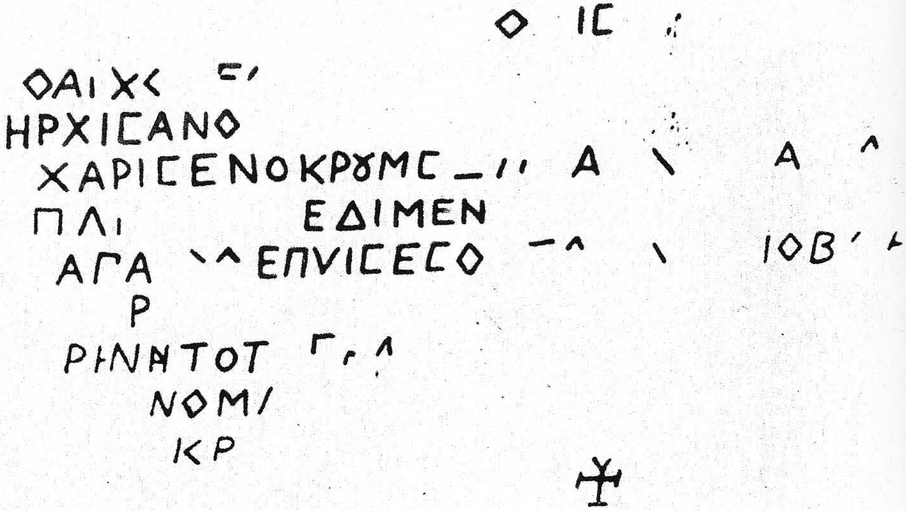
Ο ΙC
ΟΑΙΧ<
ΗΡΧΙCΑΝΟ
ΧΑΡΙCΕΝΟΚΡꙊΜC Α Α
ΠΛΙ ΕΔΙΜΕΝ
ΑΓΑ ΕΠVΙCΕCΟ ΙΟΒ
Ρ
ΡΙΝΗΤΟΤ Γ
ΝΟΜΙ
ΚΡ

36. 1, II, препис на дясната част от В. Бешевлиев

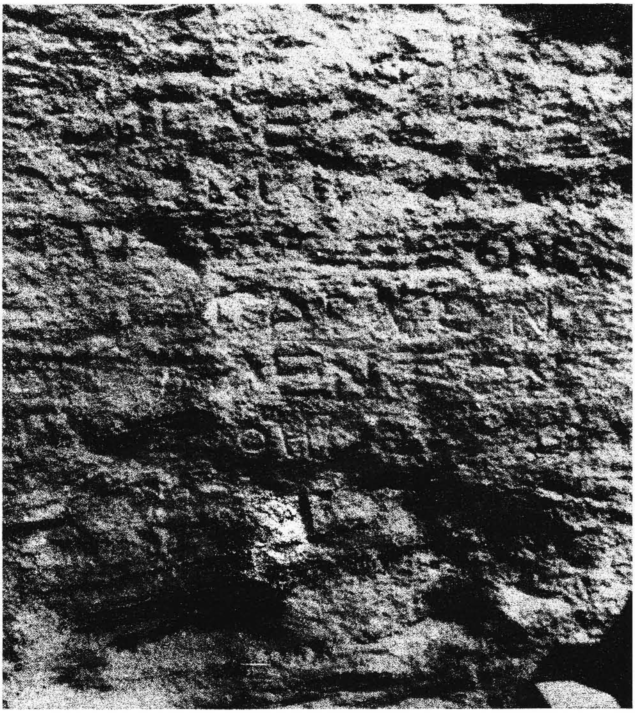

37. 1, III при слънчево осветление

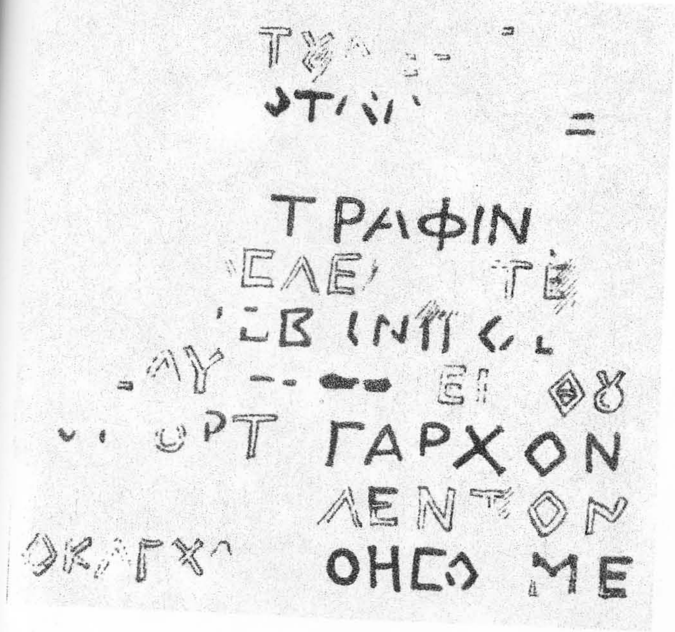
ΤΡΑΦΙΝ
ΓΑΡΧΟΝ
ΛΕΝΤΟΝ
ΟΗΣΟ ΜΕ

38. 1. III, препис на Г. Фехер от 1924

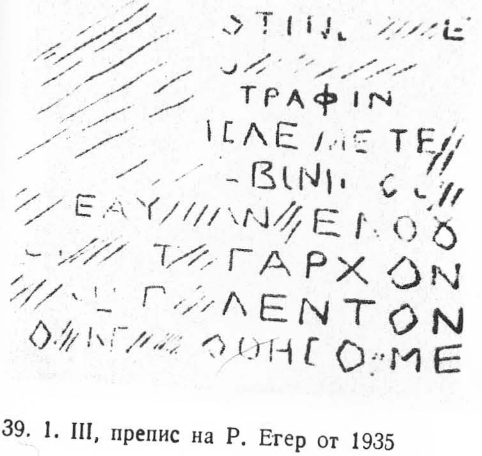
ΤΡΑΦΙΝ
ΓΑΡΧΟΝ
ΛΕΝΤΟΝ
ΜΕ

39. 1. III, препис на Р. Егер от 1935

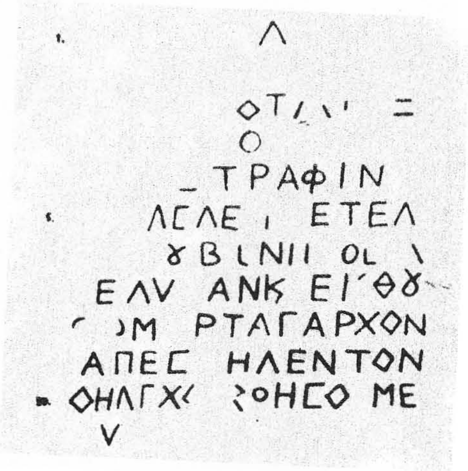
ΤΡΑΦΙΝ
ΛΣΛΕ ΕΤΕΛ
ΕΛV ΑΝΚ ΕΙ
ΡΤΑΓΑΡΧΟΝ
ΑΠΕΣ ΗΛΕΝΤΟΝ
ΟΗΛΓΧ ΟΗΣΟ ΜΕ

40. 1, III, препис на В. Бешевлиев

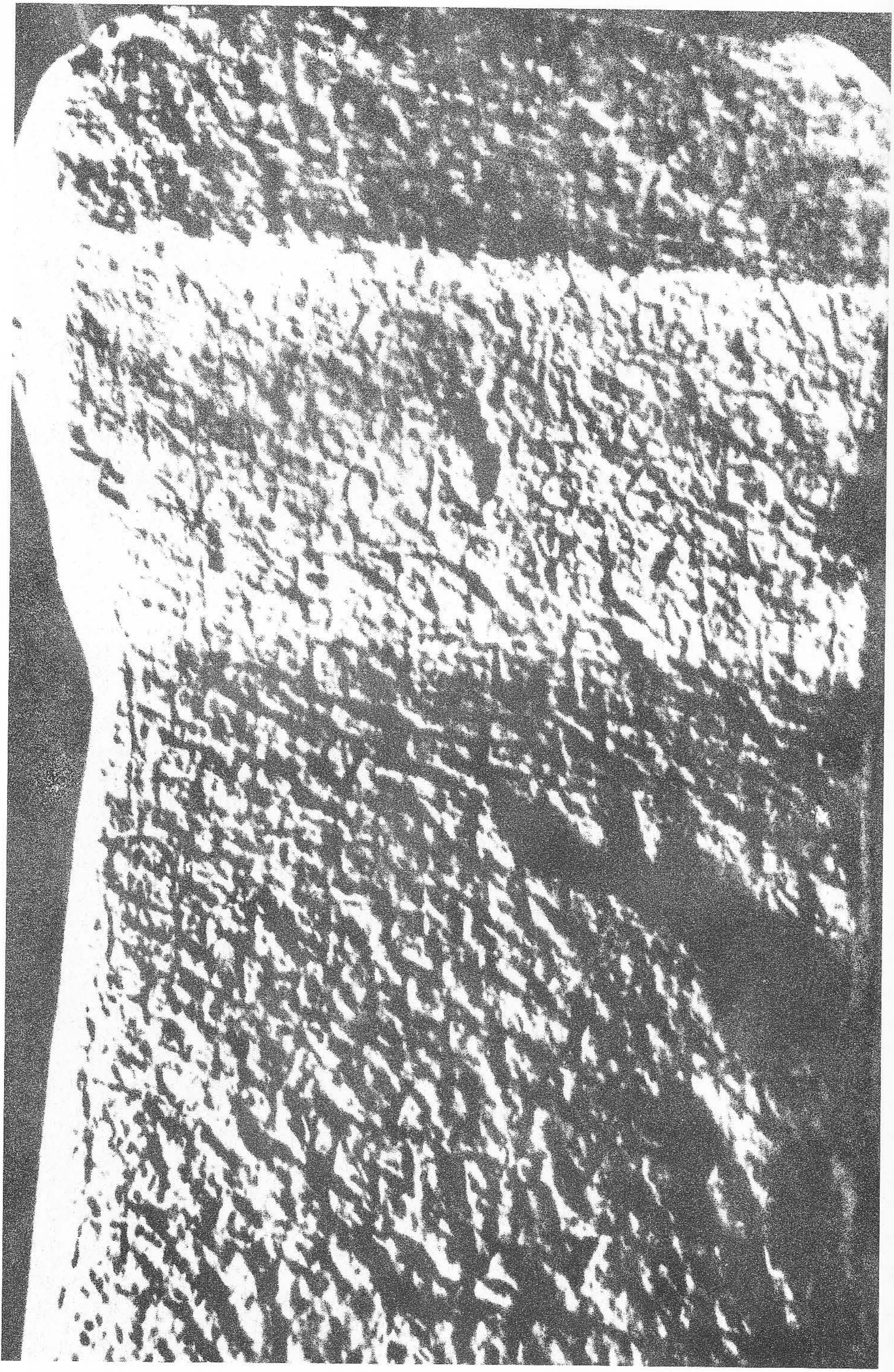

41. 2, горна част

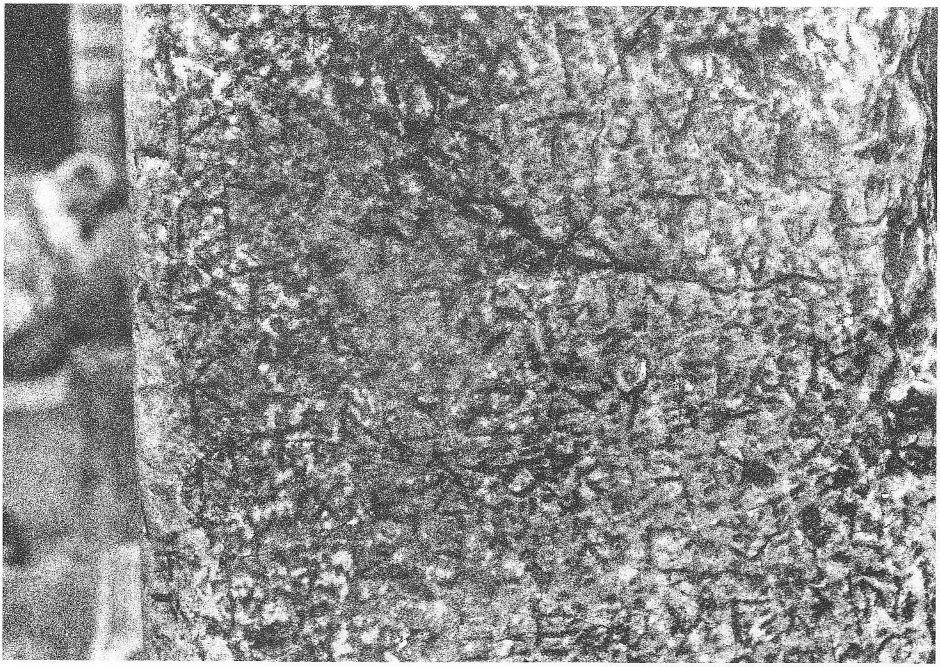

42. 2, средна част

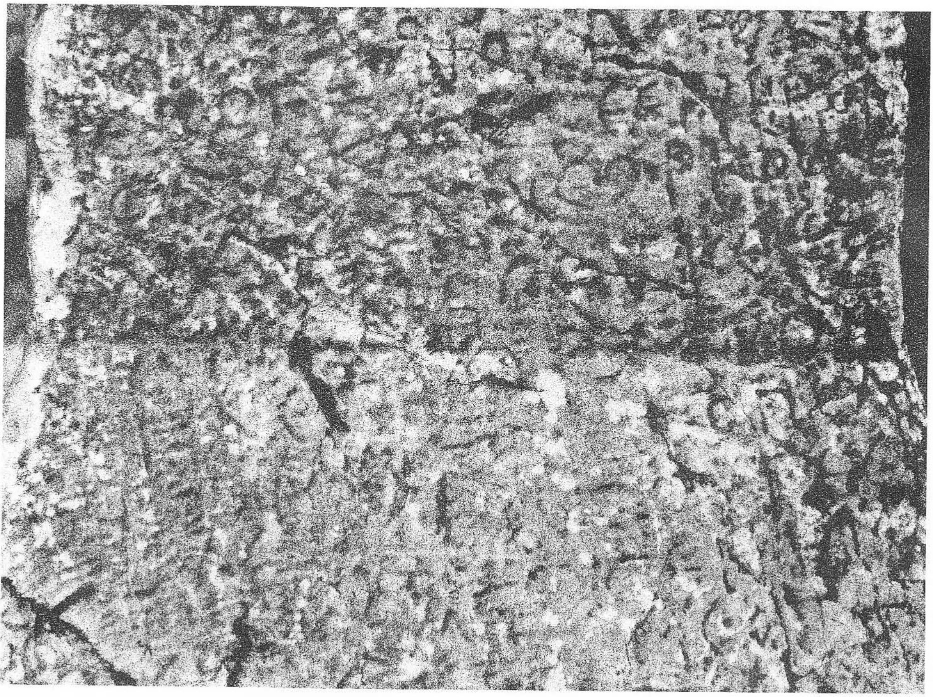

43. 2, долна част

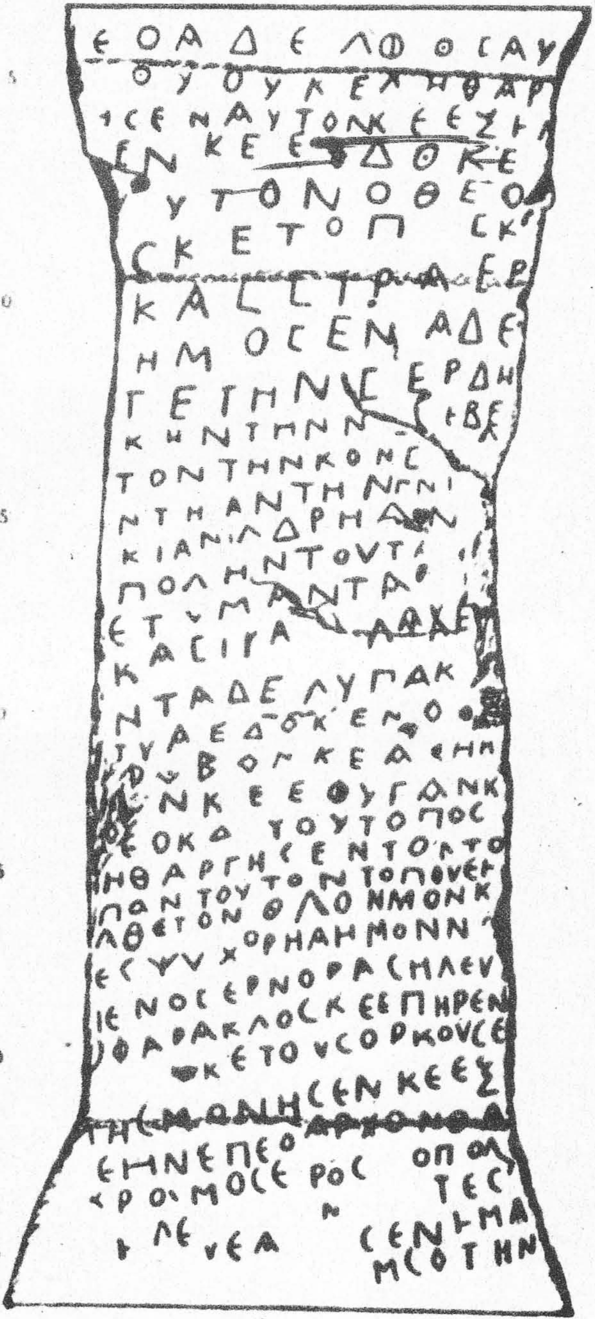

Ε Ο Α Δ Ε ΛΦ Ο ϹΑΥ
ΟΥ ΟΥΚΕΧΗΘΑΡ
ΙϹΕΝΑΥΤΟΝΚΕΕΖΗ
ΕΝ ΚΕΕ ΔΟΚΕ
ΥΤΟΝΟΘΕΟ
ϹΚΕΤΟΠ ϹΚ
ΚΑϹϹΤ ΡΑΕΡ
ΗΜ ΟϹΕΝ ΑΔΕ
ΓΕΤΗΝϹΕΡΔΗ
ΚΗΝΤΗΝΝ ΙΒΕ
ΤΟΝΤΗΝΚΟΝϹ
ΝΤΗΑΝΤΗΝΓΝΙ
ΚΙΑΝΙΛΔΡΗΑΝ
ΠΟΛΗΝΤΟΥΤΑ
ΕΤΥΜΑΝΤΑ ΑΛΧΕ
ΚΑϹΙΓΑ
Κ
ΝΤΑΔΕΛΥΓΑΚ
ΙΥΑΕΔΟΚΕΓΟ
ΡΥΒΟΓΚΕΑΕΗΠ
ΝΚΕΕΘΥΓΑΝΚ
ΕΟΚΑ ΤΟΥΤΟΠΟϹ
ΗΘΑΡΓΗϹΕΝΤΟΡΤΟ
ΠΑΝΤΟΥΤΟΝΤΟΠΟΥΕΓ
ΛΘΕΤΟΝΘΛΟΝΜΟΝΚ
ΕϹΨΥΧΟΡΗΑΗΜΟΝΝ
ΙΕΝΟϹΕΡΝΟΡΑϹΗΛΕΥ
ΟΦΑΡΑΚΛΟϹΚΕΕΠΗΡΕΝ
ΚΕΤΟΥϹΟΡΚΟΥϹΕ
ΤΗϹΜΟΝΗϹΕΝΚΕΕΣ
ΕΗΝΕΠΕΟ ΟΠΟΛ
ΚΡΟΜΟϹΕΡΟϹ ΤΕϹ
Ν
ΙΛΕΥΕΑ ϹΕΝΙΜΑ
ΜϹΟΤΗΝ

44. 2, препис-факсимиле

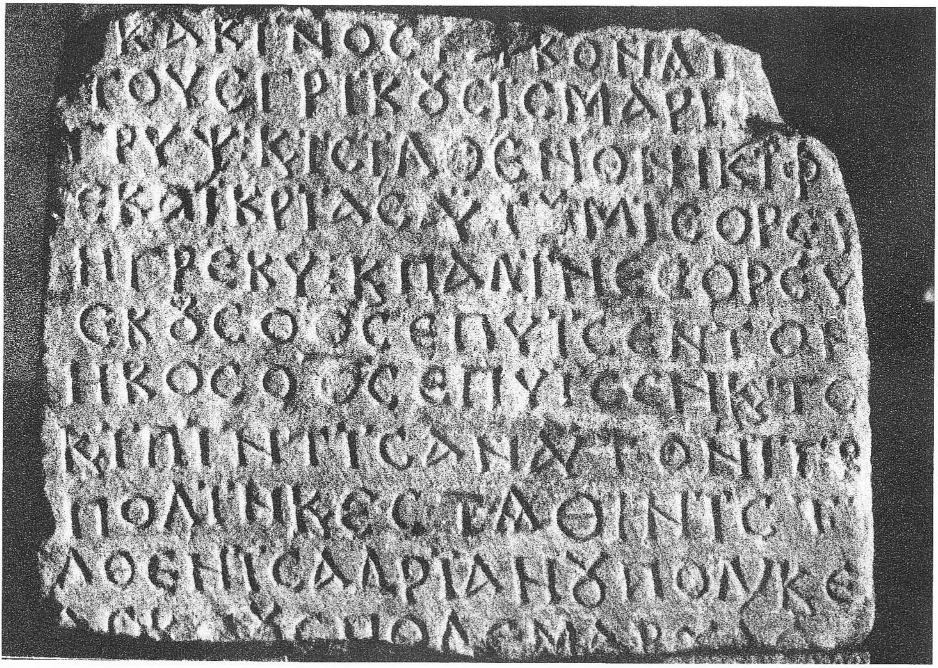

45. 3a

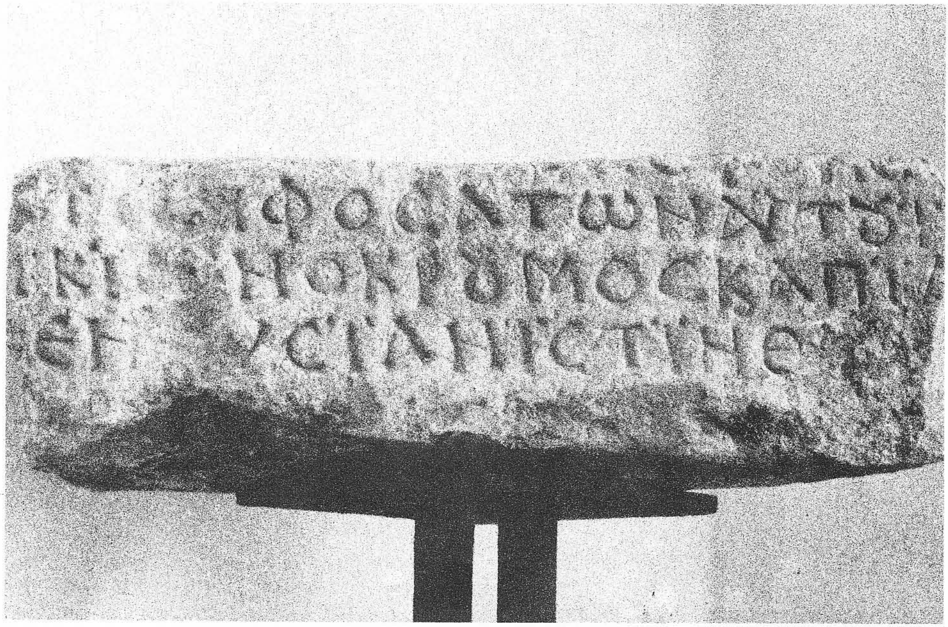

46. 3b, част от средата

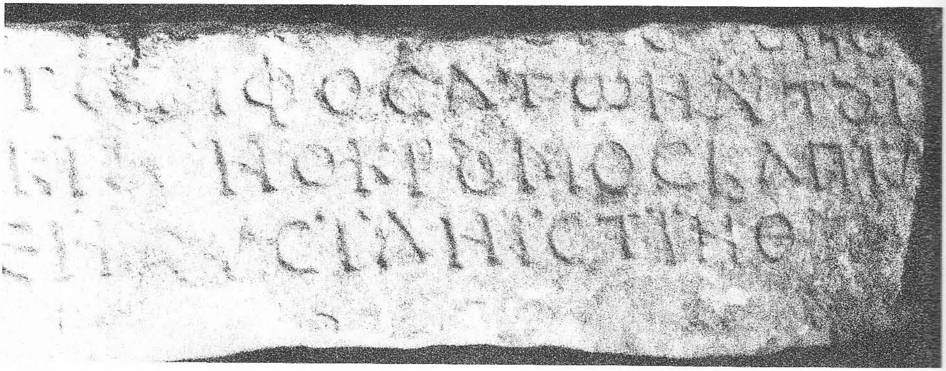

47. 3b,

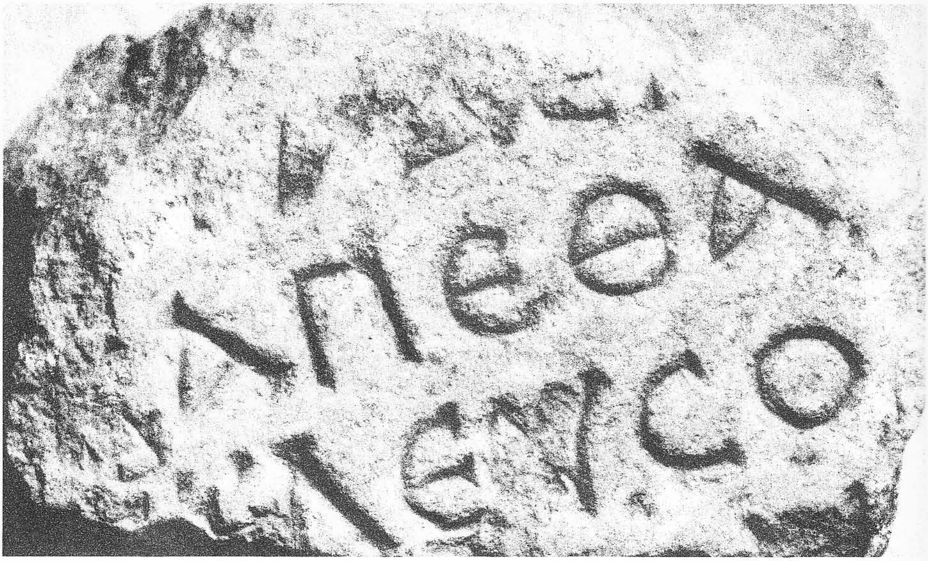

48. 3c

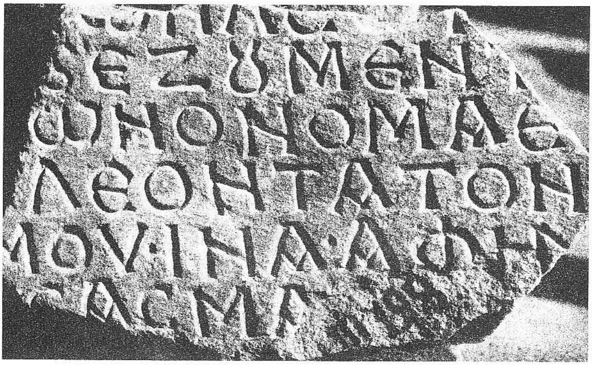

49. 4

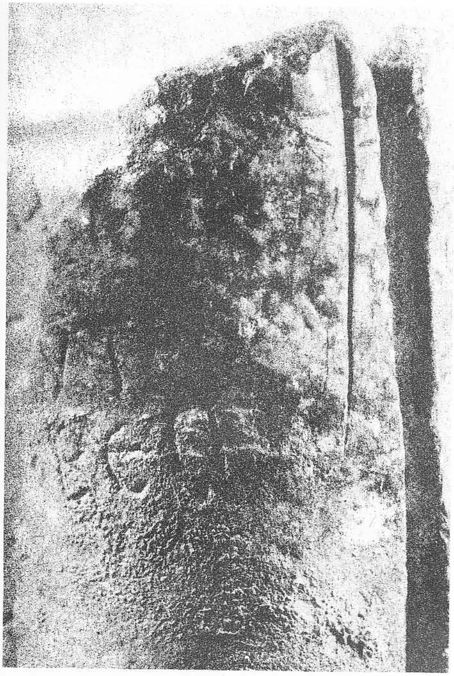

50. 5, лява половина

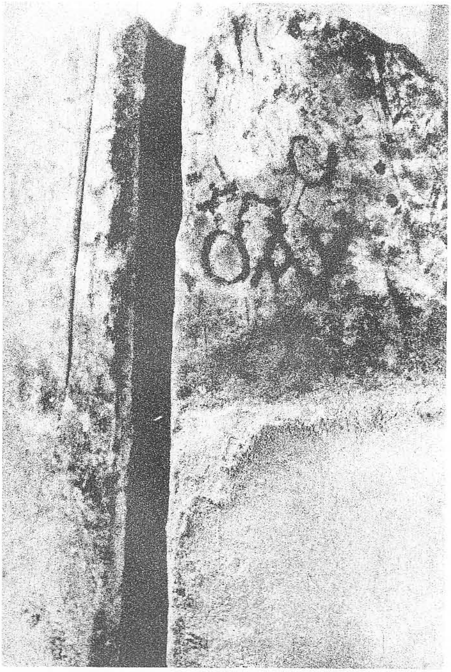

51. 5, дясна половина

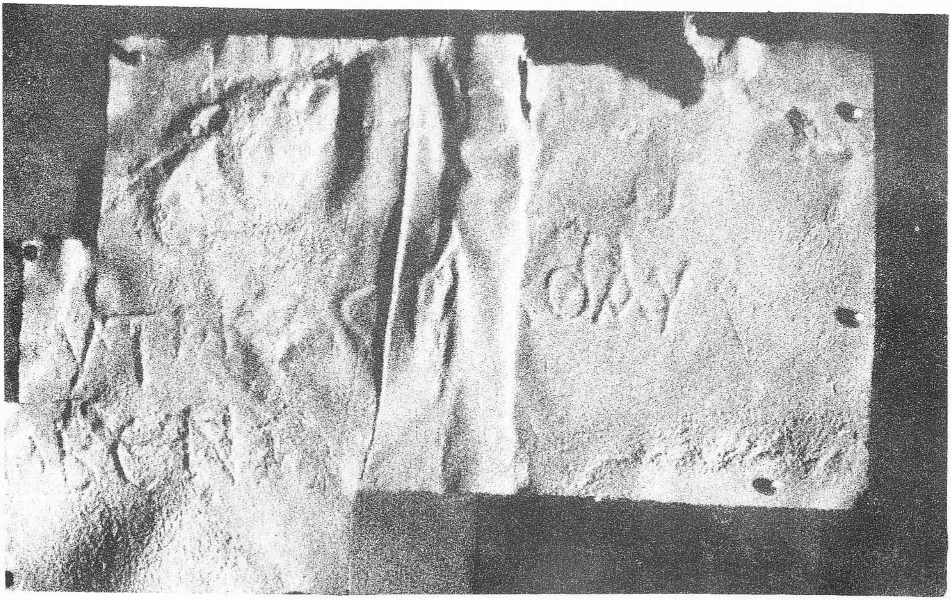

52. 5, естампаж

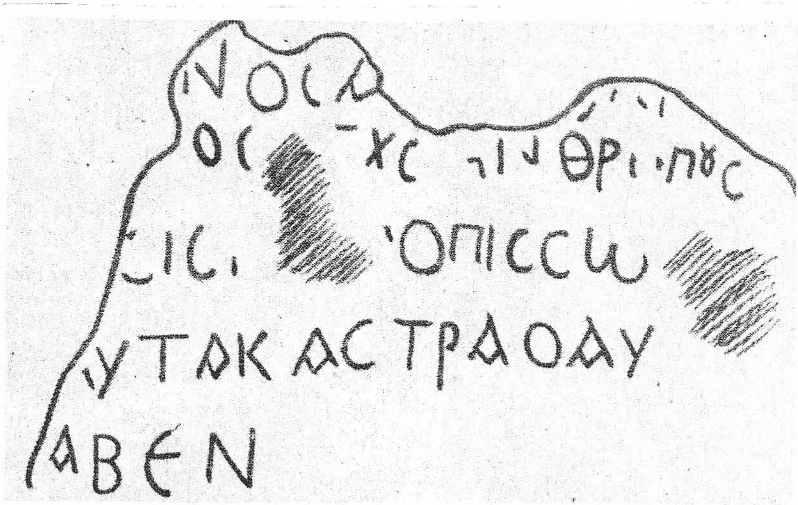
ΝΟϹΛ
ΟϹ ΧϹ ΓΙΝ ΘΡΙ ΠΥϹ
ΙϹΙ ΟΠΙϹϹΩ
ΥΤΑΚΑϹΤΡΑΟΔΥ
ΑΒΕΝ

53. 5, препис на К. Шкорпил от 1896

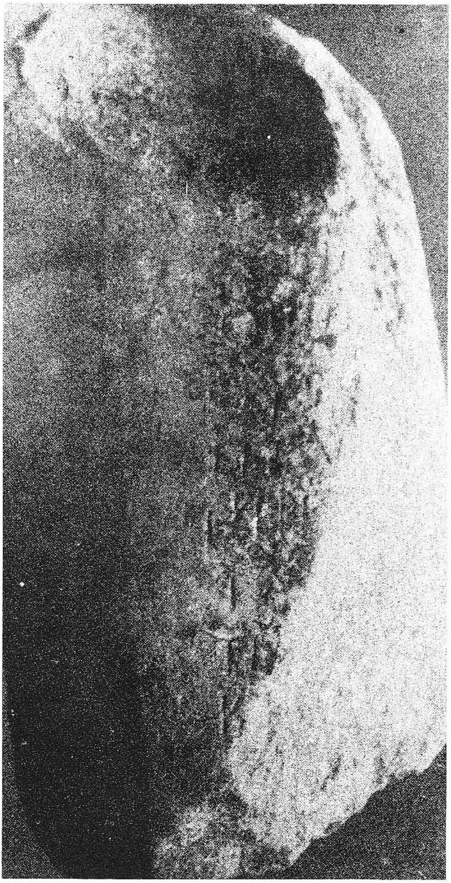

55. 6, дясна половина

54. 6, лява половина

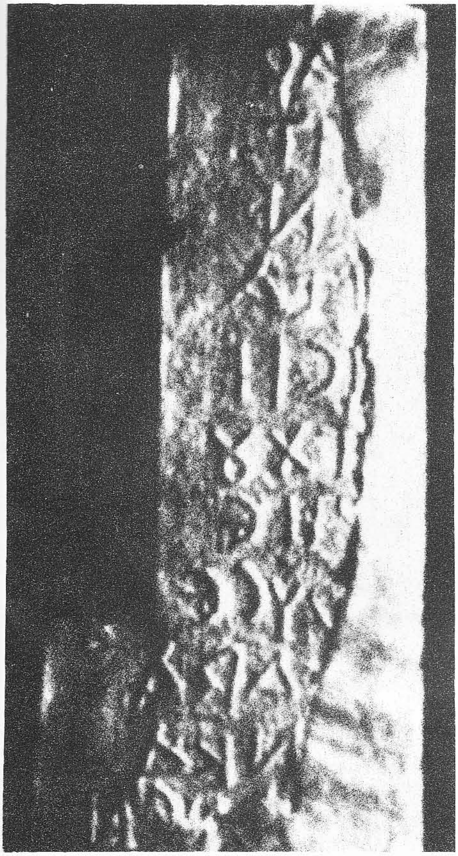

56. 6, естампаж на лявата половина

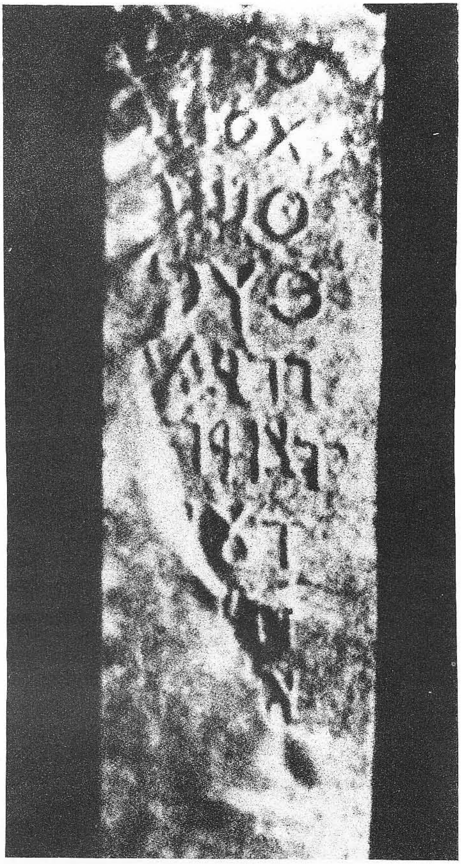

57. 6, естампаж на дясната половина

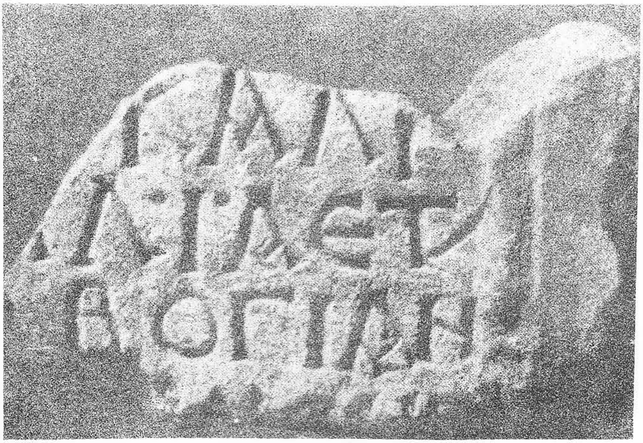

58. 7а

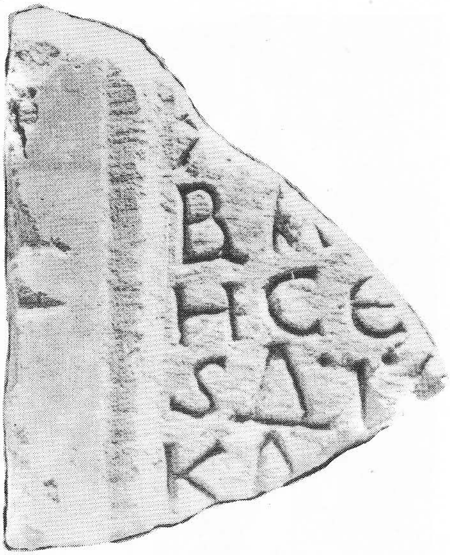

59. 7b

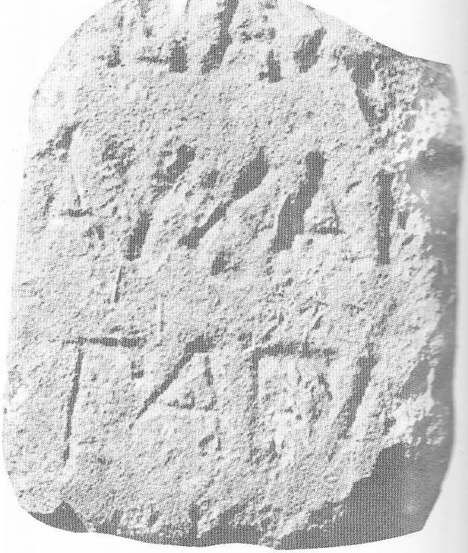

60. 8

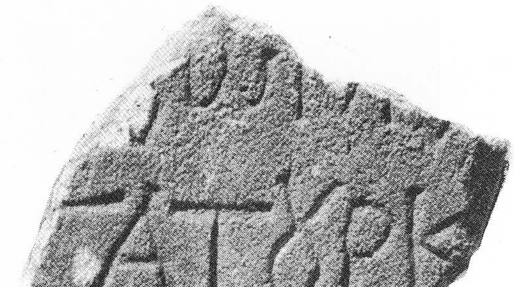

61. 9

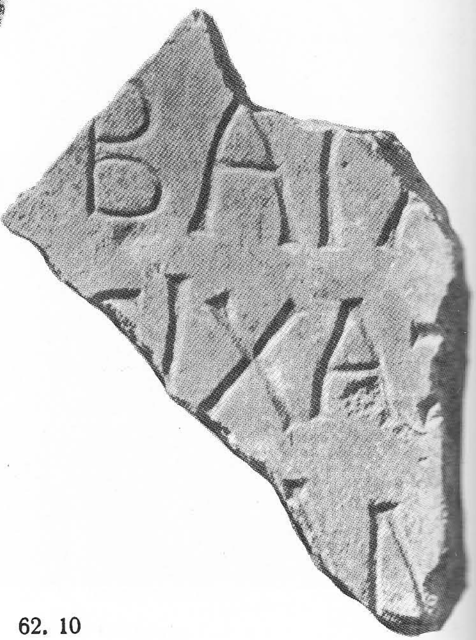

62. 10

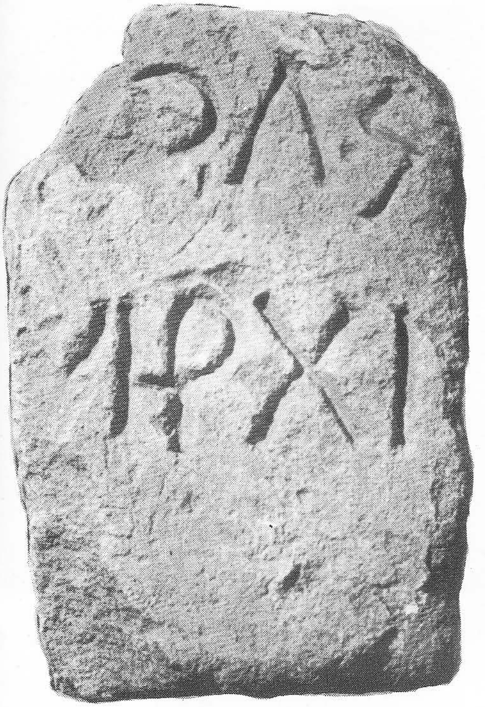

63. 11

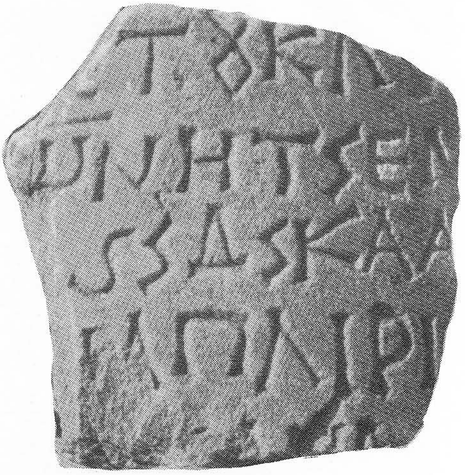

64. 12

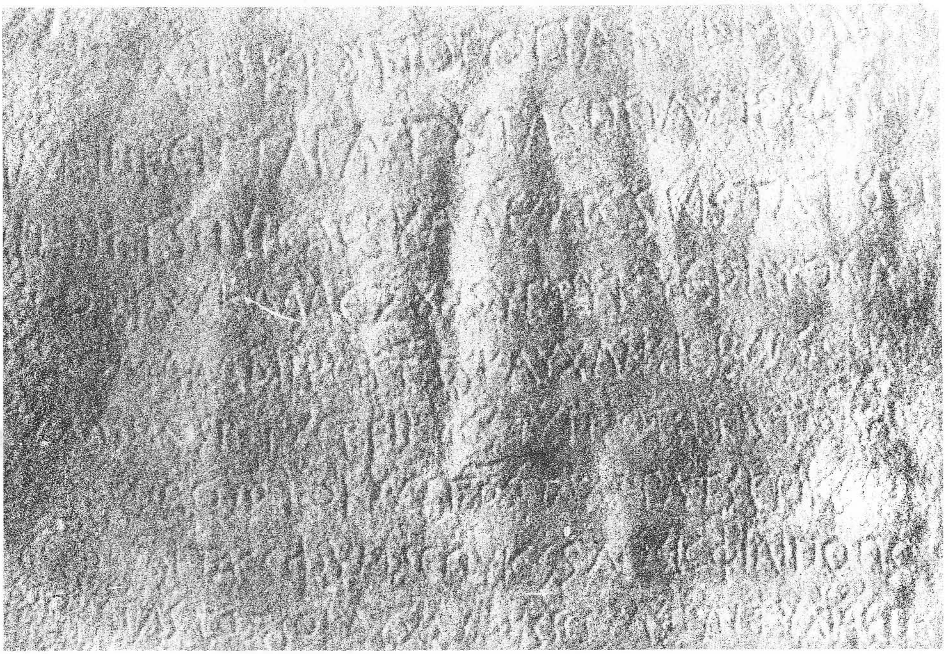

65. 13

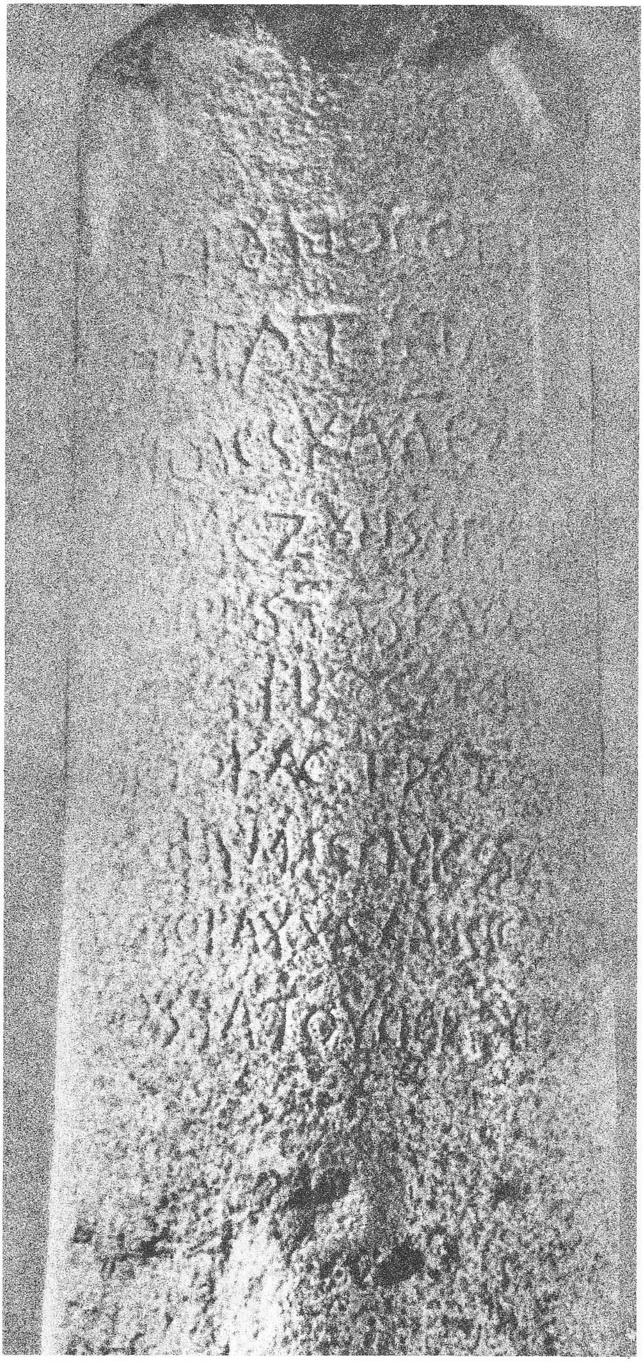

66. 13 естампаж

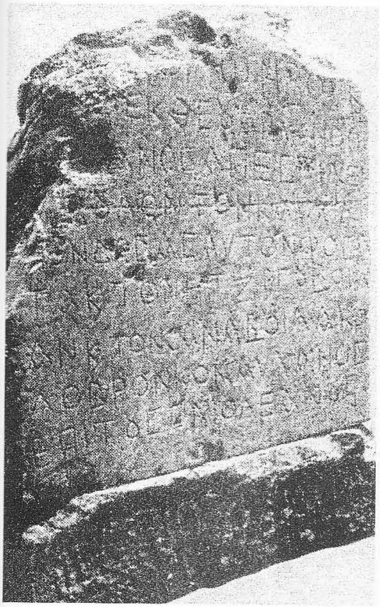

67. 14, началото на надписа in situ

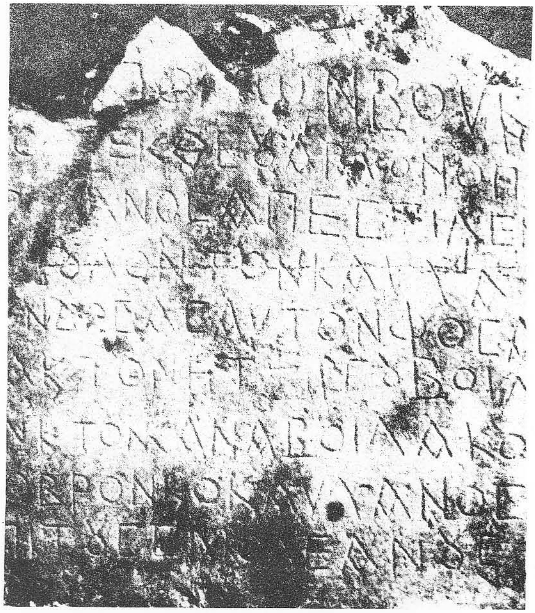

68. 14, началото на надписа без откъслека

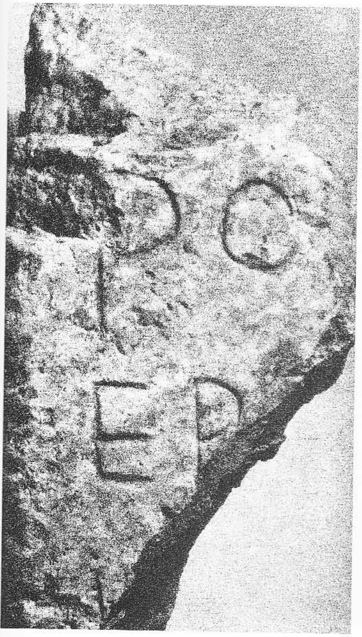

69. 14, част от горния ляв край

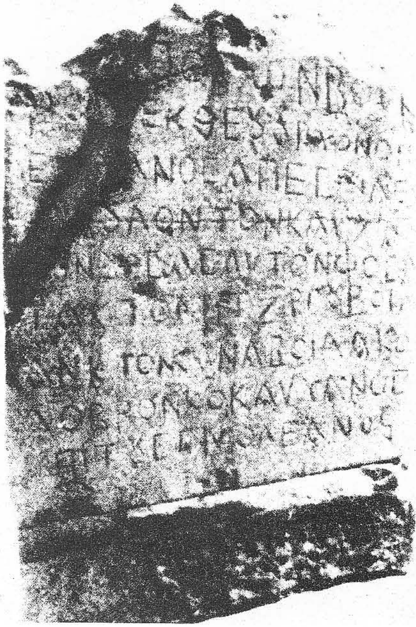

70. 14, началото на надписа с откъслек in situ

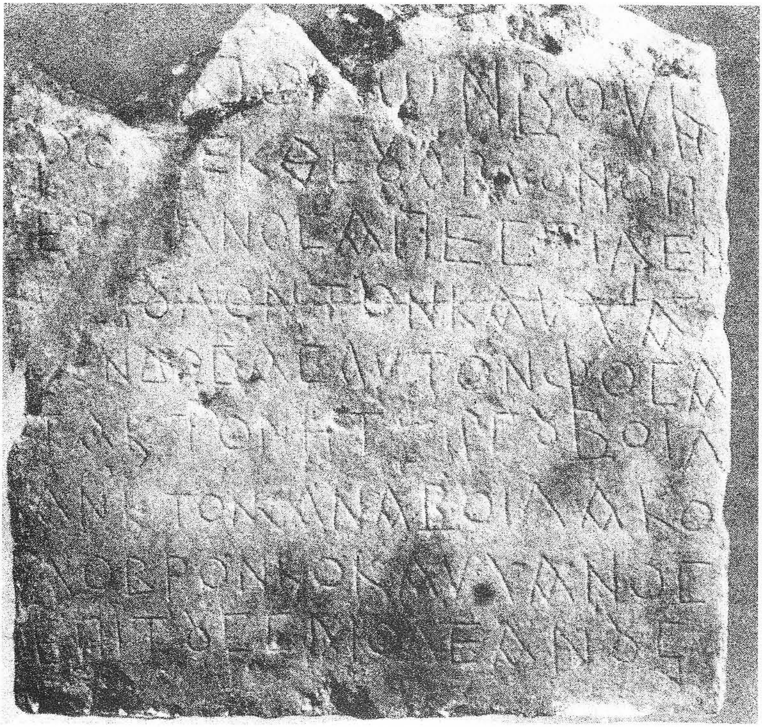

71. 14, началото на надписа с откъслека

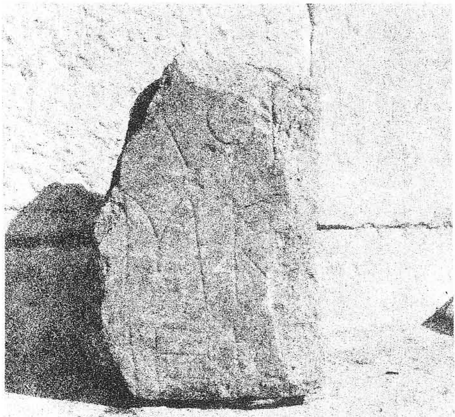

72. 14, откъслек от средата на надписа

73. 14. откъслек от средата на надписа

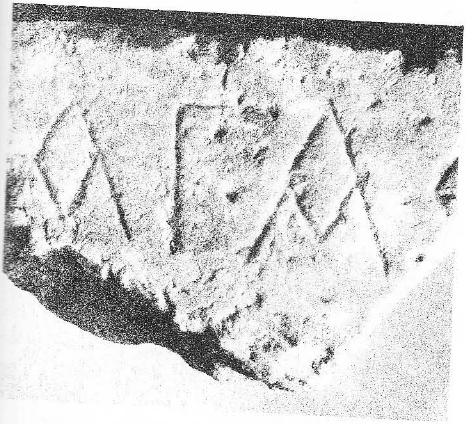

74. 14, откъслек от средата на надписа

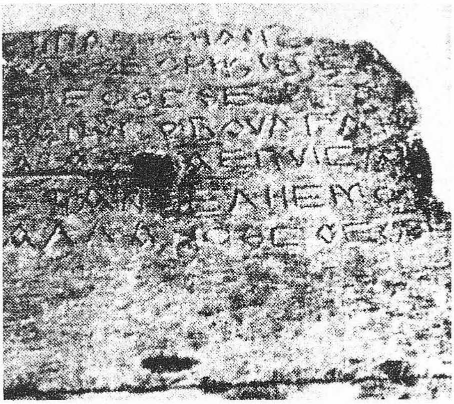

75. 14, краят на надписа in situ

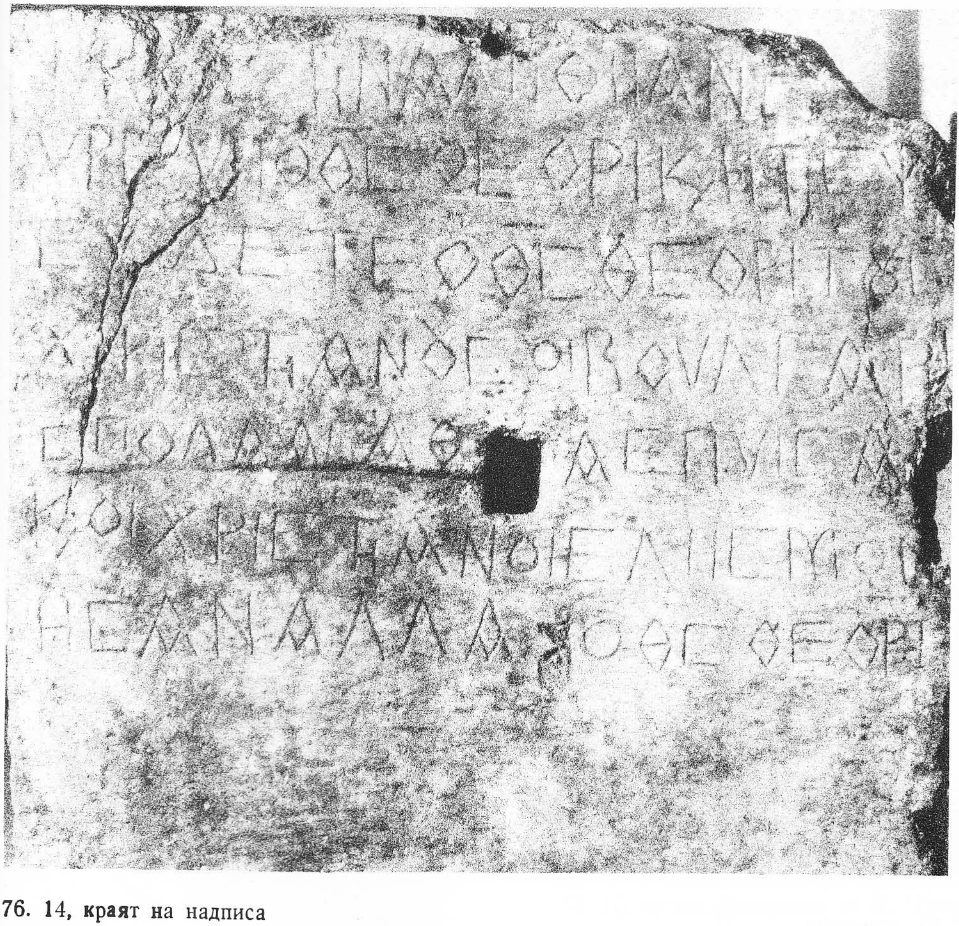

76. 14, краят на надписа

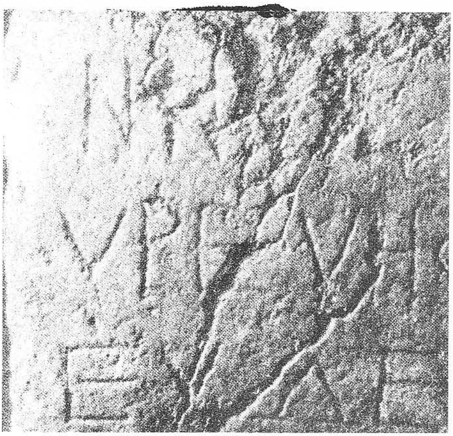

77. 14, левият ъгъл на края на надписа

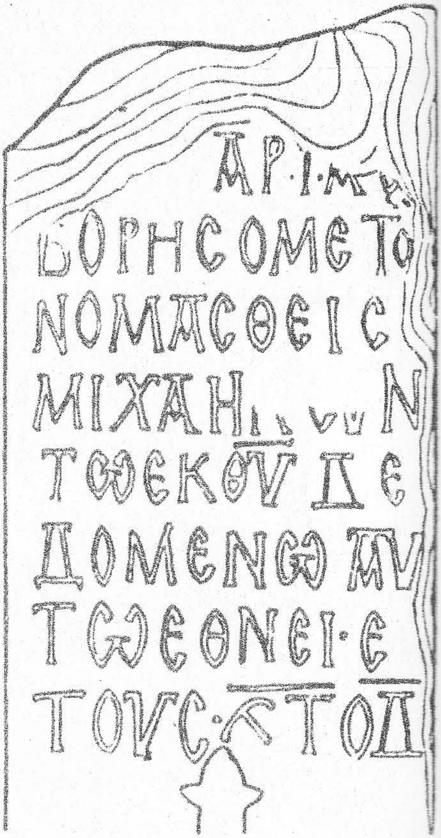
ΑΡΙ·ΜΥ
ΒΟΡΗCΟΜΕΤΟ
ΝΟΜΑCΘΕΙC
ΜΙΧΑΗ Ν
ΤѠΕΚΟΥ Δ Ε
ΔΟΜΕΝѠ ΜΥ
ΤѠΕΘΝΕΙ·Ε
ΤΟΥC·ϚΤΟΔ

78. 15, препис-факсимиле

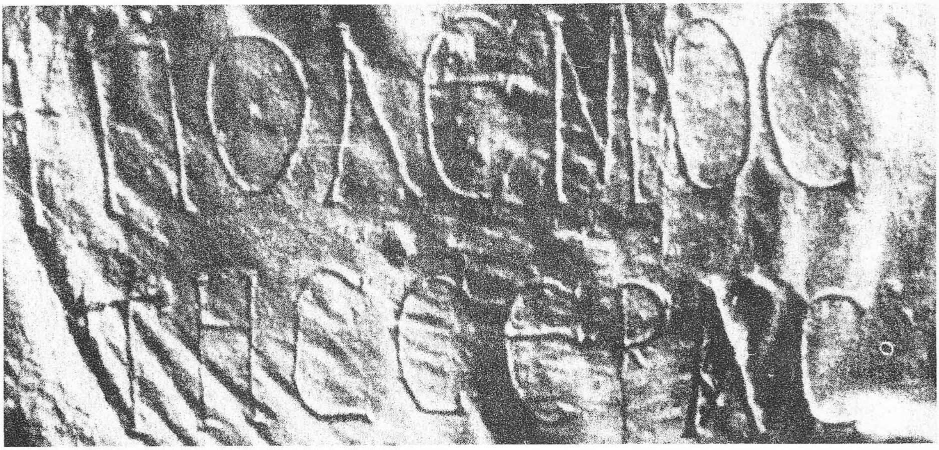

79. 16, естампаж

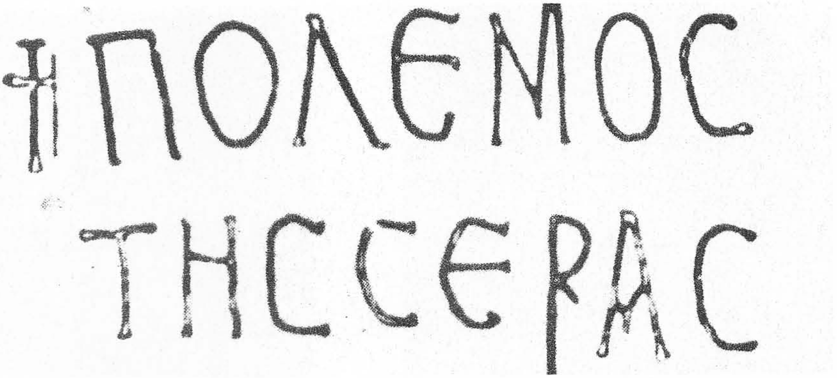

+ ΠΟΛΕΜΟϹ
ΤΗϹϹΕΡΑϹ

80. 16, препис-факсимиле на К. Шкорпил

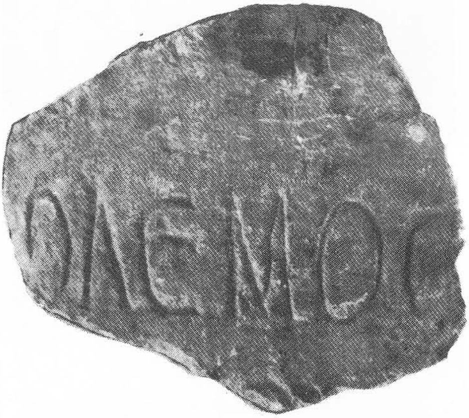

ΟΛΕΜΟϹ

81. 17

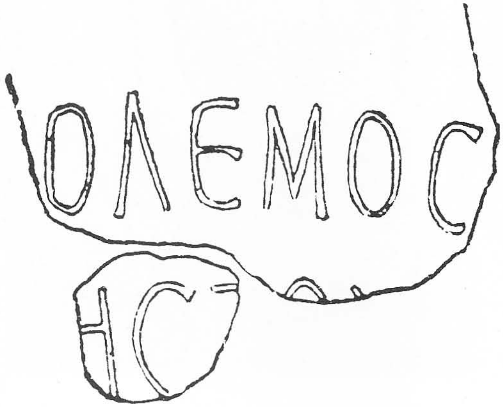

ΟΛΕΜΟϹ
ΗϹ

82. 17, препис-факсимиле на К. Шкорпил

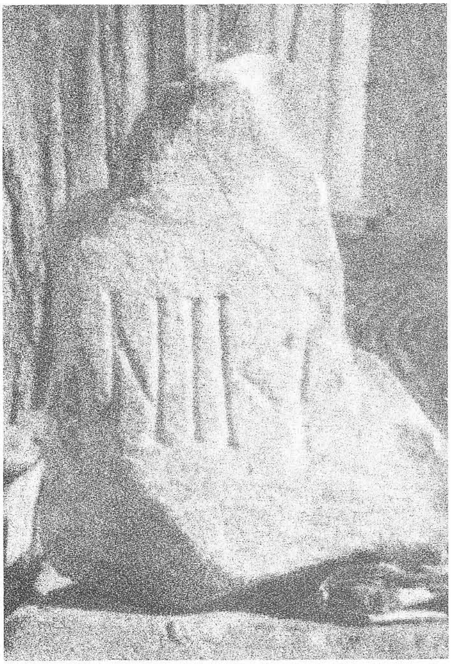

83. 18

84. 19

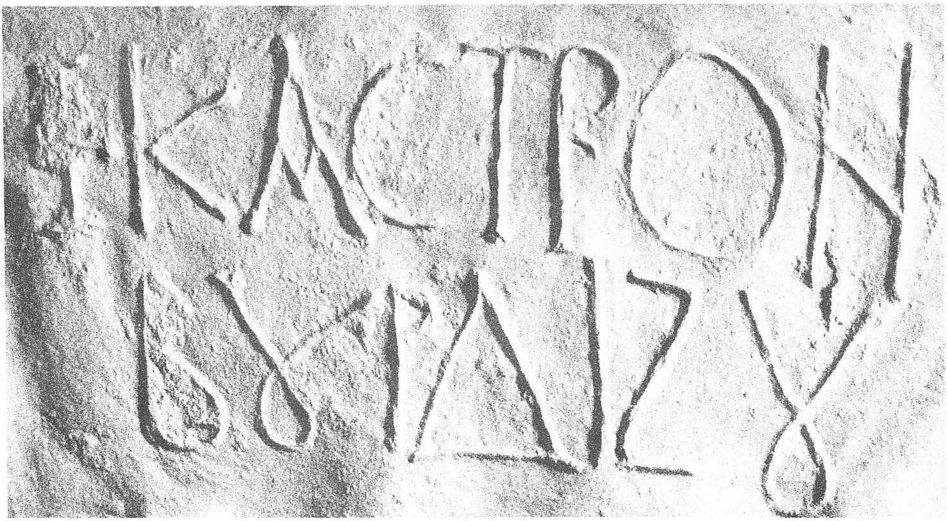
+ ΚΑϹΤΡΟΝ
ΒΟΥΡΔΙΖȢ

85. 20, естампаж

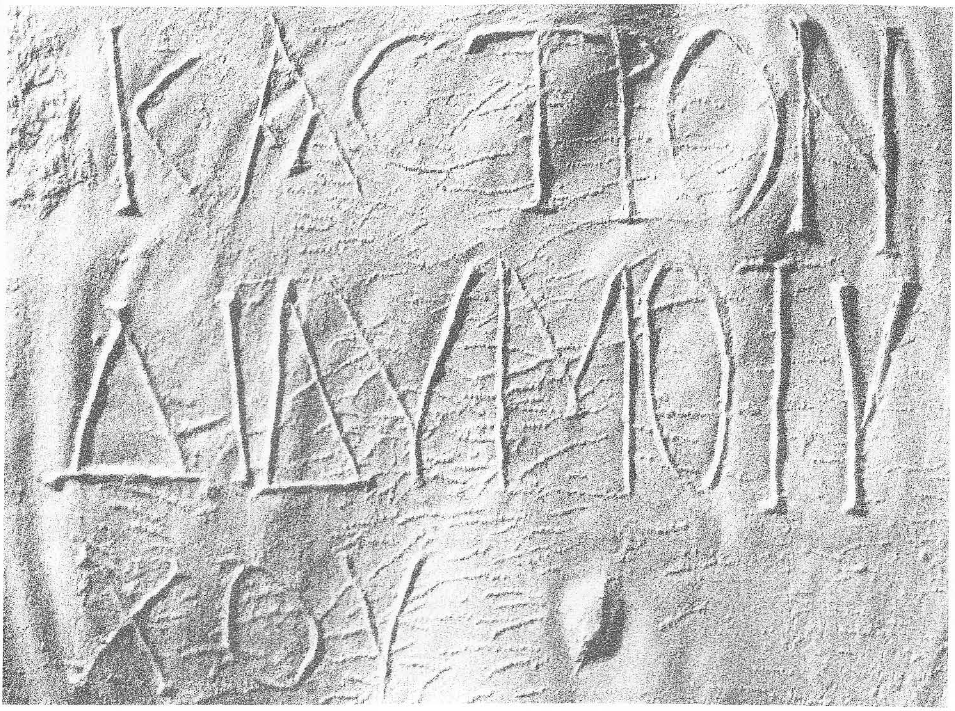
ΚΑϹΤΡΟΝ
ΔΙΔΥΜΟΤΥ

86. 21, естампаж

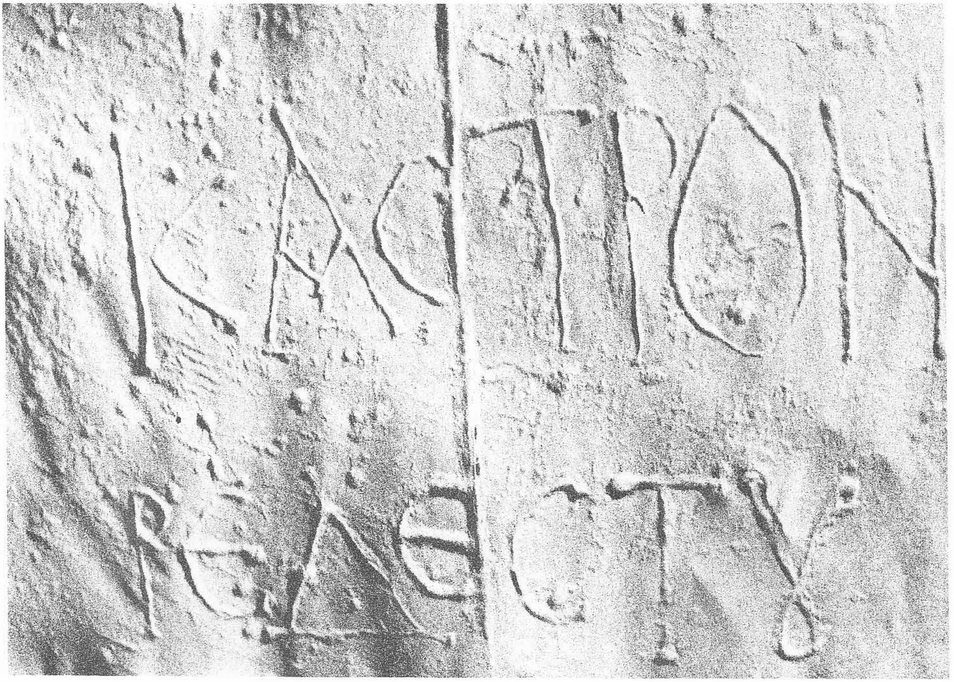

87. 22, естампаж

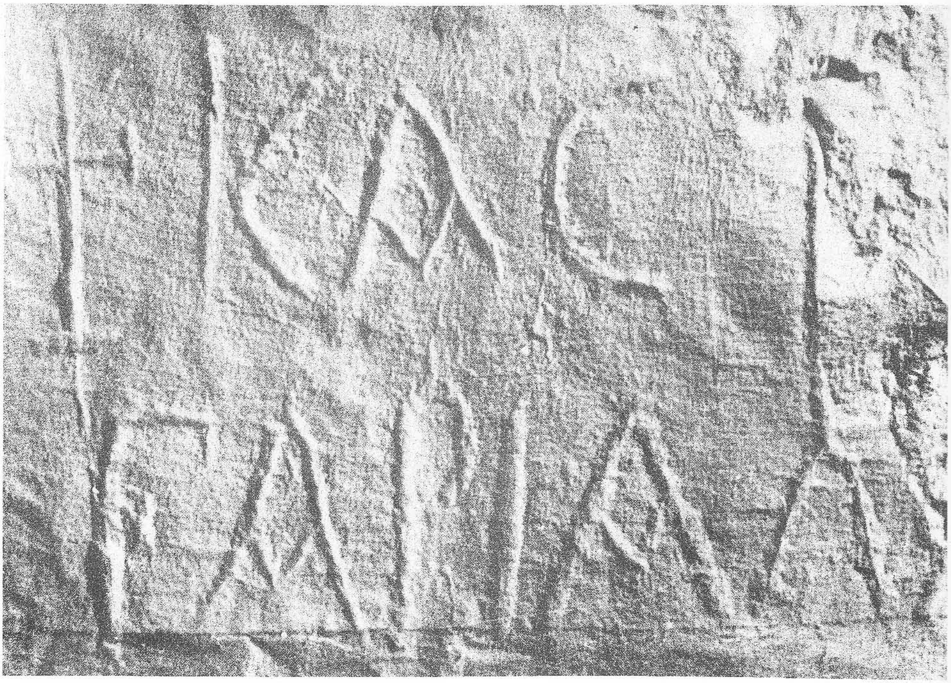

88. 25, естампаж

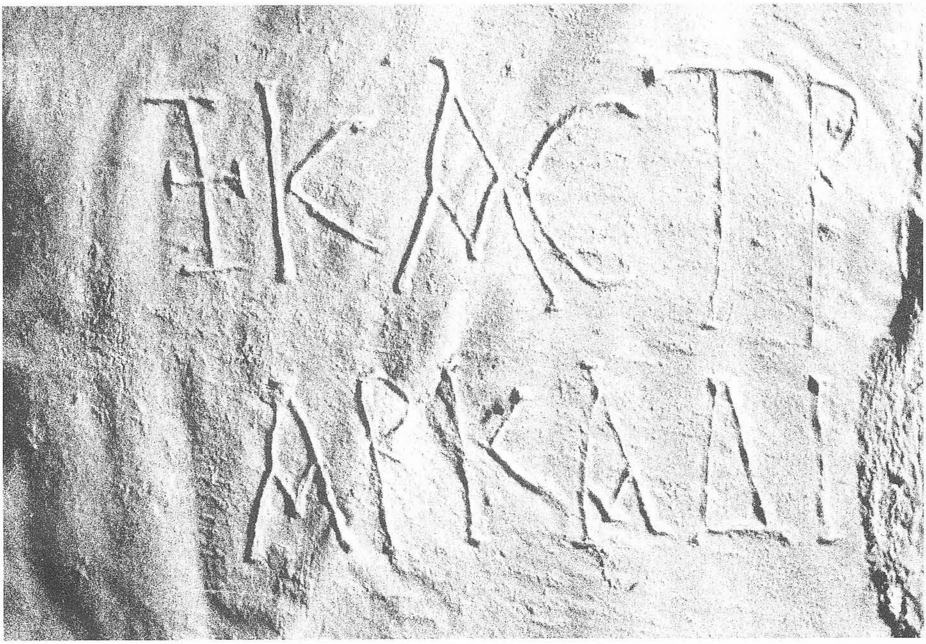

89. 26, естампаж

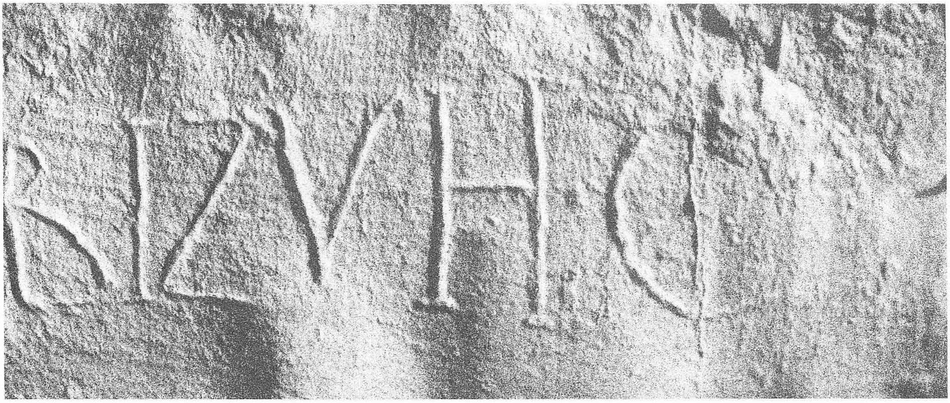

90. 27, естампаж

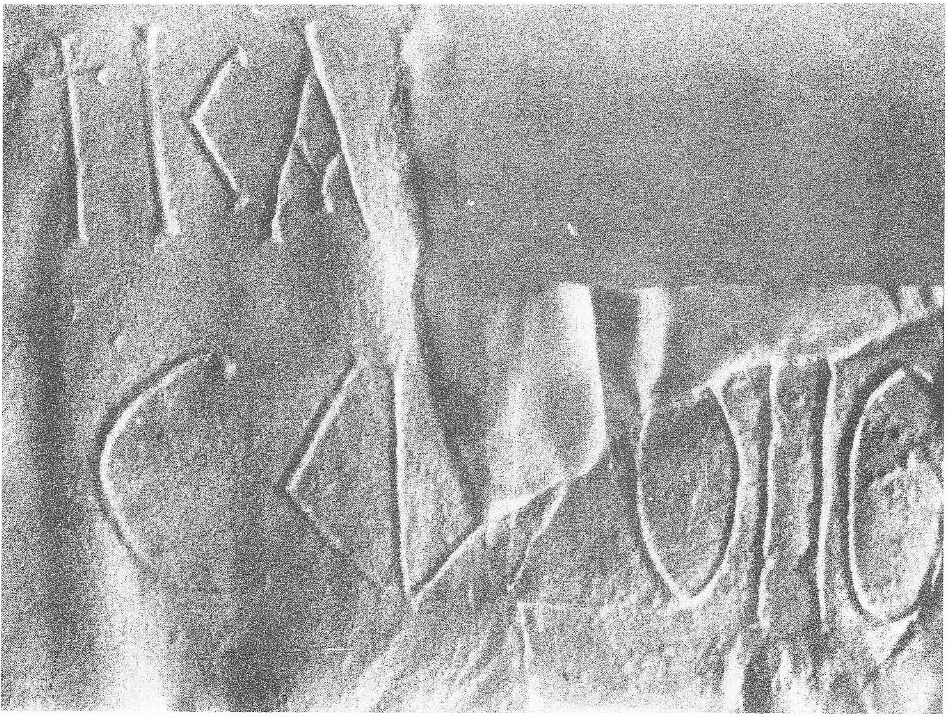

91. 28, естампаж

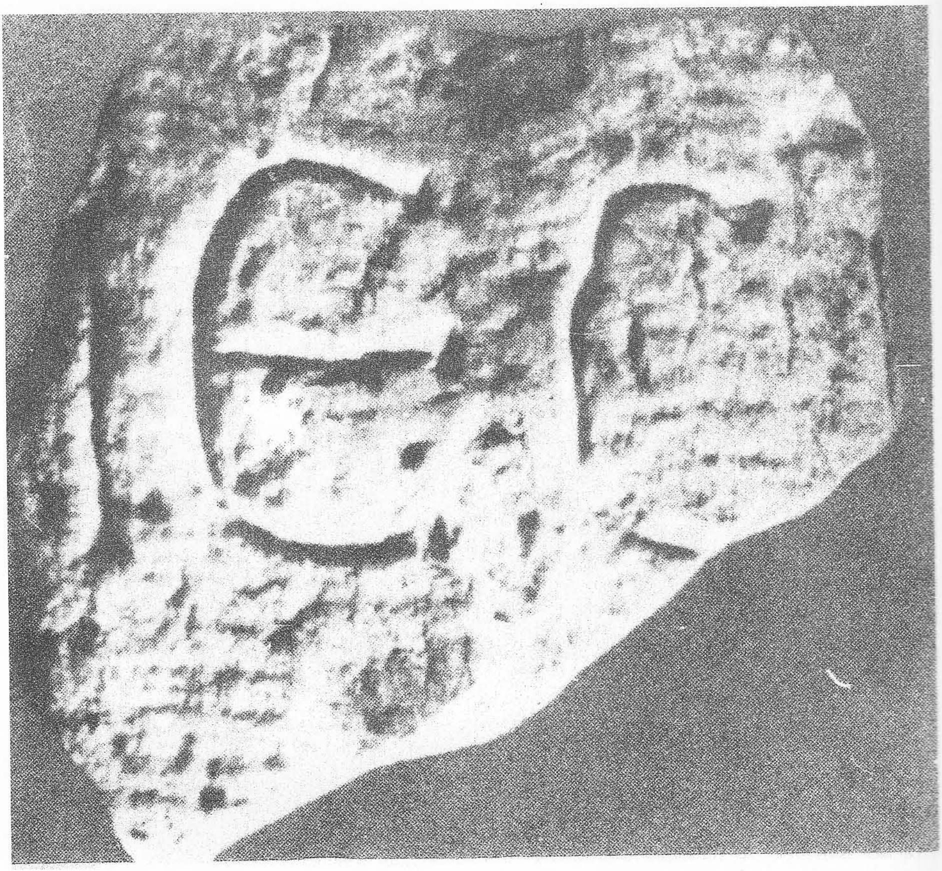

92. 29`

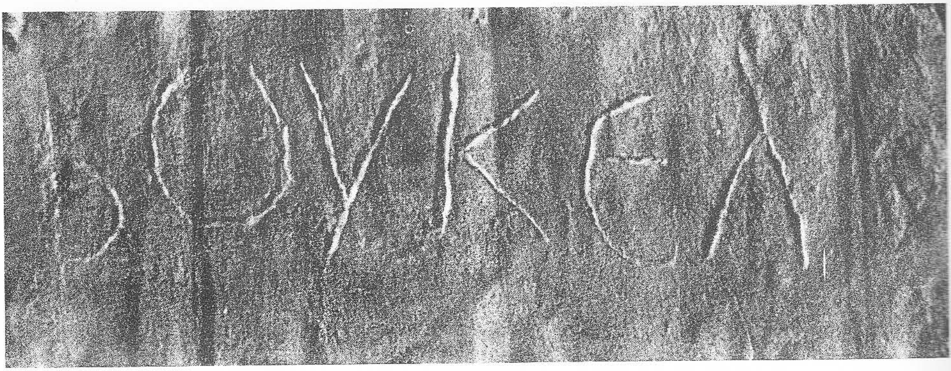

93. 30, естампаж

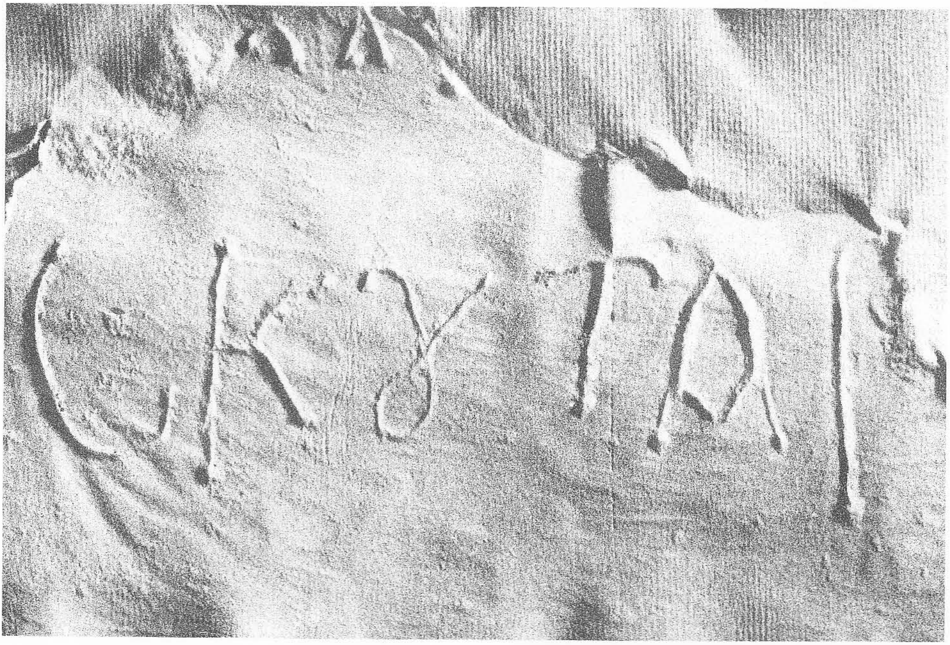

94. 31, естампаж

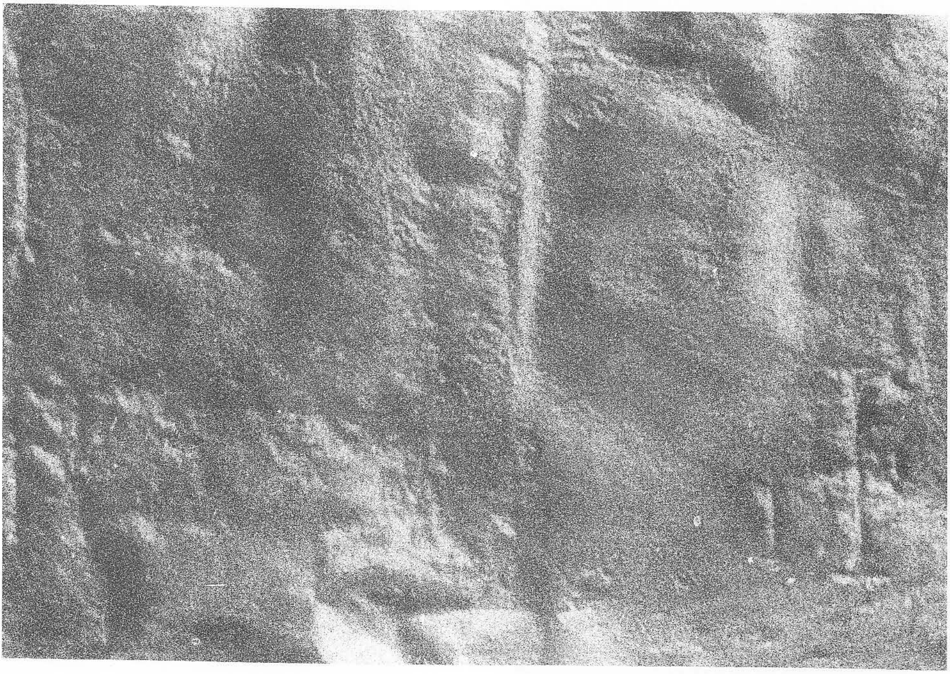

95. 33, естампаж

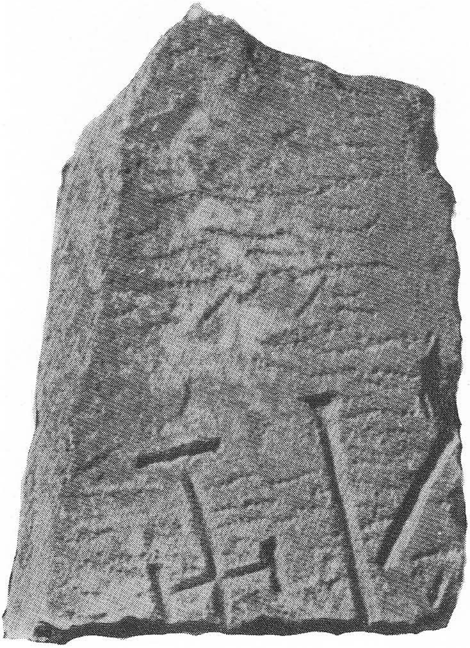

96. 35

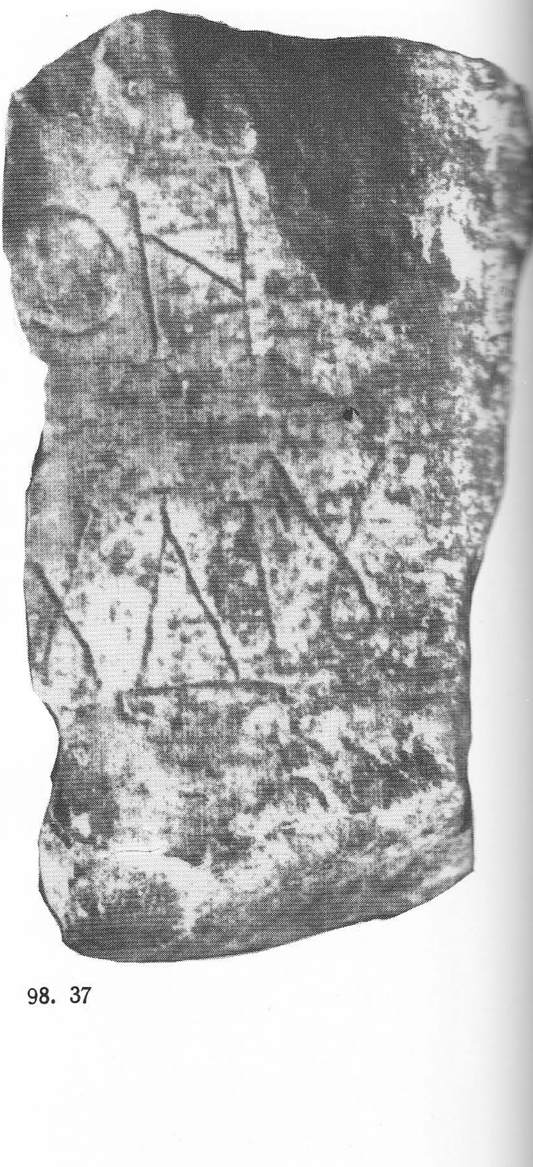

98. 37

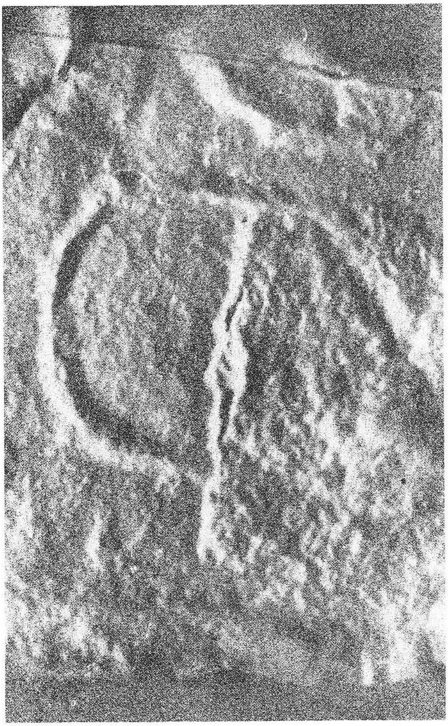

97. 36, естампаж

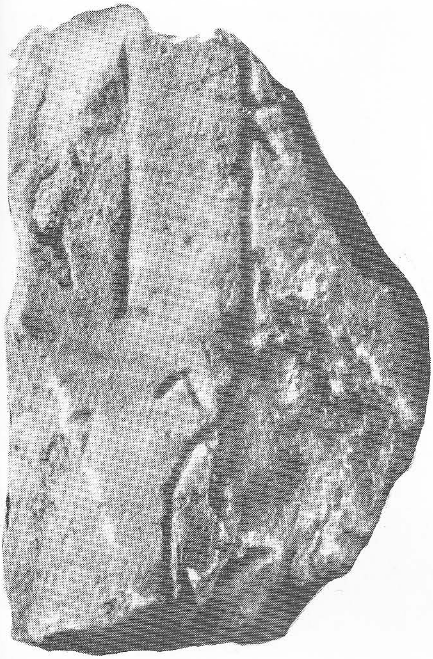

99. 38

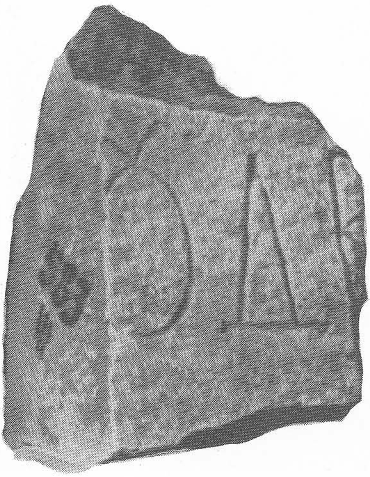

100. 39, естампаж

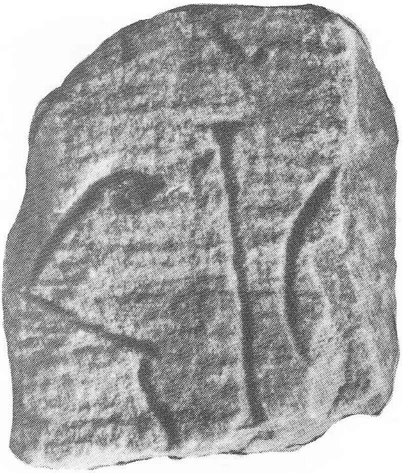

101. 40, естампаж

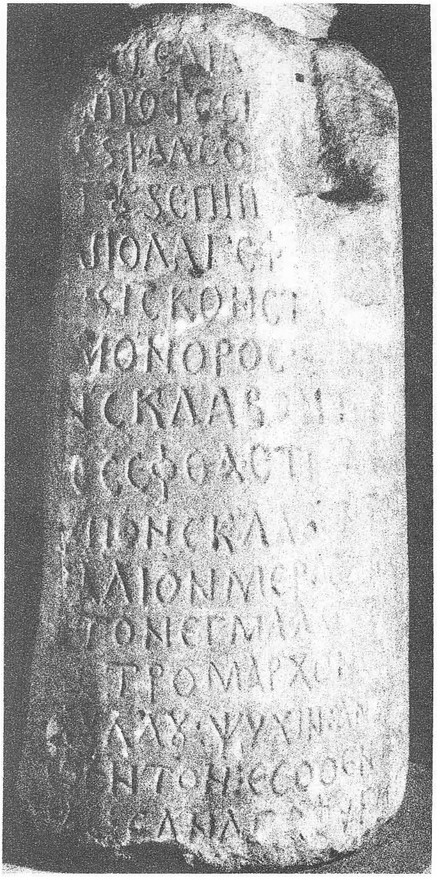

102. 41, лява половина

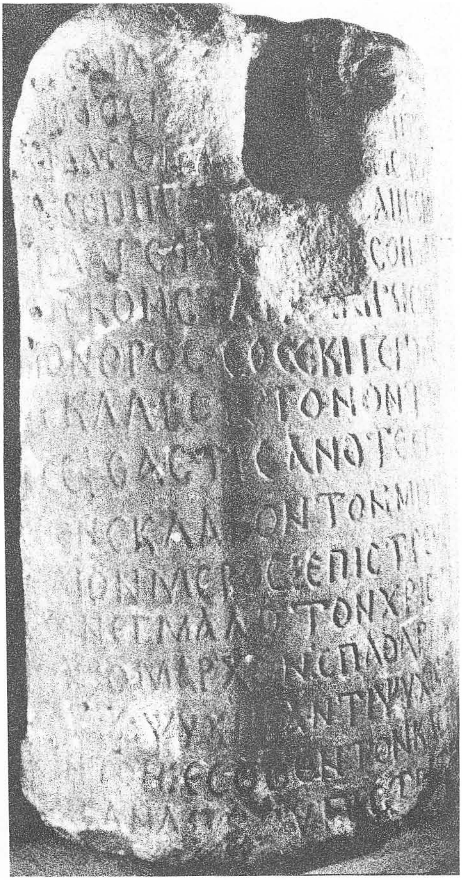
ΙΟΝΟΡΟϹ ϹΟϹΚΙΠϹ
ΚΑΛΑΒΟ ΤΟΝΟΝΤ
ϹΘΑϹΤΙϹΑΝΘΤ
ΩΝϹΚΛΑΒΟΝΤΟΝΜ
ΙΟΝΜΕΡΟϹΕΠΙϹΤΡ
ΝΕΓΜΑΛΟ ΤΟΝΧΡ
ΡΟΜΑΡΧΟΝϹΠΑΘΑΡ
ΨΥΧΙΝΑΝΤΙΨΥΧ
ΤΟΝΙΕϹΟΘΕΝ

103. 41, лява половина

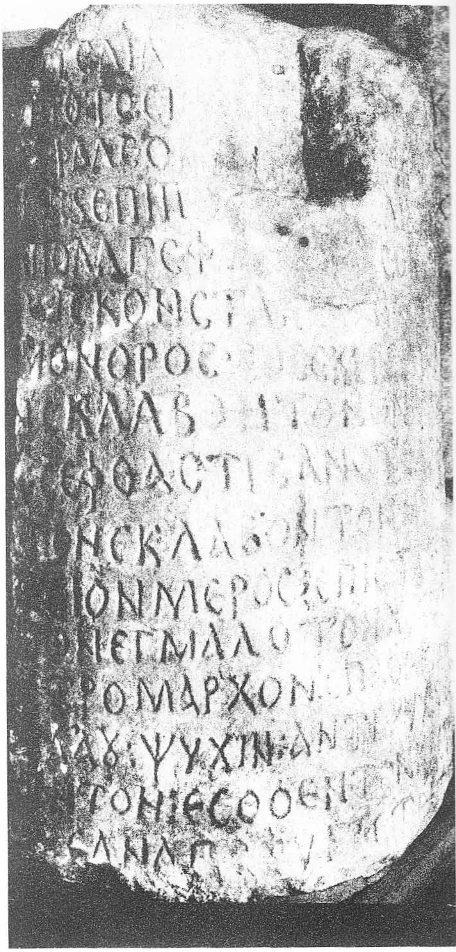
ΟΤΟϹΟ
ΑΛΑΒΟ
ϹΕΠΙΙ
ΟΝΑΓΕΦ
ϹΚΟΝΙϹΤΑ
ΙΟΝΟΡΟϹ
ϹΚΛΑΒ
ϹΦΘΑϹΤΙϹΑΝ
ΩΝϹΚΛΑΒ
ΙΟΝΜΕΡΟϹ
ΝΕΓΜΑΛΟ
ΡΟΜΑΡΧΟΝ
ΨΥΧΙΝΑΝ
ΤΟΝΙΕϹΟΘΕΝ
ΑΝΑΠ

104. 41, средна част

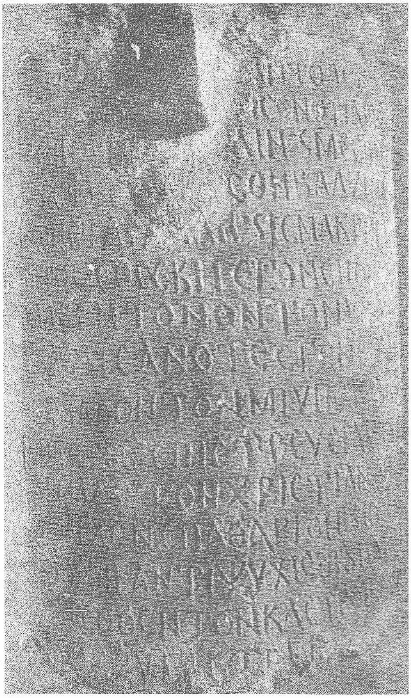

105. 41, средна част

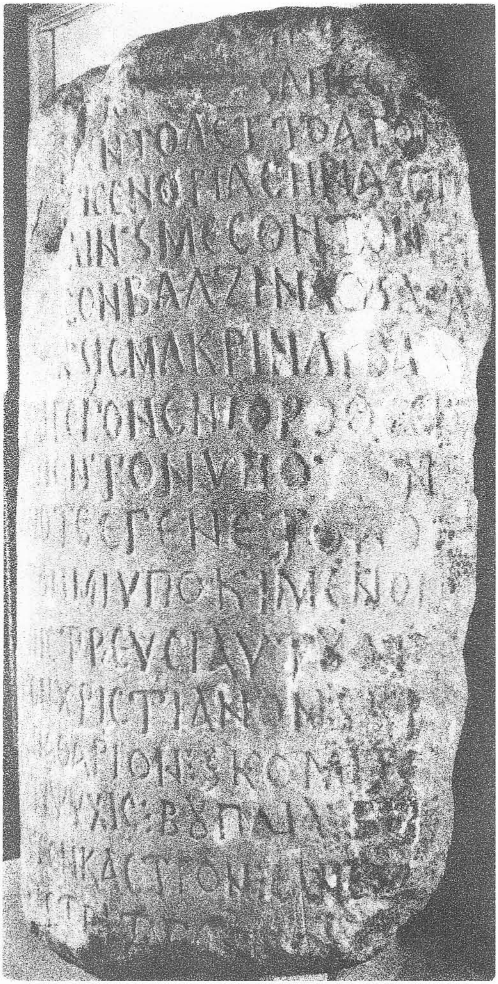

106. 41, дясна половина

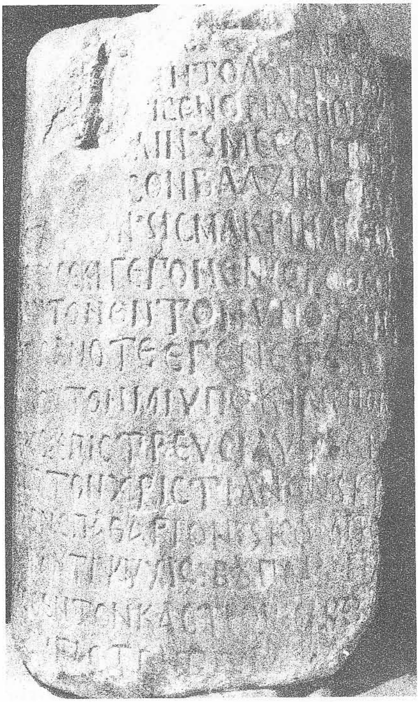

107. 41, дясна половина

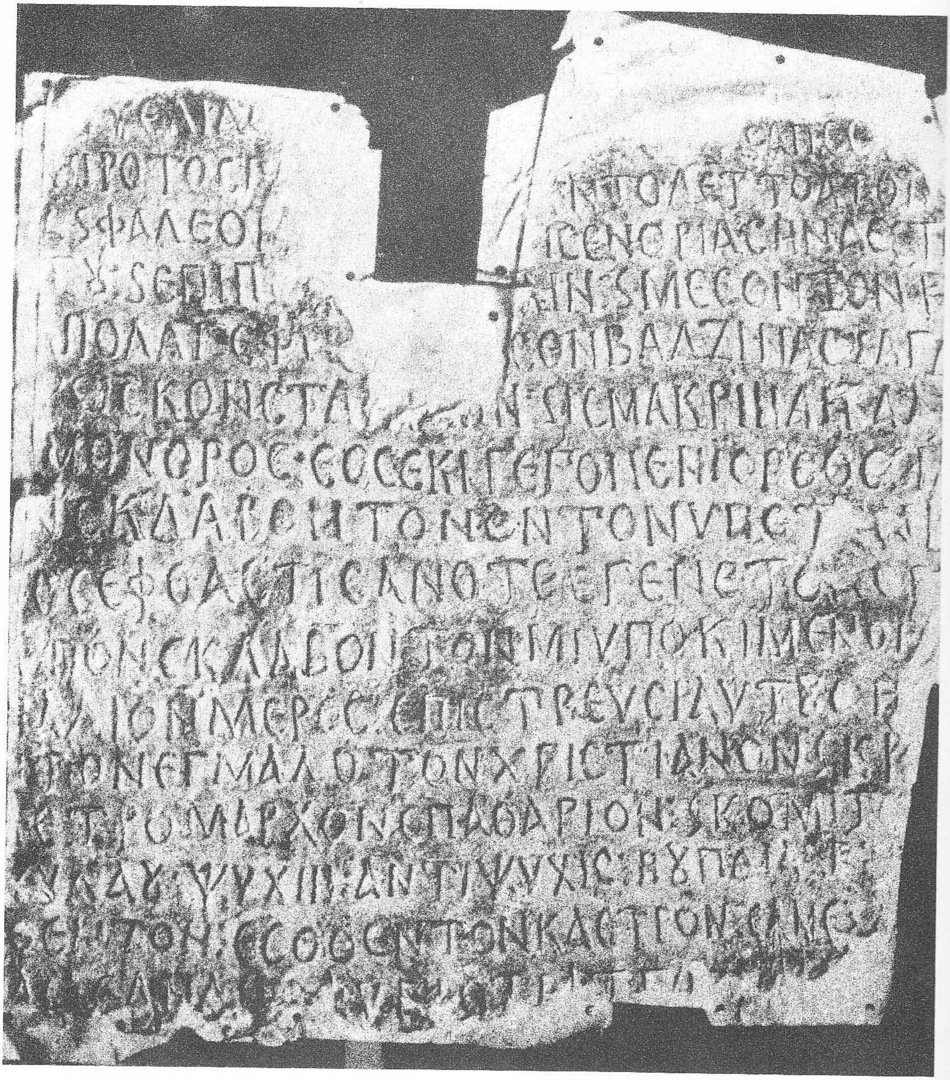

108. 41, естампаж

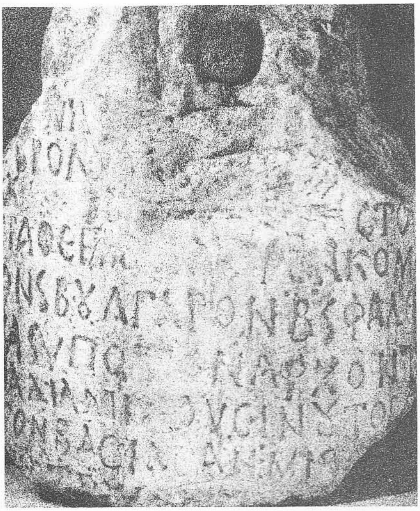

109. **42, лява** половина

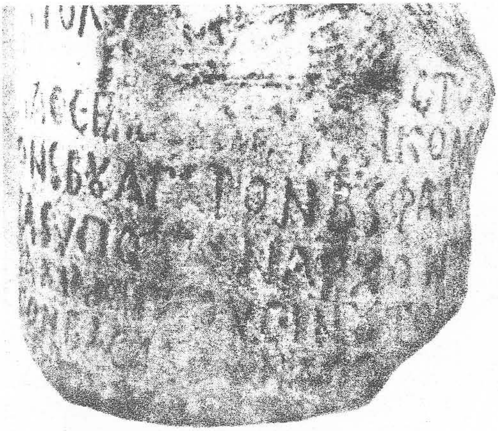

110. 42, **дясна** половина

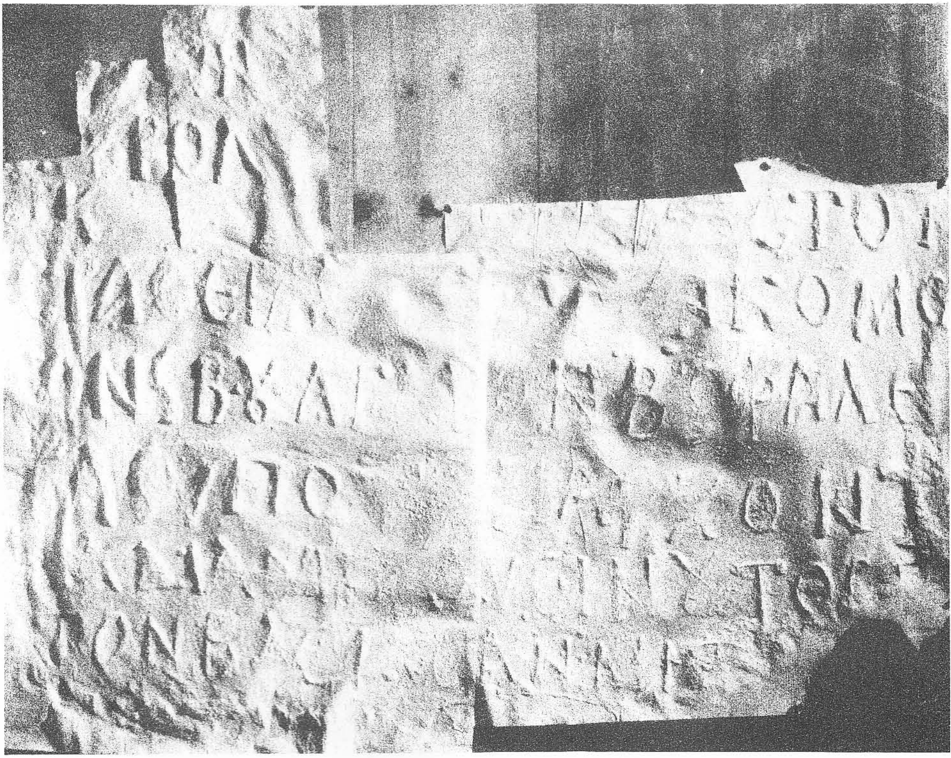

111. 42, **естампаж**

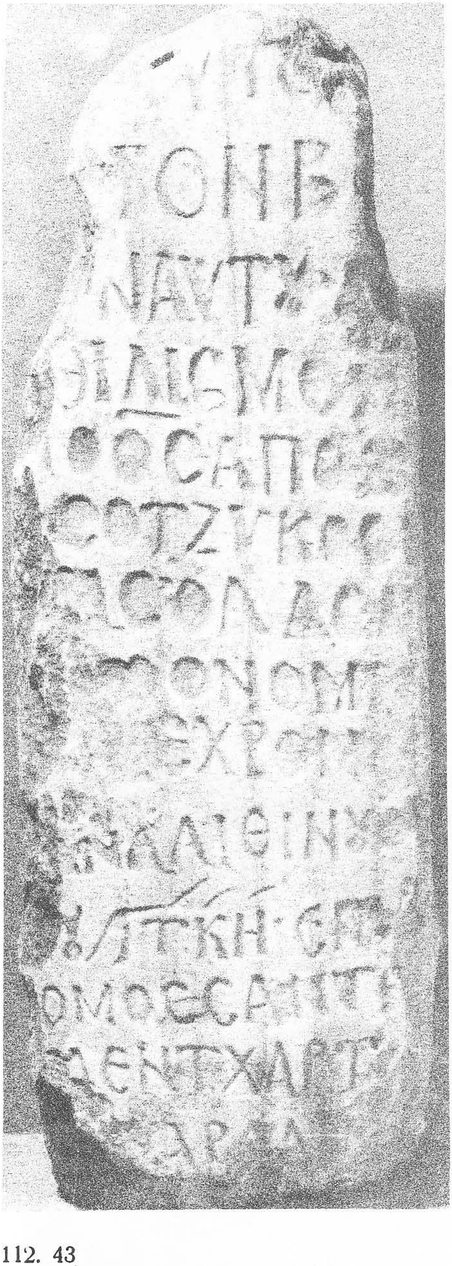

112. 43

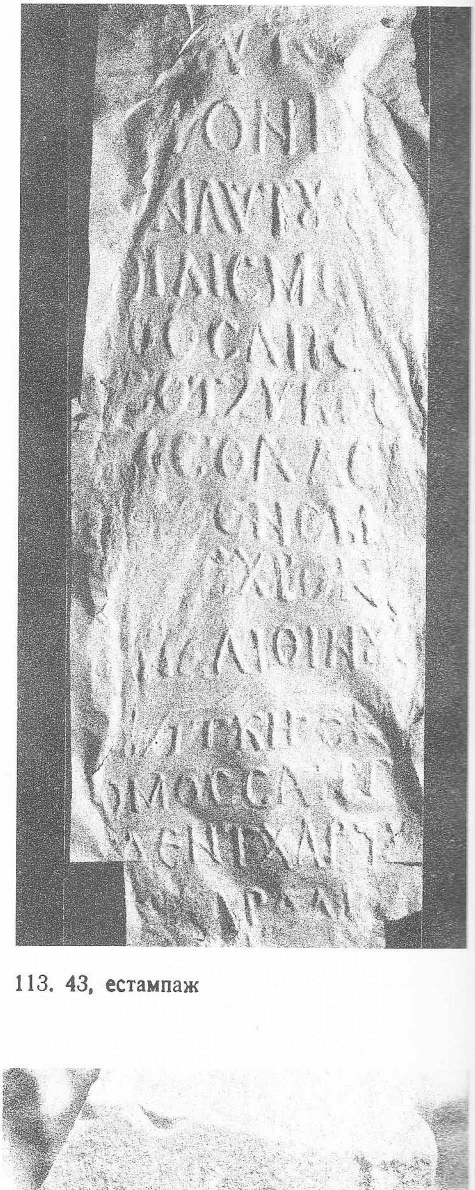

113. 43, естампаж

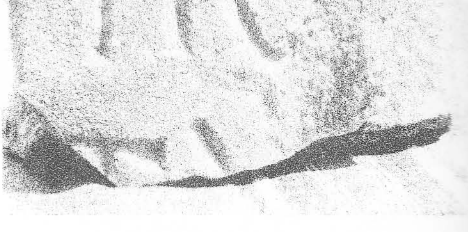

115. 45а

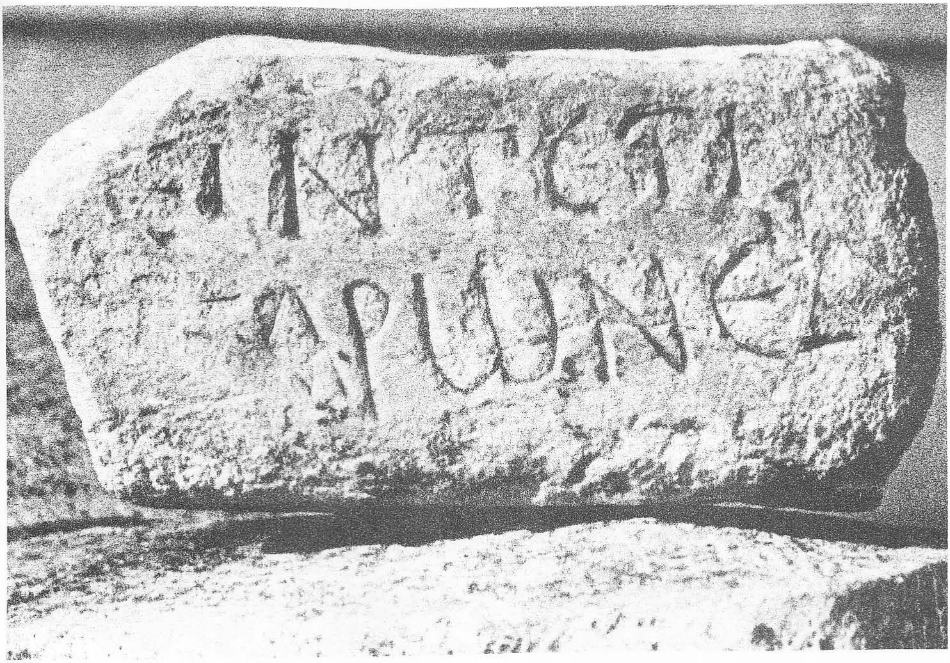

114. 44

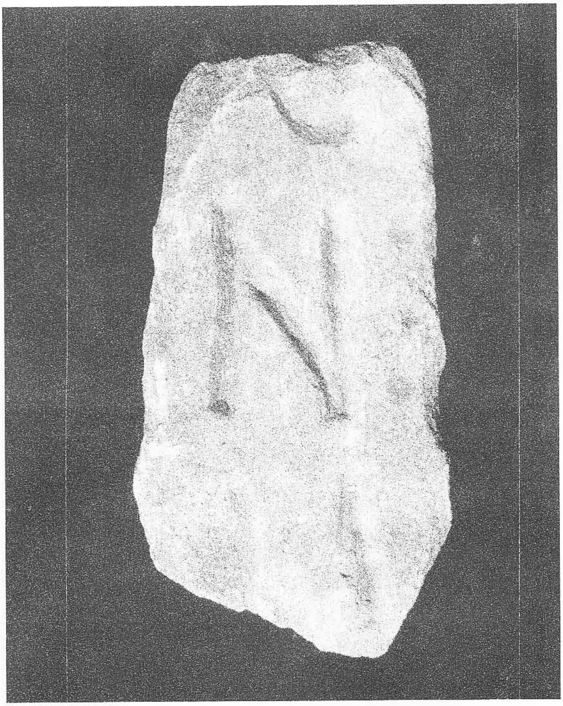

116. 45b

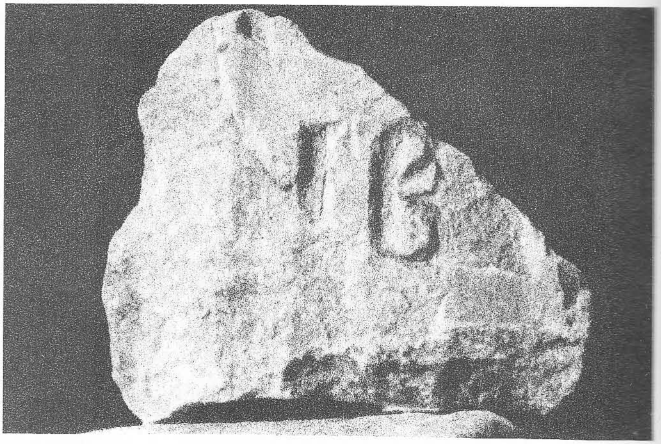

117. 45c

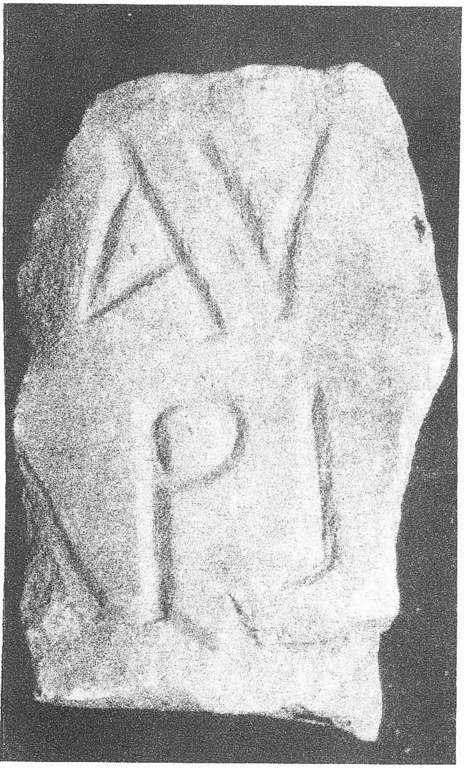

118. 45d

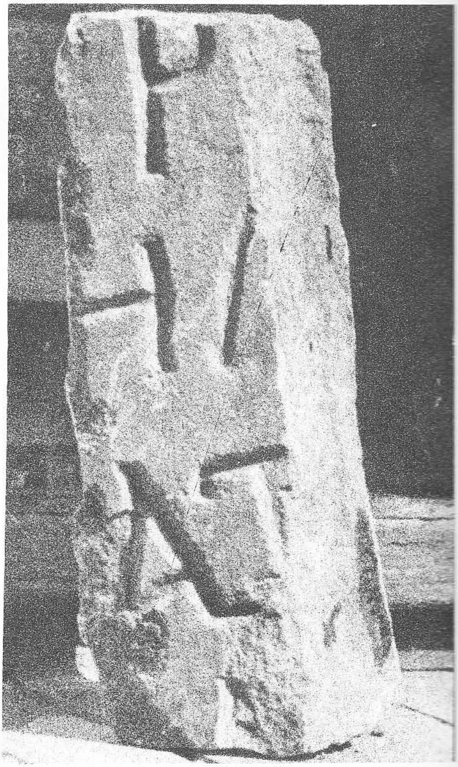

119. 45e

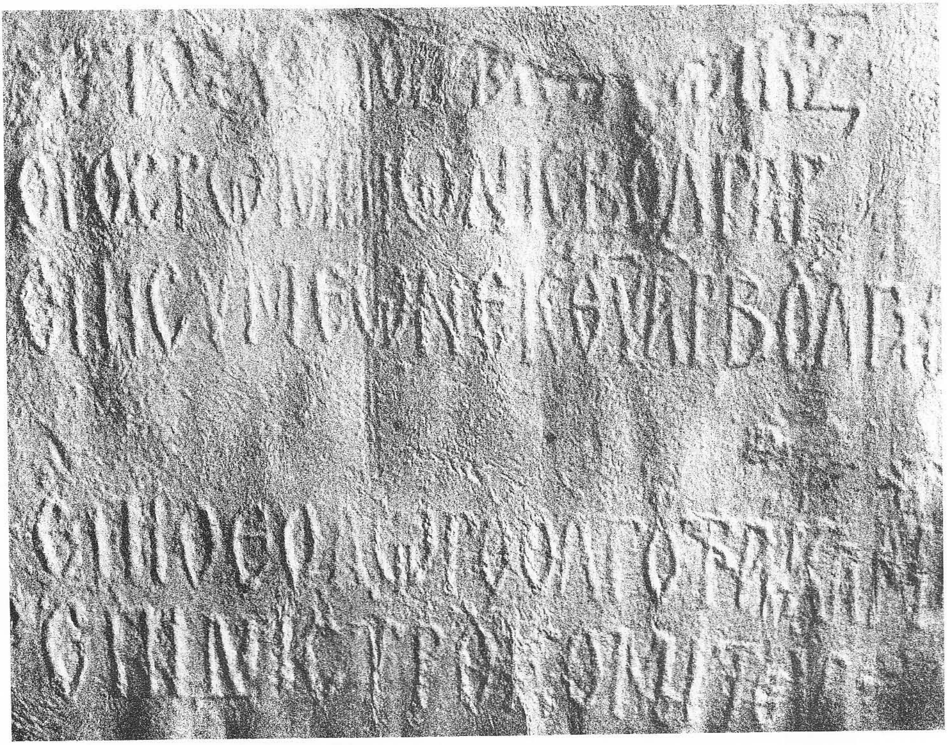

120. 46а, естампаж

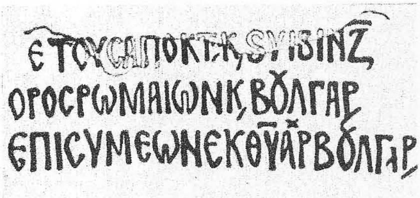

ΕΤΟΥCΑΠΟΚΤΚ ϚΥΙΒΙΝΖ
ΟΡΟCΡΩΜΑΙΩΝΚ ΒȢΛΓΑΡ
ΕΠΙCΥΜΕΩΝΕΚΘΥΑΡΒȢΛΓΑΡ
ΕΠΙΘΕΟΔΩΡȢΟΛΓȢΤΡΑΚΑΝ
ΕΠΙΔΡΙCΤΡȢΚΟΜΙΤΟΥ

121. 46а, факсимиле

122. 47, горна част

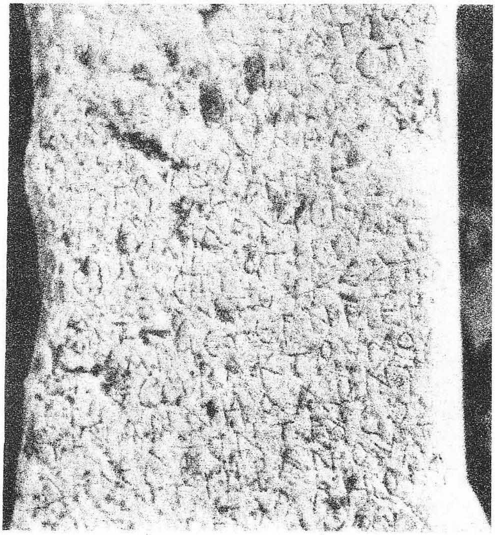

123. 47, средна част

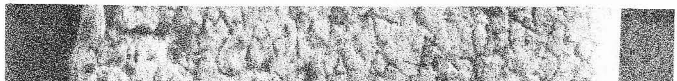

124. 47, долна част

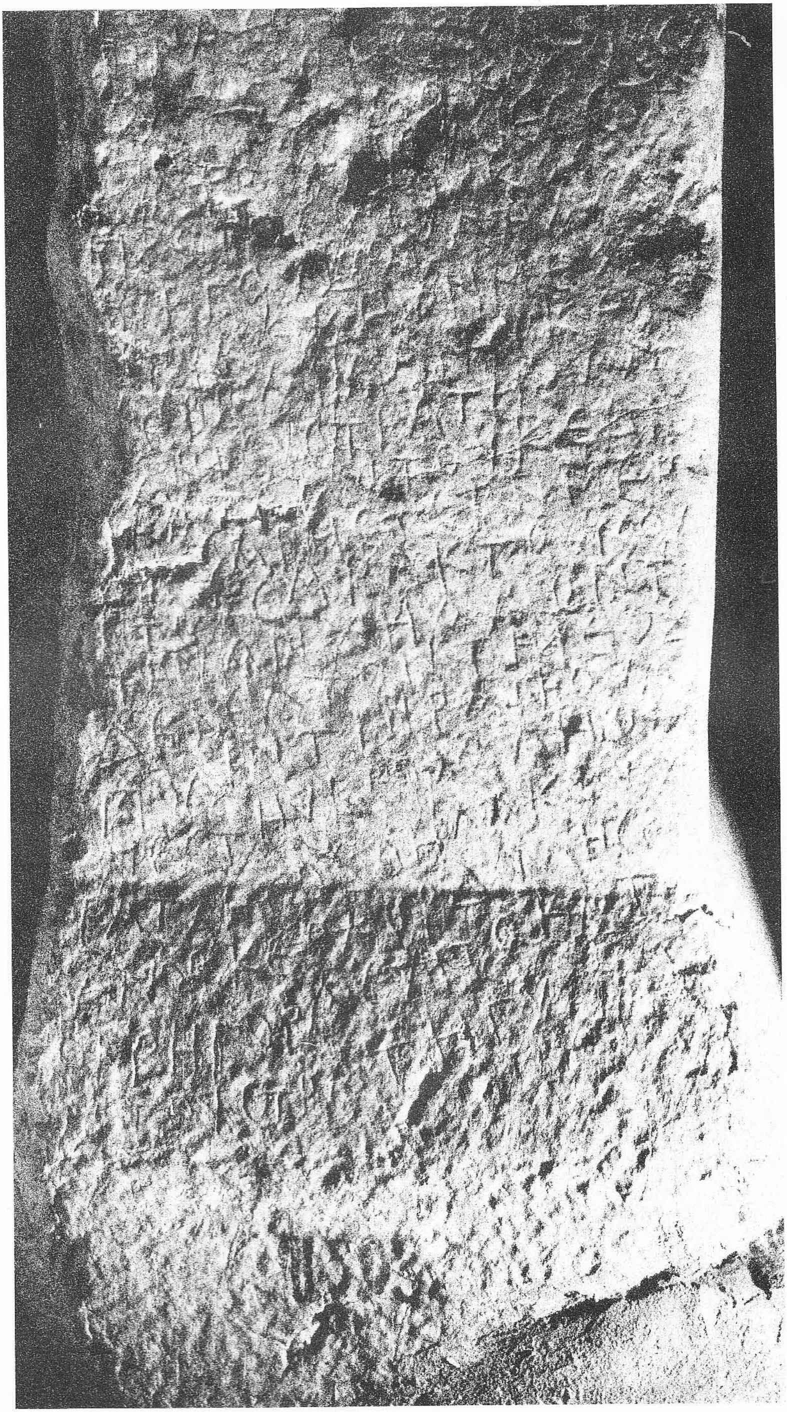

125. 47, средна и долна част

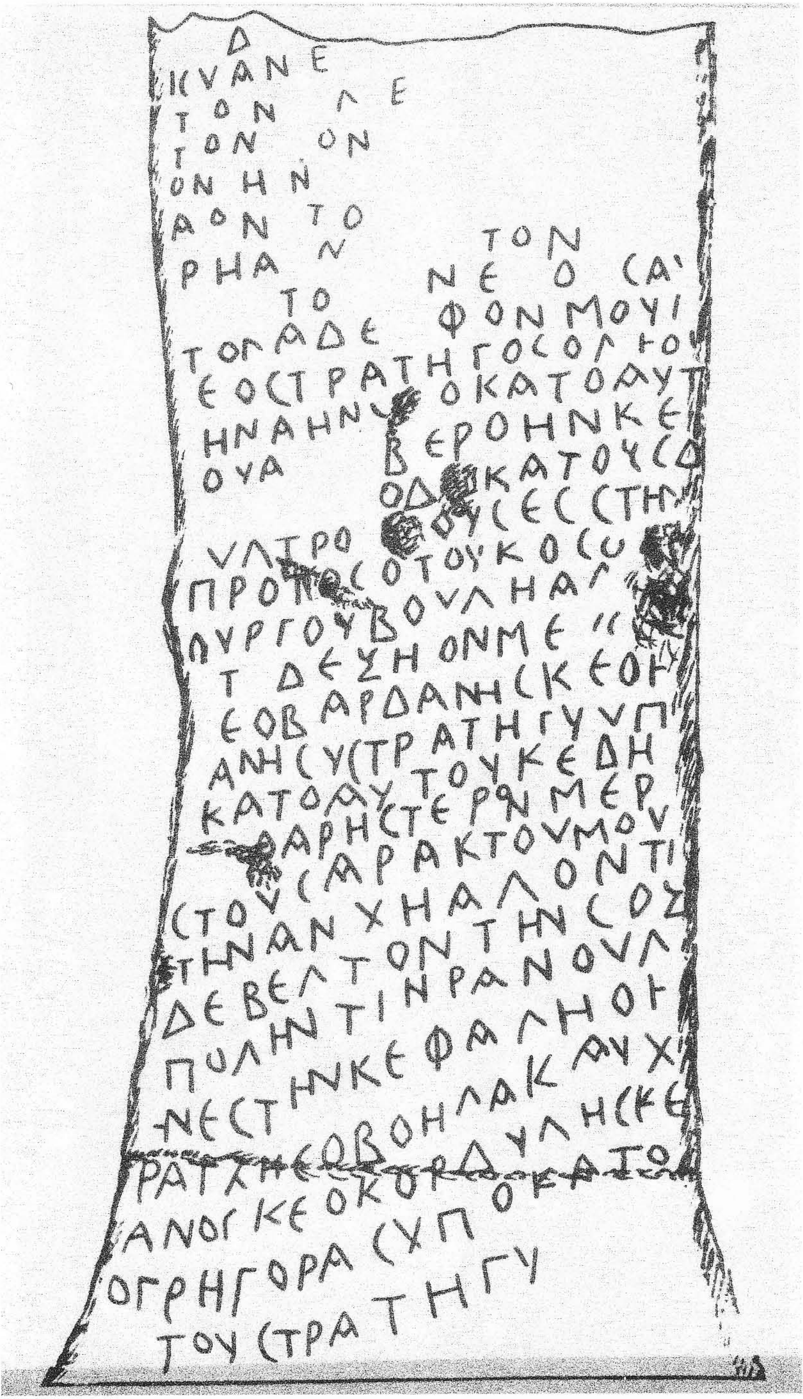

Δ
ΙΚVΑΝΕ
ΤΟΝ Λ Ε
ΤΟΝ ΟΝ
ΟΝ Η Ν
ΑΟΝ ΤΟ
ΡΗΑ Ν ΤΟΝ
ΤΟ ΝΕ Ο CΑ
ΤΟΓΑΔΕ ΦΟΝΜΟΥΙ
ΕΟCΤΡΑΤΗΓΟCΟΛΙΟ
ΗΝΑΗΝC ΟΚΑΤΟΑΥΤ
ΟΥΑ ΒΕΡΟΗΝΚΕ
ΟΔ ΚΑΤΟΥCΔ
ΥΛΤΡΟ ΟΥCΕCCΤΗ
ΠΡΟΤΟCΟΤΟΥΚΟCω
ΛΥΡΓΟΥΒΟΥΛΗΑΓ
Τ ΔΕΣΗ ΟΝΜΕ
ΕΟΒ ΑΡΔΑΝΗCΚΕΟΓ
ΑΝΗCΥCΤΡΑΤΗΓΥΥΠ
ΚΑΤΟΑΥΤΟΥΚΕΔΗ
ΑΡΗCΤΕΡΩΝΜΕΡ
CΤΟΥCΑΡΑΚΤΟΥΜΟΥ
ΤΗΝΑΝΧΗΑΛΟΝΤΙ
ΔΕΒΕΛΤΟΝΤΗΝCΟΣ
ΠΥΛΗΝΤΙΝΡΑΝΟΥΛ
ΝΕCΤΗΝΚΕΦΑΛΗΟΓ
ΡΑΤΧΗΕΟΒΟΗΛΑΚΑΥΧ
ΑΝΟΓΚΕΟΚΟΥΡΑΔΑΥΛΗCΚΕ
ΟΓΡΗΓΟΡΑCΥΠΟΚΑΙΩ
ΤΟΥCΤΡΑΤΗΓΥ

126. 47, препис-факсимиле

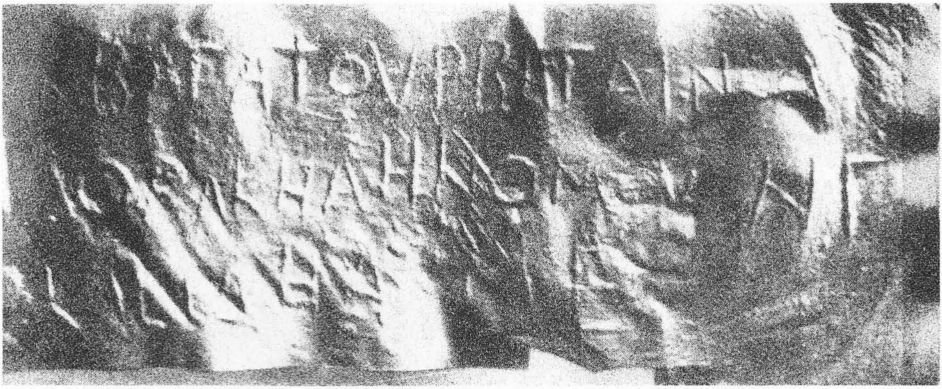

127. 48, естампаж

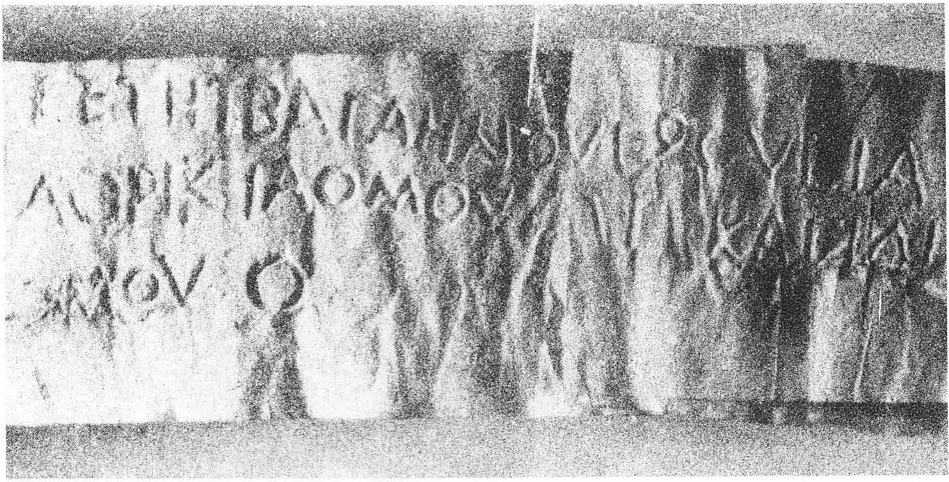

128. 49, естампаж

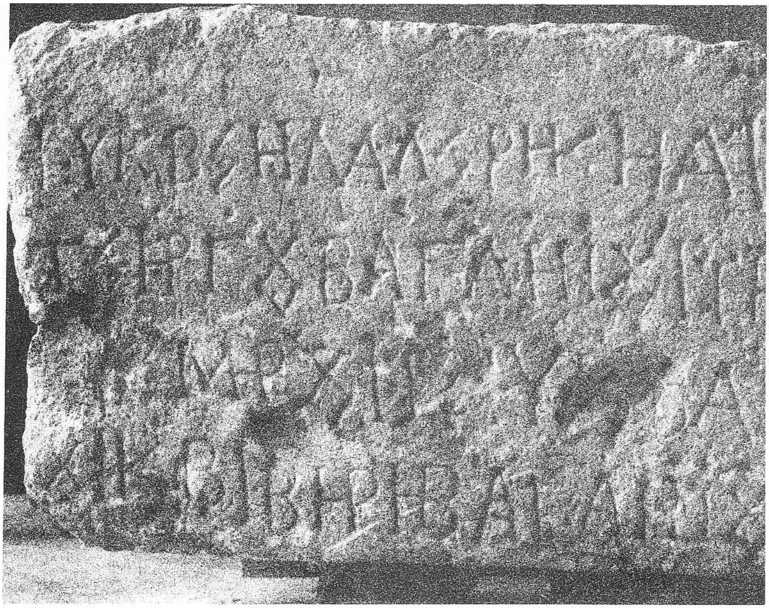

129. 50

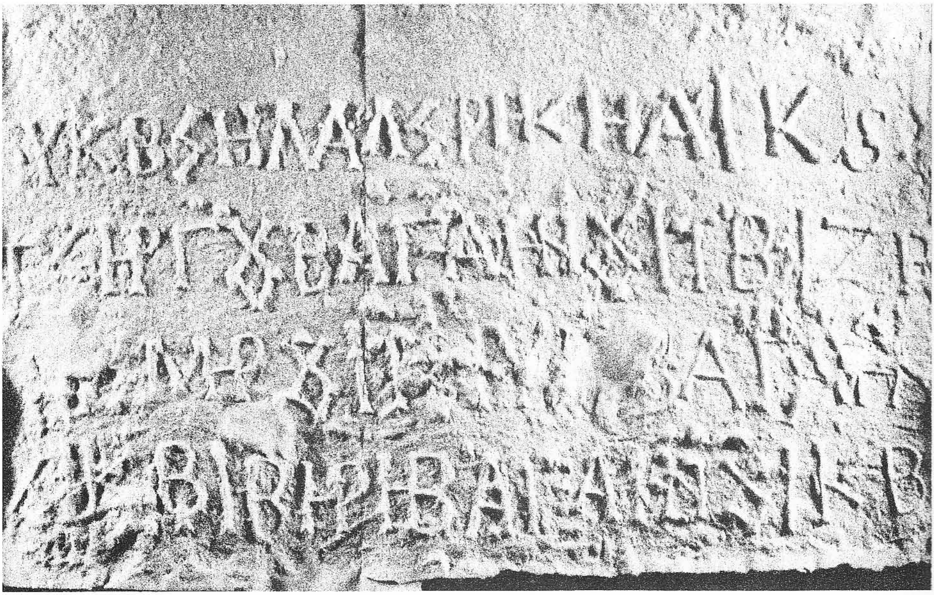

130. 50, естампаж

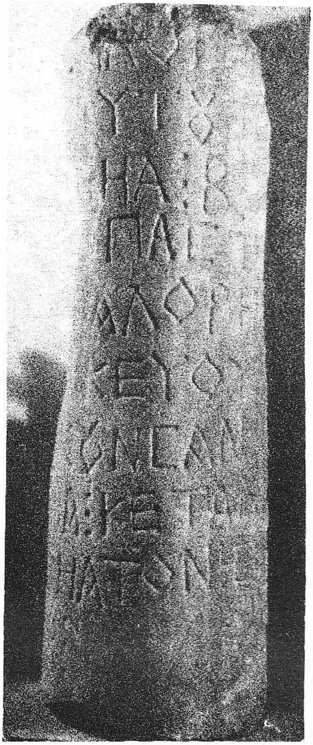

131. 51

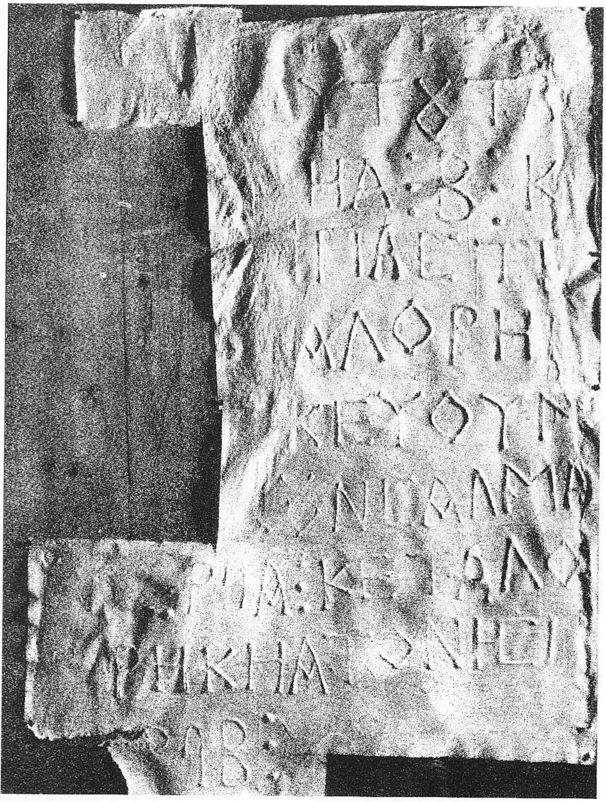

132. 51, естампаж

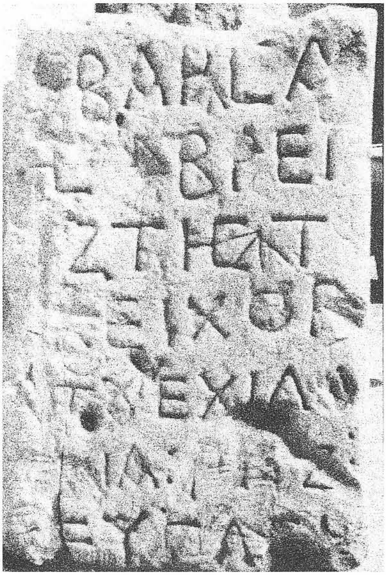

133. 52,

134. 53, естампаж

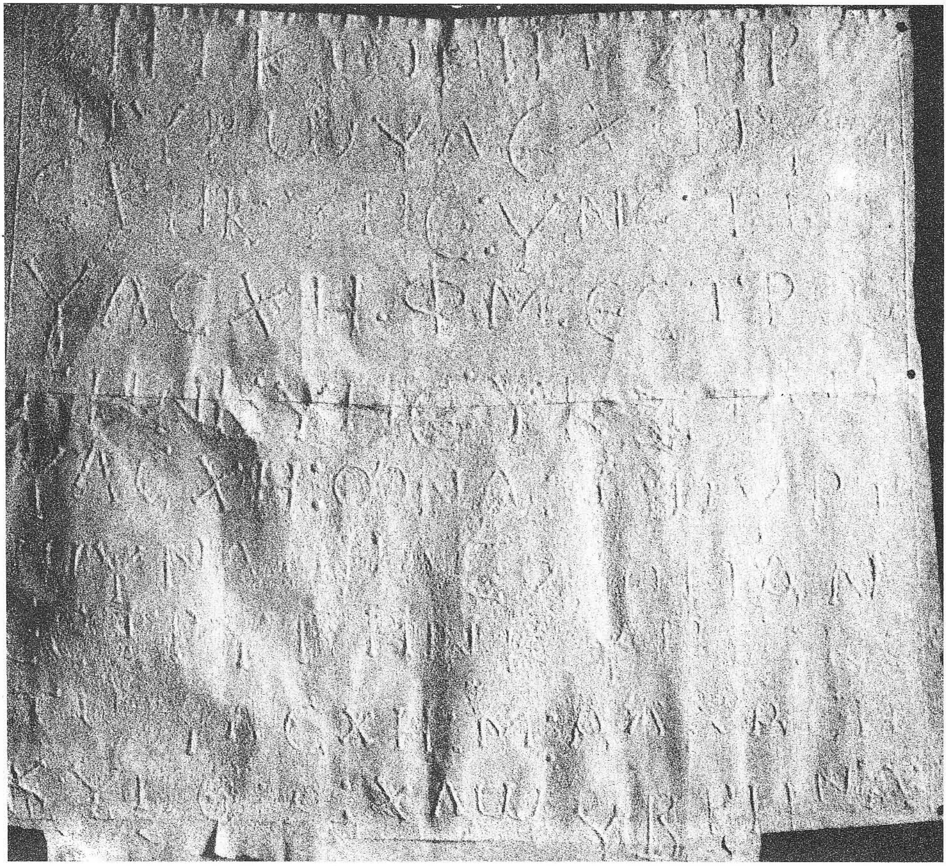

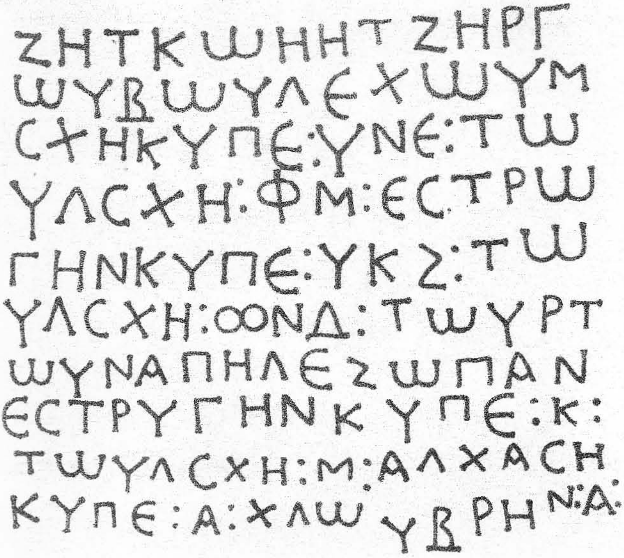

ΖΗΤΚωΗΗΤ ΖΗΡΓ
ωΥΒωΥΛЄΧωΥΜ
CΧΗΚΥΠЄ:ΥΝЄ:Τω
ΥΛCΧΗ:ΦΜ:ЄCΤΡω
ΓΗΝΚΥΠЄ:ΥΚΖ:Τω
ΥΛCΧΗ:∞ΝΔ:ΤωΥΡΤ
ωΥΝΑΠΗΛЄΖωΠΑΝ
ЄCΤΡΥΓΗΝΚΥΠЄ:Κ:
ΤωΥΛCΧΗ:Μ:ΑΛΧΑCΗ
ΚΥΠЄ:Α:ΧΛω ΥΒ ΡΗ Ν:Α:

135. 53, препис-факсимиле на Ив. Венедиков

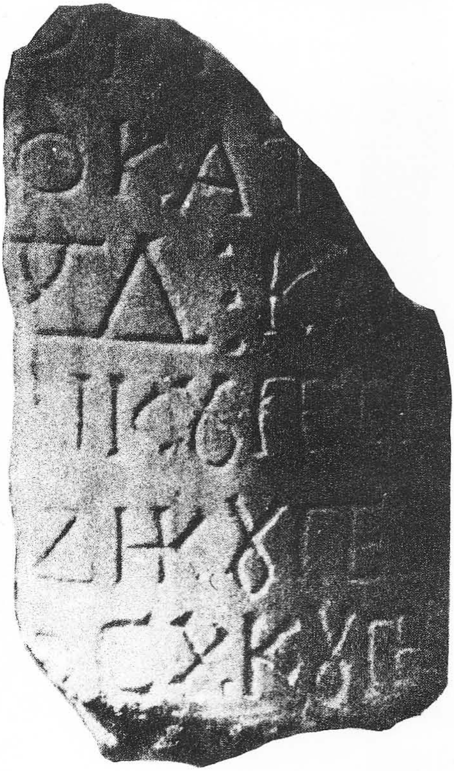

136. 54, лява половина

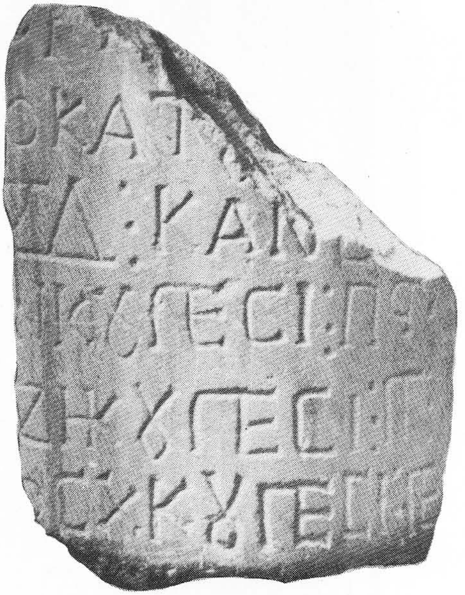

137. 54, дясна половина

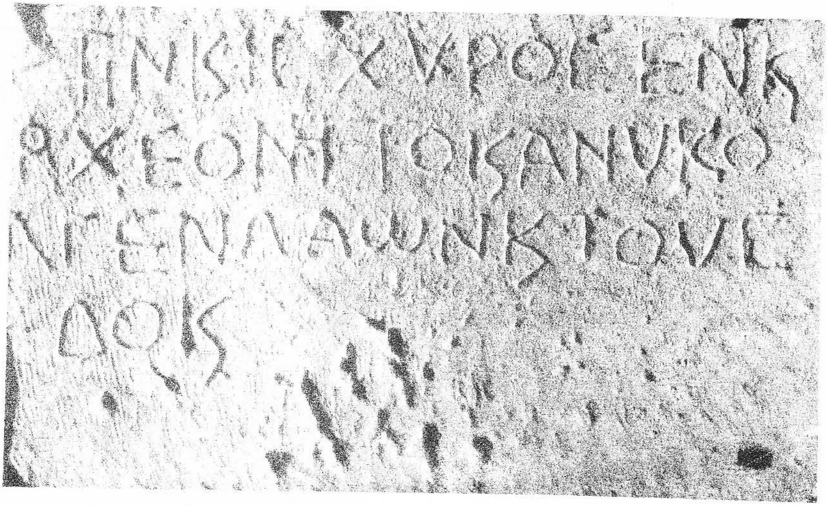

138. 55

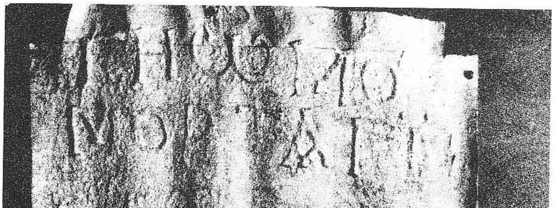

139. 56, горна част, естампаж

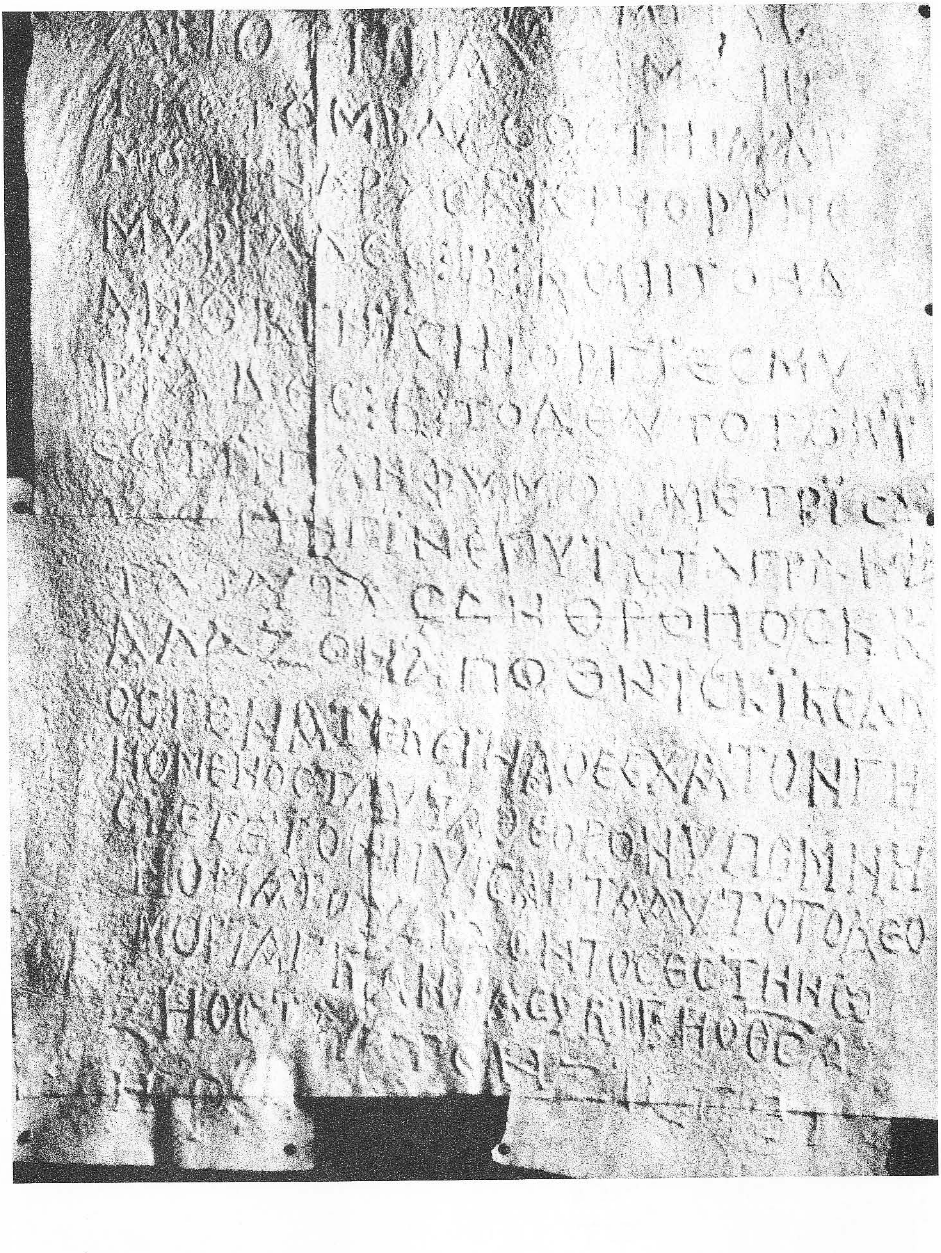

140. 56, долна част, естампаж

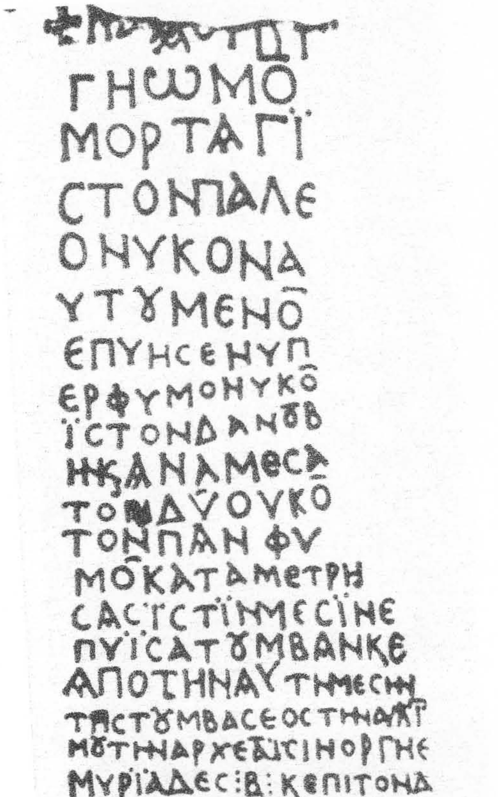

+ [illegible]

ΓΗΩΜΟ

ΜΟΡΤΑΓΪ

ϹΤΟΝΠΑΛЄ

ΟΝΥΚΟΝΑ

ΥΤΥΜΕΝΟ̄

ЄΠΥΗϹЄΗΥΠ

ЄΡΦΥΜΟΝΥΚΟ̄

ΪϹΤΟΝΔΑΝΟΥΒ

ΗΚΑΝΑΜЄϹΑ

ΤΟΜΔΫΟΥΚΟ̄

ΤΟΝΠΑΝΦΥ

ΜΟ̄ΚΑΤΑΜЄΤΡΗ

ϹΑϹΪϹΤΪΝΜЄϹΪΝЄ

ΠΥΪϹΑΤΟΥΜΒΑΝΚЄ

ΑΠΟΤΗΝΑΥΤΗΜЄϹΗ

ΤΑϹΤΟΥΜΒΑϹЄΟϹΤΗΝΑΥΛΗ

ΜΟΥΤΗΝΑΡΧЄΒΪϹΙΝΟΡΓΗЄ

ΜΥΡΪΑΔЄϹ:Β:ΚЄΠΙΤΟΝΔ

ΑΝΟΥΒΙΝΪϹΗΝΟΡΓΪЄϹΜΥ

ΡΪΑΔЄϹ:Β:ΤΟΔЄΝΤΟΤΟΥΒΙ

ЄϹΤΪΝΠΑΝΦΥΜΟ̄ΝΜЄΤΡΪϹΑ

ΤЄϹΤΪΝΓΪΝЄΠΥΪϹΤΑΓΡΑΜΑ

ΤΑΤΥΤΑΟΑΝΘΡΟΠΟϹΚΚ

ΑΛΑΖΟΝΑΠΟΘΝΪϹΚΙΚЄΑΛ

ΟϹΓЄΝΑΤЄΚЄΪΝΑΟЄϹΧΑΤΟΝΓΗ

ΝΟΜЄΝΟϹΤΑΥΤΑΘЄΟΡΟΝΥΠΟΜΝΙ

ϹΒЄΤЄΤΟΝΠΥΪϹΑΝΤΑΑΥΤΟΤΟΔЄΟ

ΝΟΜΑΤΟΥΑΡΧΟΝΤΟϹЄϹΤΗΝΩ

ΜΟΡΤΑΓΚΑΝΝΑϹΥΒΙΓΗΝΟΘЄΟϹΑ

ΞΗΟϹΗΑΥΤΟΝΖΗϹЄЄΤ

Η:Ρ.

141. 56, факсимиле

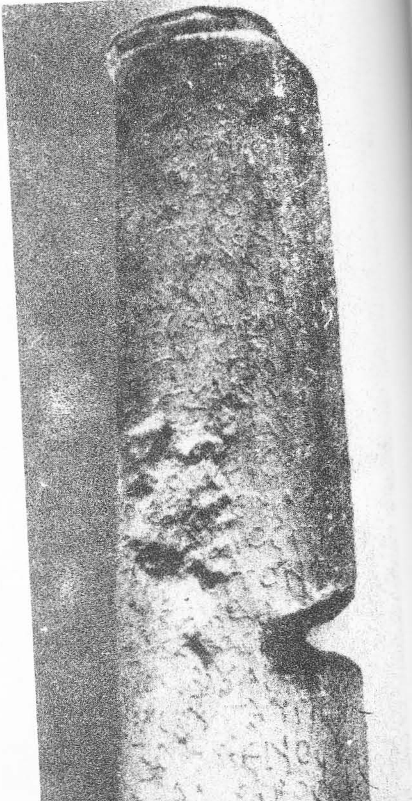

142. 57

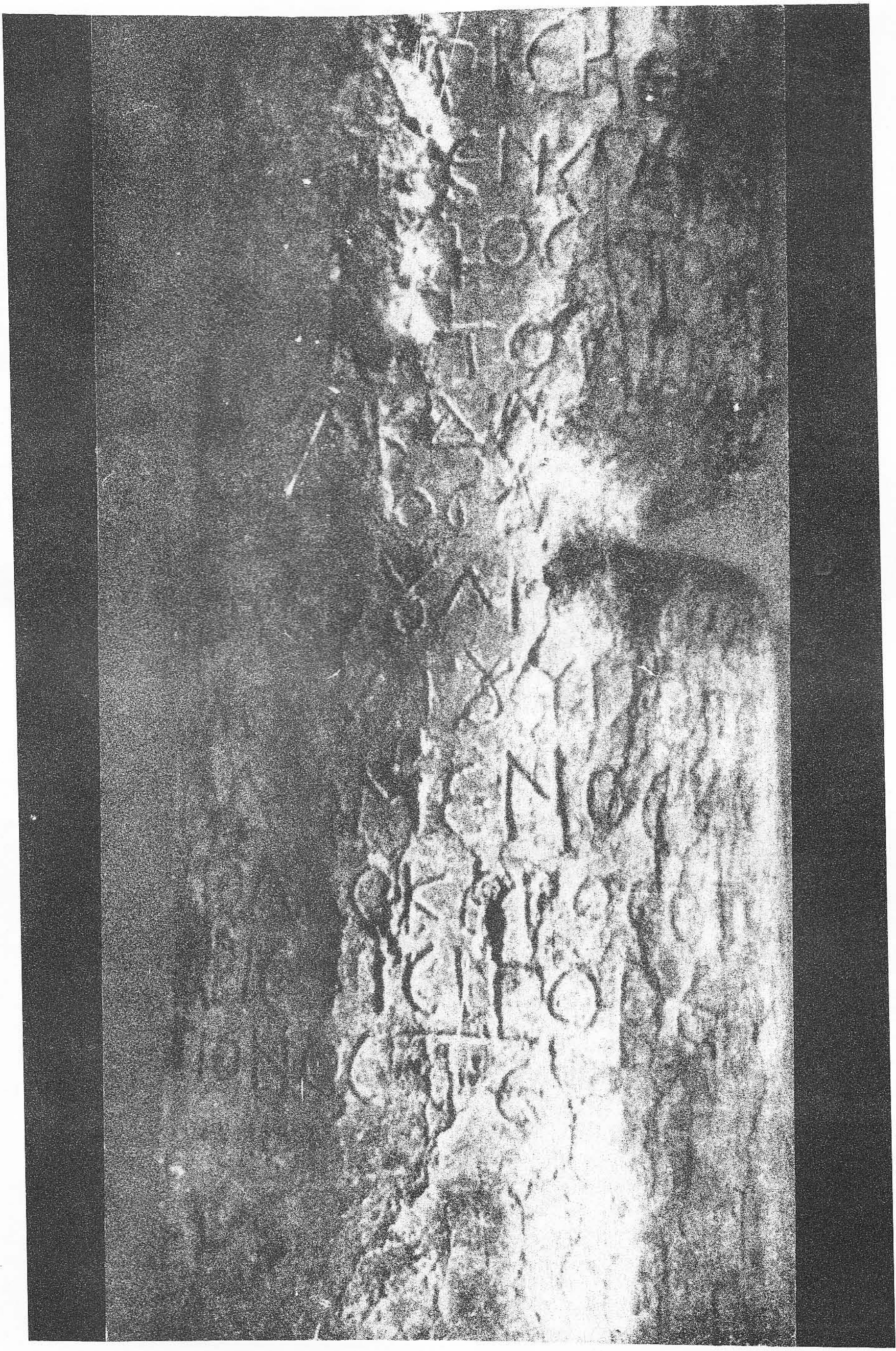

143. 57, средна част

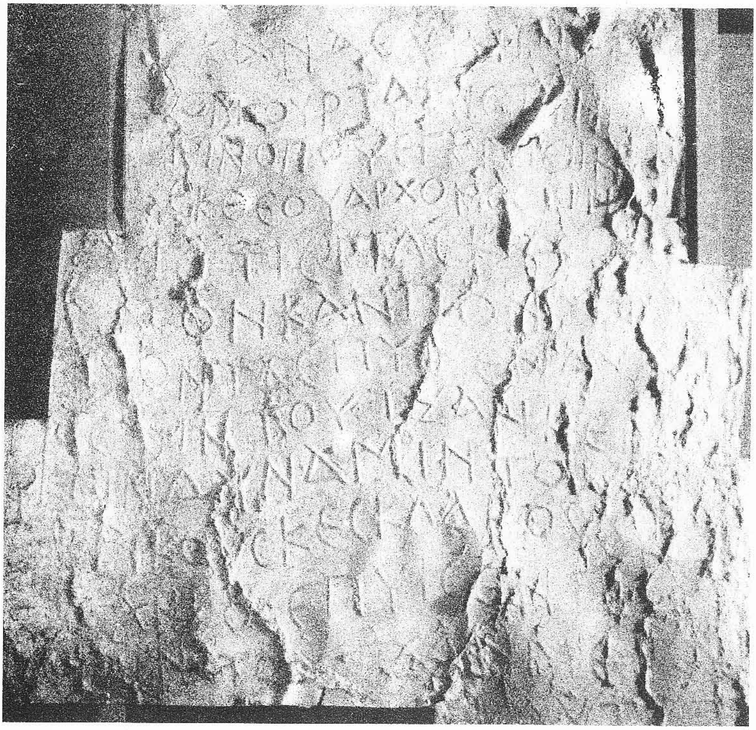

144. 57, горна част, естампаж

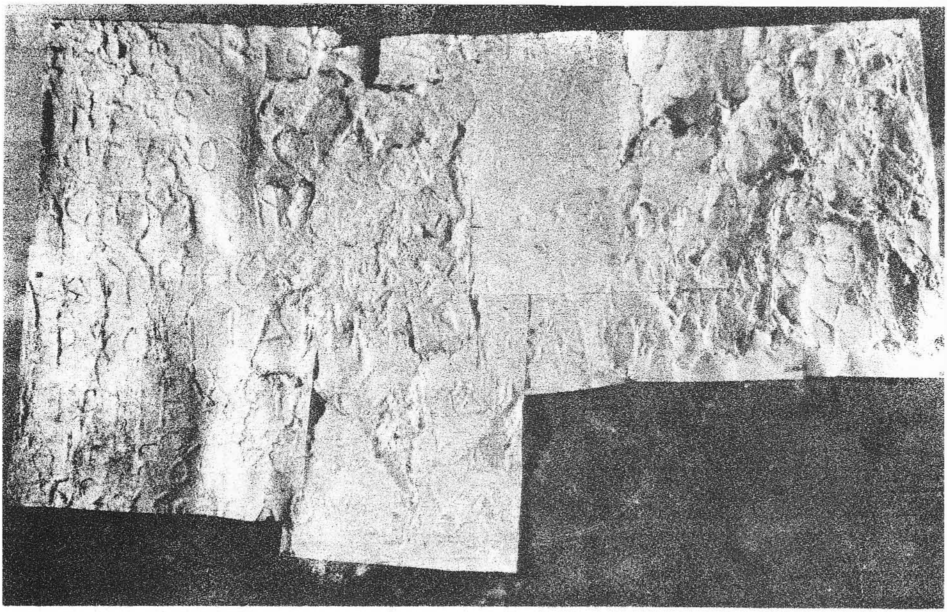

145. 57, средна част, естампаж

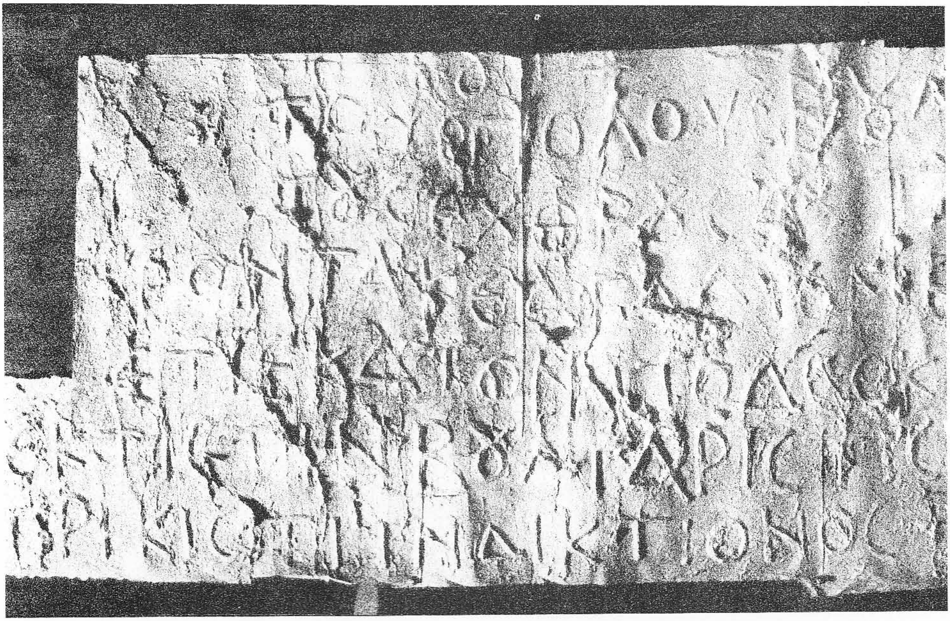

146. 57, долна част, естампаж

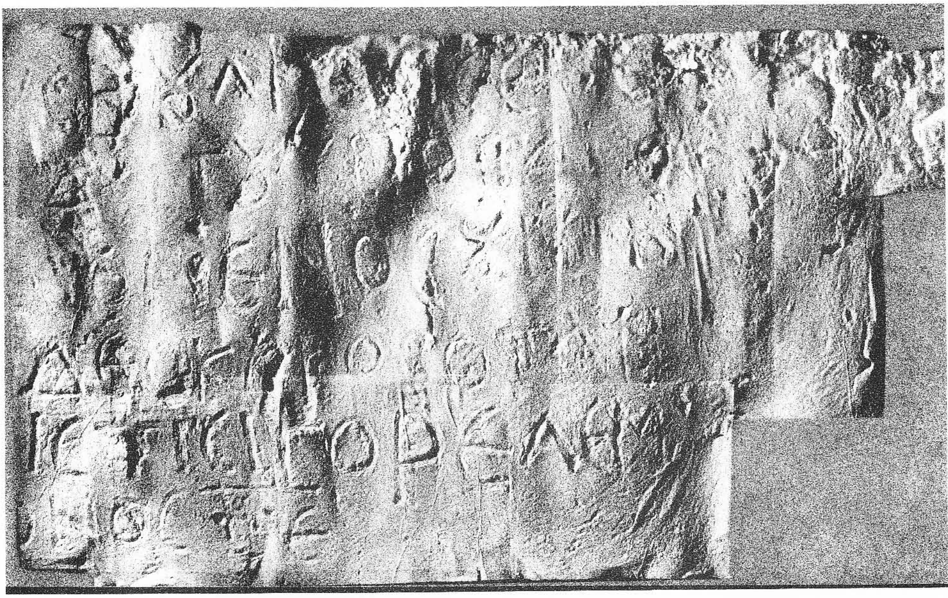

147. 57, долен край, естампаж

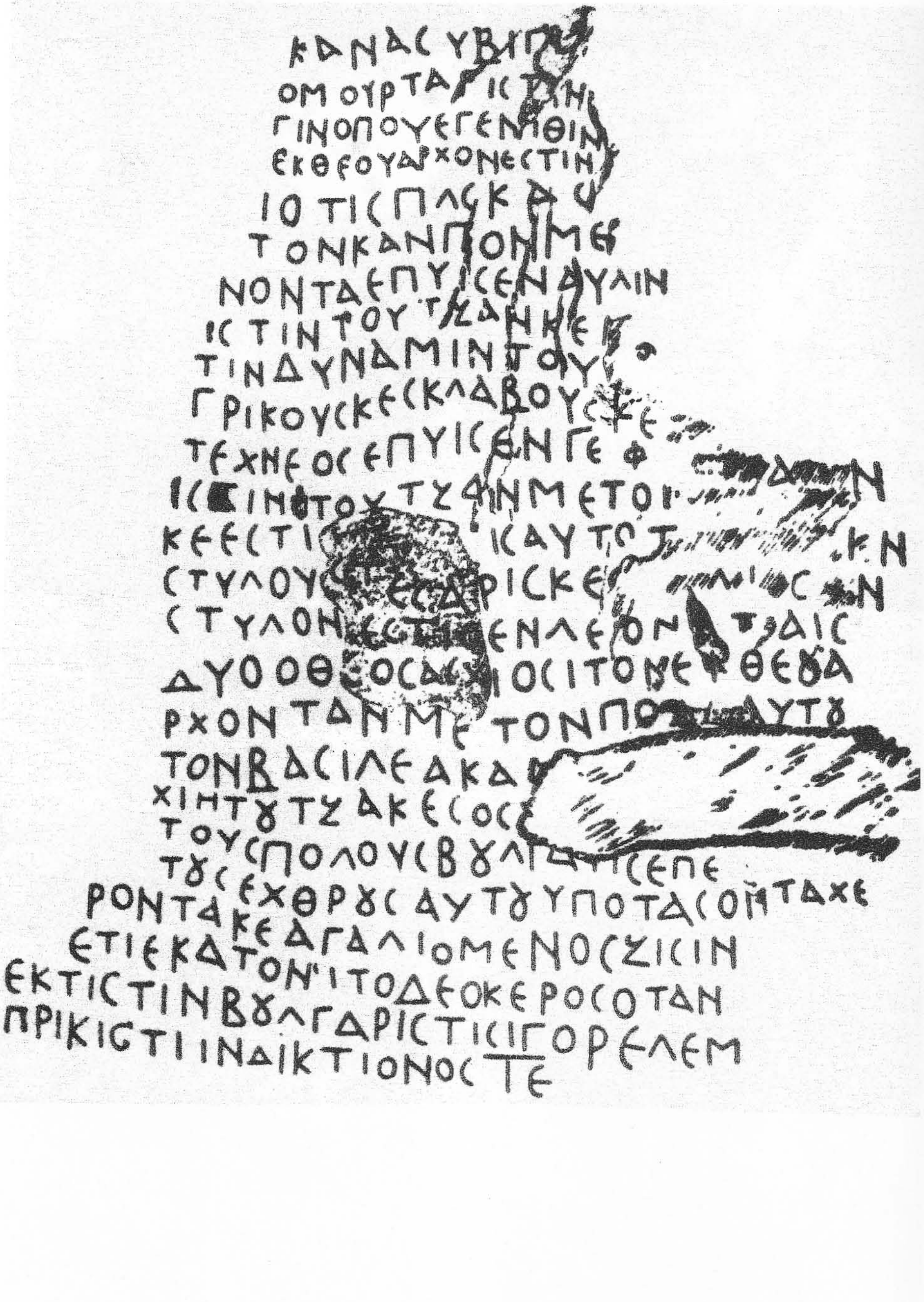

ΚΑΝΑϹΥΒΙΓΙ
ΟΜΟΥΡΤΑΓ ΙϹ ΤΙΝ
ΓΙΝΟΠΟΥΕΓΕΝΙΘΙΝ
ΕΚΘΕΟΥΑΡΧΟΝΕϹΤΙΝ
ΙΟ ΤΙϹΠΛϹΚΑ
ΤΟΝΚΑΝΠΟΝΜΕ
ΝΟΝΤΑΕΠΥΙϹΕΝΑΥΛΙΝ
ΙϹ ΤΙΝ ΤΟΥ ΤΖΑΝΚΕ
ΤΙΝΔΥΝΑΜΙΝΤΟΥ
ΓΡΙΚΟΥϹΚΕϹΚΛΑΒΟΥϹΚΕ
ΤΕΧΝΕΟϹΕΠΥΙϹΕΝΓΕΦ
ΙϹ ΙΝΤΟΥΤΖΑΝΜΕΤΟΙ Ν
ΚΕΕϹΤΙ ΙϹΑΥΤΟ ΚΝ
ϹΤΥΛΟΥϹ ΕϹΑΡΙϹΚΕ ϹΑΝ
ϹΤΥΛΟΝ ΕΝΛΕΟΝ ΤΑΙϹ
ΔΥΟΘΘΕΟϹΑ ΙΟϹΙΤΟΝΕ ΘΕΘΑ
ΡΧΟΝΤΑΝΜΕ ΤΟΝΠΟ ΑΥΤΥ
ΤΟΝΒΑϹΙΛΕΑΚΑ
ΧΙΝΤΥΤΖΑΚΕϹΟϹ
ΤΟΥϹΠΟΛΟΥϹΒΥΛΓΑ ΙϹΕΠΕ
ΤΥϹΕΧΘΡΥϹΑΥΤΥΥΠΟΤΑϹΟΝΤΑΧΕ
ΡΟΝΤΑΚΕΑΓΑΛΙΟΜΕΝΟϹΖΙϹΙΝ
ΕΤΙΕΚΑΤΟΝ·ΙΤΟΔΕΟΚΕΡΟϹΟΤΑΝ
ΕΚΤΙϹΤΙΝΒΥΛΓΑΡΙϹΤΙϹΙΓΟΡΕΛΕΜ
ΠΡΙΚΙϹΤΙΙΝΔΙΚΤΙΟΝΟϹΤΕ

148. 57, факсимиле

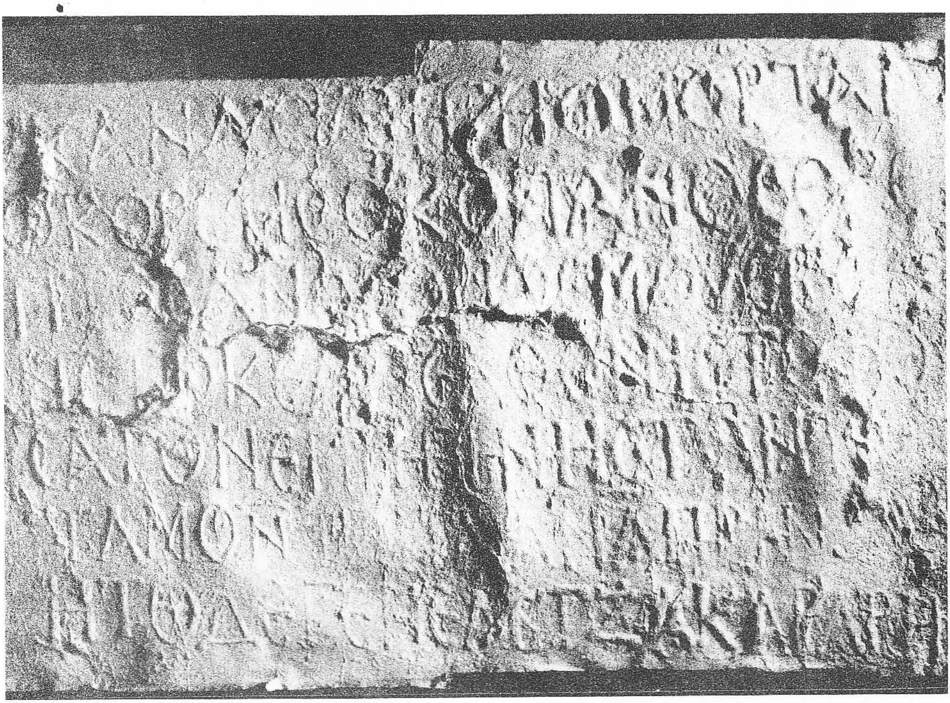

149. 59, естампаж

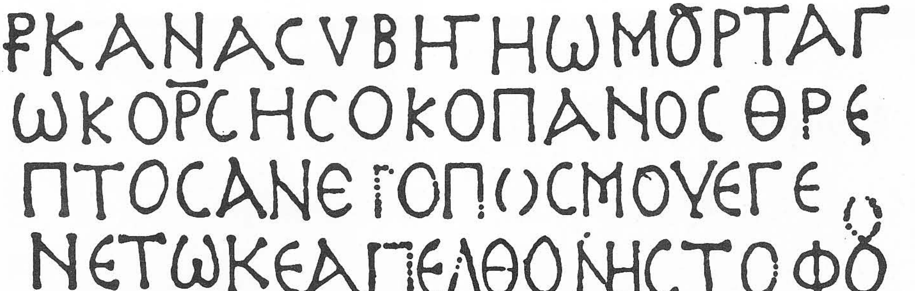

⳨ΚΑΝΑϹΥΒΗΓΗΩΜΟΡΤΑΓ
ΩΚΟΡϹΗϹΟΚΟΠΑΝΟϹΘΡΕ
ΠΤΟϹΑΝΕΓΟΠΟϹΜΟΥΕΓΕ
ΝΕΤΩΚΕΑΠΕΛΘΟΝΗϹΤΟΦΟ
ϹΑΤΟΝΕΠΝΗΓΗΝΗϹΤΟΝΠΟ
ΤΑΜΟΝΤΟΝΔΑΝΑΠΡΗΝ
ΗΤΩΔΕΓΕΝΕΑϹΤΖΑΚΑΡΑΡΗϹ

150. 59, факсимиле

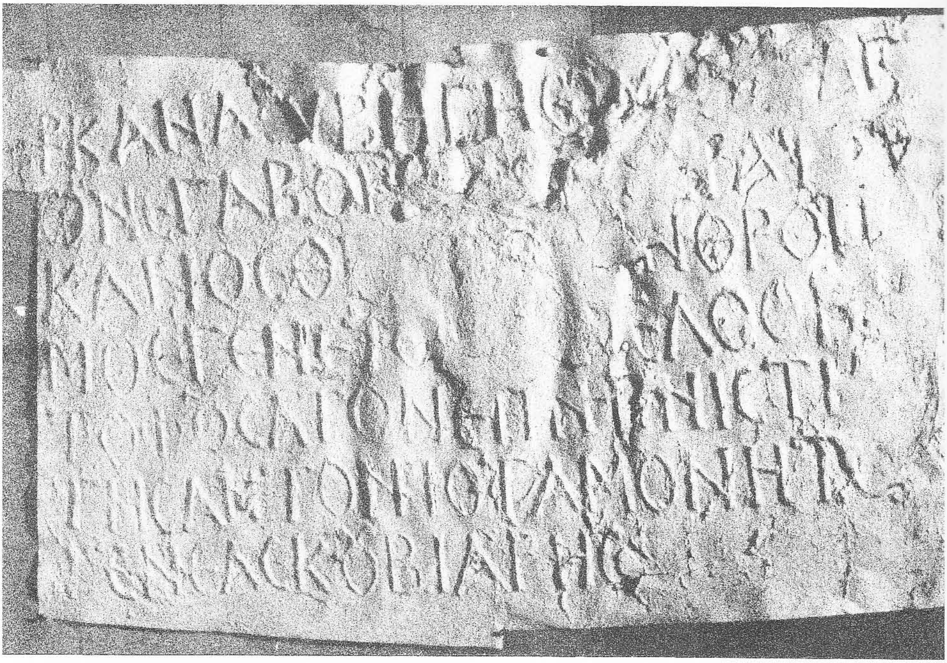

151. 60, факсимиле

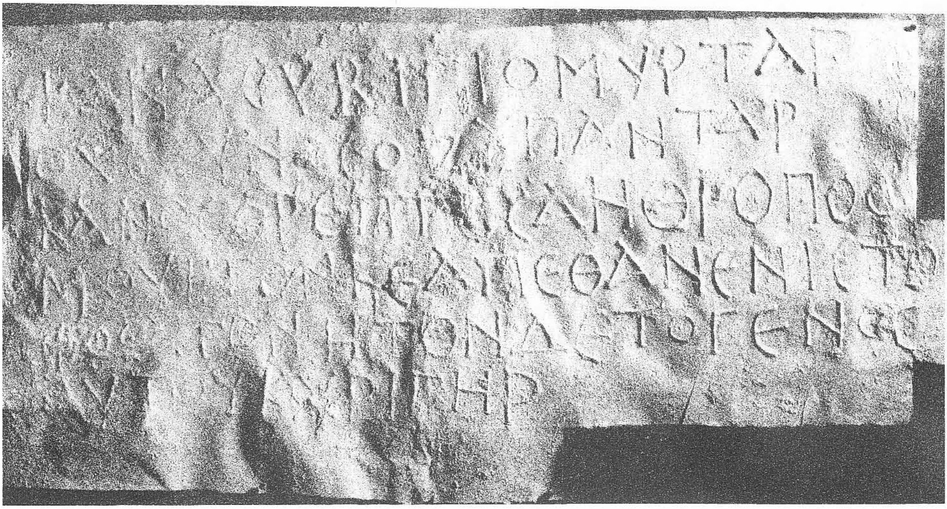

152. 61, естампаж

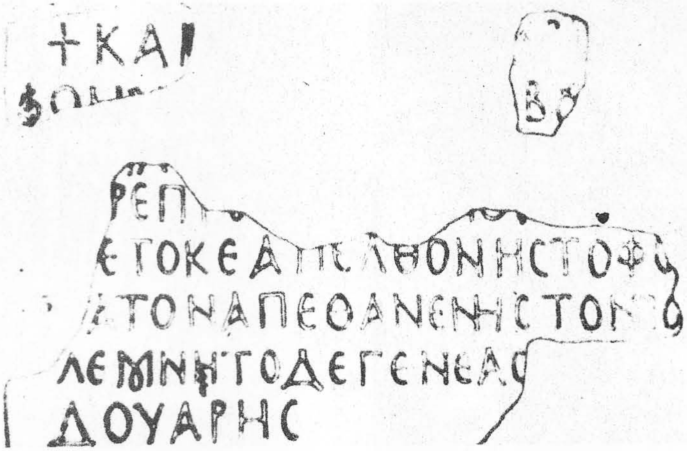

+ΚΑΙ

ΡΕΠ

ΕΓΟΚΕΑ ΠΕ ΛΘΟΝΗϹΤΟΦ

ΑΤΟΝΑΠΕΘΑΝΕΝΗϹΤΟΝ

ΛΕΜΗΝΤΟΔΕΓΕΝΕΑϹ

ΔΟΥΑΡΗϹ

153. 62, факсимиле на К. Шкорпил

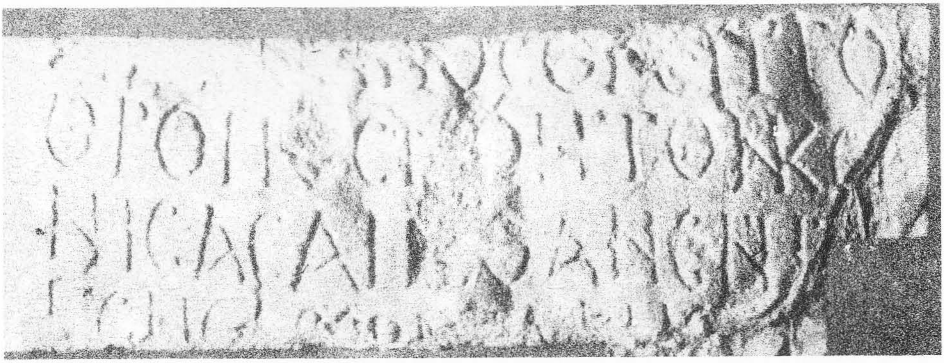

154. 63, естампаж

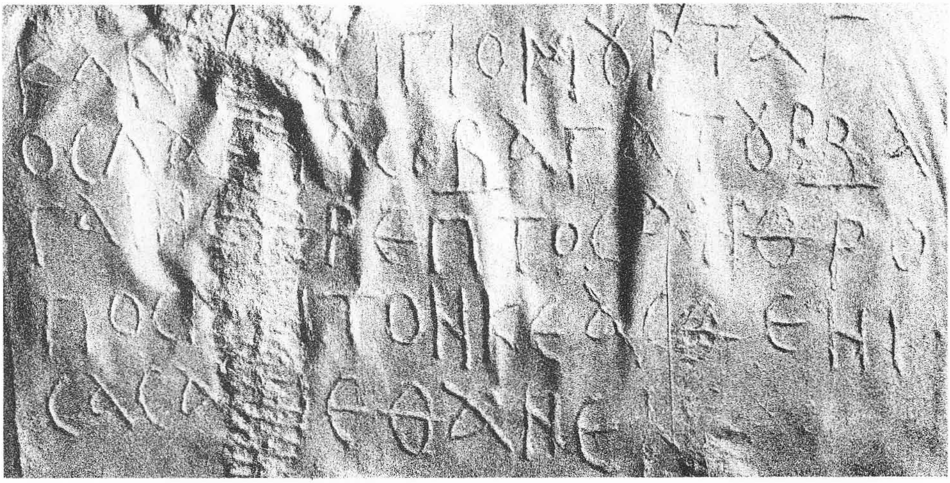

155. 64, естампаж

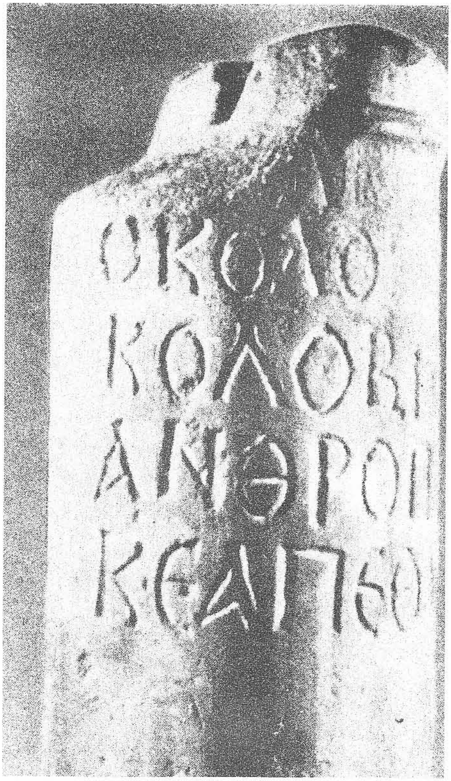
ѲΚΟΛΟ
ΚΟΛΟΒΙ
ΑΝѲΡΟΠ
ΚΕΑΙ760

156. 65

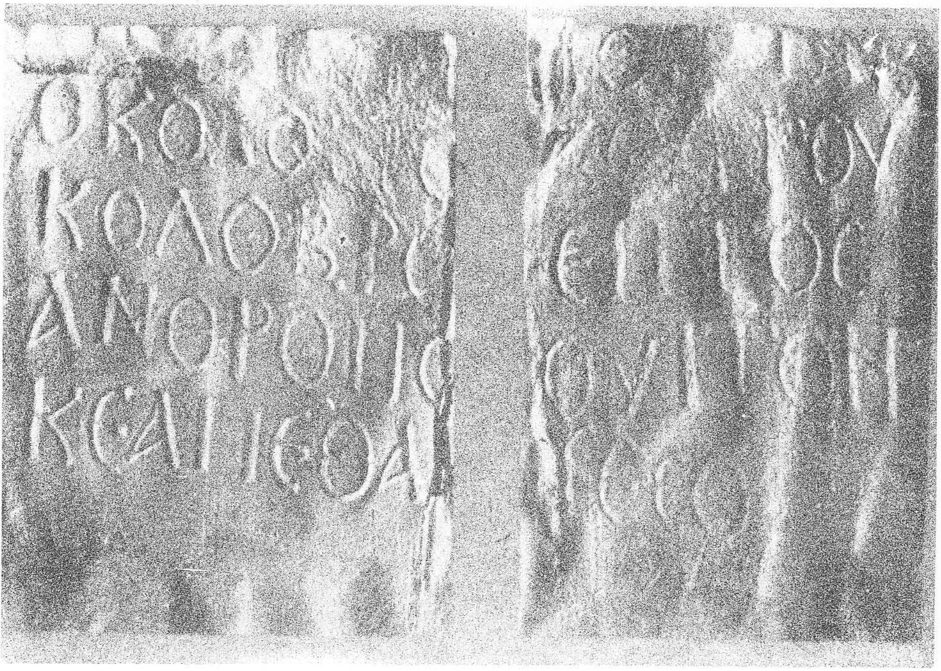

157. 65, естампаж

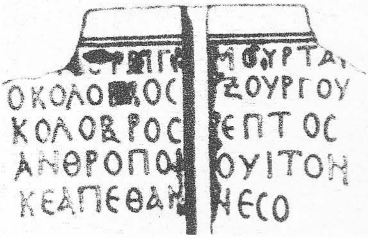
ΤΡΙΓ ΜΟΥΡΤΑ
ΟΚΟΛΟ ΟϹ ΖΟΥΡΓΟΥ
ΚΟΛΟΒΡΟϹ ΕΠΤΟϹ
ΑΝΘΡΟΠΟ ΟΥΙΤΟΝ
ΚΕΑΠΕΘΑ ΝΕϹΟ

158. 65, факсимиле

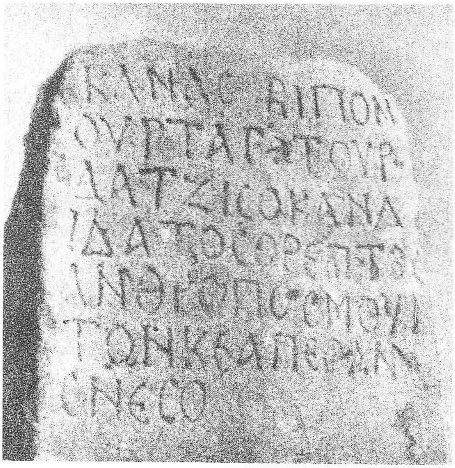

159. 66

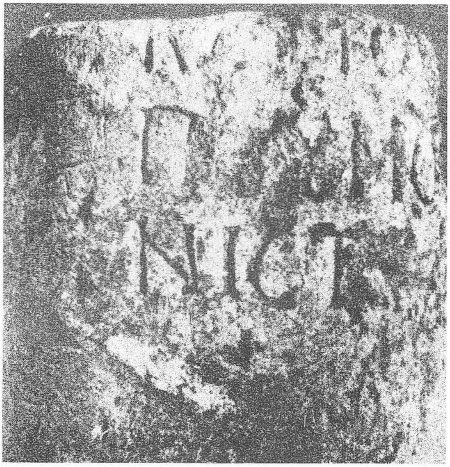

160. 67, лява половина

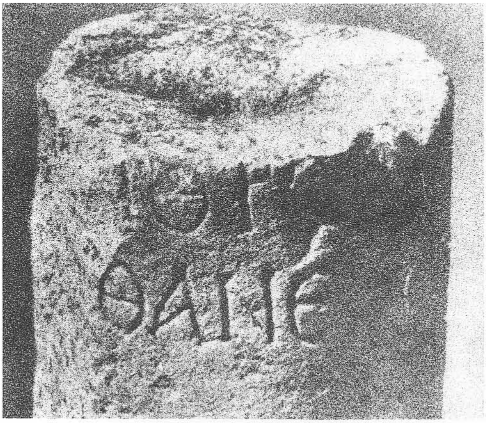

161. 67, дясна половина

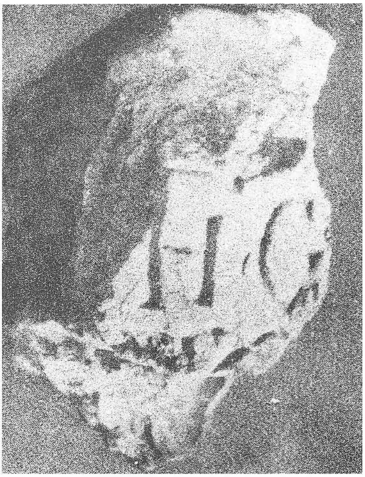

162. 68

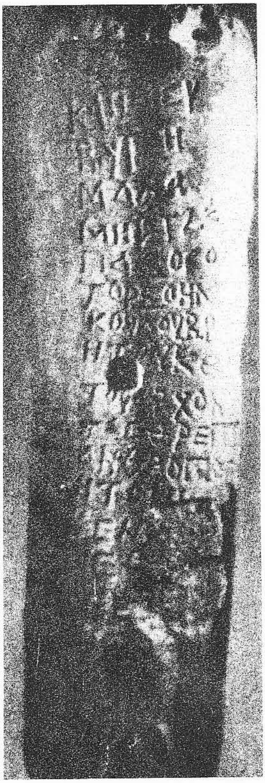

163. 69

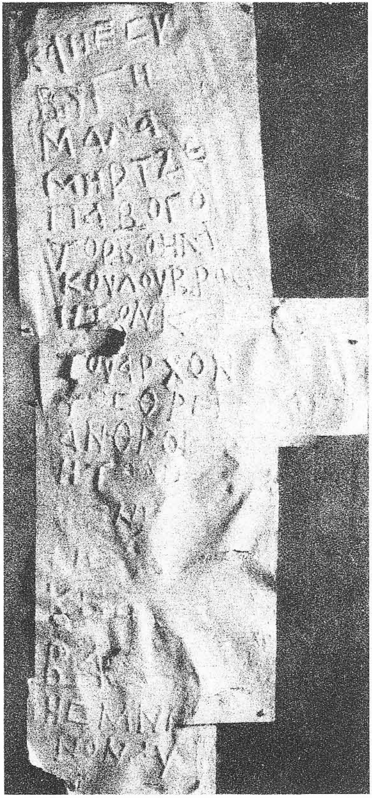

164. 69, естампаж

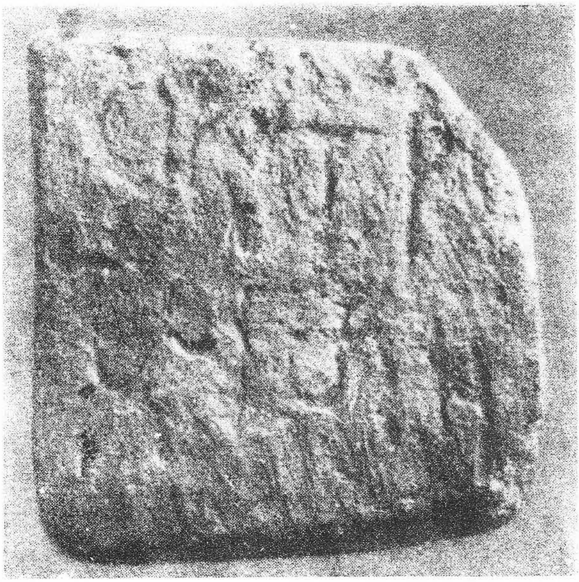

165. **70**

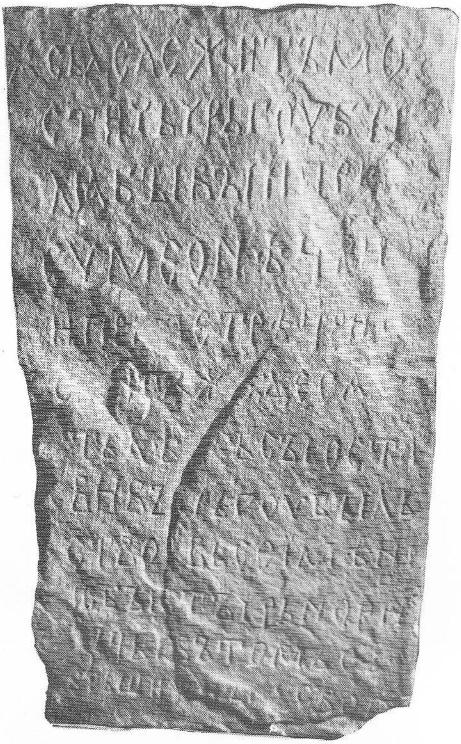

166. 71

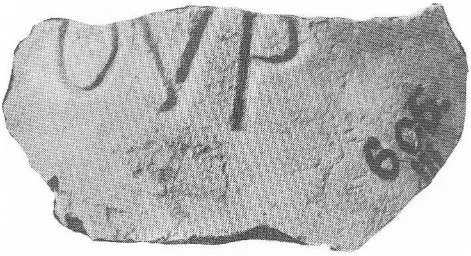

168. 72b

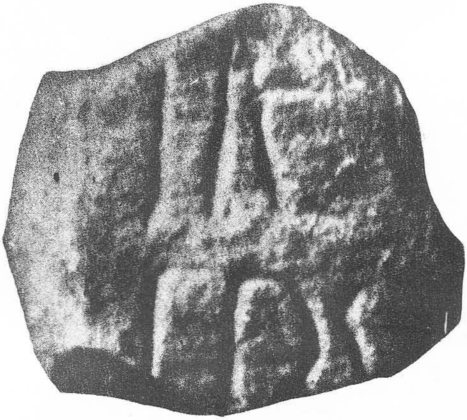

169. 73

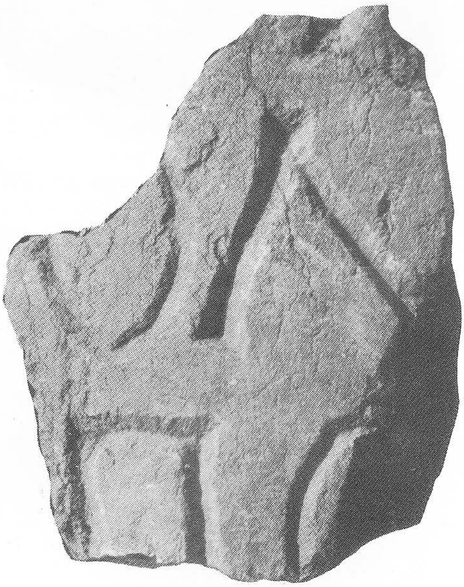

167. 72a

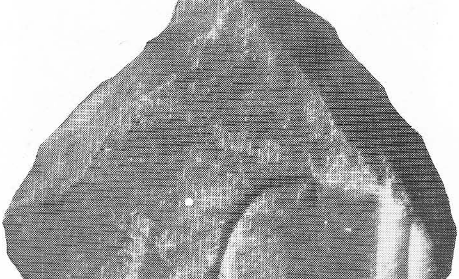

170. 74

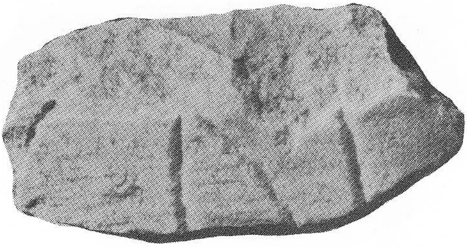

171. 75

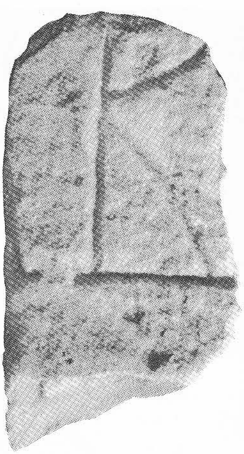

173. 77

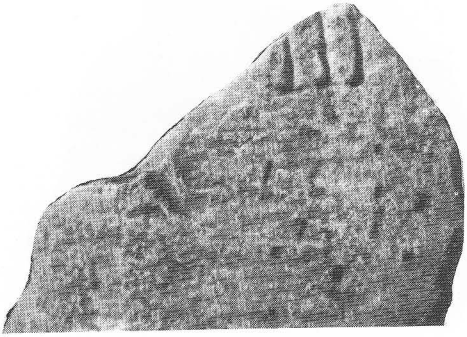

172. 76

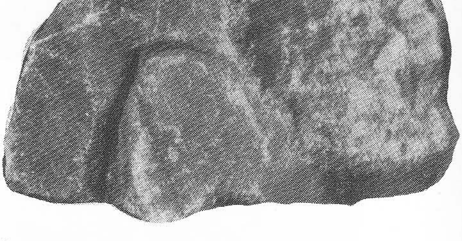

174. 78

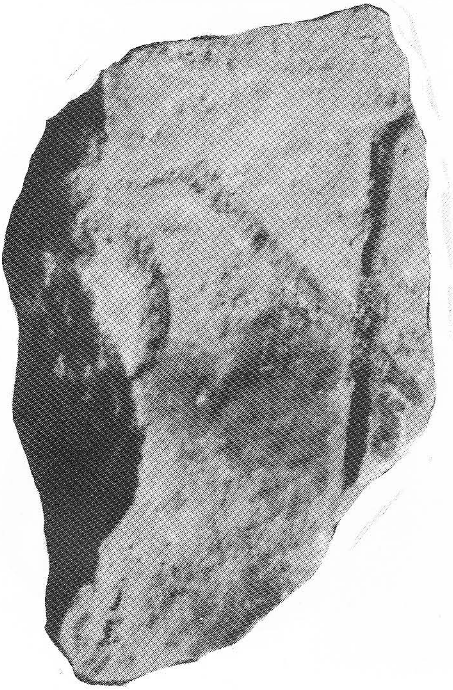

175. 79

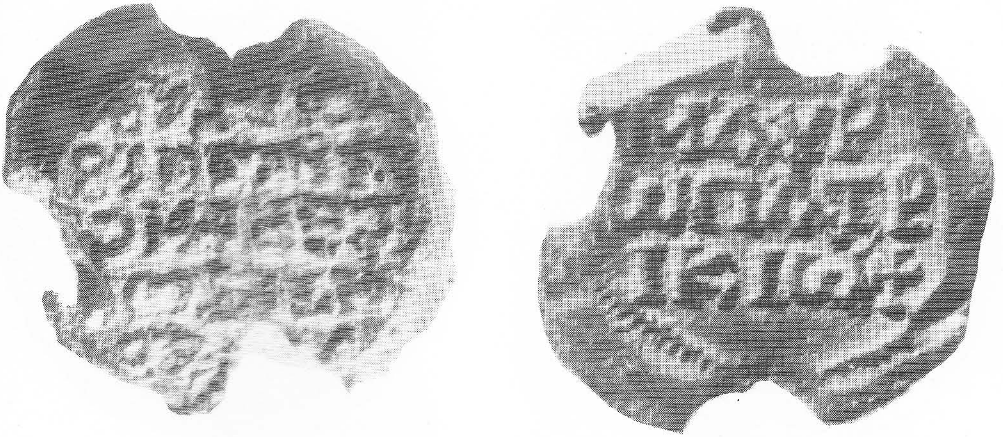

176. 80, печат на Мавър

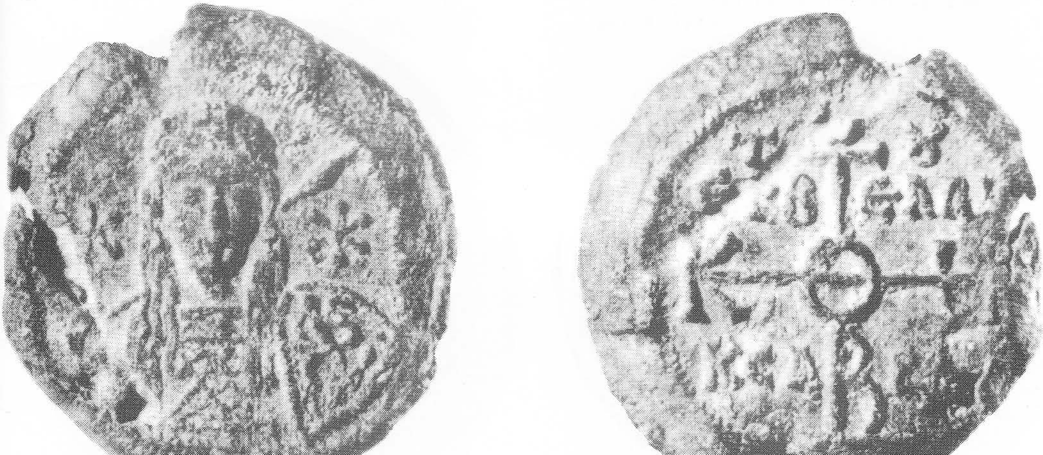

177. 81, **печат** на Тервел

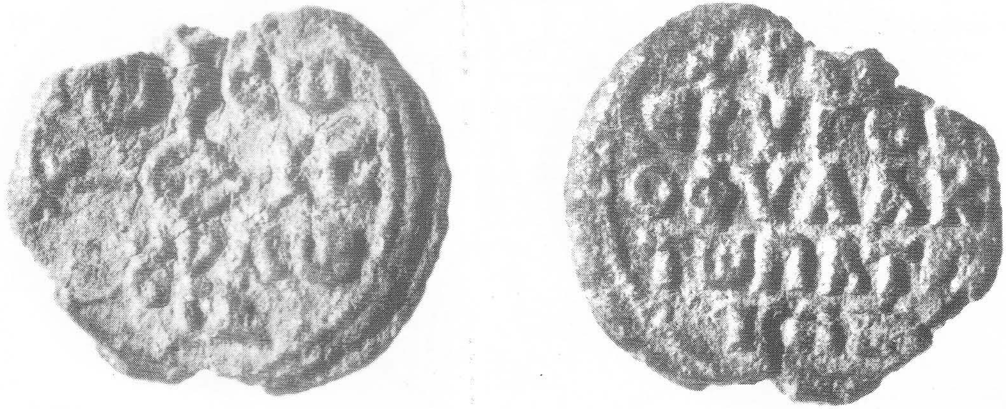

178. 82а, печат на Телериг

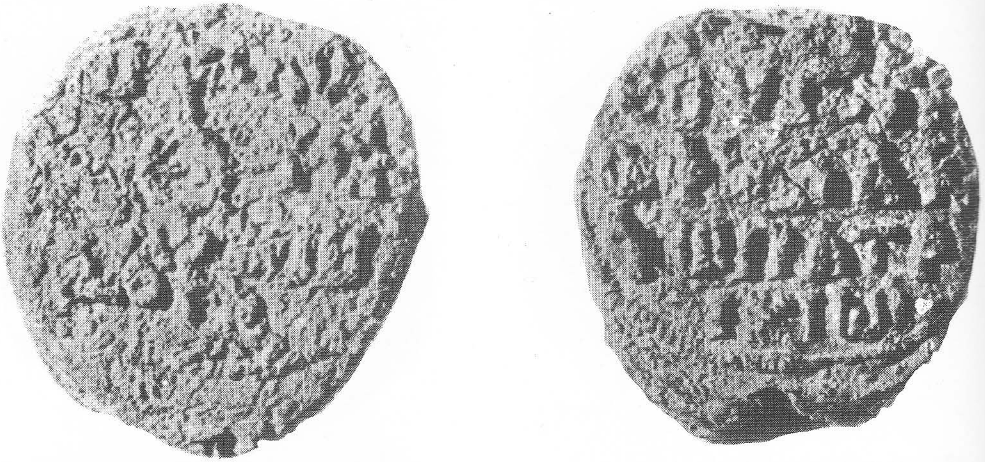

179. 82b, печат на Телериг

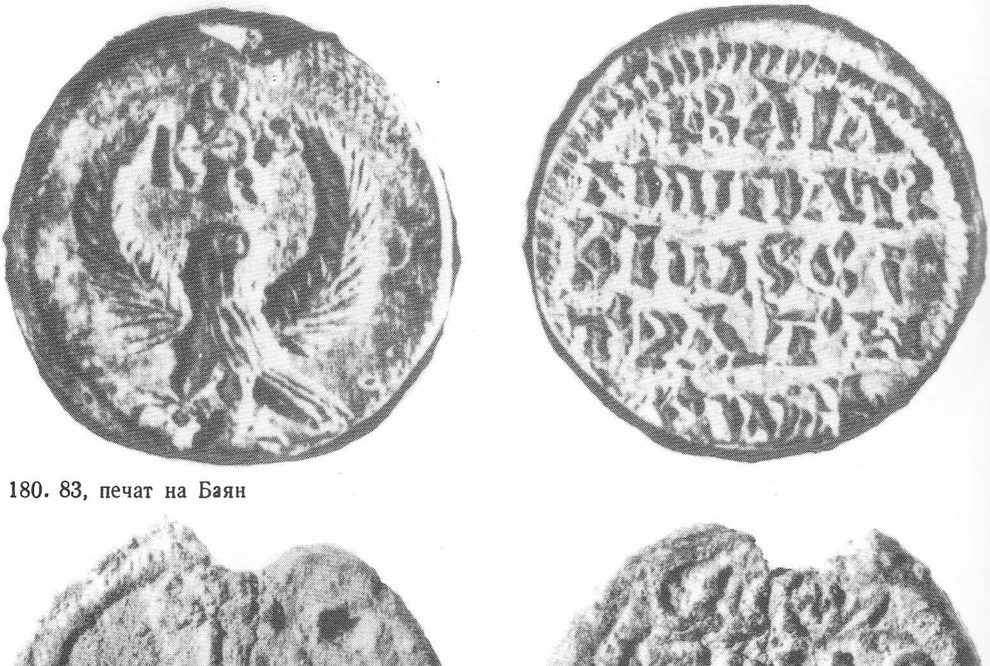

180. 83, печат на Баян

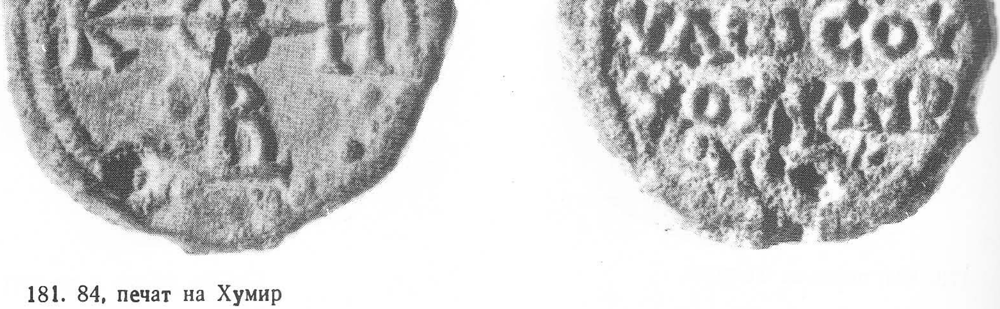

181. 84, печат на Хумир

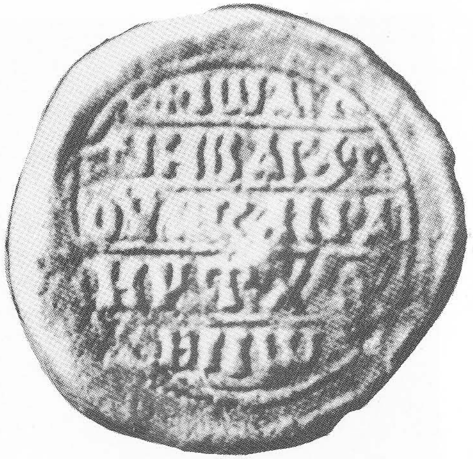

182. 85, печат на Йоан, багатур кан

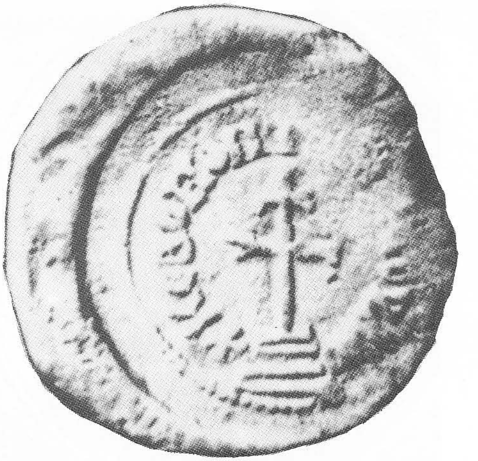

183. 85, печат на Йоан, багатур кан, обратна страна

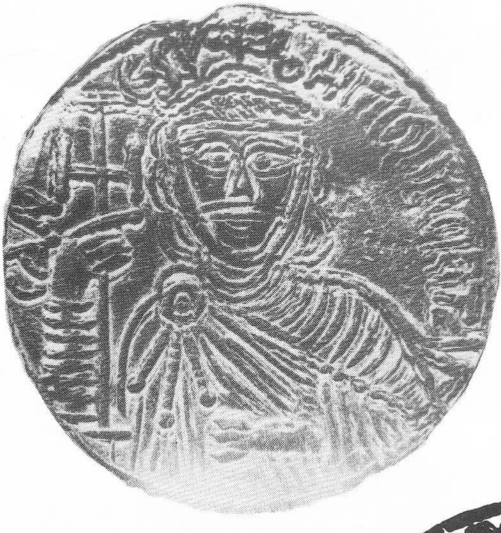

184. 86a, медальон на Омуртаг

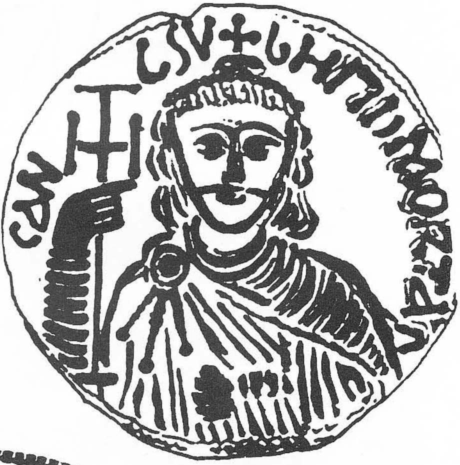

185. 86a, медальон на Омуртаг, рисунка

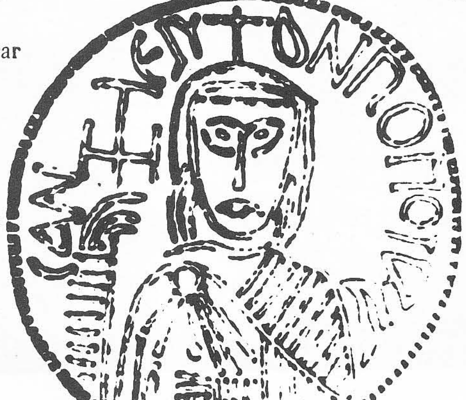

186. 86b, медальон на Омуртаг, рисунка на К. Шкорпил

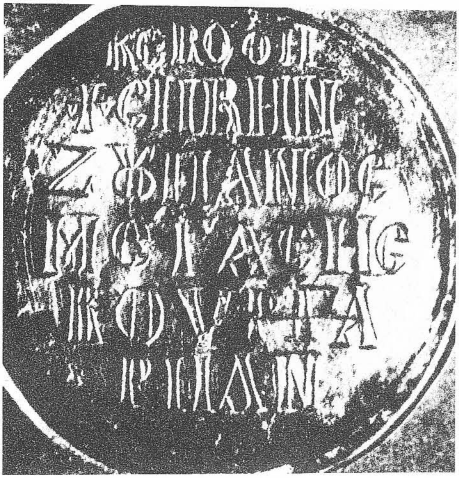

187. 87, надписът но сребърната чаша на великия жупан Сивин

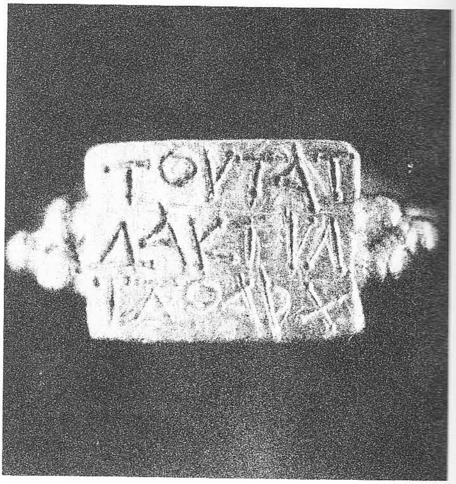

188. 88, надпис на пръстен

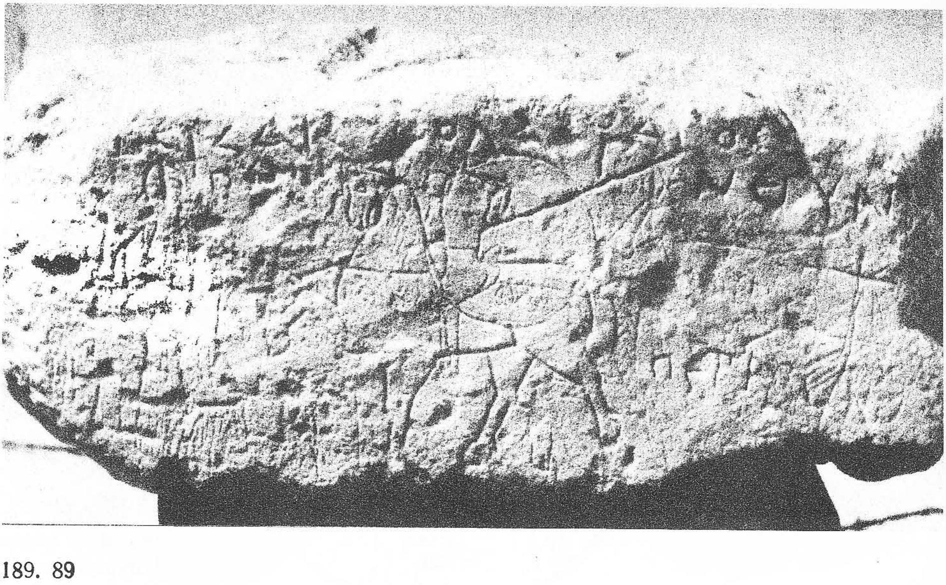

189. 89

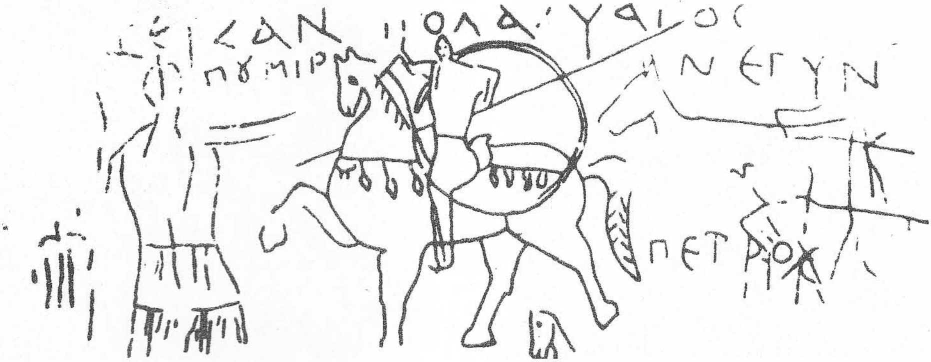
ΚΕΙ ΣΑΝ ΠΟΛΑ ΥΡΑΙΟΣ
ΠΥΜΙΡ
ΑΝΕΓΥΝ
ΠΕΤΡΟΧ

190. 89, рисунка на Ст. Ваклинов

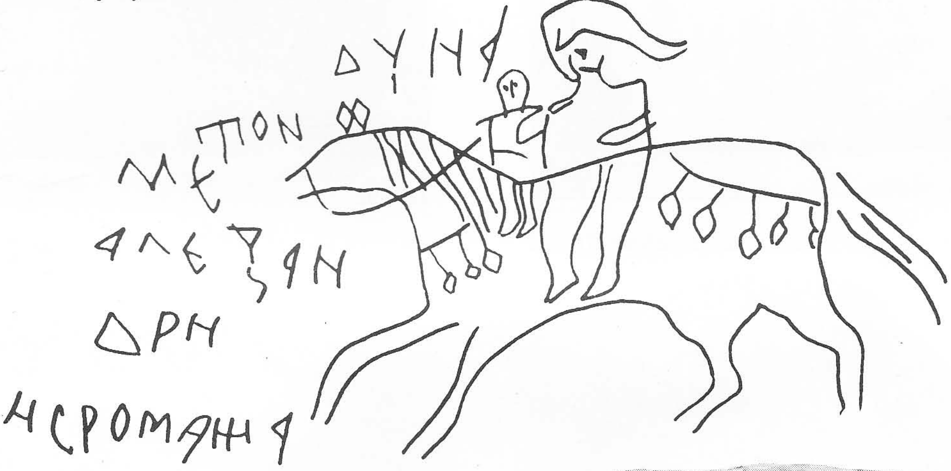
ΔΥΝΑ
ΜΕΠΟΝ
ΜΕ
ΑΛΕΞΑΝ
ΔΡΗ
ΗСРОМАЖНА

191. 90, рисунки на Д. Овчаров

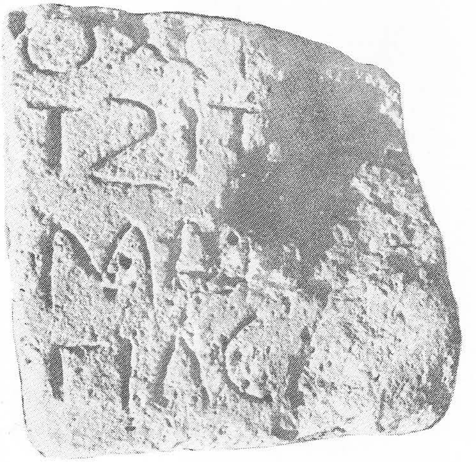

192. 91, a

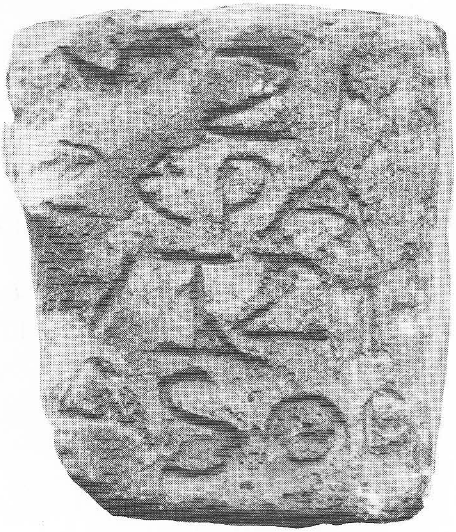

193. 91b

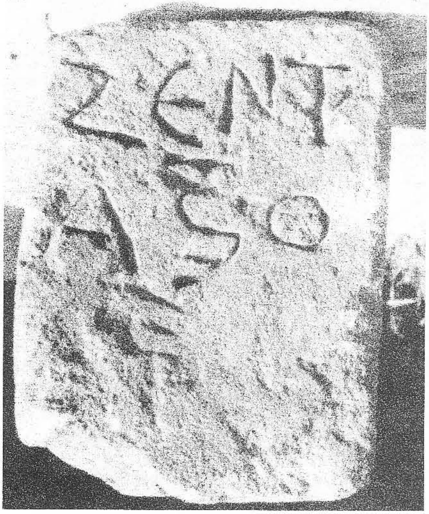

194. 91c

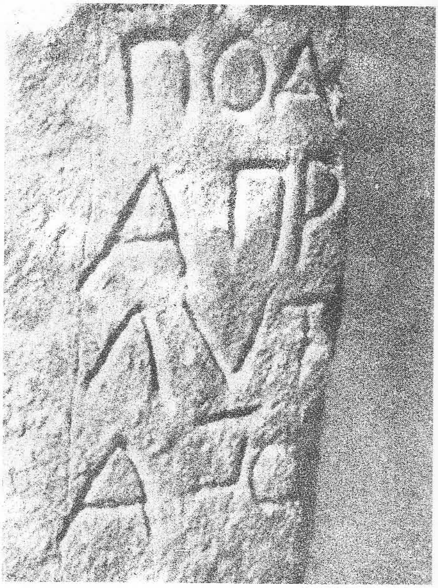

195. 92

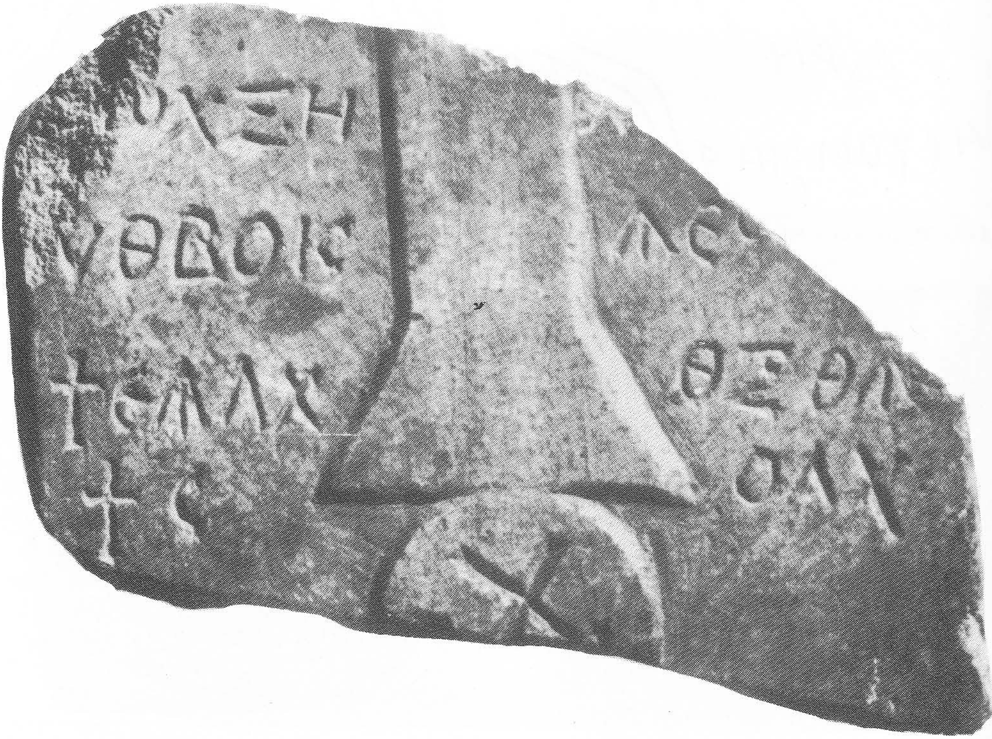

196. 93

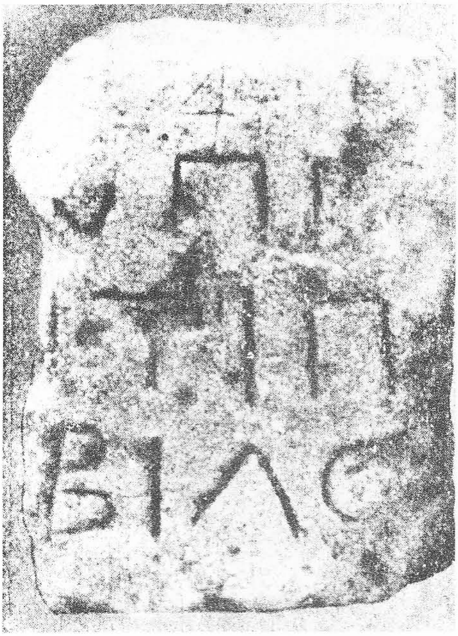

197. 94

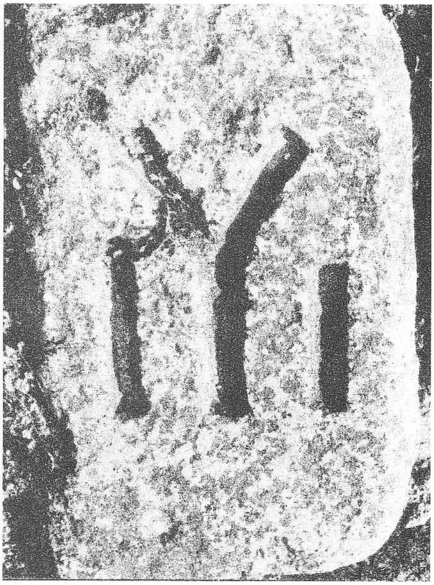

198. Първобългарски знак от Плиска

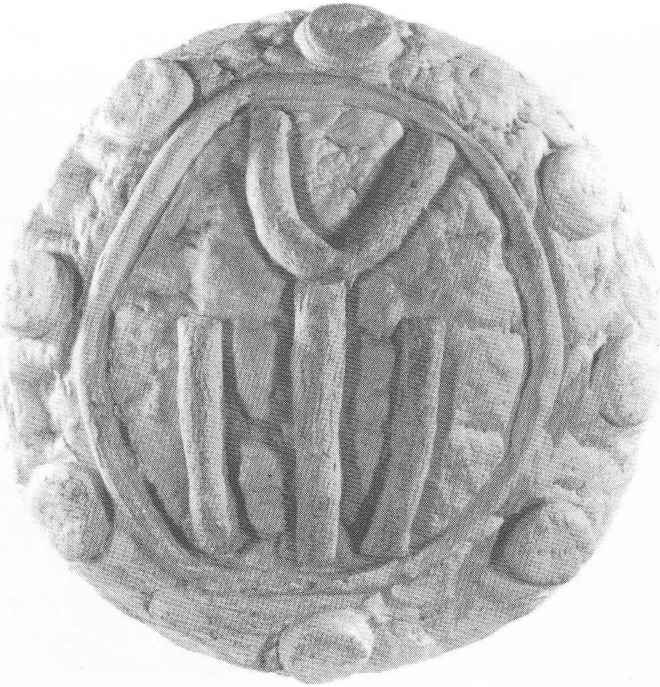

199. Оброчен хляб от с. Борина

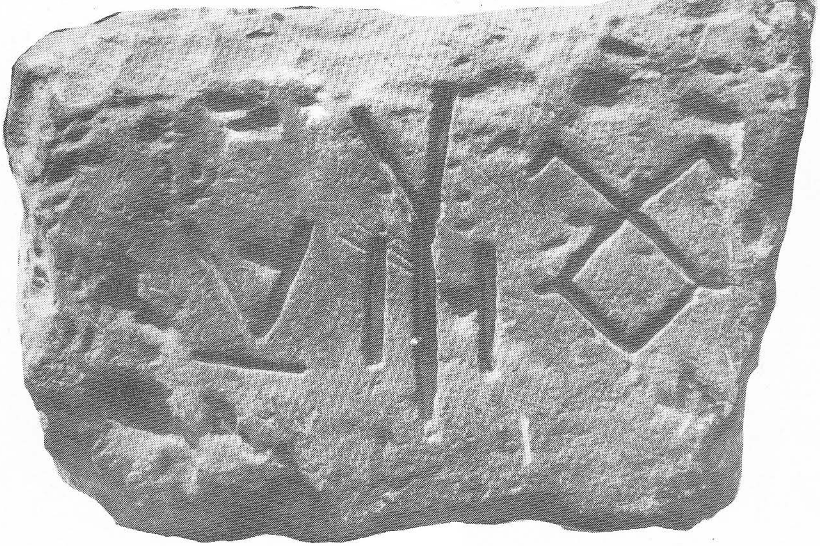

200. Блок със заклинателни знаци от с. Бяла, Варненско

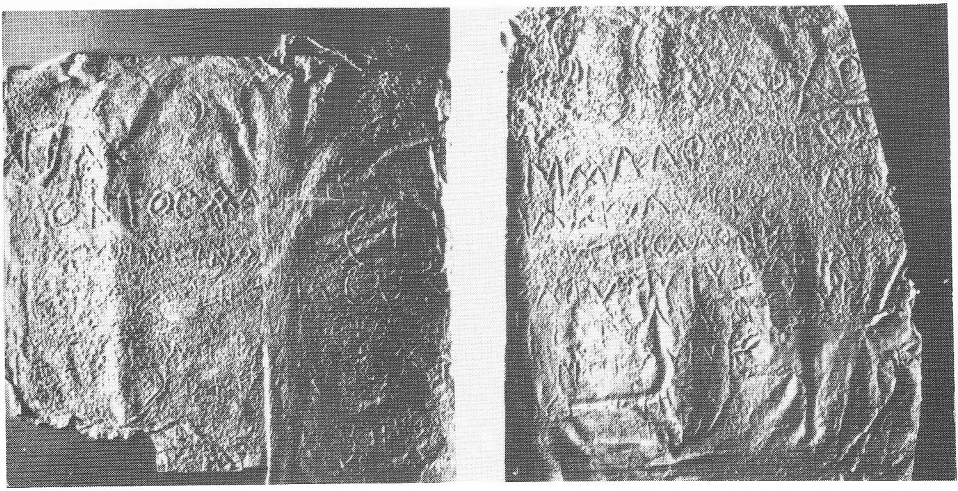

201. Надпис от Василика — естампаж

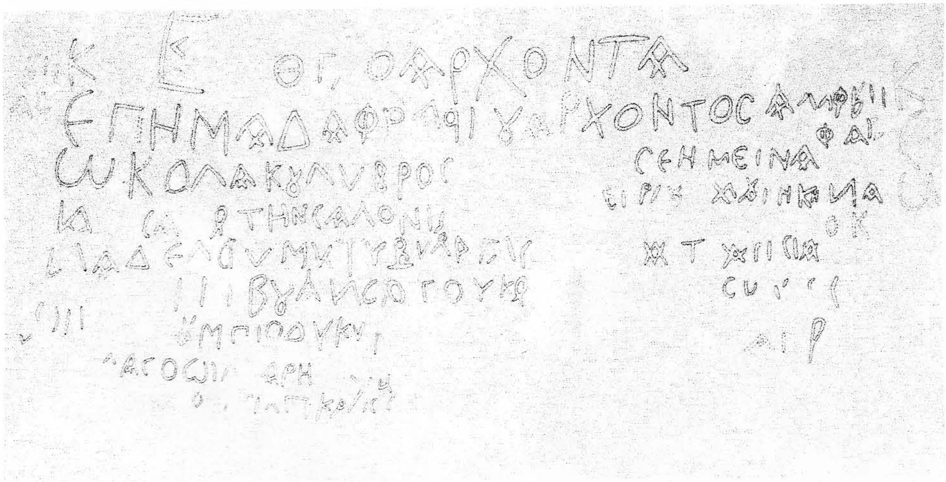
ΟΑΡΧΟΝΤΑ
ΑΡΧΟΝΤΟϹ
ϹΕΗΜΕΙΝΑ
ΤΗΝϹΑΛΟΝΙ

202. Надпис от Василика — копие от естампажа

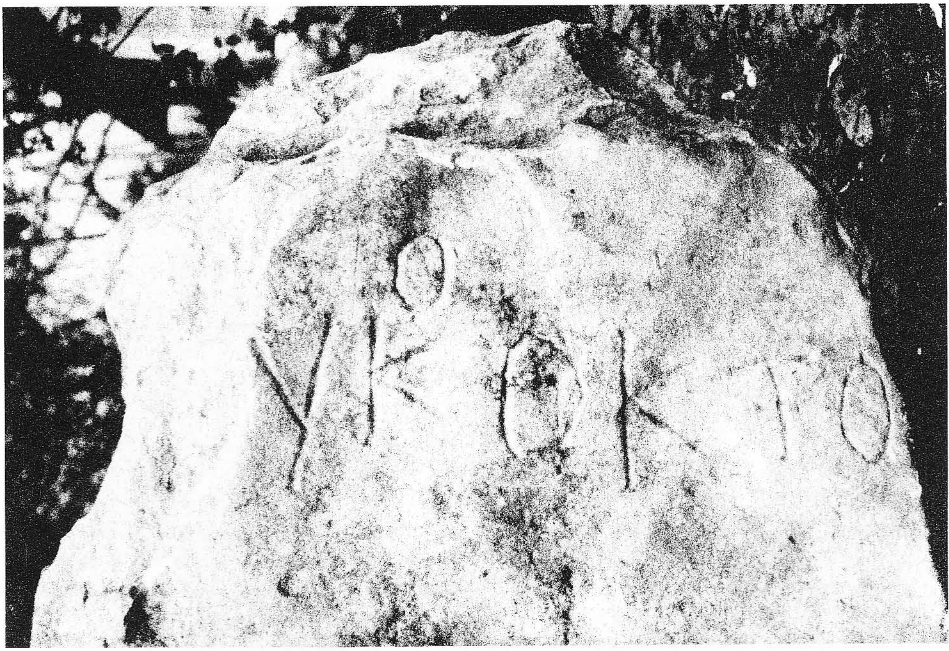

205. Надпис с дата

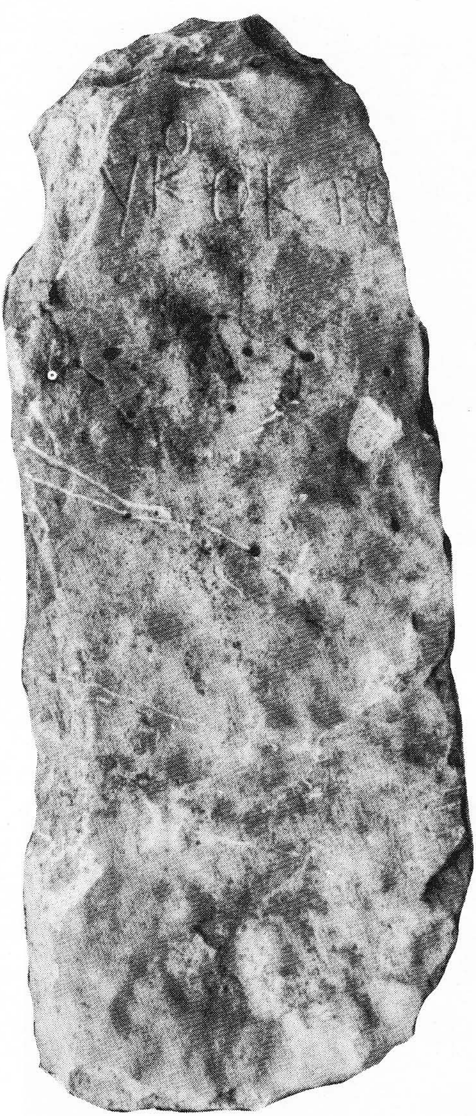

203. Надпис с дата

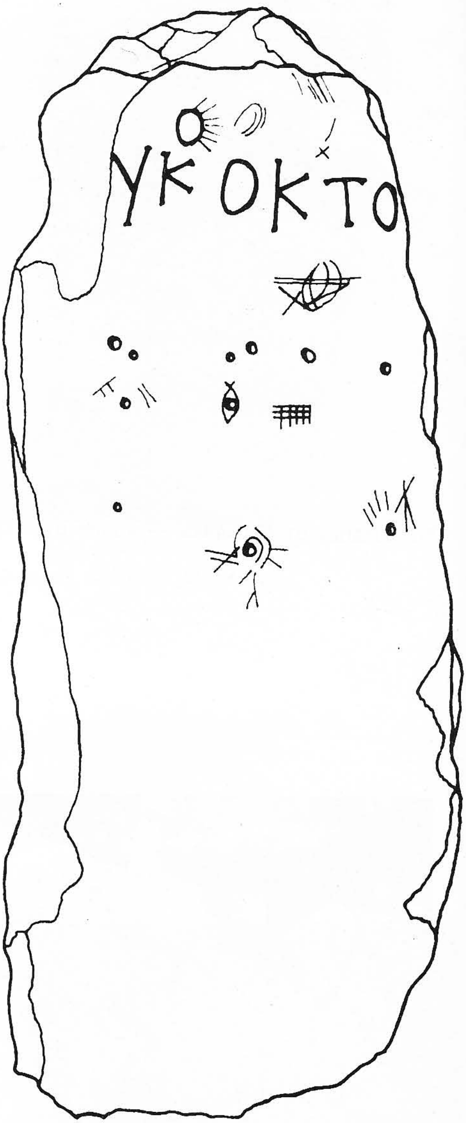

204. Факсимиле

Карта на местата, където са намерени надписите

Цифрите показват № на надписа.

→

Белоградец 86б; Блъсково, Илия 27; Варна 85; Войвода 55; Върбяне 64; Димитриево, Радко 32, 33, 69; Длъжко 52; Избул 30; Калугерица 67; Мадара 1, 6, 50; Маламирово, 2, 47; Михайловски, Стоян 25; Могила 63; Плиска 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 16, 17, 18 19, 20, 21, 23, 26, 28, 29, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 44, 45, 61, 62, 65, 66, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 88, 89, 91; Попина 90; Преслав 49, 51, 53, 71, 87, 90; Провадия 59, 60; Сечище 41; Силистра 3, 89, 92; Сини вир 43; Търговище 42; В. Търново 22, 56, 86а; Цар Крум 54, 57; Шабла 48; Шумен 13, 58, 70.

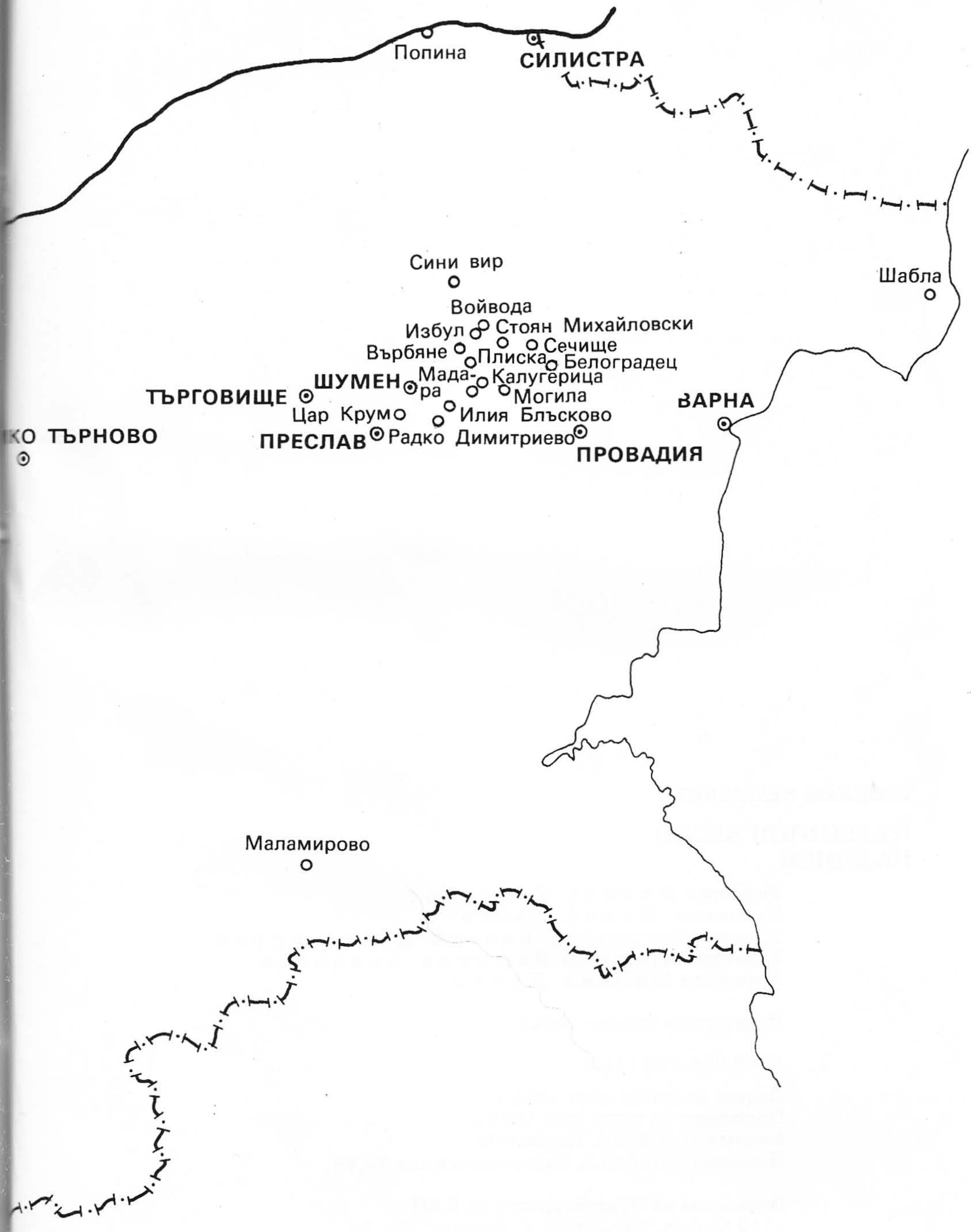
Попина
СИЛИСТРА
Сини вир
Шабла
Войвода
Избул
Стоян Михайловски
Сечище
Върбяне
Плиска
Белоградец
ШУМЕН
Мада-
ра
Калугерица
ТЪРГОВИЩЕ
Могила
ВАРНА
Цар Крум
Илия Блъсково
КО ТЪРНОВО
ПРЕСЛАВ
Радко Димитриево
ПРОВАДИЯ
Маламирово

ВЕСЕЛИН БЕШЕВЛИЕВ

ПЪРВОБЪЛГАРСКИ НАДПИСИ

Редактор Калина Тодорова
Художник Кънчо Кънев
Художествен редактор Валери Александров
Технически редактор Дафинка Калинова
Коректор Милена Дудко

Издателски индекс 10043

ISBN 954-430-151-8

Дадена за набор март 1990 г.
Подписана за печат юли 1992 г.
Формат 70/100/16. Тираж 600
Печатни коли 22,13. Издателски коли 28,68

Печатница на Издателството на БАН
1113 София, ул. „Акад. Г. Бончев", бл. 5
Поръчка № 207